सर यदुनाथ सरकारकृत

छत्रपती शिवाजीराजे व शिवकाल

अनुवाद: विनायक सदाशिव वाकसकर

वरदा प्रकाशन

सर यदुनाथ सरकारकृत छत्रपती शिवाजीराजे व शिवकाल

विनायक सदाशिव वाकसकर

वरदा प्रकाशन प्रा. लि.

प्रस्तावना

ग्रँट डफने मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्यास सुरुवात केली त्यास एकशे तेरा वर्षे होऊन गेली. एवढ्या अवधीत शिवाजीराजांसंबंधी प्रत्यक्ष माहितीची साधने निरनिराळ्या आठ भाषांत प्रसिद्ध झाली. त्या सर्वांचा कसोशीने व परिपूर्ण अभ्यास करून त्याचे सार मी या पुस्तकाचे द्वारा वाचकांपुढे मांडत आहे. त्या थोर पुरुषाचे जे हे तपशीलवार व संपूर्ण चरित्र मी तयार केले आहे ते सर्वथा बिनचूक असून, शिवाय त्यात आधुनिक संशोधनाचा व विवेचक माहितीचा समावेश केला आहे. समकालीन अस्सल साधनांवरच मी मुख्य भिस्त ठेविली असल्याने, खाफीखान (1734), मल्हार रामराव चिटणीस (1810), वगैरेंनी रचलेले अलिकडचे भारुड मी साफ सोडून दिले आहे. तंजावरचा शिलालेख (1804) शिवदिग्विजय (?1895), जयसिंगाचे कवनबद्ध पत्र (ना. प्र. स.) अशा शुद्ध बनावट लिखणांना मी बिलकुल महत्त्व दिलेले नाही. शिवाजीराजांच्या आयुष्यातील उपलब्ध साधनांची कालवार टिप्पणी पूर्ण तयार करून त्यात एकंदर तपशील शक्य तितके बिनचूक मांडले आहेत. समकालीन पाश्चात्य लेखकांचे आधार मीच प्रथम उपयोगांत आणले असल्यामुळे, त्या लोकोत्तर राज्यकर्त्याचा एकंदर आयु:क्रम या पुस्तकांत वाचकांस यथातथ्य कळून येईल, तसेच इंग्रजांशी त्याचे व्यवहार कसकसे बनत गेले तेही स्पष्ट होईल. पुरंदरच्या युद्धाचा भाग विशेष महत्त्वाचा असूनही त्याचे योग्य विवरण प्रचलित इतिहासांत बिलकूल नव्हते; तसेच कर्नाटकस्वारीचे विशिष्ट तपशील काही थोड्या नावापलिकडे बहुदा माहीत नव्हते. म्हणून हे दोनही भाग उत्तरोत्तर कसे परिणत होत गेले ते मी फारसी व फ्रेंच भाषेतील अस्सल कागदांच्या आधाराने संगतवार दाखविले आहे.

ग्रँट डफचा इतिहास स. 1826 साली तीन भागांत प्रसिद्ध झाला. त्या ग्रंथांतील छत्रपतींच्या कारभाराचा मुख्य भाग शहाजीराजांपासून छ. राजारामांच्या अखेरपर्यंतचा (1625-1700) आता खालील चार प्रकारच्या अस्सल साधनांनी सर्वथैव दुरुस्त करणे जरूर पडले. कारण डफ यास ही साधने माहीतच नव्हती:-

1) समकालीन फारसी ऐतिहासिक ग्रंथ, म्हणजे मोगल बादशहाचे सरकारी अहवाल, त्यांच्या मुक्कामावरून सुटलेल्या ‘अखबारात’ ऊर्फ बातमीपत्रे, खुद्द औरंगजेबाची व त्याच्या अंमलदाराची पत्रे, मिर्झाराजा जयसिंगाने बादशहास पाठविलेल्या पत्रांचा संपूर्ण

संच व त्यांचे बादशहाकडून गेलेले जबाब, सक्सीना कायस्थ भीमसेन व ईश्वरदास नागर ब्राह्मण या दोघां हिंदूंनी लिहिलेले खासगी राहे औरंगजेबाच्या कारभाराचे दोन फारसी इतिहास, व सतराव्या शतकांत लिहिलेले आदिलशाहीचे दरबारी इतिहास, या सर्वांपैकी भीमसेनाच्या ग्रंथाचा अपुरा सारांश व शिवाजीराजांच्या मृत्युनंतर पन्नास वर्षांनी बनलेला खाफीखानाचा ग्रंथ, एवढेच काय ते डफने उपयोगांत आणले.

2) श्रीयुत पांडुरंग स. पिसुर्लेकर यांनी अविश्रांत श्रम करून उत्कृष्ट संशोधक दृष्टीने प्रसिद्ध केलेले पोर्तुगीज दप्तरांतले कागद, तसेच पाँडिचेरीचा संस्थापक मार्टिन व राजापूरचा गुमास्ता ब्यूरो डेस्लाँ या दोघांनी फ्रेंच भाषेत लिहिलेल्या आठवणी, (पैकी दुसरा ग्रंथ अद्यापि अप्रकाशित आहे).

3) इंग्रज वखारींची दप्तरे, (यांपैकी स. 1670 पर्यंतची सर विल्यम फॉस्टरने छापली असून बाकीची इंडिया ऑफिसात हस्तलिखित रुपात आहेत), व आर्म ने उतरून घेतलेल्या पत्रांच्या नकला (ज्यांची अस्सल पत्रे आता उपलब्ध नाहीत).

4) जेधे शकावली वगैरे कित्येक मराठी साधने नि:संशय सतराव्या शतकात बनलेली, तसेच संस्कृत पर्णाल-पर्वत ग्रहणाख्यान, शिवराज राज्याभिषेक - कल्पतरू आणि शिवभारतापैकी काही थोडा भाग.

अशा प्रकारच्या नवीन साधनांनी शिवाजीराजांसंबंधी खऱ्या माहितीचा विस्तार पूर्वीहून आता पुष्कळच वाढला आहे, तो सर्व ध्यानांत घेऊन त्यांवरून असत्यग्रह दुरुस्त करून, शिवाजीराजांचे हे सत्यचरित्र मी हल्लीच्या मनूंतील समाजापुढे मांडले आहे, तेणेकरून शिवाजीराजे म्हणजे केवळ परमेश्वरही नव्हते, किंवा ते केवळ करारीही नव्हते, तर आपल्यापैकीच ते असे एक मानवी राज्यकर्ते होऊन गेले की, मुसलमानी अंमलापासून आपल्या या हिंदु राष्ट्रांत एवढी थोर विधायक विभूति दुसरी झालीच नाही, असे आपणास दिसून येईल.

शिवाजीराजांच्या कर्तृत्वाचा मोठेपणा समजण्यास त्याची बिकट परिस्थिती लक्षात बाळगावी लागते. एतदर्थ त्यांच्या भोवताली जी मुसलमानी राज्ये चालू होती, त्यांची अंत:स्थिती व परराष्ट्र-व्यवहार यांची जी तपशीलवार माहिती मी दिली आहे, त्यावरून त्या राज्यांची क्रिया व प्रतिक्रिया शिवाजीराजांच्या उद्योगावर कसकशी घडत गेली ते समजून येईल. फारसी भाषेच्या अध्ययनामुळेच शिवाजीराजांच्या चरित्राचा हा भाग मला यथायोग्य रेखाटता आला.

माझ्या मूळ इंग्रजी ग्रंथाच्या दहा वर्षांत तीन आवृत्त्या निघाल्या. त्यांचे संक्षिप्त अवतरण काही थोड्या आख्यायिका वगैरे वाढवून गेल्या ऑक्टोबरांत मी बंगालीत प्रसिद्ध केले;

आणि हल्ली हे मराठी रूपांतरही माझ्या नजरेखाली श्री. विनायक सदाशिव वाकसकर यांनी तयार केलेले प्रसिद्ध करण्यात येत आहे. मूळ इंग्रजीचे हे शब्दशः भाषांतर नाही. मुळातील माहिती जमेस धरून हा गोषवारा सामान्य मराठी वाचकांस समजेल अशा सोप्या भाषेत देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कित्येक मराठी साधनातले उतारेच ठिकठिकाणी दिले आहेत. असा हा शिवचरित्राचा ‘मराठी अवतार’ लोकप्रिय होईल अशी मी आशा बाळगतो.

कोणत्याही मुद्याचे आधार हुडकणे झाल्यास, किंवा आठ भाषातील निरनिराळ्या साधनांचे चिकित्सक विवेचन पाहणे असल्यास, वाचकांनी माझ्या इंग्रजी पुस्तकाची तृतियावृत्ती पाहावी. या आवृत्तीमुळे पहिल्या दोन आवृत्त्या आता रद्द झाल्या असून, पूर्वीच्या आवृत्त्यांतले दोष यात दुरुस्त करण्यात आले आहेत.

- यदुनाथ सरकार

प्रकरण 1 ले

आनंदवनभुवन

1. चतु: सीमा व पीकपाणी

सगळ्या जगांत ‘देश’ या दृष्टीने हिंदुस्थान हा जसा मोठा आहे तसाच हिंदुस्थानांत इतर प्रांतांच्या मानाने ‘महाराष्ट्र’ हा विस्तीर्ण प्रांत आहे. याच प्रांताला समर्थ मोठ्या आवडीने ‘आनंदवनभुवन’ असे म्हणत असत. सोळाव्या शतकात ‘महाराष्ट्र ही संज्ञा’ दक्षिण हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यालाच लागत असे. आणि त्या वेळचे ‘दक्षिण हिंदुस्थान’ म्हणजे गोदावरी व कृष्णा यांमधील प्रदेश एवढेच होय. उत्तरेस तापी, दक्षिणेस वारणा आणि पूर्वेस सिना यांच्यामधील जो प्रदेश ‘तो’ महाराष्ट्र. अर्थात् नाशिक, पुणे, सातारा जिल्हा, अहमदनगर व सोलापूर यांचा काही भाग आणि औरंगाबादेचा पश्चिमकोपरा एवढ्या सुमारे 28 हजार चौरस मैलांच्या प्रदेशाला ‘महाराष्ट्र अथवा आनंदवनभुवन’ ही संज्ञा दिलेली असे.

2. पीक

चारशे वर्षापूर्वी महाराष्ट्रात दाट जंगल असल्यामुळे सहाजिकपणेच वसति पातळ व विरळ असे. अनिश्चित पर्जन्यामुळे शेतीही यथातथाच होई. फक्त खोऱ्यांतून जे काही पिक येई तेच खात्रीचे उत्पन्न असे. अशा जमिनीत भाताच्या पिकाची आशा करणे अगदीच वेडेपणा ठरे. गहू, बाजरी, ज्वारी इत्यादी काहीसे पीक येई. आरंभी थोडासा पाऊस पडून पुढे तो अगदीच थांबला की, उगवलेली रोपेही उन्हाने कोळपून जाऊन दुष्काळ ठरलेला असे. जमीन मूळचीच खडकाळ, त्यामुळे हिरवळीचे नावच काढणे चूक असे. अशा परिस्थितीत गुरे तरी कशावर जगणार! दरवर्षाच्या दुष्काळांत त्यांचाही संहार होतच असे हे निराळे सांगण्याची आवश्यकताच नाही.

3. विस्तार

सिंधशिवायचा अर्धाअधिक मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, निजामाचे राज्य आणि इतर प्रदेश मिळून एकंदर सुमारे दोन कोटी लोकांची भाषा मराठी हीच आहे. छत्रपतींच्या काळापासून

ही भाषा हळूहळू वृद्धिंगत होत असून इतर असंस्कृत भाषांचा आपोआपच लोप होत आहे. पूर्वी मराठ्यांची वसति विशेषतः कोकणातच असे. परंतु हल्ली ठाणे जिल्हा, कुलाबा, रत्नागिरी आणि सावंतवाडी मिळून एकंदर दहा हजार चौरस मैलांच्या प्रदेशांत मुख्यतः मराठी भाषेचाच विशेष प्रचार आहे. सोळाव्या शतकांत यांपैकी निम्मे अधिक भागांत इतर जातीची वसती असून भाषाही अर्थात्च भिन्न होती.

4. वसती रहदारी

'तुटलेले कडे आणि दाट व विपुल झाडी या योगे महाराष्ट्रांतील वसति विरळ होती' हे मागे सांगितलेच आहे; परंतु त्याबरोबर हेही सांगितले पाहिजे की, 'अशा प्रदेशांतून प्रवास करणेही मोठे धोक्याचे व कठीण असे.' गजबजलेल्या शहरांचे येथे नावच घ्यावयास नको. कापड, धातूची भांडी आणि गोदावरी व कृष्णा यांच्या खोऱ्यांतील सुगंधी द्रव्ये या रस्त्याने बंदरावर पोचून तेथून युरोपांत रवाना होत, एवढ्याचमुळे याला व्यापारी पेठ म्हणावयाचे असेल तर खुशाल म्हणावे. परंतु खरी व्यापारी पेठ ह्या प्रदेशांत असणे शक्यच नाही. सैन्याच्या हालचालीनाही हा प्रदेश फारच बिकट. निसर्गतःच हा देश अनेक तुकड्यांत विभागलेला असल्यामुळे येथील वसतीही स्वतंत्र व भागशः झालेली आहे. क्वचित् प्रसंगी कोणी प्रवासी व्यापारी अगर एखादा लुटारू या बाजूला डोकावीत असे तेवढाच बाहेरच्या जगाशी या लोकांचा संबंध येई; बाकी बाहेर जग आहे असे यांना वाटावयाचे काही कारणच नसे. नाही म्हणावयाला इराण, अरबस्थान, तुर्कस्थान, ॲबिसीनिया आणि मध्य एशिया येथील लढाऊ लोक सैन्यांतील नोकरीच्या आशेने गुलबर्गा, बेदर, अहमदनगर, विजापूर आणि गोवळकोंडा या बादशाहीमध्ये याच प्रदेशांतून वारंवार जात असत हीच काय ती येथील रहदारी होय.

5. देशत्यागाची कारणे

मराठे हे मूळचेच काटक व हाडापेराने मजबूत असल्यामुळे कोणत्याही सैन्यांत त्यांचा सहज प्रवेश होई. त्यावेळी दक्षिणेत अनेक 'शाह्या' असून त्या एकमेकींचा पाडाव करण्यासाठी नेहमी टपून बसलेल्या असत. मागे सांगितल्याप्रमाणे शेतकीची दैन्यावस्था व नोकरीची वर सांगितल्याप्रमाणे सुबत्ता असल्यामुळे मराठ्यांचे लक्ष साहजिकपणे शेतीवरून अगदीच उडून गेले होते. एखाद्याने पुढारीपणा घेऊन शेपन्नास पुंड लोकांची टोळी जमवली की, त्याला पागेदारी किंवा सरदारी सहज मिळत असे. किंबहुना असा इसम आपल्याच नोकरीत असावा याबद्दल अहमहमिका सुरु होत असे. आणि अशा रीतीने एकदा तेथून निघून गेलेले रहिवासी पुनः या प्रांतांत क्वचित्च परत येत असत. कारण जिकडे त्यांना जहागीर मिळेल तिकडेच ते कायमचे होऊन जाऊन रहात असत.

6. स्वातंत्र्यप्रियता

मराठे जात्याच स्वातंत्र्यप्रिय आहेत. उंच शिखरे व तुटलेले कडे यांच्या जणू मजबूत भिंतीच महाराष्ट्रात बनल्या असल्याने कोणासही येथील पठारावर येण्यास फार श्रम लागत असत. त्यांतून अनेक संकटग्रस्त राजांनी वेळोवेळी याच स्थानाचा आश्रय घेऊन येथे मजबुती केलेली आहे. येथे बहुतेक ठिकाणी जिवंत पाण्याचे झरे असून ऋतुपरत्वे पडणाऱ्या पावसाचे पाणी साठवून ठेवण्याचीही उत्कृष्ट सोय आहे. अशा प्रकारांनी हा प्रदेश सुसंरक्षित असल्यामुळे मराठ्यांची मूळची स्वातंत्र्यप्रियता वृद्धिंगत झालेली आहे. महाराष्ट्रांतील अभेद्य किल्ले व दुर्गम वाटा यांनीही स्वातंत्र्याकांक्षेची जोपासनाच केली आहे. एखाद्या सपाट प्रदेशाप्रमाणे हा प्रांत घोडदळाच्या जोरावर कोणी सर करू म्हणेल तर ती आशाच नको. त्यांतूनहि एखाद्याने यातील काही भाग हस्तगत केलाच तर तो, त्याची पाठ वळतांच पुन: येथील रहिवाश्यांच्या हातांत गेलाच म्हणून समजावे.

7. राहणी आणि उद्योगीपणा

अशा बिकट प्रदेशांतील रहिवासी आळशी व ऐदी असणे शक्यच नाही. खेड्यांतील पाटलांनासुद्धा स्वतःच्या जमिनीची मशागत करून बाकीच्या वेळांत करवसुली, पंचायत आणि गावराखणीचे काम करावे लागत असे. लक्षाधीश असा कोणी येथे गवसणे मुळीच संभवनीय नाही. एखादा लहानसा व्यापारी कोठे-कोठे आढळावयाचा व तोच व्याजबट्ट्याचाही धंदा करी. मोठमोठ्या जमीनदार पाटलाजवळसुद्धा सोने अगर नाणे दिसावयाचे नाही, धान्य मात्र मुबलक असे. माणसेच जेथे अशी द्रव्यहीन, तेथे देवळेही दरिद्रीच होती हे काय निराळे सांगावयास पाहिजे!

8. साधेपणा

राजकारणात मराठे पुढे सरसावले तरीही त्यांना प्रजानुरंजन साधले नाही. मुसलमानांच्या ‘आप लीजिए, आप लीजिए’च्या मानमरातबापुढे मराठ्यांचे सरळ वर्तन उद्धटपणाचे वाटे. मराठ्यांची सामाजिक राहणी अगदी साधी, त्यामुळे चित्ताकर्षकपणा असा तिच्यांत नसे. डामडौल व ऐट मराठ्याला ठाऊक नाही. घोड्यावर बसण्यांत तो अत्यंत पटाईत खरा, परंतु त्याच्या बैठकीत मोहकपणा मुळीच नसे. मराठ्यांच्या कारकिर्दीत कोणत्याही नाजूक कलेची उन्नती अगर जोपासनाही झालेली दिसत नाही. पेशव्यांनी बांधलेले वाडेसुद्धा अगदी साधे आहेत. लहान लहान खोल्या, अरुंद जिने, साधीच बांधणी, ठेंगणा कद परंतु कोरीवकाम मात्र पुष्कळ, असे या वाड्यांचे थोडक्यांत वर्णन सांगता येईल. सारांश, मराठ्यांचे लक्ष सौंदर्यापेक्षा उपयुक्ततेकडे विशेष होते हे यावरून सिद्ध होते.

9. स्वभाव

वर सांगितल्याप्रमाणे महाराष्ट्राची भूमी व हवा नाजूकपणाला प्रतिकूल असली तरी कित्येक बाबतीना ती फार अनुकूलही आहे हे विसरून चालावयाचे नाही. मराठ्यांचा आत्मप्रत्यय, मराठ्यांचे धैर्य, मराठ्याचा दीर्घोउद्योग, मराठ्यांचा कडक साधेपणा, मराठ्यांचा न्यायीपणा, मराठ्यांची सामाजिक समानता आणि मराठ्याचा स्वाभिमान हे सद्गुण अनन्यसाधारण आहेत. ह्यु-एन्-त्सेंग हा चिनी प्रवासी इसवी सनाच्या सातव्या शतकात हिंदुस्थानांत आला होता. त्याने मराठ्यांबद्दल पुढीलप्रमाणे लिहून ठेवले आहे. ‘‘मराठा हा जातीने मोठा मानी व युद्धोत्सुक असतो. उपकारकर्त्यांविषयी तो कृतज्ञ व अपकारकर्त्यांचा सूड घेणारा असतो. शरणागतासाठी तो प्राण देण्यास तयार असतो परंतु शत्रूचे प्राण हरण करण्यासही तो मागे पाहत नाही. सूड उगविण्यास तो एका पायावर तयार असला तरी विश्वासघाताने तो कधीच कोणाचा सूड उगवीत नाही.’’

10. सद्गुण

सातव्या शतकानंतर हिंदूंचे साम्राज्य नष्ट झाले, त्यांचा कोणी त्राता नव्हता, मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांनी देश उद्ध्वस्त केला गेला, लहान-लहान संस्थानिक आपआपसांत भांडूं लागले, इत्यादी अनेक आपत्तींमुळे सातव्या शतकांतील मराठ्यांचा स्वभाव सतराव्या शतकांतही तंतोतंत कायम होता असे म्हणता येत नाही. तथापि चपलता, धैर्य, आत्मप्रत्यय, स्वाभिमान आणि समानतेची आवड हे सद्गुण आजही मराठ्यांत दिसतात. गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या काठी त्यांची असलेली विस्तीर्ण राज्ये चौदाव्या शतकांत नाहीशी झाल्यावर ते पश्चिमेकडे रुक्ष भूप्रदेशांत रेटले गेले व तेथे त्यांना दारिद्र्य व एकांतवास सहन करावा लागला. क्रूर श्वापदांशी व निष्ठूर निसर्गाशी त्यांना सतत झगडावे लागल्यामुळे त्यांच्या मूळच्या शौर्यांत आणि काटकपणात दूरदृष्टीची व चातुर्याची भरच पडली. धैर्य, चातुर्य, सहनशक्ती, रात्रीचे छापे घालणे, अडचणीतून निसटून जाणे, प्रसंगानुसार वरिष्ठांच्या हुकुमाचीहि वाट न पाहता एकदम युद्धक्षेत्र बदलणे या गुणांत मराठ्यांची बरोबरी निदान आशियाखंडांत तरी थोडीफार अफगाण लोकच करू शकतील. इतर कोणीही करू शकणार नाहीत.

11. सामाजिक समानता

सोळाव्या शतकांतील मराठ्यांत गरीब व श्रीमंत हा सामाजिक भेद मुळीच नव्हता. लढवय्या आणि मेहेनती या नात्याने गरिबालाही किंमत होती. बहुजन समाज साधारणतः गरीबच असल्याने प्रत्येक गरीब मराठा स्वाभिमानी असे. विशेषतः दिल्ली आग्र्याकडे धंदेवाईक भिकारी जसे शेकड्याने मोजण्याइतके होते तसा स्वाभिमानशून्य प्रकार महाराष्ट्रांत मुळीच नव्हता. महाराष्ट्रांत पडद्याची चाल नसल्यानेही स्त्री-पुरुष निरोगी राहिले आणि त्यांची संततीसुद्धा तशीच निपजली.

12. साधुसंत, धार्मिक चळवळ

या वेळच्या धार्मिक चळवळीचा हेतूही समाजांतील उच्च-नीच भेदभावांचा लोप करण्याकडेच विशेष होता. मनुष्याची थोरवी त्याच्या जन्मावर अवलंबून नसून कृतीवर अवलंबून आहे या मताचा प्रसार जोराने झाला व वारकरी पंथाने या प्रसाराला फारच मोठी मदत केली असे म्हटले पाहिजे. पंढरीला दरवर्षी आषाढी-कार्तिकी एकादशीस फार मोठी यात्रा भरत असून त्या यात्रेत समानता व प्रेम उचंबळून आलेले अद्यापिही दृग्गोचर होते.

13. संतांची कामगिरी

सोळाव्या शतकांत ज्याप्रमाणे युरोपांत प्रॉटेस्टंट धर्मसुधारक उदयास आले त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानांतही भाषा, समाज व धर्म यांच्यांत मोठी क्रांती घडवून आणणारे महंत उदयास आाले. विशेषतः हा क्रांतीचा प्रयत्न पंधराव्या व सोळाव्या शतकांत महाराष्ट्रांत अधिक परिणामकारक असा दृष्टीस पडतो. ही सुधारणा जुनी कर्मठ पद्धतीची नसून तिच्या उलट होती. या सुधारणेचा मूळ हेतू चित्तशुद्धि, सार्वत्रिक प्रेम व इतर सद्गुणांचा विकास व्हावा असाच होता. हे सुधारणेचे काम एका विशिष्ट वर्गानेच केले नसून सर्व समाजाने केलेले आहे. या चळवळीचा पुढारीपणा साधू व सिद्ध, कवि आणि तत्त्ववेत्ते, शुद्धाचरणी व समाजनेते यांच्याकडेस होता. व आश्चर्य हे की, हे महात्मे सोनार, चांभार, कुंभार, शिंपी, न्हावी, वाणी किंबहुना महार जातीतसुद्धा उत्पन्न झाले, मग ब्राह्मण वर्णांत उत्पन्न झाले होते हे निराळे सांगण्याची आवश्यकताच नाही. निवृत्ती-ज्ञानदेव-सोपान- मुक्ताबाई-एकनाथ-नामदेव-तुकाराम-रामदास-गोरा कुंभार-सेना न्हावी-नरहरी सोनार-चोखामेळा ही संतमंडळींची नावे महाराष्ट्रीयांच्या नित्य परिचयाची आहेत.

14. जत्रा

कोणत्या तरी निमित्ताने विशिष्ट दिवशी पुण्यक्षेत्री हजारो लोकांची जत्रा भरविणे यात फार मोठा अर्थ भरलेला आहे. अशा जत्रांमध्ये जातिविषयक संकुचित भावनांचा अनायासे लोप होतो, विचारविनिमय करिता येतो आणि सर्वांत महत्वाची बाब म्हणजे विशिष्ट मत व संस्कृती यांचा प्रसार सहज होतो.

15. वाङमय, पोथीवाचन

महाराष्ट्रांत एकभाषेच्या योगानेही ‘एकी’ला पुष्कळ मदत झालेली आहे. रामायण-महाभारत हे सर्व हिंदूंना पूज्य ग्रंथ होत. या संस्कृत ग्रंथांच्या आधाराने मराठी काव्ये निर्माण झाली. तुकाराम-रामदास- वामन-मोरोपंत यांची भक्तिपर काव्ये व नीतिबोधपर म्हणी यांचा प्रसार सर्व महाराष्ट्रांत आबालवृद्धांच्या तोंडी झालेला आहे. पूर्वी शीघ्रप्रवासाची साधने नसल्याने पावसाळ्यांत लोक घरीच राहत असत. अशा वेळी दक्षिणेत आणि

कोकणांत प्रत्येक कुटुंबांत कोणता तरी एक पोथी नित्य नियमाने एकाने वाचून दाखवून बाकीच्यांनी एकाग्रतेने ती श्रवण करण्याचा प्रघात असे.

16. गद्य-पद्य

समाजांतील समानता व साधेपणा यांचा ठसा भाषेवरही उमटलेला दिसतो. संतकवीची कविता साधी, साधारणतः एकाच वृत्तात रचलेली पण ठसकेदार तसेच परिणामकारक अशी आहे. शब्दावडंबर, अलंकारांची गर्दी, व्याकरणनियमांचा चोखटपणा, नाजूक मनोवृत्तींना क्षोभकारक असले प्रकार बहुश: संतकवींच्या काव्यांत आढळावयाचे नाहीत. वाङ्मयाचे गद्य आणि पद्य असे दोन प्रकार आहेत. त्यांत राजकारणी पत्रव्यवहार वगळला तर अठराव्या शतकापर्यंत मराठी गद्य वाङ्मय फारसे नाही असेच म्हणावे लागेल. अठराव्या शतकापर्यंत जो राजकीय पत्रव्यवहार आहे तोही शुद्ध मराठी नसून फारसी भाषेची, म्हणींची व वाक्प्रचारांची त्यावर विशेष छाप पडलेली आहे असे दिसते. शेकडा ऐंशी फारसी शब्द प्राचीन राजकीय पत्रव्यवहारांत आहेत. संस्कृत शब्दप्रचुर असे ललित वाङ्मय जे आज मराठीमध्ये आहे ते इंग्रजी अंमलानंतर उदयास आलेले आहे.

17. पोवाडे

अनेक वृत्तात नीतिपर व अनेक देवांच्या स्तुतिपर रचलेली नानाप्रकारची कविता मराठ्यांना फारशी ठाऊक नव्हती, किंबहुना अशा कवितेकडे त्यांचे चित्तही वेधणे शक्य नव्हते. त्यांचे चित्त वेधण्याला एकटे पोवाडेच समर्थ होते. तरवारीच्या जोरावर सत्ता प्रस्थापित करणारा किंवा लढाईंत छातीवर शत्रूंचे वार झेलणारा बहाद्दर मराठा हा पोवाड्याला जितका उत्तेजक विषय आहे तितका दुसरा कोणताही नाही. आणि म्हणून असल्या वीराचे पोवाडे ऐकण्यास लोक अगदी उत्सुक झालेले असतात. सह्याद्रीच्या कड्यावरून किंवा खोल दरीतून गरीब गोंधळ्याची डफावरील थाप कानी पडताच आजसुद्धा त्याने म्हटलेला पोवाडा ऐकण्यास जनसमाज उत्सुक झालेला असतो.

''रंगपंचमीच्या दिवशी सायंकाळी चावडीसमोर पिंपळाच्या पारावर फाटकी-तुटकी बैठक घातली आहे; बुधलीने ओतल्या जाणाऱ्या तेलाने पेटणारे हिलाल उजळत आहेत; पायांत जोडा, डोक्यावर कंगणीदार पगडी, व त्यांत तुरा खोवलेला अशी अर्धगोंधळी अर्धतमासगीर मंडळी तुणतुणी खेचून तिसऱ्या सप्तकांत सूर नेऊन गात व साथ करीत आहेत, कडकडीत डफावर उजव्या हाताची थाप मारून त्यांचा पुढारी एकाहून एक सरस असे पोवाडे आठवून-आठवून म्हणत आहे; आणि सर्व श्रोते मंडळी तल्लीन होऊन तटस्थ झाली आहेत-अशा अस्सल देशी थाटांत पोवाडे ऐकण्याची गोष्ट काही वेगळीच आहे. तिचे स्वारस्य ज्याने अनुभविले नसेल त्याला ते सांगून काय कळणार?'' (सं. इतिहास विहार. पृ. 74-75) परंतु हे पोवाडे शिवकालांत व त्यानंतर उदयास आले असे आज तरी निदान वाटते.

18. संघटना

सतराव्या शतकात मराठ्यांची भाषा आणि मराठ्यांचा समाज अशा प्रकारचा होता. आणि अशा समाजाची संघटना शिवाजीराजांनी करून तीन बादशाह्यांशी आजन्म टक्कर दिली व त्याच संघटनेच्या पायावर पेशव्यांनी हिंदुपदपादशाही स्थापन करण्याचा जगड्व्याळ प्रयत्न केला. सारांश राजकीय क्षेत्रात शिवाजीराजांनी व धार्मिक क्षेत्रांत साधुसंतांनी सप्रयोग असे सिद्ध करून दाखविले की 'सर्व जातींना या दोन्ही क्षेत्रांत आपआपल्या मगदुराप्रमाणे भाग घेता येऊन कार्य करून दाखविता येते.' आणि असे सर्वांनी मिळून कार्य करणे म्हणजेच राष्ट्रीय भावना उत्पन्न होणे होय. अशा प्रकारची राष्ट्रीय भावना शिवाजीराजांनी उत्पन्न केली व अठराव्या शतकाच्या शेवटी जरी जातीभेद कायम होता तरी शिवाजीराजांनी लावलेल्या राष्ट्रीय भावनेच्या बीजाचा वृक्ष चांगलाच फोफावला होता असे नि:शंकपणे म्हणता येते.

19. स्वाभाविक गुणदोष, वागणूक

शिवाजीराजांच्या सैन्यात मराठे मावळयांचा भरणा विशेष होता हे जगप्रसिद्धच आहे. काही मावळे शेतकी करतात व काही इतर धंदा करतात तसे त्यांच्या दोन प्रकार, अशा सगळ्या मराठ्यांची संख्या पाऊण कोटी होती. त्यांचे गुणावगुण पुढे दर्शविल्याप्रमाणे सांगता येतात. मराठे हे साधे, मोकळ्या मनाचे, स्वतंत्र विचाराचे, सभ्य आणि विश्वासपात्र असे असत. मराठे शूर व बुद्धिवान असतात. पूर्ववैभवाविषयी त्यांना अभिमान वाटतो व स्वभावाने ते आनंदी असतात. आपली गरीबी सहसा कोणालाही दिसू नये अशी त्यांची वागणूक असते. ते शरीराने मजबूत व चपळ असतात. इंग्रजी सैन्यात मराठ्यांएवढा इतर कोणत्या जातीचा भरणा दिसत नाही. मनाने उदार, स्वभावाने दिलदार, वागणुकीत आदरयुक्त व प्रवृत्तीने धर्मशील अशी ही मराठ्यांची जात आहे. जे मराठे शेती करतात तेसुद्धा वर सांगितल्याप्रमाणेच असतात. त्यांची मिजास थंड असते व ते मेहनती असतात. दक्षिणेतील मराठे शेतकरी मजबूत, काटक, कष्टाळू व पिळदार शरीराचे असतात. त्यांच्या बायकासुद्धा त्यांच्याप्रमाणे सशक्त असतात.

20. दोष

मराठ्यांच्या सद्गुणवर्णनानंतर त्यांच्या स्वभावातील दोषही दाखविणे क्रमप्राप्त आहे. मुख्य राजसत्ताच जेव्हा आपला व्यवहार लुटालुटीवर चालविते तेव्हा तिचे निरनिराळे अधिकारीही थोड्याबहुत प्रमाणात लाच वगैरेचे रूपात द्रव्यप्राप्ती करून घेत होते यात नवल नाही. 'चाकरांचे नीतिशास्त्र धन्याच्या नीतिशास्त्रावरच अवलंबून असणार' हा नियम प्रसिद्धच आहे. साधेपणा कष्टाळूपणा समदृष्टी या सद्गुणांत मराठे जसे प्राचीन स्पार्टन किंवा ग्रीक लोकांप्रमाणेच होते तसेच त्यांच्या द्रव्यप्राप्ती च्या रीतीतही तंतोतंत साम्य होते. मराठ्यांना आपल्या कारकिर्दित व्यापार-उद्योगाची वाढ करता आली नाही, हा त्यांचा

मोठाच दोष होय. एकही प्रसिद्ध व्यापारी अथवा सावकार मराठी राज्यात पुढे आल्याचे दिसत नाही. सारांश द्रव्योत्पादनशास्त्रात मराठे अनभिज्ञ होते व त्यामुळे त्यांची राज्यव्यवस्था त्या दृष्टीने शेवटपर्यंत कमकुवत राहिली. जगताला आश्चर्यचकित करून सोडणारे पराक्रम करून पेशव्यांनी विजय संपादन केले, परंतु त्यांचा कर्जबाजारीपणा त्यास शेवटपर्यंत भोवला. शिवाजीराजांस व्यापाराकडे लक्ष देण्यास विशेष अवधीच सापडला नाही. परंतु त्याच्यानंतरच्या राज्यकर्त्यांनी या अंगाचा विचार अवश्य करावयास पाहिजे होता.

21. अद्वितीयत्व

तथापि हिंदुस्थानामध्ये मराठ्यांना आज अद्वितीय ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. त्यांच्या अगदी अलिकडच्या पूर्वजांनी सुद्धा शेकडो लढाया मारून धारातीर्थी आपले देह ठेवले आहेत. व्यवस्थित रीतीने मोठमोठ्या फौजांच्या हालचाली केल्या आहेत, विलक्षण राजकारणे लढविली आहेत, राज्यांची फडनविशी यशस्वीपणे करून साम्राज्यातील महत्त्वाचे राजकीय प्रश्न उलगडून दाखविले आहेत; सारांश, त्यांनी आपल्या कृतीने हिंदुस्थानचा अगदी अलिकडचा इतिहास बनविला आहे. या सर्व पराक्रमाचे स्मरण हेच मराठ्यांच्या वैभवाचे निर्दशक आहे. बुद्धीची तीक्ष्णता, दीर्घद्योग साधी राहणी, उच्च विचारसरणी, कोणताही सुविचार आचरणात आणण्याची धमक, चारित्र्य, आणि ‘वसुधैव कुटुम्बकम’ ही वृत्ती... इतक्या सर्व सद्गुणांचा सन्निपात मराठ्यांच्या ठिकाणी झालेला असल्यामुळे आज तरी हिंदुस्थानात यांच्यापेक्षा वरचढ कोणी असेल अशी कल्पनासुद्धा करण्याचे कारण नाही. वरील सद्गुणसमुच्चयांत जर मराठ्यांमध्ये संघटनेचे चातुर्य, सहकारिता, आधुनिक यांत्रिक कलेचे ज्ञान आणि ‘आहे त्याहून अधिक मिळवण्याची’ दूरदृष्टी इतक्या सद्गुणांची भर पडेल तर पृथ्वीच्या पाठीवर त्यांची बरोबरी कोणीही करू शकणार नाही!

◆ ◆ ◆

प्रकरण 2 रे

उदय

सन 1627-1656

1. पूर्वज, पूर्वकथन

मराठ्यांमध्ये ‘भोसले’ हे एक जातिवंत कुळ असून त्या कुळाच्या शाखा पश्चिम हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणी पसरलेल्या आहेत. मराठ्यांतील पुष्कळ कुटुंबे शेती करीत त्याचप्रमाणे भोसले हेही पूर्वी शेतीच करीत असत. परंतु पंधराव्या शतकाच्या शेवटी बहामनी राज्य लयास गेले व सतराव्या शतकाच्या उदयाबरोबर निजामशाहीचा अस्त झाला त्यामुळे त्या-त्या राज्यांतील कर्तुत्ववान् पुरुषांनी आपल्या मुत्सद्दीपणाच्या व शौर्याच्या या बळावर आपला उदय करून घेतला. यासंबंधी भोसले या कुटुंबाचे उदाहरण अगदी डोळ्यांत भरण्यासारखे आहे. प्रथम शेतकरी, नंतर लुटारू, पुढे पागेदार, पश्चात् सरंजामी सरदार अशा पायऱ्या-पायऱ्यांनी या घराण्यांतील पुरुष वैभवाच्या शिखरावर चढून शेवटी छत्रपती पदावर त्यांनी आरोहण केले.

2. मूळपुरुष

ईसवीसनाच्या 16 व्या शतकांत भोसल्यांचे मूळपुरुष बाबाजी हे ‘मौजे हिंगणी’ बेरडी व देऊळगांव वगैरे तालुके पाटस, परगणे पुणे येथे आपली लहानशी शेती व पाटीलकीचे वतन सांभाळून सुखाने नांदत होते. त्याला मालोजी व विठोजी असे दोन मुलगे होते. त्यांचे व भाऊबंदांचे काही भांडण झाल्यामुळे या उभयता बंधूंनी ‘बायकांसहवर्तमान कसबे ‘वेरुळ’ नजिक दौलताबादेस येऊन’ वसती केली. डोंगरपायथा असल्याने वेरूळची जमीन शेतीला फारशी अनुकूल नव्हती, म्हणून हे उभयतां ‘चाकरीच्या उमेदवारीने कसबे सिंदखेडास आले. लखुजी जाधवराव देसमुख सरकार, दौलताबाद व मनसबदार निसबत निजामशहा पातशहा बारा हजार घोडियांची दौलत होती त्यांस भेटून चाकरी दरवाजियावरी भोये-बारगिरी कबूल करून राहिले*.’ तेथे असताना मालोजीचा मुलगा शहाजी हा पाच वर्षांचा झाला आणि लखुजी जाधवरावांची कन्या जिजाऊ तीन वर्षांची झाली त्या सुमारची तेथे घडलेली पुढील आख्यायिका प्रसिद्ध आहे.

3. वाङ्‌निश्चय

'सिमघा सण आला... रागरंग, कलावंत नाच मांडिला. जाधवराऊ यांणी दोघांजणास (=शहाजी व जिजाबाईस) मांडीवर घेऊन गुलाल-बुक्का पुढे ठेवून खेळू लागली. तमासा कवतुक जाधवराऊ पाहू लागले. मांडीवर मुले दोघे आहेत तो चित्तामध्ये उद्गार आठवून सभेमध्ये बोलिले जे जिजाऊसारिखे कन्यारत्न 'श्री'ने पैदा केले आहे. ईस 'वर' चित्तायोग्य शाहाजी हे मूल उत्तम ईजोगा होये तर बरे आहे.' जाधवरावाचे हे भाषण ऐकतांच मालोजी व विठोजी तेथे सभेतच ताडकन उभे राहून सर्व मंडळीस मोठ्याने ओरडून म्हणाले. 'आजपासून जाधवराऊ आमचे व्याही जाले... तुम्ही समस्त साक्ष असा... जिजाऊ आमची सून झाली*.' परंतु कुणबी, पाटील बारगीर देशनिकाले' यांस मुलगी देणे गिरिजाबाईस पसंत न पडल्याने जाधवरावाने मालोजी व विठोजीस चाकरीवरून दूर केले.

4. मालोजीचा पराक्रम

याप्रमाणे नोकरी गेल्यावर हे उभयतां बंधू परत वेरुळास आले व पुन: शेती करू लागले. एके रात्री मालोजी शेताची राखण करीत असता त्याचा डोळा लागला. तत्काळ भवानीने स्वप्नांत येऊन 'या वारुळांत सर्प आहे... त्यास नमस्कार करून वारूळ खणोन सात कढ्या माल घेणे*' असे सांगितले. दुसरे दिवशी त्याने तेथे उकरून पाहिले तो सात कढया द्रव्य त्यास मिळाले व त्यामुळे जाधवरावाशी सोयरीक करण्याची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होण्याची आशा वाटू लागली. मालोजीने हे द्रव्य चांभारगोंद्याच्या शेषापा नाइकाजवळ ठेव ठेविले. कारण हा नाईक मालोजीचा पूर्वपरिचित असून मोठा ईमानी म्हणून प्रसिद्ध होता. मालोजीने काही द्रव्य खर्च करून 'हजार घोडी उत्तम कारवानापासून खरेदी केली. बारगीर, खासदार व जीन खोगीर सिले व पाखरा उत्तम तयार केले. डेरे पालखिया तयार करून' तो एक फौजबंद लढवय्या बनला व कोणाचीही सरदारी पतकरण्यास सिद्ध झाला. 'जगपालराव निंबाळकर फलटणकर बारा हजार फौज त्यापाशी पुंडावे करून मधेच होते.' त्यास मालोजी जाऊन मिळाला व लवकरच इतका प्रसिद्धीस आला की, मोडकळीस आलेल्या निजामशहाने मालोजीस आपल्या पदरी ठेवून घेतले. हा प्रकार सोळाव्या शतकाच्या शेवटल्या दशकात घडला. म्हणजे याच सुमारास अकबर बादशहाच्या विजयाने अहमदनगरच्या निजामशाहीस मोठाच धक्का मिळाला होता व त्यामुळे अनेक लहान-लहान पथकवाले कोणाच्यातरी पदरी राहून आपले शौर्य गाजविण्याची संधी पाहू लागले होते. मालोजीने याप्रमाणे सरदारी मिळविल्यामुळे जाधवरावाला आता त्याच्याशी सोयरीक करण्यात मुळीच अडचण राहिली नव्हती. त्यामुळे शहाजी-जिजाबाईचा विवाह मोठ्या थाटाने झाला. मालोजी व विठोजी यांची निष्ठा 'श्रीशंभूमहादेव यांचे भजनी बहुत होती. त्यास शिखरी यात्रा चैत्रमासी भरते. पाच-सात लक्ष माणसे मिळतात. पाणियाचे बहुत संकट. उदक नाही. तीन कोसांवरून उदक आणितात. लोक श्रमी बहुत होतात. म्हणून

राजेश्री मालोजीराजे यांनी तेथे जागा पाहून हे जे एक थोर तळे बांधिले. सर्व लोकांस उदक कार्यास येई असे केले. अपरमित द्रव्य खर्च केले. तळे संपूर्ण उदकाने भरले.' अशा उदार व पुण्यकारक कार्यामुळे मालोजीची कीर्ति फारच वाढली, पुढे काही कालाने मालोजीराजे मरण पावले त्यावेळी त्यांची पूर्वीची हजार स्वारांची जागा पुष्कळच वाढली होती. मालोजींच्या जागी निजामशाही सरदारांत विठोजींची नेमणूक झाली व सुमारे सन 1623 मधे विठोजी निवर्तल्यावर त्या जागी मालोजींचा वडिलपुत्र शहाजीराजे हा निजामशाही सरदार झाला. विठोजींच्या आठ मुलांपैकी खेलोजी, परसोजी, मलोजी व मंबाजी असे चौघेजण यापूर्वीच शहाजहानच्या नोकरीत शिरले होते.

5. शहाजीराजे 1625-1636, शहाजींचे पूर्ववृत्त

सन 1626 मध्ये निजामशाही वजीर मलिक अंबर मृत्यु पावल्यावर त्याचा मुलगा फत्तेखान हा वजीर झाला. सन 1628 मध्ये निजामशहाच्या ताब्यातील पूर्वखानदेशावर मोगलांनी स्वारी केली. त्यावेळी त्यांचे पारिपत्य करण्यासाठी फत्तेखानाने निजामशाहीतर्फे शहाजीराजांस पूर्वखानदेशांत मोगलांवर पाठविले होते. आणि इतिहासांत शहाजींचे नाव याच वेळी प्रथम येते. याच सुमारास दक्षिणेत अनेक कुटिल कारस्थाने चालू झालेली होती. निजामशहा व त्याचा वजीर फत्तेखान हे एकमेकांविरुद्ध काही कारस्थाने रचित होते (एप्रिल 1630). आणि निजामशहाने लखुजी जाधवरावाचा कपटाने खून केला (1630). मोगलांचा अहमदनगर येथील सुभेदार खानजहान लोदी याने मोगली मुलुखाचा काही भाग निजामशहास विश्वासघाताने दिला (1627). पुढे मोगलांनी निजामशहावर स्वारी केली (1628). भग्न झालेल्या अहमदनगरच्या राज्यापैकी शक्य तेवढा हिस्सा आपल्या राज्यास जोडून घेण्यासाठी विजापूरच्या आदिलशहाचे प्रयत्न चालू होते. असा एकंदर सर्वत्र कपटनाटकाचा खेळ सुरू असल्यामुळे निजामशाही राज्यात सर्वत्र अंदाधुंदी व गोंधळ माजून ते अगदी खिळखिळे होऊन गेले होते. शहाजींसारख्या कार्यक्षम, साहसी व महत्त्वाकांक्षी पुरुषाला आपले कर्तृत्व दाखविण्याला ही सोन्यासारखीच संधी होती. आपला सासरा जो जाधवराव त्याचा निजामशहाने खून केला हे ऐकताच शहाजीराजांनी निजामशहाची नोकरी सोडून दिली व काही फौज जमवून ते जुन्नरपासून अहमदनगरपर्यंतचा प्रदेश काबीज करण्याच्या प्रयत्नास लागले. निजामशाही, आदिलशाही व मोगली आता तीनही राज्याच्या सरहद्दी त्या ठिकाणी एकमेकांस भिडलेल्या होत्या व तेथील चौकी पहाराही पाहिजे तसा मजबूत नव्हता म्हणून शहाजींनी तेथे फारच धुमाकूळ उडवून दिला. नंतर म्हणजे सन 1630 च्या शेवटी, शहाजी आपला मोठा मुलगा संभाजी व लहान भाऊ शरीफजी यांच्यासह मोगलांच्या नोकरीत शिरले. परंतु, जून 1632 मध्ये त्यांनी ती नोकरी सोडून विजापूरकरांचा आश्रय घेतला, व तेथील कारभारी मुरार जगदेव याचा

शहाजी हे उजवा हात बनले. विजापुरास या वेळी खवासखान हा प्रधान होता व मुरार जगदेवावर त्याचा पूर्ण भरंवसा असे.

6. शहाजीराजांचा पराक्रम

सन 1632 च्या फेब्रुवारीत वजीर फत्तेखान याने बुऱ्हाण निजामशहा याचा खून करवून हुसेन निजामशहास गादीवर बसविले. परंतु सन 1633, तारीख 17 जून, रोजी मोगलांनी निजामशाही राजधानी दौलताबाद जिंकून हुसेन निजामशहास आपल्या ताब्यात घेतले. आणि यामुळे एके वेळी प्रख्यात असलेले निजामशाही राज्य लयास गेले. निजामशाहीच्या स्थानिक सुभेदारांनी या संधीचा फायदा घेऊन स्वातंत्र्य पुकारले. पुणे-चाकणपासून अहमदनगर, नाशिकपर्यंत निजामशाही प्रदेश शहाजींनी आपल्या ताब्यात घेऊन आसपास सर्वत्र लुटालूट आरंभिली. विजापूरच्या पादशहाच्या मदतीने सन 1633 च्या ऑगस्टमध्ये निजामशहा नावाच्या एका मुलास शहाजींनी प्रेमगड उर्फ शहागड येथे निजामशाही राज्यावर बसवून या बालराजाच्या नावे तीन वर्षे राज्यकारभार चालविला. निजामशाहीची राजधानी दौलताबाद पडल्यावर निजामशाही फौज साहजिकच बेकार झाली होती. ती बारा हजार फौज शहाजींनी पुन: नोकरीत ठेविली आणि उत्तर कोकणपर्यंतचा मुलुख पुनः आपल्या कबजांत घेतला व मोगलांनी सतावून सोडलेल्या बिदर दौलताबादेपर्यंतच्या मुलुखावर ते स्वाऱ्या करू लागले.

7. शहाजीराजे आदिलशाहीत जातात

परंतु सन 1636 च्या फेब्रुवारीत मोगलांनी एक फार मोठे सैन्य शहाजींच्या पारिपत्यासाठी रवाना केले. या स्वारीत शहाजीने मोगली सैन्याला पुष्कळच दमविले. परंतु शेवटी त्यांचा पराजय होऊन ऑक्टोबर महिन्यांत त्यांना, बालराजा निजामशहा यास मोगलांच्या स्वाधीन करणे भाग पडले. शहाजींनी या वेळी आपले सात किल्लेहि मोगलांस दिले व ते स्वतः विजापूरच्या नोकरीत शिरले. यावेळी शहाजींची चाळिशी उलटून गेली असल्याने त्यांची स्वतंत्र कर्तृत्वाची धमक साहजिकपणेच मंदावली होती व बाल-शिवाजीराजे या वेळी आठ नऊ वर्षांचे असून त्यांच्या भावी पराक्रमाची चिन्हेही दिसू लागली होती, या दोनहि कारणांमुळे शहाजींचे नाव यापुढे इतिहासात दुय्यम म्हणूनच येते व मुख्य कर्तृत्व शिवाजीराजांचेच दृष्टीस पडते.

8. पूर्वचरित्र-कथनाची दुष्करता व साधनांचा अभाव

पुरेशा विश्वसनीय साधनांच्या अभावी सन 1627 पासून सन 1657 पर्यंत तीस वर्षांचा शिवाजीराजांचा इतिहास सांगणे प्राय: कठीण झाले आहे. त्यातल्या त्यात समाधानाची गोष्ट एवढी आहे की, पूर्वचरित्राच्या तपशीलातच मतभेद आहे. मुख्य रूपरेषा काही

कोणाला अमान्य नाही. ईसवी सन 1637-1638 या दोन वर्षांत शिवाजीराजे पुण्यास होते की विजापूरास होते? मावळ्यांना आपल्या लगामी लावण्याचे कार्य दादोजी कोंडदेव यांनी केले की शिवाजीराजांनी केले? दादोजी कोंडदेवांचा मृत्युसन कोणता? विजापूरकरांचा कोणता किल्ला शिवाजीराजांनी पहिल्या प्रथम कोणत्या सनांत घेतला? शहाजींनी जे किल्ले प्रथम शिवाजीराजांच्या ताब्यांत दिले नव्हते ते कोणत्या सालांत शिवाजीराजांच्या ताब्यांत आले? सन 1659 मध्ये जे 40 किल्ले शिवाजीराजांच्या ताब्यांत होते ते कोणत्या क्रमाने व कोणकोणत्या सालांत त्यांच्याकडे आले इत्यादी बारीक- सारीक माहितीसंबंधी निश्चित असे काही विधान आजतरी करता येत नाही. तथापि या सर्व गोष्टी घडलेल्या आहेत याबद्दल मुळीच दुमत नाही. वरील तपशिलासंबंधी उपलब्ध साधनांचा योग्य विचार करून मी माझे जे मत ठरविले आहे ते यापुढे क्रमश: देणार आहे. हे मत ठरविताना परस्परविरोधी अशा शक्याशक्यतेचा अवश्य तेवढा विचार करण्यात आलेला आहे.

9. जन्म व बाल्य, शिवजन्म मिति

शहाजींना जिजाबाईच्या पोटी संभाजी व शिवाजी असे दोन पुत्र झाले. त्यांपैकी थोरला संभाजी हा अल्पवयांतच निवर्तल्याने इतिहासांत त्याचा फारसा संबंध येत नाही. पुण्याच्या अगदी उत्तरेस जुन्नर येथे शिवनेरी किल्ल्यावर शिवाजीराजांचा जन्म झाला. शिवाभवानी देवीच्या कृपाप्रसादाने हा पुत्र झाला असल्याने त्यांचे नाव शिवाजी असे ठेवण्यात आले. शिवजन्ममितिसंबंधाने विश्वसनीय असा समकालीन लेख उपलब्ध नाही. कृष्णाजी अनंत सभासदाने आपली बखर सन 1694 मध्ये लिहिली, तथापि तोही जन्ममितिसंबंधाने मुग्धच आहे. हल्ली दोन निरनिराळ्या शिवजन्ममिति भिन्न-भिन्न लेखकसंघांनी दिलेल्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांतील शिवाजीराजांच्या चिटणीसांच्या वंशजांनी सांगितलेली मिति ग्राह्य समजावी असे मला वाटते. ती म्हणजे तारीख ‘10 एप्रिल सन 1627’ ही होय.

10. शहाजीराजांचे दुर्लक्ष

शिवजन्मानंतर शहाजी व जिजाबाई यांच्या संबंधीच्या कथा व बाल-शिवाजीचे वय वीस वर्षांचे होईपर्यंतच्या हकीकती, ज्या, नंतर लिहिल्या गेलेल्या बखरीतून वर्णन केलेल्या आहेत त्यांचा उपलब्ध असलेल्या विश्वसनीय इतिहासाशी मेळ बसत नाही, किंबहुना कित्येक स्थळी त्या विरुद्धच आहेत असे दिसते. समकालीन मुसलमानी इतिहासावरून आपणास असे दिसते की, सन 1630 पासून सन 1636 पर्यंत शहाजीराजांचा काळ इकडून-तिकडे व तिकडून-इकडे निव्वळ भटकण्यात गेला. या काळांत त्याच्या अनेकजणांशी चकमकी झडल्या व वारंवार त्याला स्थलांतर करावे लागले. अशा परिस्थितीत त्याने जिजाबाईस चिमुकल्या शिवबासह शिवनेरीसारख्या मजबूत किल्ल्यावर बंदोबस्ताने ठेवणे अगदी साहजिक आहे. आणि यामुळे वस्तुतः ह्या मायलेकांकडे त्यांचे

दुर्लक्ष झाले होते असे म्हणणे भाग पडते. याच सुमारास शहाजीराजांनी तुकाबाईशीही लग्न केले. जिजाबाईंच्या मानाने तुकाबाई फारच तरुण असल्याने शहाजींचा ओढा तुकाबाईकडे अधिक असणे निसर्गसिद्धच होय. तुकाबाईच्या पोटी शहाजींना व्यंकोजी हा पुत्र झाला. व शहाजींनी आपले पुढील सर्व आयुष्य तुकाबाई व व्यंकोजी यांच्याच सहवासात घालविले. किंबहुना शहाजींनी आपली सर्व संपत्तीही व्यंकोजीसच देऊन टाकली.

11. दादोजीस सोपवणूक

इ. स. 1636 च्या मार्च महिन्यात जिजाबाई व शिवाजी शिवनेरीस राहत होते असे 'पादशहानामा' या समकालीन इतिहासांत स्पष्टच लिहिले आहे. सन 1636 च्या ऑक्टोबरमध्ये झालेल्या तहांत शहाजींनी जे सात किल्ले मोगलांस दिले त्यांत शिवनेरी हा एक असल्याने सन 1636 नंतर फार दिवस जिजाबाई त्या किल्ल्यांत राहणे शक्य नव्हते. या तहानंतर शहाजी लागलीच विजापुरच्या नोकरीत शिरले व त्या दरबारने त्याला तत्काळ खाली दक्षिणेत मोहिमेवर पाठविले. विजापुरच्या बादशहाने शहाजीराजास "कुल मुलूक प्रांत जुन्नर, चाकण किल्ला व पुणे तहद वाई, सिरवल, सुपे, इंदापूर हा प्रांत-जहागीर दरोबस्त दिधली. ते समई शाहजीराजे यांणी दादोजी कोंडदेव कुलकर्णी मौजे मलठण (यांस) इनामी जाणून त्यांचे स्वाधीन मुलूक (करून) सांगितले जे "चिरंजीव (शिवबा) व स्त्री (जिजाबाई) जुन्नरी आहेत. त्यास आपल्यापाशी आणून माहाल बांधून उभयतांस अन्नवस्त्रे देऊन चिरंजीवास शहाणे करणे."

12. पुण्यास आगमन

याप्रमाणे सन 1637 च्या आरंभी शिवाजी पुण्यास येऊन राहिला. वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, शिवाजी शिवनेरीवर असताना शहाजी नेहमी भटकतच राहिले. त्यामुळे कधीकाळी क्वचित् प्रसंगी ते शिवनेरीवर गेले असतील तेवढीच या पितापुत्रांची भेट. त्याशिवाय उभयतांचे एकमेकांस दर्शनसुद्धा नव्हते. आणि बाल शिवाजी पुण्यास आल्यावर तर या बापलेकाची भेट दुर्लभच झाली. 'ते (दादोजी कोंडदेव) बेंगरुळास महाराजांचे (शहाजींच्या) भेटीस गेले. त्याबरोबर राजेश्री शिवाजीराजे व जिजाबाई आऊ अशी तिघे गेले. ते समयी राजियास (शिवबांस) वर्षे बारा होती.' हा प्रसंग अर्थातच सन 1639 मधील होय.

याप्रमाणे नवऱ्याने टाकलेली जिजाबाई कथापुराणश्रवणांत आपला काळ घालवून मनाचे कसेतरी सांत्वन करीत असे. तिची ही धार्मिक प्रवृत्ती लहानग्या शिवबांतही तंतोतंत उतरली. शिवनेरीसारख्या एकांत स्थळी 'ना भाऊ-ना बंद' अशा असहाय स्थितीत शिवबांचे बालपण गेले. मायलेकांचे प्रेम सर्वत्रच असते, परंतु जिजाबाई व शिवबा यांना एकमेकांशिवाय जवळचा असा आप्त शिवनेरीवर व पुण्यासही दीर्घकालपर्यंत एकही

नसल्याने या मायलेकांचे प्रेम अनन्यसाधारण होते. इतके की, शिवबास 'जिजाबाई' ही एक 'देवताच' आहे असे होऊन गेले. शिवबांची ही मातृभक्ती शेवटपर्यंत तशीच कायम होती. लहानपणापासूनच शिवबांस अनायासेच स्वावलंबी असे राहावे लागले. त्यामुळे 'कोणाच्याही मदतीची अपेक्षा न करिता आपले हेतू एकाकी तडीस नेणे, स्वतःच कोणत्याही नवीन कार्याचा उपक्रम करणे आणि स्वतंत्रतेची निरतिशय आवड असणे' हे पुढील कर्तृत्वास पोषक असे सद्गुण ह्या, बालशिवबानेही बाल्यावस्थेतच प्राप्त करून घेतले.

13. पुण्याची जहागीर, सन 1637 आणि पुण्याची स्थिती

चाकणपासून इंदापूर, सुपे, शिरवळ व वाई येथपर्यंतचा पुणे परगण्यांतील मुलुख व पश्चिमेस घाट, उत्तरेस घोडनदी, पूर्वेस भीमा आणि दक्षिणेस नीरानदी अशा चतु:सीमेचा भूप्रांत शहाजींना आदिलशहापासून जहागीर म्हणून मिळाला होता. हा सगळा प्रदेश पूर्वी निजामशाही अमलाखाली होता. परंतु नुकताच तो आदिलशहाकडे गेला व त्याने तो शहाजींना जहागिरीत दिला. या जहागिरीची व्यवस्था पाहण्यास जेव्हा दादोजी कोंडदेव आले तेव्हा हा सगळा प्रदेश अगदी ओसाड पडलेला होता. सहा वर्षपर्यंत याच प्रांतांत युद्धाची धुमश्चक्री चालल्याने याची ही अशी दशा झालेली होती. आणि युद्धे थांबल्यावर राहिल्या-साहिल्यांची नासाडी लुटारूंच्या टोळ्यांनी करून देश अगदी उद्ध्वस्त करून टाकिला होता. निजामशाहीकडून हा प्रांत जरी आदिलशहाकडे गेला होता तरी त्यावर प्रत्यक्ष अशी सत्ता कोणाचीच नव्हती, म्हणून एखाद्या फौजबंद व करड्या जहागीरदाराशिवाय इतर कोणासही आपली सत्ता त्या प्रांतावर बसवून तेथे शांतता व सुबत्ता प्रस्थापित करणे अशक्यप्रायच होते, आणि सन 1630 पासून 1636 पर्यंतच्या काळात संकटे व विग्रह यांनी पूर्णपणे ग्रासल्यामुळे शहाजीच्या हालचाली फारच जलद होऊन त्याचे मुक्काम वारंवार बदलत असत. त्यामुळे त्याला या प्रांताकडे लक्ष देण्यास फुरसतच सापडली नाही. म्हणून विजापूरच्या राज्याचे वायव्येकडील पुणे व ठाणे हे परगणे प्रत्यक्ष कोणाच्याच अमलाखाली नसल्याने तेथे सगळी बेबंदशाही माजून राहिली होती.

14. प्रांतांची नासाडी

सासरे जाधवराव यांचा खून निजामशहाने कपटाने केल्यामुळे शहाजींनी रागाने पुण्याच्या आसपासचा निजामशाही प्रांत सन 1630 मध्ये लुटला, हे मागे सांगितलेच आहे. पुढे लवकरच विजापुरच्या सैन्याने पुणे, इंदापूर वगैरे शहाजींची गावे लुटून तो प्रांत अगदी वैराण करून टाकला. तथापि शहाजींनी बळजबरीने तेथे आपला अंमल पुन: बसविला. परंतु लागलीच दुर्दैवाने सन 1630-31 मध्ये दक्षिणेत भयंकर दुष्काळ पडला. सन 1634-1636 मध्ये मोगलांनी पुण्याच्या उत्तरेकडेस जुन्नरावर वारंवार अनेक स्वाऱ्या केल्या. सन

1636 च्या जुलै-ऑक्टोबरमध्ये खानेजमान याने शहाजीवर स्वारी केली व तो थेट पुण्यापर्यंत चाल करून गेला. परंतु यावेळी लुटण्याला किंवा जाळपोळ करण्याला तेथे काहीच उरले नव्हते. याच सुमारास म्हणजे निजामशाहीच्या विनाशकाली ‘का॥ पुणे येथे मोरो तानदेव होनफ देशपांडे भूमगिरी करीत होते. मवासगिरी करून होते... त्याउपर रायेराऊ दिवाण नि॥ मुरार जगदेव यांणी स्वारी करून पालत राखून रानांतून धरून आणिले.’ याप्रमाणे पुण्याच्या बाजूस धामधूम चालू होती व या धामधुमीचा परिणाम म्हणजे वाई शिरवळपर्यंत सर्वत्र ओसाड मुलुख झाला होता.

15. दादोजी कोंडदेवांची कारकिर्द

याप्रमाणे हा प्रांत माणसांनीच निर्मनुष्य केल्यामुळे श्वापदांच्या संचाराला अनायासेच मोकळा झाला. पुण्याच्या पश्चिमेस सह्यपर्वताची रांग आहे, त्या बाजूस लांडग्यांचा उपद्रव फारच सुरू झाला. त्यायोगे तिकडे धड वसतीहि होईना व शेतीचेही नुकसान होऊ लागले. म्हणून ‘दादोजीपंती... मुलखास कौल दिला. बारा मावळे उजाड पडली होती. तेथे लांडगे होते. अशी ताकीद केली की, जो लांडगे मारील त्यासि सिरपाव देऊ. त्याजवरून लोकांनी कस्त करून लांडगे मारिले. मुलुख निरुपद्रवी केला. मावळे लोकांस ताकीद केली जे, तुम्हांस वतनाची गरज असली तर वसती करणे... दादाजी पंतांनी रयतेस कौल दिला त्याचा तपशील: पहिले साली दर बिघा रुका 1 एक, दुसरे साली रुके 3 तीन, तिसरे साली दर बिघा रुके 6 सहा, चवथे सावली दर बिघा रुके 9 नऊ, पाचवे साली दर बिघा रुके 10 दहा, सहावे साली दर बिघा रुके 20 वीस, सातवे सालीही रुके 20 च त्याजवर आठवे साली मलिकंबरी जमाबंदी ठरली .’ याप्रमाणे सगळ्या जमिनीची लागवड केली. जेव्हा दादोजी कोंडदेवास पुण्याच्या जहागिरीवर पाठविले तेव्हा तेथील उत्पन्न चाळीस हजार होनांचे म्हणजे हल्लीच्या दराने एक लक्ष साठ हजार रुपयांचे होते. परंतु ते फक्त कागदी होते. प्रत्यक्ष वसूल असा फारच थोडा येई. दादोजी कोंडदेवांची कारकिर्द मोठी चिरस्मरणीय झाली. ‘राजेश्री दादाजीपंती... चोर नाहीसे केले, मवास मारिले, चोर, लांडगे, वाघरे नाहीसे केले. अदल इनसाफ बहुत होता. क॥ खेडेबारे त्या स्थली सिवापूर पेठ वसविली. बागशाही आंबराई वगैरे झाडे इरसाल महाराज शहाजीराजे यांच्या नावे केला. अंबा (स्वतः) घेतला म्हणून आपला हस्त तोडीत होते. मग लोकांनी अर्ज करून अस्तनी लांडी केली. दयानतदार सातसे होन मुशारा त्याखेरीज जे मिळाले ते पडले पान दिवाणांत जमा यैसा बहुत दिवस कारभार केला.’

16. शिक्षण आणि साक्षरता

‘‘दादोजीपंतांनी शिवनेरीहून जिजाबाई व शिवबांस आणून पुणे वसवून लालमहाल बांधोन उभयतांस बरे इज्जतीने ठेविले. शिवबांस पंतोजी ठेविले. तालिमखाना व घोडे फिरविणे

यात तयार केले.'' बालशिवाजीस लिहिता-वाचता येत होते किंवा नव्हते हा एक वादग्रस्त मुद्दा आहे. कारण बालशिवाजीचे हस्ताक्षर अद्यापही उपलब्ध झाले नाही व समकालीन युरोपियन व्यापाऱ्यांनी शिवाजीराजांस औरंगजेबाप्रमाणे लोकांचे ते अर्ज वाचताना अगर त्यावर स्वतः हुकूम लिहिताना पाहिल्याचे नमूद करून ठेवले नाही. उलट, रुजू झालेले अर्ज शिवाजीराजे स्वतः न वाचता आपल्या चिटणीसांस वाचावयास सांगत असत असे लिहून ठेविलेले आहे. यावरून शिवाजीराजांस विशेष लिहिता-वाचता येत नसावे असे मानण्याकडे प्रवृत्ती होते. मध्ययुगीन भारतांतील अकबर, हैदरअली, रणजितसिंग हे जगत्प्रसिद्ध वीरही शिवाजीराजांपेक्षा अधिक लेखनपटु होते असे मुळीच म्हणता येणार नाही.

'रामदासीपत्रव्यवहारांतील एका पत्राच्या शेवटचे एखाददुसरे अक्षर शिवबांचे असावे असा धुळ्याच्या रा. देवांचा आग्रह आहे. परंतु शिवाजीराजांच्या तीस-चाळीस वर्षांच्या कारकीर्दिपैकी त्याचा एखाद दुसराच लिखितशब्द उपलब्ध व्हावा व त्याचा शिवबांच्या साक्षरतेला पुरावा देणे संशोधकास भाग पडावे हे काही मोठेसे स्पृहणीय प्रमाण नव्हे.

17. संस्कृती

प्रत्यक्ष लिहितां-वाचतां येण्यासंबंधाने जरी याप्रमाणे अनिश्चित माहिती आहे तरी महाभारत व रामायण ह्या दोनही राष्ट्रीय ग्रंथांची माहिती शिवबांस लहानपणापासूनच देण्यांत आलेली होती व या दोनही राष्ट्रीय ग्रंथांतील नीतितत्वे त्यांस उत्तम प्रकारे अवगत होती याबद्दल मुळीच शंका नाही. श्रीरामचंद्र आणि पांडव यांनी सोशिलेली दु:खे, केलेले कष्ट, दाखविलेला स्वार्थत्याग आणि गाजविलेला पराक्रम यांचा खोल ठसा शिवाजीराजांच्या अंत:करणावर स्पष्टपणे उमटलेला होता. शिवाजीराजाला भजन, कीर्तन, पुराण मनापासून आवडत असे. आणि हिंदू अगर मुसलमान साधु-संतांच्या सहवासासाठी तो नेहमी प्रयत्न करीत असे. सारांश शिवाजीराजांच्या ठिकाणी पुस्तकी विद्येचा अभाव होता असे जरी गृहित धरले तरी निरक्षर मनुष्याप्रमाणे त्याचे अंतःकरण असंस्कृत व भावनाशून्य न राहता शिवाजीराजे मोठे कार्यक्षम व कर्तृत्ववान् असे जगद्विख्यात पुरुष झाले.

18. बारा मावळे काबीज (मावळ गावाचे बारा भाग)

पुण्याच्या पश्चिमेकडील 90 मैल लांब व 12 पासून चोवीस मैल रुंद असा जो एक पट्टा आहे त्याला 'मावळ' हे अन्वर्थक नाव दिलेले आहे. हा प्रदेश रुक्ष व डोंगराळ असून त्याच्या चोहोबाजूंस दऱ्या आहेत. या दऱ्यांतून लहान मोठे व विविध आकाराच्या टेकड्यांचे सुळके वर गेले असून त्या सुळक्यांची दगडी सपाटी पाण्याच्या माराने घासून गुळगुळीत गच्चीवजा झालेली दृष्टीस पडते. तेथे झाडी इतकी दाट आहे की, ती तुडवून बाहेर पडणे शक्यच

नाही. मावळच्या उत्तरेकडील खोऱ्यांत कोळी राहत असून दक्षिणेकडे मराठ्यांची वसती आहे. येथील लोक रंगाने काळे परंतु हाडापेराने भक्कम असतात. येथील हवा कोरडी व निरोगी असून पश्चिम किंवा दक्षिण हिंदुस्थानांतील कोणत्याही प्रदेशापेक्षा हा प्रदेश अधिक थंड आहे. याच प्रदेशाच्या बारा 'भागांना' बारा मावळे ('मावळ'चे अनेकवचन) अशी संज्ञा आहे. हा प्रांत शेतकीप्रधान आहे व येथे व्यापार मुळीच नाही हे आपण पहिल्या प्रकरणांत सांगितलेच आहे. मावळे लोक शरीराने बळकट स्वभावाने काटक आणि राहणीने साधे व निर्व्यसनी असे असतात. शिवकाली इकडे ग्रामपंचायतीची व्यवस्था असल्याने प्रत्येक खेडे जवळजवळ स्वतंत्रच असे. पाटील, देशपांडे हेच येथचे राजे. पाटलाने गावचा वसूल जमवून देशमुखास द्यावा अशी येथील पद्धती. व या मेहनतीबद्दल प्रत्येकास काही पगार व शिवाय सरकारांतून जमीन देण्यांत आलेली असे.

19. देशमुख आणि देशपांडे

गावचे देशमुख बहुधा मराठेच. त्यांचे कारभारी ब्राह्मण आणि चिटणीस व फडनवीस प्रभु अशी व्यवस्था असे. आपल्या गावचे रक्षण करण्यासाठी प्रत्येक देशमुखाजवळ लहानशी फौज असे व या फौजेत या गावातीलच शेतकऱ्यांच्या मुलांचा भरणा होई. क्वचित् प्रसंगी हा देशमुख राजाच्या मदतीसाठी निराळे पथकही उभारी व त्याच्या खर्चाबद्दल त्याला निराळी जहागीर व नालबंदीही मिळे.

20. साथीदार

याप्रमाणे एकंदर व्यवस्था असल्याने शिवाजीराजांचा उदय मावळे लोकांना फारच फलप्रद झाला. नुसत्या शेतकीने त्यांना फार तर संपत्तीच मिळे. परंतु शिवाजीराजांच्या सहवासाने त्यांना संपत्ती, सत्ता व मानमरातबही प्राप्त होऊ लागला. त्यामुळे शिवाजीराजांच्या संगतीची त्यांना अधिकाधिक गोडी वाटू लागली. आणि मावळ्यांच्या संगतीत शिवाजीराजे वारंवार सह्याद्रीच्या दऱ्यांतून भटकू लागल्याने ही मैत्री दिवसेंदिवस दृढ होत चालली. शिवाजीराजांच्या शब्दासाठी जीव देण्यासही हे मावळे सिद्ध असत. सारांश, मावळप्रांत हा शिवाजीराजांचा 'विजयाचा पाळणा' असून मावळे हेच त्यांचे मुख्य साथीदार होते. दादोजी कोंडदेवांनी या मावळ्यांना आपल्या ताब्यात आणले होते, देशपांड्यांना वेळोवेळी बक्षिसे वगैरे देऊन आपल्या भजनी लावले होते, कृष्णाजी बांदलांसारख्या शिरजोर देशमुखासही जेध्यांसारख्यांच्या मध्यस्थीने दादोजींनी आपणाकडे वळवून घेतले होते; आणि साम-दामाने जे वळले नाहीत त्यांच्यावर दंडाचाही प्रयोग करण्यांत आला होता. याप्रमाणे दादोजी कोंडदेवांनी शांतता व सुबत्ता प्रस्थापित केल्याने पुण्याची जहागीर पूर्वी आतबट्ट्याची व त्रासदायक वाटत होती तीच आता 'कामधेनुप्रमाणे इष्ट मनोरथ पूर्ण करणारी' अशी झाली. याच जहागिरीतून शिवाजीराजांस रणगाजी शिपाई मिळाले व

एकनिष्ठ सेवक प्राप्त झाले. येसाजी कंक, बाजी पासलकर, तान्हाजी व सूर्याजी मालुसरे हे शिवाजीराजांचे आधारस्तंभ होते आणि यांच्याच जोरावर त्याने तीन बादशहांशी आजन्म झगडा केला.

21. भावी जीवनाचा अरुणोदय आणि बाळकडू

मावळ्यांच्या संगतीत शिवाजीने पौगंड वयात (= दहा पासून पंधरा वर्षांच्या काळात) सह्यपर्वतराजी अनेक वेळा भटकून दऱ्या- खोऱ्यांतील प्रदेश पायवाटांनी अगदी मळवून टाकला. यामुळे त्यांतील अवघड वाटा व गुप्त दऱ्या यांची शिवाजीराजांस चांगलीच माहिती झाली. शिवाजीराजे स्वतःच याप्रमाणे भटकल्याने त्यांच्या अंगी भरपूर काटकपणाही आला. महाभारत-रामायणातील नीतिबोधांचाही ‘ठसा’ मातोश्री जिजाबाईंच्या चारित्र्याने व सतत सहवासाने आणि त्यांच्या अंत:करणावर परिणामकारक असा ‘वज्रलेपाप्रमाणे’ उमटला. पतीने केलेल्या उपेक्षेने परंतु पतीच्या विरहाने दुःखी जिजाबाई आपला सर्व काळ देवदेवतार्चनातच घालवीत असल्याने तिच्या उदास वृत्तीचा परिणाम बालशिवाजींच्या कोमल मनावर फारच विलक्षण रीतीने होऊन म्लेंच्छसेवेचा त्यांस तिटकारा आला व स्वातंत्र्याकडे साहजिकच त्याचे मन ओढ घेऊ लागले. मुसलमानांच्या जुलुमामुळे हिंदूंना त्यावेळी फारच त्रास सोसावा लागत असे. परंतु त्या जुलुमांतून आपल्या हिंदुबांधवांना मुक्त करण्याचीही कल्पना याच वेळी बालशिवाजींच्या मनांत उत्पन्न होऊन दृढमूल झाली होती की काय! हे खात्रीलायक सांगणे कठीण आहे. एक स्वतंत्र राज्य स्थापन करावे ही कल्पना मात्र शिवाजीराजांच्या मनात घोळत असावी असे दिसते.

22. सुखस्वप्ने

परस्परविरुद्ध राजकारणे, कुटिलकारस्थाने आणि रक्तपात या त्रिदोषाने आणि निजामशाही लयास गेली व आदिलशाहीसुद्धा त्याच पंथाला लागलेली होती. शिवाजीराजांचा चुलत-चुलता खेलोजी याला औरंगजेबाने ठार मारविल्यापासून दक्षिणेतील हिंदूंना अदिलशाहीपेक्षा दिल्लीच्या मोगलाईचा वचक अधिक वाटू लागला होता. शिवाय मोगलांचे ऐश्वर्य व त्यांची नियंत्रणा यांनी दक्षिणी लोकांचे डोळे दिपून गेले होते. कारण मोगलांच्या पुढे सर्वच बाबतीत विजापूरचे सुलतान फिके पडले होते. उलट, दक्षिणेला दिल्ली फार दूर पडत होती व त्यामुळे दक्षिणेकडील हिंदूंचा अगर मुसलमानांचा दिल्लीदरबाराशी जो व्यवहार व्हावयाचा तो दिल्लीच्या अंमलदारांच्या मार्फतीनेच होत असे. आणि हे अंमलदार तर ‘गरज सरो आणि वैद्य मरो’ या न्यायाने वागणारे असल्यामुळे कामापुरतेच दक्षिणी लोकांना हाताशी धरीत व काम संपताच दूर लोटून देत. अशी एकंदर राज्यघटना व लोकस्थिती त्यावेळी होती. अशा परिस्थितीत स्वातंत्र्य स्थापण्याचा उद्योग

करणे फारच धोक्याचे होते. परंतु हा उद्योग सिद्धीस गेला तर कल्पनातीत सुखालाही तो कारणीभूत होणार होता, हे शिवाजीराजांस स्पष्ट दिसत होते.

23. दादोजींची शेवटची शिकवणूक

शिवाजीराजांच्या या स्वातंत्र्य संपादनाच्या विचारांमुळे त्यांचा व दादोजी कोंडदेवांचा खटका उडाल्याची आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. दादोजी मोठे इमानी नोकर होते, जमीनधाऱ्याच्या कामी ते फार दक्ष असत, व्यवस्थित रीतीने वागणारे असत, सदाचरणी व पापभीरु असत; तथापि उच्च ध्येय, दूरदृष्टी आणि साहसी महत्वाकांक्षा ही त्यांच्यात मुळीच नव्हती. शिवाजीराजांची स्वातंत्र्यप्रीति व धाडसी स्वभाव दादोजींना मुळीच हितपरिणामी वाटले नाहीत. त्याने शिवाजीराजांची समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. 'आदिलशाहीमध्ये आपल्या बापाप्रमाणेच मानमरातबास चढून सरदारी करावी' असा त्यांनी कळकळीचा उपदेश शिवाजीराजांस केला, परंतु त्याचा काहीएक उपयोग झाला नाही. त्यांनी शहाजीराजांकडेही ही कागाळी नेली. शेवटी काळजीने वृद्धापकाळामुळे दादाजी आसन्नमरण झाले. तेव्हा शिवबास बोलावून त्यांनी पुढील उपदेश केला. ''आपण आक्रम घालणे (त्याचा) पाया घातला आहे हे युक्त नव्हे. दैवावर भार ठेवून हे कर्म आरंभिले परंतु आपले स्वामित्व हे किती? पादशहाती चार चहूंकडे. दिल्लीचा सुभासाहेबजादाच (औरंगजेब) येऊन औरंगाबादेत (राहिला) आहे. महाराज (शहाजी) वारंवार लिहितात. केले कर्म सिद्धीस गेल्यास फार वाकडे पडेल... आम्ही बहुता दिवसांचे पदरचे सेवक, आमचा शेवट जालाच. परंतु वडिली वाढविली माणसे व मुलूख, द्रव्य (आम्ही) जतन केले. (पुढे) साहेब खावंद (आहेत) सर्व पाहून जतन करावे.'' या प्रमाणे निरवानिरव करून सन 1647 मध्ये दादोजी कोंडदेव निर्वतले.

24. स्वराज्याची मुहूर्तमेढ: राज्यकारभाराचा ओनामा

दादोजी कोंडदेवांच्या मृत्यूमुळे शिवाजीराजे अगदीच 'स्वतंत्र' झाले. मर्दानी खेळ व राज्यकारभार या दोहोंतही ते तरबेज झाले होते. ज्या लोकांवर सत्ता चालवावयाची ते लोक आणि ज्यांच्या जोरावर लढाया मारावयाच्या त्या फौजा या दोघांशीही शिवाजीराजांचा परिचय त्याच्या वडिलांच्या जहागिरीमुळे चांगला झाला होता. स्वतंत्रपणे कोणत्याही कार्याचा उपक्रम करणे आणि आपल्या इच्छेनुसार दुसऱ्यास वाकावयास लाविणे या दोनही गुणांची वाढ शिवाजीराजांच्या अंगी लहानपणापासूनच झालेली होती. बाराव्या वर्षी बालशिवाजी पुण्यास आल्यावर त्याच्याच नावाने सन 1639 पासून सनदा दिल्याचे सिद्ध आहे. म्हणजे बालशिवाजीला बाराव्या वर्षांपासूनच राज्यकारभाराचे बाळकडू मिळालेले होते.

25. शहाजीची व्यवस्था

सन 1639 मध्ये शिवाजीराजांस पुण्याच्या जहागिरीवर पाठविले तेव्हा त्याच्याबरोबर शहाजीने ''शामराज नीळकंठ म्हणून पेशवे करून दिले व बाळकृष्णपंत नारोपंत दीक्षितांचे चुलत भाऊ मजुमदार म्हणून दिले व सोनोपंत डबीर व रघुनाथ बल्लाळ सबनीस म्हणून ऐसे देऊन राजियांसी पुण्यास रवाना केले.*'' शिवाजीराजाने या चौघांत आणखी दोघांची भर घातली. एक तुकोजी चोर यास सरनौबती दिली व नारोपंतास कारभारी केले. याप्रमाणे 'बहुत सावधपणे चौकशीने वर्तवणूक करीत चालले.''

26. 'निर्माल्यवत्' महमद आदिलशहा

सन 1646 हे वर्ष विजापूरच्या इतिहासात मोठे क्रांतिकारक होय. या वर्षी बादशहा अतिशय आजारी झाला व त्याची कोणालाही काही काळपर्यंत मुळीच आशा वाटत नव्हती. या नंतर जरी तो 'दहा वर्षे' जिवंत होता तरी तो असून-नसून सारखाच होता. त्यावेळी अशी समजूत प्रचलित होती की, 'बादशहाचे आयुष्य' संपले असून त्याची ही दहा वर्षे 'शाह हाशिम उलुवी' नावाच्या एका फकिराने 'आपल्या आयुष्यांतील' बादशहासाठी दिलेली आहेत. आणि या दहा वर्षांच्या दीर्घकालावधीत महंमद आदिलशहा बादशहाने एकही महत्त्वाचे काम केलेले नाही. कर्नाटकाच्या बाजुला राज्यविस्ताराचे काम बादशहाचे सरदार करीत होते व खुद्द विजापुरास सगळी राज्यव्यवस्था बेगम 'बडी साहेबा' पाहत होती, एवढाच विजापूरचा या दहा वर्षाचा इतिहास आहे.

27. स्वराज्याचा उपक्रम

शिवाजीराजांस स्वातंत्र्य पुकारण्याला हा काल अत्यंत अनुकूल असाच होता. आणि म्हणून दादोजी कोंडदेवांच्या हयातीतच त्यांनी मुलूख सर करण्याला प्रारंभ केला होता. काही युक्तिप्रयुक्तीने त्यांनी सन 1646 मध्ये अगदी पहिल्या प्रथम तोरणा किल्ला हस्तगत केला. या ठिकाणी त्यांना दोन लक्ष होन सापडले. तोरणा किल्ल्याचेच नाव 'प्रचंडगड' ठेवले परंतु ते नाव पुढे फारसे प्रचारांत असलेले दिसत नाही. तोरण्याच्या पूर्वेस पाच मैलांवर राजगड किल्ला बांधिला. 'त्या गडाच्या चार माच्या वसविल्या.'

28. हेतू

शिवाजीराजांच्या या धामधुमीची वार्ता विजापूरला लागलीच कळली. परंतु दरबारातील काही मुत्सद्यांना शिवाजीराजांनी यापूर्वीच आपणाकडे वळवून घेतले असल्याने, त्यांनी शिवाजीराजांचीच तरफदारी केली; त्यामुळे विशेष असे काही झाले नाही. आपल्या वडिलांची सगळी जहागीर आपल्या ताब्यात घेऊन तिचे एक लहानसे संस्थानच बनवावे असा शिवाजीराजांचा हेतु पहिल्यापासून होता. आणि दादोजी कोंडदेवांच्या मृत्यूनंतर या हेतूच्या सिद्धीसाठी त्याचे प्रयत्न सुरू झाले. तथापि तो पूर्णपणे सिद्ध होण्याला पुष्कळ

कालावधी लागणार होता. कारण एकाच वेळी पुष्कळसे सैन्य ठेवून चोहोकडे लढाया सुरू करणे शक्यही नव्हते व योग्यही नव्हते.

29. चाकण - ठाणे सर

'चाकणचे ठाणे दादाजीपंतांचे होते. तेथे फिरंगोजी नरसाळा हवालदार' होता. त्यास वश करून घेऊन ते ठाणे त्याच्याकडेच ठेवले. बारामती, इंदापूर ही ठाणीही मुकाट्याने हस्तगत झाली. 'मग किल्ले कोंडाणा इदलशाहीत होता, तो भेद करून घेतला. ठाणे आपले ठेविले.' हा सर्व प्रकार सन 1647 च्या सुमारास झाला असावा असे वाटते.

30. शहाजींच्या बंदिवासाची कारणे

याप्रमाणे पुण्याच्या जहागिरीची सुव्यवस्था मोठ्या दूरदृष्टीने ज्यावेळी शिवाजीराजे करीत होते त्याच वेळी कर्नाटकांत अर्काटच्या दक्षिणेस असलेल्या जिंजी किल्ल्याला विजापुरी सैन्याने वेढा घातला होता. मुस्तफाखान हा तेथे सेनापति होता व शहाजी त्याचे मदतनीस होते. वेढ्याचे काम चालू असताना शहाजी आपली अवज्ञा करितो असे मुस्तफाखानास केवळ 'वाटल्यावरून' त्याने तारीख 15 जुलै 1648 रोजी त्याला एकदम कैदच केले. याप्रमाणे शहाजींस बंदिवास झाल्याची बातमी पुण्यास शिवाजीराजांना कळतांच ते एकदम उद्विग्न झाले व त्यामुळे त्यांच्या हालचाली काही काळपर्यंत बंद पडल्या. शिवाजीराजांच्या पुण्याकडील हालचाली व शहाजींची कैद हे प्रकार लागोपाठ झाल्यामुळे मागाहूनच्या इतिहासलेखकांनी या दोहोंचा कार्यकारणभाव जोडून दिलेला आहे. परंतु समकालीन 'महंमदनामा' निराळीच कारणे सांगतो. विजापूरचा पादशहा महंमद आदिलशहा यांच्या हुकुमावरून हा महंमदनामा 'जहूर' या लेखकाने लिहिलेला आहे. त्यातील महत्त्वाची हकीकत पुढीलप्रमाणे आहे:- ''जिंजीच्या वेढ्याचे काम रेंगाळल्यामुळे लढण्याचे काम अंदाजापेक्षा वाढले होते. अशा परिस्थितीत शहाजींनी विश्रांतीसाठी स्वदेशी जाण्याची परवानगी मागितली. परंतु अशा प्रसंगी शहाजीसारख्या फौजबंद सरदाराने वेढ्यांतून आपले अंग काढून घेणे म्हणजे बाकीच्या सैन्याचे हातपाय मोडण्यासारखेच असल्याने मुस्तफाखानाने शहाजीला रजा देण्याचे नाकारिले. त्यावरून 'धान्याच्या टंचाईमुळे यापुढे आपल्या सैन्याला येथे राहून श्रम करणे शक्य नाही म्हणून परवानगीची अपेक्षा न ठेविताच आपण येथून निघून जाणार' असा निरोप शहाजीने मुस्तफाखानाला कळविला. शहाजी बोलल्याप्रमाणे खरोखरीच करील व त्यामुळे आपल्या फौजेचा घात होईल हे जाणून मुस्तफाखानाने मोठ्या शिताफीने अत्यंत गुप्त मसलत करून शहाजींना एकदम कैद केले व शहाजींची सर्व संपत्ती जप्त केली. असे न करिता बळजबरीने शहाजींस कैद करण्याचे मुस्तफाखानाने मनांत आणिले असते तर शहाजी स्वतः लढवय्या व फौजबंद सरदार असल्याने मुस्तफाखानास फार जड गेले असते.''

31. 'बुसातिने सलातीन'

'बुसातिने सलातीन' - या नावाच्या विजापूरच्या इतिहासात शहाजींच्या गिरफदारीसंबंधाने पुढील अधिक तपशील मिळतो:- ''शहाजी मुस्तफाखानाशी बेपर्वा वागू लागले हे पाहून नवाब मुस्तफाखानाने बाजी घोरपडे आणि यशवंतराव आसदखानी या दोन सरदारांना फौजेसह एके दिवशी पहाटेस शहाजींच्या गोटावर पाठविले. पूर्वरात्रीं नाच-तमाशा असल्याने शहाजींस जागरण झाले म्हणून ते पहाटेस झोपले होते. परंतु फौजेची गडबड ऐकून जागे झाले व आपणांस कैद करण्यास हे आले आहेत असे समजताच एकटेच घोड्यावर बसून भरधाव निसटले. परंतु बाजी घोरपड्याने लागलीच पाठलाग करून त्यांस पकडले आणि मुस्तफाखानापुढे रुजू केले. शहाजी याप्रमाणे कैद होताच त्यांच्या तीन हजार फौजेची पांगापांग झाली. शहाजींना पकडल्याची बातमी विजापूरला कळताच दरबारांतून अफजलखानाला पाठविण्यात आले. त्याने येऊन शहाजींना बेड्या घालून विजापुरास नेले. यावेळी शहाजींचा मोठा मुलगा संभाजी हाही शहाजींबरोबर होता.

32. सुटकेचा विचार

शिवाजीराजे यावेळी जरी मोकळे होते, तरी ते मोठ्या बुचकळ्यांत पडले. 'आदिलशाहीपेक्षा बलाढ्य सत्तेशी संधान बांधल्याखेरीज आपल्या बापाची सुटका होणे शक्य नाही', हे त्यांना ठाऊक होते व दिल्लीच्या मोगलांशिवाय दुसरी कोणतीही सत्ता आदिलशाहीपेक्षा बलवत्तर नव्हती हेही त्यांना दिसत होते. मोगलांच्या मनांतून आदिलशाही चिरडून टाकण्याचे असल्याने आदिलशाहीविरुद्ध कोणत्याही बंडखोरास मोगली आश्रय मिळणे अत्यंत सुलभ होते; मात्र त्या बंडखोराने दक्षिणेत मोगली सत्तेच्या उत्कर्षासाठी झटण्याचे कबुल केले पाहिजे. या सर्व गोष्टी शिवाजीराजांना पूर्णपणे विदित असल्यामुळे त्या मार्गाने प्रयत्न करण्याचे त्याने ठरवले.

33. मुरादशी पत्रव्यवहार

त्यावेळी शहाजादा मुरादबक्ष हा दक्षिणेत मोगलांचा सुभेदार होता. त्याला शिवाजीराजांना पत्र लिहून कळविले की, 'मोगल बादशहाने शहाजीराजांस त्यांचे मागील अपराध क्षमा करून पुढे अभयवचन दिल्यास आपण मोगलांची चाकरी पत्करण्यास तयार आहोत.' यावरून मुरादने वकील पाठवून बोलणे करण्यास तारीख 14 मार्च 1649 रोजी शिवाजीराजांस लिहिले. शिवाजीराजांनी तत्काळ हेजीब पाठविला. त्यावरून मुरादबक्षाने ही सर्व हकिकत दिल्लीस कळवून तिकडील संमतीने तारीख 14 ऑगस्ट सन 1649 रोजी 'शहाजीसह शिवाजीने मोगलांचे चाकरीत येऊन राहिल्यास शहाजीला पूर्वीची मनसब दिली जाईल व शिवाजीस पंचहजारी सरदार करण्यांत येईल' असे कळविले. पुढे तारीख 31 ऑक्टोबर 1649 रोजी ही सगळी हकिकत मुरादने शहाजीस कळवून 'आपण लवकरच

दिल्लीस जाणार आहोत तेव्हा यासंबंधाने बादशहाचे लेखी फर्मान घेऊ' असेही अभिवचन दिले. 'शहाजीने हे फर्मान घेण्यासाठी आपल्या (मुरादच्या) दरबारांत वकील पाठवावा' असे मुरादने शहाजीस कळवून बहुमानाचा पोशाखही पाठविला. या पत्रात शहाजीचा 'वडील मुलगा संभाजी बादशहाच्या कृपेस पात्र होऊन पेशजीप्रमाणे मनसबा व नूतन सरफराज्या पावतील' असा उल्लेख आहे.

34. वकील पाठविला

याप्रमाणे शिवाजीराजांनी रघुनाथपंत कोर्डे यास मुरादबक्षाच्या दरबारी पाठविले व जुन्नर आणि अहमदनगर येथील देशमुखीची मागणी केली. मुरादने तारीख 30 नोव्हेंबर 1649 च्या पत्राने उलट कळविले की, ''तुमचे पत्र राघोपंत यांजबरोबर पावले, आणि बादशाही कृपेस पात्र झाले. जुन्नर व आमदानगर येथील देशमुखीविषयी लिहिले, त्यास आम्ही हुजूर गेल्यानंतर हा मजकूर घडोन येईल.'' आदिलशाहाला धाकदपटशहा दाखवून शहाजहानने शहाजींची मुक्तता करविली की काय हे संशयास्पद आहे. कारण एकही इतिहासकार असा उल्लेख करीत नाही. आणि सन 1633 ते सन 1636 पर्यंतच्या तीन-चार वर्षांत शहाजींनी मोगलांना जो काही पराकाष्टेचा त्रास दिला होता त्यामुळे मोगली दरबारात शहाजींबद्दल मुळीच प्रेम राहिले नव्हते. उलट खुद्द शहाजहान बादशहाच्या मनांत आदिलशहाबद्दल थोडासा तरी आदर शिल्लक होता. अशा परिस्थितीत शहाजहान याने शहाजींबद्दल आदिलशहाजवळ मध्यस्थी केली असेल असे मुळीच संभवत नाही. दुसरे, मोगल दरबार व विजापूर-दरबार यांच्यांत जो तह झाला होता त्यांत 'आदिलशहाचा कोणीही नोकर मोगली दरबारांत घेतला जाणार नाही, किंवा त्याला आदिलशहाविरुद्ध संरक्षणही दिले जाणार नाही' असे स्पष्ट ठरलेले होते. या एकंदर कारणामुळे ऐतिहासिक दृष्टीने असेच निष्पन्न होते की, सर्जाखानाच्या मध्यस्थीने व रणदौलाखानाच्या जामीनगिरीमुळे सन 1649 च्या अगदी अखेरीस शहाजींची सुटका झाली असावी. शहाजीराजे मुल्ला अहंमदच्या ताब्यांत कैदी म्हणून होते. व या मुल्लानेच शहाजींचे मन वळवून सुलतानाच्या इच्छेप्रमाणे त्यास कोंडाणा, बंगलोर व कंदर्पी हे किल्ले शहाजींकडून दिल्यावर शहाजींची सुटका झाली, असे महंमदनाम्यावरून दिसते. सुटकेनंतर शहाजी म्हैसूरच्या उत्तरेकडेस असलेल्या आपल्या जहागिरीत काही दिवस राहून तेथील बंडखोरांचे त्याने पारिपत्य केले. तेथेच असताना कनकगिरीच्या वेढ्यात शहाजींचा वडिलपुत्र 'संभाजी' कामास आला तथापि शहाजीराजांनी किल्ला सर केलाच. संभाजीच्या मृत्यूशी अफजलखानाचा संबंध कित्येकांनी जुळवून दिला आहे तो काल्पनिक होय.

35. इ. स. 1650 ते 1655 तील चळवळी आणि पुरंदर काबीज

शहाजींच्या सुटकेनंतर सहा वर्षांच्या कालावधीत शिवाजीराजांच्या चळवळी विशेष जोराच्या अशा दिसत नाहीत. साधारणतः जावळी सर करीपर्यंत शिवाजीराजे दमादमानेच कार्यभाग उरकीत होते असे दिसते. आणि याच काळात पुरंदर घेतला असावा असे वाटते. पुरंदरचा मजबूत किल्ला पुण्यापासून 18 मैलावर आहे. 'निलोजी नीळकंठराऊ निजामशाही (आदिलशाही ?) चाकर, वतनी नाईकवाडी किले पुरंदर, तेथे होते. गड हाकुन भोवताला मुलूख तेथील खंडणी घेत होते... शहाजीराजे यांचा भाऊपणा होता... त्यास भाऊ धाकटेदेखील तिघेजण. पिलाजी नीलकंठराऊ व शंकराजी नीलकंठराऊ... वडिलांनी निळोजी कुल किल्ल्यांचा व गावगन्ना कारभार करीत होते. धाकट्याभावास वाटा देत नव्हते... धाकट्या भावाचे मनोगत येकांती भेद शिवाजीराजे त्याकडे अनुसंधान लागले होते. त्यास दिपवाळी सणाबद्दल मातुश्री जिजाबाई व सिऊबा सभेत कूल लोकांस गडावर घेऊन गेले. तीन दिवस न्हाणे व भोजने दिली. प्रतिपदेस रात्री जागरण झाले. नीळकंठराऊ स्त्रीसहवर्तमान निद्रा केली. त्यास पायी बिडी घातली तेच समयी त्यांचे दोघे भाऊ तेही पाई श्रृंखला घालून खोलीमध्ये ठेवून गडाचे दरवाजे बंद केले. लोक मावले पाठवून गडावर जागा जागा चौकी पाठविली. तीन रोज कैद करून ठेवून.... त्रिवर्गास इनाम देऊन मौजे चामळीस ठेविले. अद्यापि त्यांचे वतन सरनायकीचे त्यांच्या वंशांत चालत आहे.' महादाजीपंताचे वडिलपुत्र... सांगितल्या बुद्धीचे होते. पण त्यांची बायको मोठी धूर्त आणि जहांबाज होती. शंकराजीपंत हे अक्कलवंत व कामसू होते. पण भावजयीपुढे त्यांचे चालत नसे... उभयता बंधु एकत्र होते. तेव्हा शंकराजीपंत हे धाकटे बंधू असता सर्व कारभार तेच करितात हे उत्तम नाही असे समजून निळोजीपंताचे स्त्रीने घरचे लोक व गडकरी वगैरे यास फितवून... शंकराजीपंतांस धरावे अथवा मारावे असे ठरविले... परंतु ते हस्तगत होईनात... एके प्रात:काळी शंकराजीपंत सदरेस तोंड धूत बसले तो निळोजीपंतांनी चाळीस पन्नास माणसांनिशी त्यांचेवर चाल करून त्यास जखमी केले' व किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. तेच समयी शिवाजीराजांस दिवाळीच्या निमित्ताने किल्ल्यावर बोलावले होते. त्याने तेथे येऊन एके रात्री सर्व बंधूस कैद केले. परंतु चिंचवडच्या मोरया गोसावींच्या मध्यस्थीने त्यांची सुटका करून वर चांबळीगाव इनाम दिले व त्यांच्यापैकी एक पिलाजी यास आपले पदरी ठेविले.

36. जावळी हस्तगत, सन 1656 - ते वर्णन

सातारच्या अगदी वायव्य टोकाला जावळी हे खेडे आहे. शिवकाली हेच खेडे सभोवतालच्या प्रांतात मुख्य असे गणले जात होते. जावळी हा प्रांत डोंगराळ असून तेथे झाडीही दाट आहे. सह्याद्रीचा अरुंद सुळका समुद्रसपाटीपासून चार हजार फूट उंच गेलेला असल्याने जावळीच्या पश्चिमेकडे त्याची एक नैसर्गिक भिंतच बनलेली आहे. दऱ्यांमध्येही दाट जंगल उगवलेले असते. येथे साठ मैलांच्या टापूमध्ये आठ निरनिराळ्या वाटा आहेत.

त्यांपैकी दोन रस्ते जडभारी गाडे जाण्या-येण्यासारखे असून हल्ली महाड चिपळूणकडे याच रस्त्यांनी मोठा व्यापार चालू असतो. त्याशिवाय कोकणात जाणाऱ्या पायवाटा तर शेकडो आहेत.

37. मोरे

ईसवीसनाच्या सोळाव्या शतकाच्या आरंभी विजापुरच्या सुलतानाने या प्रांतात मोऱ्यांची योजना केली. आपल्या तरवारीच्या जोरावर या क्षत्रिय घराण्याने आसपासच्या मुलुखावर सतत आठ पिढ्यांपर्यंत चांगलाच दरारा बसविलेला होता. एवढ्या दीर्घकालामध्ये मोऱ्यांनी संपत्तीही पुष्कळच जमविली होती. मोऱ्यांच्या तैनातीत बारा हजार शूर मावळ्यांचे पायदळ जय्यत असे. मूळ पुरुषाच्या असाधारण शौर्यामुळे या घराण्याला चंद्रराव ही पदवी मिळाली होती.

38. कट्यारीचे वार

स्वराज्य स्थापनेच्या कामी चंद्रराव शिवाजीराजांस अनुकूल होईना. त्यामुळे शिवाजीराजांच्या महत्त्वाकांक्षेला जावळीचा मोठाच अडथळा आला. "कोकणांत चंद्रराव मोरे म्हणून राज्य करीत होते. व श्रृंगारपुरी सुर्वे राज्य करीत होते. त्यांचे प्रधान शिर्के होते. असे जबरदस्त गड, कोट, दहा-बारा हजार लष्कर, हाशम समवेत राज्य करीत असत. त्यांजकडे रघुनाथ बल्लाळ सबनीस बोलावून पाठविले. विचार करिता 'चंद्रराव मोरे यास मारल्याविरहित राज्य साधत नाही. त्यास तुम्हांवाचून हे कर्म कोणास न होय. तुम्ही त्याजकडे हेजिबीस जाणे.' ऐसे सांगितले. बरोबर निवडक शे-सवाशे माणूस निवडून दिले. ते स्वार होऊन जावळीनजीक जाऊन पुढे चंद्ररायास सांगून पाठविले की, 'आपण राजियाकडून आलो आहो. कित्येक बोलणे चालणे तहरह कर्तव्य आहे.' असे सांगून पाठविले. उपरी त्यांनी त्यास आपणाजवळ बोलावून भेट घेतली. कित्येक बाह्यात्कारी बोलणे जाले. प्रसंग पाहून चंद्रराव व सूर्याजीराव दोघा भावांस कटारीचे वार चालविले. जमातीनिशी निघोन चालिले. पाठीवर लाग जाहला. त्यास मारोन निघोन चालिले. 'खासाच पडलियावरी लोक काय चालून येतात?' असे कर्म करून परतोन राजियाकडे भेटीस आले. तोच खासा राजा चालोन जाऊन तेणे जावळी सर केली." (तारीख 15 जानेवारी 1656) चंद्ररावाचे दोन मुलगे कैद केले. परंतु 'हणमंतराव म्हणून चंदररायाचा भाऊ चतुर्बेट म्हणून जागा जावळीचा होता, तेथे बळ धरून राहिला. त्यास मारल्याविना जावळीचे शैल्य सुटत नाही, असे जाणून संभाजी कावजी म्हणून महालदार राजियाचा होता त्यास हनुमंतराव याजकडे राजकारणास पाठवून, सोइरिकीचे नाते लावून, एकांती बोलीचालीस जाऊन संभाजी कावजी याने हनुमंतरायासी कटारीचे वार चालवून जिवे मारले. जावळी काबीज केली*." याप्रमाणे जावळी सर झाल्याने सगळी दक्षिण आता मोकळी झाली.

39. मोऱ्यांची भवितव्यता: शिरःच्छेद

सभासदाने आपली बखर शिवनिधनानंतर चौदा वर्षांनीच लिहिली असून तिच्यातून जावळी सर केल्याचा उतारा वरती घेतला आहे. व तोच सर्वात अधिक विश्वसनीय आहे. जावळी सर केल्यावर चंद्रराव रायगडावर पळून गेला. परंतु शिवाजीने त्याशी सामोपचाराने बोलणे लावून रायगडहि आपल्या स्वाधीन करून घेतला. त्याचे दोन मुलगे कृष्णाजी आणि चंद्रराव व भाऊ बाजीराव मोरे या तिघांना कैद करून पुण्यास पाठविले. तेथे कैदेत असताना कृष्णाजीने आदिलशहाशी काही पत्रव्यवहार केल्याचे उघडकीस आल्यावरून त्यांचा शिरच्छेद करण्यात आला. धाकटा बंधू चंद्रराव व बाजी मोरे हे शिवाजीराजांच्या कैदेतून तारीख 28 ऑगस्ट सन 1656 रोजी निसटले. पुढे सन 1665 मध्ये मिर्झा राजा जयसिंगाने शिवाजीराजांवर स्वारी केली तेव्हा हे उभयतां मोरे त्यास सामील झाले होते. अंबाजी गोविंदराव मोरे नावाचा तिसरा एक मोरेही जयसिंगास मिळाला होता. हा वृत्तांत पुढे ओघाने येईलच. स्वराज्य आणि स्वधर्म यांच्या संस्थापनेच्या बाल्यावस्थेत जी-जी विघ्ने आड येतील ती-ती हर प्रयत्नाने नष्ट करणे हेच संस्थापकाचे मुख्य कार्य असल्याने व जगाच्या इतिहासांत हेच प्रकार आढळत असल्याने प्रस्तुत प्रकरणी शिवाजीराजांना दोष देता येणार नाही.

40. अधिक लाभ, फायदे

जावळी सर झाल्याने शिवाजीराजांना सगळी दक्षिण मोकळी झाली. चंद्ररावाची फौज त्याने आपल्याच तैनातीत ठेवून घेतली. आणि आपल्या फौजेत चंद्ररावाच्या प्रजेतील उत्तम व लढाऊ लोकांची भरती केली. चंद्ररावाचा अफाट खजिनाही शिवाजीराजांस मिळाला. याप्रमाणे अनेक लाभ आपोआप झाले.

41. प्रतापगडावर देवीची स्थापना

जावळीच्या पश्चिमेस दोन मैलांवर प्रतापगड नावाचा किल्ला शिवाजीराजांनी बांधला. तेथे, ‘‘राजियाने गंडकी नदीस द्रव्य गाडियावरी घालून, गंडकी पाषाण आणून श्रीभवानी सिद्ध करून, प्रतापगडावर देवीची स्थापना केली. उदंड दान-धर्म केला. देवीस रत्नखचित अलंकार भूषणे नानाप्रकारे करून दिली. महालमोकाशे देऊन निरंतर हवालदार व मुजुमदार व पेशवे देवीचे करून महोत्सव चालविला. नवस-यात्रा सर्वदा तुळजापूरच्या प्रमाणे येथे चालती झाली.’’

42. रायगड, सुपे वगैरे हस्तगत

जावळीनंतर लागलीच एप्रिल 1656 मध्ये शिवाजीराजांनी रायगड हा प्रचंड डोंगरी किल्ला हस्तगत केला. आणि मराठी साम्राज्याची राजधानी म्हणून हा किल्ला पुढे प्रसिद्धीस आला.

तारीख 24 सप्टेंबर 1656 रोजी शिवाजीने पुण्याच्या ईशान्येकडे 35 मैलांवर असलेले सुपे नेहमीच्याच युक्तिने कबजात घेतले. 'मग सुपे महाल येथे कोणी येके जागा 'संभाजी मोहिता' म्हणून सावत्र आईचा भाऊ 'मामा' होता. तो महाराजांनी महालावरील ठेवला होता. त्याचे भेटीस शिमग्याचे सणास पोस्त मागावयास म्हणोन गेले. मामास कैद करून ठेविले. त्याचे तीनशे घोडे पागेचे होते व द्रव्यही बहुत होते. वस्तभाव कापड हस्तगत करून सुपे देश साधिला.'' संभाजी मोहित्याने शिवाजीराजांची चाकरी करण्याचे नाकारिल्यामुळे त्याला कुटुंबासुद्धा शहाजीकडेस पाठवून देण्यांत आले.

43. रोहिडा

सुपे, बारामती, इंदापूर हे महाल हस्तगत झाल्याने पुणे परगण्याच्या आग्नेय दिशेकडील बाजू मजबूत झाली आणि पुरंदर, राजगड, कोंढाणा व तोरणा या डोंगरी किल्ल्यांच्या योगाने स्वराज्याच्या दक्षिणेकडील प्रदेश निर्भय झाला. त्या बाजूचाच रोहिडा किल्लाही पुढे लवकरच शिवाजीराजांनी जिंकून घेतला. वायव्येकडील तिकोना, लोहगड आणि राजमाची हेही किल्ले शिवाजीराजांनी हस्तगत केले.

44. योग्य संधी

तारीख 14 नोव्हेंबर सन 1656 रोजी विजापूरचा बादशहा महंमद आदिलशहा मरण पावला, त्यायोगे एकंदर आदिलशाहीमध्ये फारच मोठी क्रांती घडून आली. शिवाजीराजांनी या संधीचा कसा उपयोग करून घेतला हे आता क्रमशः सांगावयाचे आहे.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 3 रे

मोगल विजापूरकर यांना पहिली सलामी

1. 1657 पर्यंत शिवाजी व मोगल यांचा संबंध, दशवार्षिक सख्य

शिवाजीराजाने स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारला तेव्हा शहाजादा औरंगजेब हा दक्षिणेत सुभादार असून त्याचा दराराही मोठाच होता. शिवाय भावी काळांत 'आपणांस स्वराज्य स्थापन करावयाचे असल्याने आरंभीच मोगल बादशहा आणि आदिलशहा या दोघांनाही दुखवून त्यांचे वैर संपादन करणे मुळीच शहाणपणाचे नाही' हेही शिवाजीराजे पूर्णपणे जाणून होते; म्हणून पहिली दहा वर्ष म्हणजे सरासरी सन 1657 पर्यंत मोगलांशी शिवाजीराजांचे सख्यच असे. सन 1656 च्या पहिल्या तीन महिन्यांत औरंगजेब गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाशी लढण्यांत गुंतला आहे असे पाहून शिवाजींराजांनी जावळीचे मोरे यांचा पाडाव करून रत्नागिरीच्या उत्तरेकडील कोकणप्रांत हस्तगत केला. येथूनच पुढे मोगलांशी लढा चालविणे सोयीस्कर आहे असे त्यांनी ठरविले.

2. साम

तारीख 14 नोव्हेंबर सन 1656 रोजी विजापूरचा पादशहा महंमद आदिलशहा मृत्यू पावताच विजापूर जिंकण्यास ही संधी योग्य आहे असे औरंगजेबास वाटले व त्याने विजापुरी सरदार वश करून घेण्याचा उद्योग आरंभिला. यावेळी मोगलांच्यातर्फेने अहमदनगरास मुलतफतखान हा सुभेदार होता. त्यास पत्र पाठवून शिवाजीराजांनी कळविले की, 'आपणास काही सवलती द्याल तर आपणही मोगलांस सहाय्य करण्यास सिद्ध आहोत.' शिवाजीचे हे म्हणणे खानाने औरंगजेबास कळविले. परंतु त्याने निश्चित असा काही जबाब न देता गुळमुळीत उत्तर पाठविले.

3. मोगली मुलुखावर पहिल्या स्वारी पूर्वीचा पत्रव्यवहार

इकडे शिवाजीराजांनी प्रत्यक्ष औरंगजेबालाही पत्र लिहून 1657 च्या मार्च महिन्यांत आपला वकील सोनाजीपंत यास त्याच्याकडे पाठविले. या वेळी औरंगजेब बेदरला वेढा घालून बसला होता. त्याने वेळ मारून नेण्यासाठी सोनाजीपंतास उत्तर दिले की, '(1) शिवाजीच्या ताब्यांत असलेले विजापूरकरांचे किल्ले व (2) शिवाजीने हस्तगत केलेले

दाभोळ बंदर व सभोवारचा प्रांत हे सर्व शिवाजीराजांकडेच राहू देणे या दोनही मागण्यांचा सहानुभूतीपूर्वक विचार करण्यात येईल. आणि अशाच अर्थाचे निराळे पत्रही औरंगजेबाकडून शिवाजीराजांकडे पाठविण्यात आले. औरंगजेब कल्याणीच्या वेढ्यासाठी निघण्याच्या तयारीत असता तारीख 23 एप्रिल सन 1657 रोजी त्याने वरील अर्थाचे पत्र शिवाजीस लिहून आणखी असेही कळविले की, 'तुम्ही इकडे निघून यावे व मोगल बादशाहीची तुमची निष्ठा आहे म्हणता ती व्यक्त करुन दाखवावी...!!'

4. युद्धाची सिद्धता

परंतु अशा संदिग्ध किंवा अनिश्चित वचनांनी शिवाजी भुलून जाईल हा औरंगजेबाचा तर्कच अगदी चुकीचा होता. विशेषतः 'गरज सरो आणि वैद्य मरो' ही मोगलांची राजनीति आता सर्वत्र मशहूर झाली होती. त्यामुळे सर्वांचाच त्याच्यावरील विश्वास उडालेला होता. शिवाजीराजांनी यावेळी मोगलांशी युद्ध करण्याचे योजिले होते. 'औरंगजेबाची फौज कल्याणीच्या वेढ्यात गुंतली आहे तोपर्यंतच दक्षिणेकडील मोगलांच्या मुलुखावर स्वारी करण्याचे, व त्यायोगे विजापूर दरबारालाहि अप्रत्यक्षपणे मदत करण्याचे शिवाजीराजांनी निश्चित केले.' काही खलबताचे निमित्त करून प्रथम त्याने मोगली दरबारांतला आपला वकील सोनोपंत यास सन 1657 च्या एप्रिलमध्ये परत बोलाविले, आणि लागलीच मोगलांशी युद्ध पुकारले.

5. हल्ले

मीनाजी भोसले व काशी या दोन सरदारांनी तीन हजार घोडेस्वारांसह एकदम भीमा उतरून चांभारगोंदे व राशीन हे मोगली प्रांत लुटले व ते अहमदनगरपर्यंतचा मुलुख बेचिराख करीत गेले. नगरची पेठ लुटावी असा त्यांचा हेतू होता. परंतु नगरच्या किल्ल्यांत पुष्कळ शिबंदी असल्याने मराठ्यांना तेथून परत फिरावे लागले. मराठ्यांच्या या अचानक धाडीमुळे मोगल किल्लेदार मूलतफतखान हा इतका गर्भगळीत झाला की, त्याने शहरांतील संपत्ती व वसती एकदम किल्ल्यावर सुरक्षित स्थळी आणून ठेविली. याप्रमाणे अहमदनगरचा पूर्वेकडील प्रांत मीनाजी लुटीत असता स्वतः शिवाजीराजे जुन्नरच्या उत्तरेकडे लुटालुट करीत होते. तारीख 30 एप्रिल 1657 रोजी अंधाऱ्या रात्री शिवाजीराजांनी जुन्नरच्या तटाला माळा लावून शहरात प्रवेश केला व 'जुन्नर शहर मारिले. दोनशे घोडे पाडाव केले. तीन लक्ष होनांची मत्ता, खेरीज कापड जिन्नस, जडजवाहीर हस्तगत करून पुण्यात ते आले.' आपल्या मुलुखाची याप्रमाणे नासाडी होत असलेली ऐकतांच औरंगजेब पुष्कळ संतापला. त्याने तेथील ठाणेदारांना सपाटून दोष दिला आणि तिकडील प्रांताच्या संरक्षणासाठी अधिक फौजेची रवानगी केली.

6. मोगली व्यवस्था

नासिरीखान, इरजखान व इतर काही सरदार तीन हजार स्वारांनिशी औरंगजेबाने एकदम नगरकडे रवाना करून दिले. औरंगजेबाच्या मदतीसाठी रावकर्ण हा नगरहून बेदरकडे येत होता त्यास परत नगरासच जाण्याचा हुकूम केला. आपल्या फौजेपैकी एकहजार लोक शाइस्ताखानाने नगराकडे पाठवावेत असे फर्मावण्यात आले. याप्रमाणे तिकडील बंदोबस्तासाठी औरंगजेबाने अनेक तजवीजी केल्या. परंतु नासिरीखानाची फाजील ढिलाई अगदी संतापजनक होती. तो तारीख 30 एप्रिल रोजी बीड येथे गेला व तेथे चार दिवस रेंगाळून मग अष्टीकडे रवाना झाला. यामुळे अहमदनगर-जुन्नरकडे जाऊन मराठ्यांना तेथून घालवून देण्यास फारच दिरंगाई झाली.

7. मीनाजीचा पराजय

इकडे, तारीख 28 एप्रिल 1657 रोजी मुलतफतखान हा नगरच्या किल्ल्यांतून एकदम निघून चांभारगोंद्याजवळ मीनाजी भोसल्यांचा त्याने पराभव केला व तेथे मराठ्यांच्या तावडीत सापडलेल्या मोगली फौजेचे सुटका केली. तथापि मराठे तेथेच आसपास काही दिवस घिरट्या घालीत राहिले. परंतु लवकरच मुलतफतखान व मिर्झाखान यांच्या सैन्याने त्यांना तेथून हाकलून दिले.

8. मराठे सटकले

शिवाजीराजांना जुन्नरच्या बाजूलाही असेच कित्येक दिवसपर्यंत लुटालूट करण्याला अगदी मोकळे रान सापडले. रावकर्ण आणि शाइस्ताखान हे तेथे जाऊन पोहोचल्यावर त्यांनी शिवाजीराजांना पकडून चिरडून टाकण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु शिवाजीराजे त्यांच्या हातून निसटलेच व अहमदनगर प्रांतात जाऊन लुटालूट करू लागले. मे 1657 च्या अखेरीस नासिरीखान मराठ्यांच्या पाठीवर अचानक चालून गेला. त्याची व शिवाजीची तारीख 4 जून रोजी चांगलीच चकमक उडून तीत पुष्कळ मावळे कामास आले. हे पाहून शिवाजीराजे तेथून सटकले. यावेळी नासिरीखानाने त्याचा पाठलाग करणे अवश्य होते. परंतु मोगलांची फौज लांब लांब मजलांनी व नुकत्याच झालेल्या चकमकीने अगदी थकून गेल्यामुळे पाठलाग होऊ शकला नाही. लांब लांब मजला मारून निकराचा सामना देऊन निसटून जाणे हे मराठ्यांना उत्तम साधत असे.

9. पादशहाचा क्रोध

औरंगजेबाची या वेळची पत्रे मात्र अगदी रागाने जळफळून लिहिलेली दिसतात. ‘कसेही करून त्या शिवाजीचा सूड उगवावा, त्याचा मुलुख जाळून पोळून लुटून टाकावा, त्याच्या प्रजेची सरसहा काहीएक दयामाया न दाखविता कत्तल करावी, पुणे व चाकण हे शिवाजीचे प्रांत मारून जमीनदोस्त करावेत, त्याच्या प्रजेपैकी जे जिवंत हाती सापडतील त्यांस गुलाम

करावेत आणि मोगलांकडील ज्या गावचे पाटील अथवा कुळंबी शिवाजीस अनुकूल झाले असतील त्यांची डोचकी उडवावीत' असे कडक हुकूम औरंगजेबाने नासिरीखान वगैरे सरदारांना त्यावेळी लिहिलेले आढळतात.

10. निष्फळ प्रयत्न

औरंगजेबाने आपल्या पश्चिम-सरहद्दीचा मात्र मोठ्या चातुर्याने बंदोबस्त केलेला दिसतो. जुन्नरजवळ कारतलबखानास ठेविले, अबदुल मुनीम याची स्थापना नमुनागड येथे केली, आणि नासिरीखान व रावकर्ण यांना चांभारगोंदे, कारा, आष्टी यांच्या संरक्षणासाठी परिंड्याच्यासमोर पोंडा येथे ठाणे देऊन बसण्यास सांगितले. हे सगळे सरदार मोगलांचा मुलुख पाठीशी घालून शिवाजीराजांच्या फौजेशी लढण्यासाठी सिद्ध होऊन बसले. संधी पाहून शिवाजीराजांचा मुलुख बेधडक लुटावा असेही यांना हुकूम देण्यात आलेले होते. परंतु लागलीच जोराचा पावसाळा सुरू झाल्याने औरंगजेबाचे सगळे बेत जागच्या जागीच गारठून गेले. त्याला इतरही जी काय कारणे झाली ती आपण थोडक्यांत पाहू. 1657 चे जून, जुलै व ऑगस्ट या तीन महिन्यांत पावसाळ्यामुळे मोगलांस काहीच हालचाल करिता आली नाही. पुढे सप्टेंबर महिन्यांत दिल्लीस शहाजहान बादशहा आजारी पडल्याची बातमी दक्षिणेत येऊन पोहोचल्याने सर्वत्र गडबड उडून गेली. शिवाजीराजाला जिंकून त्याचा प्रांत हस्तगत करण्यापेक्षा खुद्द बापालाच ताब्यांत घेऊन दिल्लीचे तख्त सर करण्याकडे औरंगजेबाने आपली दृष्टी वळविली. विजापूरकरांनी याच वेळी मोगलांशी तह करून टाकिला. तथापि आपल्या सरदारांनी शिवाजीचे बाबतीत यत्किंचित्हि गाफील राहू नये अशा ताकिदी औरंगजेब सप्टेंबर महिन्यांत वारंवार देत होता. कारण औरंगजेबाला असे वाटत होते की, 'आपले सरदार थोडेसे जरी गाफील राहिले तरी तेवढ्यांत शिवाजी आपला मुलूख लुटून निघून जाईल.' ऑक्टोबरचे मध्याचे सुमारास त्याने अहमदनगरच्या सुभेदारास स्पष्ट लिहून कळविले की, 'नासिरीखान परत जातांच तू युद्धाचे तयारीने जय्यत असावे. नाहीतर तो शिवाजी पुन: तुझ्या प्रांतांत शिरून धुमाकूळ उडवून देईल.'

11. मोगलांशी तह आणि तहाची वाटाघाट

सप्टेंबर महिन्यांत विजापुरच्या बादशहाने मोगलांशी तह केला हे पाहिल्यावर आपण एकट्यानेच आता दिल्लीपतीशी झुंजत राहणे उलट आपणास अनिष्ट आहे हे शिवाजीराजांच्या तेव्हांच लक्षात आले, आणि त्याने लागलीच नासिरीखानाशी तहाचे बोलणे लाविले. खानालासुद्धा हेच हवे होते. त्याने तत्काळ शिवाजीराजांचे म्हणणे मान्य केले. व वकील पाठवून देण्याबद्दल त्यास लिहून औरंगजेबासहि ही हकीकत खानाने कळविली. परंतु या निरोपानिरोपीत दिवसगत मात्र गेले. प्रत्यक्ष असे काहीच ठरले नाही. हे पाहून शिवाजीराजांनी रघुनाथपंतास औरंगजेबाकडे वकील म्हणून पाठविले. शहाजादा

औरंगजेब यावेळी दिल्लीचे तख्त सर करण्यासाठी उत्तरेकडेस चालला होता. त्याने शिवाजीस उत्तर लिहिले की, ‘‘तुमचे अपराध जरी अक्षम्य आहेत तरी मी तूर्त तुम्हांला क्षमा करितो. तुम्ही आपल्या पत्रांत असे कळविता की, ‘वडिलोपार्जित जहागीर तुमच्याकडेस राहू द्यावी आणि आम्ही निजामशाही प्रांत खालसा केल्यानंतर कोकणातील किल्ले व मुलुख तुम्हास द्यावा म्हणजे पाचशे स्वारानिशी सोनो पंडित आमच्या चाकरीस येईल.’ तरी सोनो पंडितास प्रथम पाठवून द्यावे म्हणजे तुमच्या मागणीचा विचार सहानुभूतीपूर्वक केला जाईल.’’

12. औरंगजेबाचा जळफळाट

वरप्रमाणे जरी औरंगजेबाने शिवाजीराजांस पत्र लिहिले तरी आतून तो शिवाजीराजांवर अगदी जळफळत होता. शिवाजीराजांचे धाडस व धूर्तपणा यांची औरंगजेबाला बालंबाल खात्री पटल्यामुळे त्यांच्या बंदोबस्ताची तजवीज मोठ्या कडकपणाने त्याने केली. सन 1657 च्या डिसेंबरमध्ये त्याने मीरजुमला याला पुढील ताकिदीचे पत्र लिहिले. ‘‘नासिरीखान नगरकडून निघून गेल्यामुळे तो प्रांत उघडा पडला आहे. म्हणून तिकडे चांगले लक्ष द्या. कारण ही कुत्र्याची अवलाद अशा संधीची वाट पाहत टपून बसली आहे.’’ आपल्या सरदारांनाच फक्त पत्रच लिहून तो थांबला नाही. तर त्याने आदिलशहालाही पुढील विनंतीपत्र पाठविले. ‘‘माझ्या गैरहजिरीत या प्रांताचे संरक्षण नीटपणे करा. इकडील काही किल्ले शिवाजीने बळकाविले आहेत. तरी त्यास तिथून हाकलून लावा. त्याला आपल्या चाकरीत ठेवावा अशी तुमची इच्छा असली तर दूर कर्नाटकांत त्याला जहागीर द्या म्हणजे आमचा तरी त्रास अनायासे नाहीसा होईल.’’ शिवाजीराजांच्या एकाच स्वारीतील धाडसाच्या चुणुकीने औरंगजेबासारखा पराक्रमी शहाजादाही किती भेदरून गेला होता याचे प्रतिबिंब वरील पत्रव्यवहारात स्पष्टपणे दिसते. ‘शिवाजीचे प्रस्थ जर वाढू दिले तर मोगलांच्या पादशाहीला खात्रीने धक्का बसेल’ असे धूर्त औरंगजेबाच्या तेव्हांच लक्षांत आले होते व शेवटी तेच खरे झाले.

13. इत्यर्थ

याप्रमाणे तह न करिता व शांतताही प्रस्थापित न करिता औरंगजेब उत्तरेकडे निघून गेला. त्याच्या हुकुमाप्रमाणे मोगलांच्या सरदारांनी पेडगांवच्या पडक्या किल्ल्याची दुरुस्ती करून शक्य ती मजबुती केली व ते युद्धास तोंड देण्यास सिद्ध होऊन बसले. परंतु उत्तरेकडे दिल्लीच्या तख्तासाठी दायविभागाच्या यादवीत स्वतः औरंगजेब सन 1658-59 या दोन वर्षांत अखंड गुंतून राहिल्यामुळे दक्षिणेत मोगलांचा वचक अगदीच नाहीसा झाला आणि त्यामुळे शिवाजीराजांच्या स्वराज्यवृद्धीला तितका अधिक अवसर सापडला.

14. कोकणावर स्वारी: शिवाजीराजांचा अंदाज

ईसवीसन 1657 च्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रांत मोठ्याच घडामोडी झालेल्या दिसतात. शहाजादा औरंगजेब हिंदुस्थानच्या पादशाहीच्या महत्त्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन नशिबाची परीक्षा पाहण्यासाठी उत्तरेकडे निघून गेला; अर्थात् दिल्लीकडे आपआपसांत या सर्व शहाजाद्यांच्या मोठ्या चुरशीच्या लढाया होणार हे शिवाजीराजांस स्पष्ट दिसले; मोगल व विजापूरकर यांची जी नुकतीच मोठी लढाई झाली, तीत झालेल्या पराजयाने विजापुरी सरदारांत वितुष्ट उत्पन्न होऊन अखेर विजापुरी वजीर खान महंमद याचा खून झाला, त्यामुळे आदिलशाहीमध्ये बेबंदशाही माजणार हे शिवाजीराजांना स्पष्ट दिसले. म्हणजे मोगल व विजापूरकर हे आपल्याच विवंचनेत राहणार हे पाहून शिवाजीराजांनी आपल्या हालचालीना ही संधी योग्य जाणून तर अशा उपक्रमाची तत्काळ सिद्धता केली. कारण तूर्त शिवाजीराजांना कोणाचीच धास्ती बाळगण्याचे कारण नव्हते.

15. मराठ्यांच्या हालचाली

तारीख 31 जुलै सन 1657 रोजी शिवाजीराजांनी रघुनाथपंताला जंजिऱ्याच्या सिद्दीवर पाठविले. आणि पावसाळा संपतांच स्वतः कोकणांत उतरले. यावेळी कोकणच्या उत्तरेकडील कल्याण प्रांतावर विजापुरकरांच्यातर्फे मुल्ला अहंमद हा अंमल चालवीत होता. परंतु काही कामासाठी तो यापूर्वीच विजापूरला गेला असून, महंमद आदिलशहाच्या चेंगट दुखण्यामुळे तो तिकडेच अडकून पडला होता; आणि कल्याणच्या बाजूचा निजामशाही मुलुख आदिलशहाच्या ताब्यांत नुकताच आला असून त्यावर अंमल बसविण्याचे काम अद्यापि चालू होते. ही सर्व परिस्थिती लक्षांत घेऊन शिवाजीने एकदम कल्याण आपल्या ताब्यांत घेतले. मुल्ला अहंमदची सून याच ठिकाणी मराठ्यांच्या हाती सापडली होती. तिचा आपल्या दुहितेप्रमाणे सन्मान करून तिला शिवाजीराजांनी विजापुरास पाठवून दिल्याचे वृत्त प्रसिद्धच आहे. ‘‘मशारनिल्हे आबाजी सोनदेवाला मुसलमानांची स्त्री चांगली सापडली होती त्याने ती महाराजांस नजर केली. महाराजांनी उत्तर केले की, ‘जिजाऊसाहेबांचे स्वरूप असे सुंदर असते तर आम्ही याप्रमाणेच जालो असतो’ असे बोलोन तिजला कन्येप्रमाणे मोजून वस्त्रे अलंकार देऊन समागमे पाचशे स्वार दिले आणि विजापुरास पोहोचविली.’’

16. कोकण सर

कल्याण घेतल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी तारीख 24 ऑक्टोबर सन 1657 रोजी भिवंडी सर केली. या दोनही शहरांस त्यावेळी कोट वगैरे काही नव्हता. शिवाजीराजांस याठिकाणी पुष्कळ संपत्ती मिळाली. तारीख 8 जानेवारी सन 1658 रोजी त्यांनी माहुली किल्लाही हस्तगत केला. पूर्वी शहाजीराजे याच किल्ल्यावर राहत असत या दृष्टीने हा किल्ला हस्तगत करण्यात शिवाजीराजांस महत्त्व वाटणे साहजिक होते. असो. याप्रमाणे उत्तर कोकणामध्ये

शिवाजीराजांचा शिरकाव होऊन पुढे एका वर्षांच्या आतच त्यांनी तेथे सर्वकाही स्थिरस्थावर केले. दक्षिण कोकणांतील जहागीरदारही मुसलमानी अंमलाला कंटाळलेले होते असे दिसते. 'सोडवळकर, कोंडवळकर, जंजीरेकर व राजपुरीकर तर्फेचे लोकांनी तमाम कागद पाठवून वर्तमान जाणविले की, महाराज कोकणात आल्यावर आपण भेटीस येऊ. त्याउपर महाराज कोकणांत उतरले. सोंडवळकर व कोंडवळकर येऊन भेटले. सुरगड, बिरवाडी, तळा, घोसाळगड, सुधागड, कांगोरी,' ही सगळी स्थळे शिवाजीने भराभर सर केली. आणि सर्वात अजिंक्य असा रायगड किल्लाही काबीज केला. येथेच नंतर छत्रपतीची राजधानी स्थापन झाली. याप्रमाणे जंजिऱ्याच्या सिद्दीचा कुलाबा परगण्यापैकी पूर्वेकडील अर्धा प्रांत शिवाजीराजांच्या हस्तगत झाला. बिरवाडी आणि लिंगाणा येथे शिवाजीराजाने लवकरच मजबूत किल्ले बांधले. कल्याण येथून शिवाजीराजांच्या फौजा पोर्तुगीजांच्या प्रदेशात वारंवार शिरून लुटालूट करू लागल्या, तेव्हा शिवाजीशी लढाई करून त्याला जिंकणे अशक्य आहे असे पाहून पोर्तुगीज गव्हर्नराने वार्षिक खंडणी देण्याचे कबूल करून आपला प्रांत सुरक्षित केला. कल्याण व भिवंडी ही लवकरच मराठ्यांच्या आरमाराची ठाणी झाली. आणि येथूनच जंजिऱ्याच्या सिद्दीशी पुढे खटका उडाला, त्याची हकीकत यथास्थळी देण्यांत येईल. या नवीन जिंकलेल्या प्रदेशावर सुभा म्हणून आबाजी सोनदेवांची नेमणूक केली. 'आबाजी सोनदेव यांनी साराच आटोप केला.'

17. सिंहावलोकन

येथपर्यंत राज्यविस्ताराची बाल्यावस्थाच होती असे म्हटले पाहिजे. येथून पुढे मराठी साम्राज्याला तारुण्य प्राप्त होणार, म्हणून येथेच सिंहावलोकनाने या बाल्यावस्थेच्या विस्ताराचा आढावा घेणे योग्य होईल. अगदी आरंभी म्हणजे सन 1647 मध्ये शहाजीराजांची जी काही थोडीशी जहागीर पुणे व पुण्याच्या पश्चिम बाजूला होती तोच पुढच्या स्वराज्याचा पाया होय. पुढे सहा महिन्यांत विजापुरकरांचा पुण्याच्या दक्षिणेकडील काही प्रांत शिवाजीराजांनी बळकावून आपली जहागीर वाढविली. त्यामुळे उत्तरेस घोडनदीपर्यंत हे चिमुकले स्वराज्य जाऊन पोहोचले. अर्थात्च त्या बाजूचा मोगली मुलुख स्वराज्यांत नव्हता. जुन्नर, विसापूर, पारनेर याशिवाय वेड्यावाकड्या रेषेत येणारा प्रांत स्वराज्यांत सामील झाला होता. जुन्नर व चांभारगोंदे मोगलांकडेस होते, आणि चाकण मात्र स्वराज्यांत दाखल झाले होते. इंदापूर, बारामती आणि राजगड, तोरणा व बहुशः कोंढाणासुद्धा, इतकी स्वराज्याची दक्षिण मर्यादा होती.

18. राज्यविस्तार

याप्रमाणे सन 1648 शिवाजीराजांच्या राज्याची चतु:सीमा होती. परंतु पुढील दहा वर्षांत म्हणजे सन 1659 पर्यंत हे राज्य कितीतरी पटीने वाढले हे पाहण्यासारखे आहे. उत्तरेकडेस

डोंगर ओलांडून हे स्वराज्य देशावर पोचले, आणि दक्षिणेस सातारा जिल्हा आणि कोकणांत माहुलीपासून महाडापर्यंत असे हे शिवाजीराजांचे स्वराज्य विस्तीर्ण दिसू लागले. मात्र यात बंदर व पश्चिम किनाऱ्याचा प्रदेश यांचा समावेश अजून व्हावयाचा होता. पश्चिम किनारा, बंदरे व मुलुख ही विजापूरकर, सिद्दी आणि पोर्तुगीज यांच्या ताब्यांत होती. ठाण्याच्या अगदी उत्तरेकडील व महाडच्या दक्षिणेकडील प्रदेशही अजून जिंकावयाचा होता.

19. राज्यव्यवस्था

याप्रमाणे विस्तार पावलेल्या स्वराज्याची व्यवस्था शिवाजीने प्रयत्नपूर्वक व विचारपूर्वक इतकी उत्तम प्रकारची लावून दिली की, तीपासून लोकांस रक्षणसुख प्राप्त होऊन ते अगदी निर्भय झाले. ''मोरो त्रिंबक ब्राह्मण यांनी बहुत मेहेनत केली, त्याजवरून शामराज नीळकंठ यांची पेशवाई दूर करून मोरोपंतास दिली व निळो सोनदेव यांणीही मेहेनत केली म्हणून त्यास सुरनिशी सांगितली. गंगाजी मंगाजी म्हणोन होते त्यास वाकनिशी सांगितली. लष्करचा सरनौबत नेताजी पालकर केला. नेताजी सरनौबती करीत असता सात हजार पागा व तीन हजार शिलेदार अशी दहा हजार फौज जाली. मावळे लोकांची संचणी दहा हजार पावेतो झाली. यांसी सरनोबत येसाजी कंक म्हणून केला. ऐसे राज्य चौकशी बंदोबस्त करून राहिले.'' जुने व नवे मिळून एकंदर 40 चाळीस किल्ले सन 1659 मध्ये स्वराज्यांत मोडत होते. 'राजियाची स्त्री निंबाळकर यांची कन्या सईबाई केली होती ती प्रसूत जाहली. पुत्र जाहला. त्याचे नाव 'संभाजीराजा' म्हणून ठेविले. बहुत उत्साह केला. धर्म बहुत केला. राजगडी राहिले.*' संभाजी राजांचा जन्म तारीख 14 मे 1657 रोजी झाला. अत्यंत क्रूरपणे औरंगजेबाने ज्याचा पुढे बत्तीस वर्षांनी वध केला तोच हा हुतात्मा राजपुत्र होय.

20. विजापूरकरांच्या मसलती: विजापूरची हालहवाल

इ. स. 1657 मध्ये मोगलांच्या स्वारीचे संकट तर कसेबसे दूर झाले, व शहाजादा औरंगजेब पादशाही मिळविण्यासाठी उत्तरेकडेस निघून गेला; त्यामुळे विजापुरच्या पादशाहीला थोडी विश्रांती मिळून पुन: मजबुती करण्यास सवड सापडली. तेव्हा मुख्य प्रधान 'खानमहंमद हा औरंगजेबाला सामील आहे' या संशयावरून तारीख 11 नोव्हेंबर 1657 रोजी त्यास इतर सरदारांनी ठार मारिले. तथापि त्याच्यानंतर मुख्य प्रधानाच्या जागी आलेला खवास खान हा मोठा राजकार्यधुरंधर होता. शहाजादा अली आदीलशहा हा गादीवर बसला असून त्याची मातुश्री 'बडी साहिबा' हीच विजापूरची राज्यसूत्रे हलवीत होती. ही बाई मोठी धोरणी व करारी असे. पुढे सन 1660 मध्ये मक्केच्या यात्रेत अपघाताने हिचा शेवट झाला तोपर्यंत राज्यातील सर्व व्यवस्था हीच पाहात असे. सरहद्दीवर वारंवार होणाऱ्या मोगलांच्या

त्रासातून मुक्त होताच विजापूर दरबाराने बंडखोर सरदारांना वठणीवर आणण्याचा उद्योग आरंभिला. ''विजापूर (येथे) अली इदलशहा पादशाही करू लागले व बडी साहेबीन सुलतान महंमद त्याची बायको ही कारभार कुल करीत असता त्यास हे शिवाजीराजांच्या धामधुमीचे वर्तमान कळून बहुत कष्टी जाहली. पातशाही किल्ले घेतले हा देशही काबीज केला. बारा राज्ये बुडविली हा पुंड जाहला. त्यास मारून गर्दीस मिळविण्याचे कसे करावे म्हणून विचार करून राजश्री शहाजीराजे बेंगळूराकडे होते, त्यांस पत्रे लिहिली महालदार रवाना केले की 'तुम्ही पातशाही चाकर आणि शिवाजी आपला लेक पुण्याकडे पाठवून त्यांनी पादशहाशी बदलून हरामखोरी केली. चार किल्ले पादशाही घेतले. देश मुलुख काबीज केला व मारिला. एक-दोन राज्ये बुडविली व एक-दोन राजे पादशहाशी रुजुवात करून होते ते मारिले. आता लेकास कदवार ठेवणे. नाही तरी पादशाही हवाला घेतील.' असे लिहून पाठविले मग महाराजांनी उत्तर दिले की, शिवाजी आपला पुत्र परंतु आपणा जवळून पळून गेला. तो आपल्या हुकुमात नाही. आपण तो पादशहाशी रुजुवात एकनिष्ठेने आहोत. शिवाजी आपला पुत्र याजवरी हल्ला करावी मन मानेल ते करावे, आपण दरमियान येत नाही असे उत्तर पाठविले. म्हणून शिवाजीला चिरडून टाकण्याचा विचार सुरू झाला.

अफजलखानाची प्रतिज्ञा

परंतु हे काही सामान्य काम नव्हते. शिवाजीराजांची फौज अगदी जय्यत होती, आणि मावळच्या घाटांत जाऊन लढण्याचा हिय्या विजापुरी सरदारांत नव्हता. ''तेव्हा बडी साहेबीण हिणे कुल वजीर उमराव आदिलशाही बोलावून शिवाजी राजियावरी रवाना करावे म्हणोन पुसता कोणी कबूल केले नाही. अफजलखान वजीर यांणी कबूल केले की, 'शिवाजी काय? चढते घोडियानिशी जिवंत कैद करून घेऊन येतो.' असे म्हणून खानाने पैजेचा विडा उचलिला.''

21. अफजलखानाची स्वारी: खानाचे प्रयाण

'अब्दुल्ला भटारी' उर्फ अफझलखान हा विजापूर दरबारामध्ये पहिल्या प्रतीचा सरदार होता. हा महंमद आदिलशाहाच्या कारकिर्दित प्रसिद्धीस आला. बहलोलखान व रणदौलाखान यांच्या ताब्यांतील हा सरदार असून मोठा शूर व लायक सेनापती होता. नुकत्याच मोगलांशी झालेल्या लढाईत याने चांगलीच तरवार गाजविली होती. परंतु या युद्धामुळे विजापूर दरबार अगदीच खालावले होते व स्त्रीराज्यामुळे तेथे दुसरीही बरीच अव्यवस्था झाली होती. तथापि दहा हजार घोडेस्वार बरोबर घेऊन अफजलखान विजापुराहून निघाला. शिवाजीराजांजवळ यासमयी साठ हजार मावळे गोळा झाले होते असे म्हणतात. तसेच विजापूर दरबारातून यावेळी नोकरी सोडून आलेले पाचशे पठाणही

शिवाजीराजांनी आपल्या पदरी चाकरीस ठेविले होते. शिवाजीच्या बळाची कल्पना विजापुरास बडे साहेबीण हिजला असल्यामुळे तिने ‘सरळपणे न जमल्यास फसवूनहि शिवाजीचा घात करण्यास’ अफझलखानास गुप्तपणे सांगितले होते.

22. अत्याचार

‘‘शिवाजी काय? चढे घोड्यानिशी जिवंत कैद करून घेऊन येतो.’’ अशी फुशारकी अफजलखानाने भर दरबारांत मारिली. परंतु हे काम किती बिकट होते याची त्याला लवकरच कल्पना आली. म्हणून मावळांच्या (बारा मावळगाव भागांच्या) काही देशमुखांना त्याने शिवाजीराजांविरुद्ध उठविले व शिवाजीराजांस चिरडून टाकण्याची कारस्थाने सुरू केली. अफझलखान उत्तरेकडून तुळजापुरावरून पुण्याकडेस येण्यास निघाला. ‘तेव्हा अवघी फौज एकत्र होऊन औरस-चौरस लष्कर उतरले. आणि पुढे तुळजापुरास आले. तेथे येऊन मुक्काम केला. श्रीभवानी कुलदेवता महाराजांची, तीस फोडून, जातीयात घालून, भरडून पीठ केले! पुढे लष्कर कूच करून श्री पंढरीस आले. भीमातीरी उतरले.’ आणि तेथेही देवास असाच त्रास दिला. व लवकरच खान वाईस पोचला. खान हा गेली दहा-बारा वर्षे वाईचा सुभेदारच होता. तेथे येऊन त्याने आपले पुढील बेत रचण्यास सुरुवात केली. जे देशमुख शिवाजीराजांस अनुकूल होते त्यांस नानाप्रकारे आपणाकडे वळवून घेण्याचा प्रयत्न त्याने पहिल्या प्रथम केला. व खंडोजी खोपडे वगैरे देशमुख त्याला सामीलही झाले. तथापि सात देशमुख शिवाजीकडेच राहिले. अफझलखानाने खंडोजी खोपड्याची नेमणूक आपल्या बिनीवर केली. मावळ्यांच्या देशमुखांना आपल्याकडे वळवून घेण्यासाठी विजापूर दरबार व शिवाजीराजे यांनी कसकसे प्रयत्न केले याचा नमुना जेधे शकावलीत दिला आहे. ‘पातशहा यांचे फरमान मावळच्या देशमुखास आले’ की ‘अफजलखानास सामील होणे.’ त्यावेळेस केदारजी खोपडे अफजलखानाजवळ होते. खंडोजी बिन धर्मोजी खोपडे देशमुख ताा उत्रोली हे अफजलखानाकडे गेले.

23. खानाचा निरोप

प्रत्यक्ष स्वारीला सुरुवात पावसाळ्यानंतरच व्हावयाची होती. तोपर्यंत अफझलखान वाईस तळ देऊन राहिला व आपले पुढील बेत रचण्यांत अगदी गढून गेला. शिवाजी यावेळी प्रतापगडावर होता अशा वेळी अफझलखानाने विचार केला की, ‘राजियाकडे हेजिबास पाठवून, सल्ला करून, पातेजून जिवंत हाती धरावा.’ अशी मनांत योजना करून कृष्णाजी भास्कर हेजीब यास बोलावून आणून सांगितले की, ‘‘तुमचे बाप महाराज त्यांचा आमचा भाईचारांत पुरातन स्नेह चालला आहे. त्याजमुळे तुम्ही काही आपणांस इतर नाही. तुम्ही येऊन आपल्यास भेटणे. आपण पादशहाजवळून तुम्हांस तळ कोकणचे राज्य व जहागिरी देवविती. गडकोट किल्ले घेतले ते करार करवितो. वरकडही नावाजितो. जितके तुमचे

मनांत असेल तेणेप्रमाणे सरंजाम देववितो. पादशहाशी भेट घेणे असेल तरी घ्या, नाहीतरी मुलाजमत माफ करवितो.” याप्रमाणे मोठ्या साळसूदपणाने निरोप सांगून खानाने कृष्णाजी भास्कर यास शिवाजीराजांकडे रवाना करून दिले.

24. भयंकर संकट आणि संकटाची भीषणता

अफजलखानाच्या स्वारीच्या वार्ता सर्वत्र पसरून शिवाजीच्या मावळ्यांत मोठी चलबिचल उडून गेली होती. आजपर्यंत त्यांनी किल्ले सर केले, गावे मारिली व किरकोळ चकमकीत सरशीही प्राप्त करून घेतली. परंतु हल्लीचा प्रसंग मोठा बांका होता. अफझलखान हा नावाजलेला सेनापती होता, त्याच्याबरोबर दहा हजार करोल (=बंदुकधारी) घोडेस्वार होते व तोफा वगैरे इतरही युद्धोपयोगी सामान तो बरोबर घेऊन आला होता. अशा जय्यत तयारीनिशी आलेल्या विजापूरच्या सैन्याशी शिवाजीच्या मावळ्यांची गाठ पडावयाची होती. शिवाय विजापुरापासून अफजलखान बिनहरकत चाल करून लुटालूट करीत व मूर्ती फोडीत आला होता, परंतु त्याला या प्रवासात कोणीही अडथळा करू शकले नाही. यावरून त्याच्याबद्दल एक प्रकारचा दरारा त्यावेळी बसला होता असे दिसते. अफजलखानाच्या अंगी प्रचंड शक्ती आणि राक्षसी क्रौर्य वास करीत आहे अशाही कित्येक गोष्टी सर्वत्र पसरल्या होत्या. सेऱ्याचा राजा कस्तुरीरंग हा सन 1639 मध्ये आदिलशहास शरण येण्याच्या उद्देशाने अफजलखानाच्या गोटांत आला असता खानाने विश्वासघाताने त्याचा खून केल्याचेही प्रसिद्धच होते. यामुळे सहसा कोणी त्याच्या वाटेस गेला नाही. परंतु ‘नासधूस करीत, मूर्तीचा विध्वंस करीत व गावे लुटीत अफजलखान येतो आहे’ असे पाहताच शिवाजीराजाने आपली कुल फौज लष्कर मुस्तेद (=तयार) करावे आणि जावळीस युद्ध करावे, आपण प्रतापगडास जावे, हा विचार केला. तेव्हा सर्वांनी निवारिले की, झुंज देऊ नये, सल्ला करावी.’ युद्ध करून जय मिळेलच असे मंत्र्यांना वाटले नाही. व प्राणनाश मात्र निष्कारण होईल असे त्यांचे मत पडले. आणि म्हणून त्यांनी अफजलखानाशी तह करण्याचीच सल्ला दिली.

25. शिवाजीराजांची चिंता

स्वराज्यस्थापनेच्या उपक्रमात हा प्रसंग मोठा आणीबाणीचा असून ‘जगावे की मरावे’ असा वैकल्पिक प्रश्न शिवाजीराजांपुढे होता. यावेळी अफजलखानाच्या आहारी जाऊन त्याला शरण गेल्यास आजपर्यंत माजविलेल्या बंडाळीबद्दल विजापूरच्या बादशहाकडून कदाचित् माफी मिळेल. परंतु त्याबरोबरच भावी स्वातंत्र्याचे मनोरथ व थोरपणाच्या आशा यावर कायमचे पाणी सोडून बाकीचे सर्व आयुष्य विजापुरकरांच्या पदरचा एक सरदार या नात्याने काढावे लागणार हे निश्चित होते. बरे, यावेळी खानाशी समरांगणावर दोन हात करणे म्हणजे विजापूरची सत्ता पण उघडपणे झुगारून दिली असेच कृतीने जगास दाखविणे होते.

व अशा रीतीने विजापूरकरांशी कायमचे वैर संपादिल्यावर त्यांची व शिवाजीराजांची गोडी राहणे शक्यच नव्हते. याप्रमाणे उघडपणे विजापुरकरांशी शत्रुत्व संपादिल्यावर मोगल, विजापूरकर व इतरही अशाच अनेक शत्रूंशी जन्मभर झगडून स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण करण्यासाठी स्वतः सिद्ध असणे हे क्रमप्राप्तच होते. शिवाय या कामात शिवाजीराजाला कोणाची मदतही मिळणे शक्य नव्हते. त्याने एकट्याच्या हिंमतीवर या सगळ्या संकटांना तोंड देण्याची तयारी करणे अवश्य होते. शिवाजीच्या मंत्रिमंडळाने या सगळ्या संकटांचा विचार करून अफजलखानाशी तह करण्याची सल्ला दिली हे वर आलेच आहे. स्वतः शिवाजीराजालासुद्धा या संकटाची भीषणता मोठी भीतिप्रद भासली. तथापि तो स्वतः लोकोत्तर पुरुष असल्यामुळे अफजलखानाला शरण जाण्याची कल्पना त्याला अगदीच नामर्दपणाची वाटली. एक सबंध रात्रभर त्याने या सर्व गोष्टींचा पूर्ण विचार करून अवतारी पुरुषाला शोभेल अशा प्रकारचा निश्चय कायम केला. या प्रसंगाची पुढील दंतकथा प्रसिद्ध आहे:- ‘‘तो रात्री श्रीभवानी तुळजापुरची इणे मूर्तिमंत दर्शन दिले आणि बोलिली की, ‘आपण प्रसन्न जाहलो. सर्वस्वे साह्य तुला आहे. तुझे हाते अफझूल मारवितो. तुजला यश देतो. तू काही चिंता करू नको.’

26. निश्चय

शिवाजीराजाने यावेळी आपल्या मनाचा पूर्ण निश्चय करून मंत्रिमंडळास धीर दिला. शिवाजीराजांचे असाधारण धैर्य आणि दैवी साक्षात्काराचा पाठिंबा यायोगे लोकांसही मोठा उत्साह वाटला व ते युद्धास सिद्ध झाले. शिवाजीराजांनी आपल्या फौजांच्या हालचाली मोठ्या चातुर्याने व दूरदृष्टीने केल्या. ‘जर अफजलखान मारून जय जहाला तर माझा मीच आहे. एखादे समय युद्धी, प्राणनाश जहाला, तरी संभाजी राजे आहेत. त्यांस राज्य देऊन त्यांचे आज्ञेत तुम्ही राहणे.’ अशी राज्याची निरवानिरव केली. ‘‘मातुश्रीच्या पायांवर डोई ठेवून, निरोप घेतला. मातुश्रींनी आशीर्वाद दिला की, ‘शिवबा! विजयी होशील.’’’ याप्रमाणे मातुश्रीचा आशीर्वाद घेतल्यावर ‘नेताजी पालकर सरनोबत यास ‘लष्कर घेऊन वर घाटावरी येणे’ म्हणोन सांगितले.* आणि मोरोपंतास कोकणांतून बोलाविले व प्रतापगडाच्या आसपास सैन्यासुद्धा पाळतीवर राहण्यास सांगितले.

27. कारस्थाने: वकिलांच्या भेटी

अफजलखानाने पहिल्याप्रथम आपला वकील कृष्णाजी भास्कर यास शिवाजीकडे भेटीचे बोलणे करण्यासाठी पाठविले. शिवाजीराजांनी त्याला मोठ्या सत्काराने वागविले आणि मध्यरात्री एकांती त्याला भेटीस बोलावून खानाचा अंतस्थ हेतु काय आहे असे पंताला त्याच्या हिंदुत्वाची-त्याच्या ब्राह्मण्याची आठवण देऊन सांगण्यास, शुद्ध व निष्कपट अंत:करणाने, विनविले. ‘काहीतरी कपटी हेतू खानाचा आहे’ इतके कृष्णाजीपंताने पुष्कळ

आढेवेढे घेतल्यावर सुचविले. पुढे परत भेटीसाठी म्हणून शिवाजीराजांनी आपला वकील पंताजी गोपीनाथ याला ‘आपण भेटीस तयार आहोत, मात्र आपल्या सुरक्षितपणाची हमी खानाने द्यावी’ असे सांगून कृष्णाजी भास्कराबरोबर खानाकडेस पाठविले. अफजलखानाचे सैन्य किती आहे, त्याची तयारी कशी काय आहे, खानाचे अंतरंग शुद्ध आहे की नाही इत्यादी प्रकारचीही उपयुक्त माहिती पंताजीने मिळवावी असे शिवाजीने त्याला बजाविले होते. आपण खानास काहीएक दगा करणार नाही आणि खानानेही आपणाशी तसेच वागावे असे पंताजीबरोबर शिवाजीराजांनी खानास सांगून पाठविले होते. खानाच्या छावणीत गेल्यावरपण त्याने आपल्या पिशवीचे (बटव्याचे) तोंड मोकळे सोडल्यामुळे, त्याला खात्रीलायक अशी माहिती मिळाली की, ‘समोरा समोर लढाई करून शिवाजी हस्तगत होणे अशक्य आहे म्हणून प्रत्यक्ष भेटीतच त्याला कैद करावे असा व्यूह खानाने रचलेला आहे.’ याप्रमाणे माहिती मिळविल्यावर पंताजीपंत परत आला व त्याने शिवाजीस स्पष्ट सांगितले की, ‘खानाच्या मनांत दुष्टबुद्धी आहे. सल्ला करून, तुम्हांस भेटीस आणून, दगा करून, कैद करून, विजापुरास धरून न्यावे ऐसे आहे. जर तुम्हांस हिंमत असली तरी खानास नाना प्रकारे भेद करून जावलीस घेऊन येतो. तुम्ही हिंमत धरून एकांती एकांगी करून मारणे आणि लष्कर सर्व लुटणे.’

28. शिवाजीराजांचा निरोप

पंताजीपंताकडून खानाच्या दुष्ट बेतांची नि:संदेह व निश्चित अशी बातमी कळल्यावर शिवाजीराजांना आपला विचार ठरविणे फार सोयीस्कर झाले. ‘खानाच्या दराऱ्याने आपण अगदी भेदरून गेलो आहोत व त्यामुळे आपणांस वाईस येणे मुळीच शक्य नाही. खानाने वचनपूर्वक आणभाक केल्याशिवाय आपण भेटण्यास येणारच नाही’ असे त्याने दर्शविले. व ‘ती भेटहि जवळ येथेच आसपास व्हावी’ असेही सुचविले. ‘आपल्याला शिवाजी भ्याला आहे’ हे खानास सत्यच वाटले व त्याने शिवाजीच्या सगळ्या मागण्या एकदम कबूल केल्या. खान भेटीस येणार हे निश्चित ठरल्यावर शिवाजीराजांनी वाईपासून प्रतापगडापावेतोचा रस्ता, झाडे-झुडपे कापून स्वच्छ आणि रहदारीला सुगम असा केला. रस्त्याने येताना खानाच्या सैन्यालासुद्धा अडचण पडू नये म्हणून टप्प्या-टप्प्यावर सैन्याच्या खाण्यापिण्याची सोय केली. रडतोंडीच्या घाटाने अफजलखान प्रतापगडाच्या पायथ्याशी एक मैलावर पार येथे आला. व सैन्यासुद्धा त्याने तेथे मुक्काम केला. ‘‘प्रतापगडाखाली डेरे देऊन राहिले. आसपास चौगर्दा बारा हजार लष्कर व बंदुखी, आराबियाच्या गाड्या, हत्ती, सुतरनालाच्या गाड्या, जागा जागा पाणी पाहून उतरले. पंताजीपंतास राजियाकडे गडावरी पाठविले की, ‘भेटीस येणे.’’

29. सैन्याची योजना

याप्रमाणे ऐन भेटीची धामधूम चालू होती त्यावेळी शिवाजीराजांनीही आपल्या निवडक सैन्याची जी योजना केली होती तीही येथे सांगणे अवश्य आहे. ‘‘अंतस्थे विचार कान्होजी जेधे व सरकारकून बैसोन राजेश्री स्वामींनी विचार केला की, मुसलमान बेभान आहे बादलाचा जमाव जावळीस व पारच्या रानांत राहणे. कदाचित् भेटीचे समयी त्याने बेइमानी केली तरी त्यांचे लष्कर पारात आहे ते डोंगरास चढू न देणे आणि निवडक माणूस घेऊन आपली मदत करणे. कदाचित् श्रीअंबेच्या वरदे अफजलखान मृत्यु पावला तरी इशारतीचे आवाज गडावरी होतील. तेव्हा पारावरी चालून घेऊन अगदी लष्कर बुडविणे. हैबतराऊ व बाळाजी नाा सिलीबकर जमावानिसी बोचेघोलीचे घाटी ठेविले आहेत ते, लष्करास घाट चढू देणार नाहीत. यैसा अंतस्थे विचार जाला आणि बंदोबस्ती केली.’’

30. भेटीची सिद्धता

पंताजीपंताने गडावर जाऊन ‘खान गडाच्या पायथ्याशी येऊन ठेपिल्याची’, वर्दी दिली. दुसऱ्या दिवशी उभयतांच्या भेटी व्हावयाच्या असे निश्चित झाले. ‘गडाजवळच्या किल्ल्याच्या बुरुजाखाली सदरेस जागा तयार केली. ही जागा अशा ठिकाणी होती की, गडावरून तेथे चाललेला तमाशा सर्वांस सहज दिसावा. गडाच्या तटावरील तोफांच्या भोकांतूनहि ही सदरेची (=कचेरीची) जागा आणि अफझुलखानाच्या लष्करचा गोट अगदी सहज स्पष्ट दिसेल अशी ती. सदर तयार केली होती, ती फार उंची व अफजलखानाचे इतमामास शोभेल अशीच केली होती. डेरे, बिछाने व आस्मानगिरी, गिर्द्या, तक्कये ठेवून जागा सजविली होती. त्या डेऱ्यास चंदराई कळस सोन्याचे लाविले होते. व मोत्याच्या झालरी सोडल्या होत्या. सर्व डेरेभर उंची मखमली पडदे लाविले होते. या तंबूंत एक चौत्रा तयार करून त्यावर खाशांस बसवण्यास सोय केली. हा चौत्रा पूर्वपश्चिम 33 फूट रुंद व दक्षिणोत्तर 40 फूट लांब इतका होता.’ याप्रमाणे एकंदर सिद्धता झाल्यावर भेटीच्या दिवशी शिवाजीराजांनी आपली सज्जता पुढीलप्रमाणे केली. ‘‘आणि खासा राजियांनी जरीची (=लोखंडी कड्यांची) कुडती घातली. डोईस मंदिल बांधिला त्यात तोडा बांधिला. पायांत चोळणा घालून कास कसली. व हातात एक बिचवा व वाघनख चढविले.’ दाढी बाल छाटून लहान केली.’ ‘आणि बराबर ‘जिऊ महाला’ म्हणून मर्दाना होता त्याजवळ एक पट्टा व फिरंग व ढाल, तैसाच संभाजी कावजी महालदाराजवळ पट्टा व फिरंग व ढाल ऐसे दोघे माणसे मर्दानी आपणाबराबरी भेटीस घेतली. वरकड आसपास धारकरी लोक जागा-जागा जाळीत उभे केले. आणि राजियाने स्नान करून भोजन केले. सिद्ध होऊन गडाखाली भेटीस जावयास उतरले.’ इतक्यांत साक्षात् देवीच अशी ‘मातुश्री जिजाबाई’ सामोरी आली. तिला पाहताच शिवाजीराजांनी गद्गद् अंत:करणाने तिच्या पायावर डोके ठेविले. तिनेही ‘विजयी भव’ असा आशिर्वाद देऊन ‘शिवाजीस नीट सांभाळा’ असे बरोबरच्या

मंडळीस बजावून सांगितले. मंडळींनीही ‘आज्ञा प्रमाण’ म्हणून मातुश्रीला नमन केले याप्रमाणे आशिर्वादरूपी कवच चढवून ही सर्व मंडळी गडावरून खाली उतरू लागली.

31. काळभेट आणि खानाचा मत्सर

‘‘गोटातून भेटीस यावयास खानही सिद्ध होऊन चालिले. बराबरी लष्कर हजार दीड हजार बंदुखी मुस्तेद (=तयार) होऊन चालिले. मोठे-मोठे धारकरी लोक समागमे निघाले इतक्यात पंताजीपंत पुढे होऊन त्याणें अर्ज केला की, ‘इतका जमाव घेऊन गेल्याने राजा धाशत खाईल. माघारा गडावरी जाईल. भेटी होणार नाही. शिवाजी म्हणजे काय? यास इतका सामान काय करावा? राजा दोघा माणसांनिशी तिकडून येईल. तुम्ही इकडोन दोघांनिशी चलावे. दोघे बैसोन भेटावे. तेथे तदवीज करणे ती करा.’ असे सांगितल्यावरी अवघा जमाव दूर (करून) बाणाचे टपियावरी (ठेविला) खासा खान एक पालखी, दोघे हुद्दाकरी व कृष्णाजीपंत हेजीब असे पुढे चालिले. सैदबंडा म्हणोन पटाईत एक लष्करी समागमे घेतला. पंताजीपंतही बराबरी आहेत असे सदरेत गेले. सदर देखोन खान मनांत जळाला की, ‘शिवाजी म्हणजे काय? शहाजीचा लेक वजीर यास असा जरी बिछाना नाही! अशी मोतीलग सदर म्हणजे काय? पादशहास असा सामान नाही, येणे जातीचा त्याने सामान मिळविला.’ असे बोलताच पंताजीपंत बोलिला जे, ‘पादशाई माल पादशहाचे घरी जाईल. त्याची इतकी तजवीज काय?’ असे बोलून सदरेस बैसले. राजियास सिताब आणवणे म्हणून जासूद दरकारे रवाना केले.’’

32. भेटीच्या वेळी असलेली माणसे

‘‘राजे गडाचे पायी (=पायथ्याशी) उभे होते. तेथून हळू-हळू चालिले. समाचार घेता खानाबरोबर सैदबांडा मोठा धारकरी आहे हे ऐकून उभे राहिले. आणि पंताजीपंतास बोलावू पाठविले. ते आले. त्यास म्हणू लागले जे, ‘जैसे महाराज (=शहाजी) तैसे खान. आपण खानाचा भतीजा (=पुतण्या.) होय. ते वडील. सैदबंडा खानाजवळ आहे. त्याकरिता शंका वाटते. हा सैदबंडा इतका दूर पाठवणे.’ म्हणोन पंताजीपंतास सांगितले. त्यावरून पंताजीपंत (यांनी) जाऊन कृष्णाजीपंताकडून खानास सांगोन सैदबंडाही दूर पाठविला. खान व दोघे हुद्दाकरी राहिले. तेव्हा राजेही हिकडून जिऊ महाला व संभाजी कावजी दोघे हुद्देकरी (या) सहित गेले.’’* म्हणजे भेटीच्या ठिकाणी खान, त्याचे दोघे हुद्देकरी व कृष्णाजी भास्कर अशी चार व शिवाजीराजे, (जिऊ महाला व संभाजी काऊजी हे) दोघे हुद्देकरी आणि पंताजीपंत अशी चार मिळून एकंदर आठ माणसे हजर होती.

33. खानाचे कपट

शिवाजीराजे सदरेत प्रवेश करीत होते तेव्हा खान पूर्वीच तेथे येऊन बसला होता; 'खान चांगल्या प्रकारे वागला तर आपणही भलेपणेच वागावे' हा विचार शिवाजीराजांच्या मनात घोळत होता तेव्हा, 'कसेही करून निदान शिवाजीला कैद करून विजापुरास न्यावे' हा खानाचा निश्चय झाला होता; स्वराज्य स्थापनेच्या सत्कृत्यांत आपणांस परमेश्वरी सहाय्य आहे असा शिवाजीराजांचा विश्वास होता तर शिवाजीराजाशी कराव्या लागणाऱ्या कपटाला विजापूरच्या राजमातेचे पूर्ण सहाय्य आहे असा खानास भरवसा होता; खान शक्तीच्या घमेंडीत होता तर शिवाजीराजे मातुश्रीच्या चरणी लीन झालेले होते; खानाने नुसताच झगा घातलेला होता तर शिवाजीराजांनी स्वसंरक्षणाची पूर्ण काळजी घेतलेली होती; खान उंच व धिप्पाड होता तर शिवाजीराजे ठेंगणे पण चपळ होते. अशी या उभयतांची अंतर्बाह्य स्थिती होती. 'शिवाजी आला' हे पाहताच 'खानही उभे राहून, पुढे सामोरा येऊन राजियास भेटला. राजियाने भेटी देता' शिवाजीराजांचे डोके ते ठेंगणे असल्यामुळे खानाच्या खांद्याला लागले. तत्काळ, ''खानाने राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेखाली धरिली. आणि हातीची जमदाड होती तिचे मेण (म्यान) टाकून राजियाचे कुशीस चालविली. तो अंगात जरीची कुडती होती त्यावरी खरखरली. अंगास लागली नाही. यावेळी खानाच्या पोलादी हाताचा विळखा शिवाजीराजांच्या मानेला पडून खानाने ती मान घट्ट आवळून धरल्यामुळे शिवाजीराजांची गळचेपी होऊन क्षणमात्र ते गुदमरून गेले, परंतु तत्काळ सावध होऊन, राजियांनी डावे हाताचे वाघनख होते तो हात पोटांत चालविला. खानाने अंगांत झगाच घातला होता. वाघनखाचा मारा करिताच खानाची चरबी बाहेर आली. दुसरा हात, उजवे हातचे बिजवियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करून, मुंडी आसडून, चौथरियाखाले उडी घालोन निघोन गेले.''

34. तरवार चालली

''खानाने गलबला केला की, 'मारिले! मारिले! दगा दिधला! बेगी धावा!' ऐसे बोलताच भोयांनी पालखी आणिली. आणि पालखीत घालून, उचलून चालविला. इतकियांत संभाजी कावजी महालदार याने भोयांचे पाय मारले. आणि पालखीखाले भोयांस पाडिले. खानाचे डोचके कापिले. ते हाती घेऊन तो राजियाजवळ आला. इतक्यात सैदबंडा पटाईत धावला. त्याने राजे जवळ केले. पट्याचे वार राजियावरी चालविले. तो राजियाने जिऊ महालियाजवळ आपला हुदियाचा पट्टा (होता तो) घेऊन, पट्टा व बिचवा असे कातर करून सैदबंडा याचे चार वार ओढिले. पाचवे हाताने राजियाने सैदबंडा मारावा तो इतकियांत जिऊ महाला याणे फिरंगेने खांद्यावरी सैदबंडियासि वार केला. तो पटियाचा हात हत्यारासमेत तोडीला आणि खानाचे शिर घेऊन राजे, सिताब गडावरी जिऊ महाला व संभाजी कावजी महालदार असे गेले.'' हा प्रकार शके 1581 मार्गशीर्ष शु॥ 7 म्हणजे तारीख 10 नोव्हेंबर सन 1659 गुरुवार रोजी घडला.

35. खानाच्या सैन्याची दाणादाण आणि युद्धक्षेत्र

याप्रमाणे मुख्य संकटांतून मुक्त होताच शिवाजीराजांनी गडावर जाऊन ‘भांड्यांचा (=तोफेचा) आवाज केला तोच गडाखालील लोक व घाटावरील लोक व लष्कर व कोकणांतून (आलेले) मोरोपंत व मावळे असे चौतर्फी चोहोकडून चालोन खानाचे गोटावरी आले. ही खबर कळोन कुल खानाचे बारा हजार लष्कर धास्त घेऊन अवसान खस्त जाले. इतकियात राजियाच्या फौजा चौतर्फा मारीत चालले.’ ’हे काय होत आहे’ याचे खानाच्या लोकांस उमजेना. मराठी फौज आपल्याच मुलुखांत असोन खानाचे सैन्य मात्र अनोळखी जागेत कोंडले गेले होते. ‘मोठे घोरांदर दोन प्रहर युद्ध जाहले. खानाकडील महदीन व उजदीन पठाण, रोहिले आणि आरब यास मारून भुईस रगडून टाकिले. मोठमोठे वजीर व लष्करी यांना जम निदान करून भांडण दिधले. मोठे क्षेत्र जाहले. राजियाचे लष्करी लोकांनी व मावळे लोकांनी पायउतार होऊन मारामाऱ्या केल्या.’ ज्यांनी दाती तृण धरिले त्यांनाच फक्त सोडले बाकीच्यांना मराठी तलवारीचे पाणी चांगलेच दाखविले. खान पहिल्या धडाक्यांतच मारला गेल्याने मुसलमानी सैन्याला नेता असा कोणीच राहिला नव्हता. त्यामुळे त्यांची शिस्त अगदीच बिघडून गेली व मराठी सैन्य अगदी शिस्तीने व ठरीव कार्यक्रमाप्रमाणे लढले त्यामुळे मुसलमानांचे तीन हजार लोक या युद्धांत ठार झाले. ‘हत्ती तोडिले, कित्येक हत्तींची पुच्छे तोडिली, कित्येक हत्तींचे दात पाडिले, कित्येक हत्तींचे पाय तोडिले. तसेच घोडे एकाच वाराने जिवे मारिले. तसेच उंटे मारिली. इतके सैन्य मारीत असता रण अपार पडले. रक्ताच्या नद्या चालिल्या. रणकंदन ऐसे जाले.’ शामराज पद्मनाभ व त्रिंबक भास्कर प्रधान हे शिवाजीराजांचे दोन मोठे सरदार यावेळी कामास आले. या एकंदर युद्धाचे आधुनिक शास्त्रीय दृष्टीने निरीक्षण करून ग्वाल्हेरचे कॅ. मोडक यांनी एक सुंदर ग्रंथ लिहिलेला आहे तो वाचकांनी एकवार अवश्य वाचावा.

36. लूट

या युद्धांत शिवाजीराजांना लूटही पुष्कळच मिळाली. तोफा, गाडे, दारुगोळा, तंबू, सामान वाहून नेणारी तट्टे व इतर सामान अगणित मिळाले. 65 हत्ती, चार हजार घोडा, 1200 उंट, 2000 गठ्ठे कापडाचे आणि रोकड व जवाहीर मिळून दहा लाख रुपये किंमतीचे इतकी लूट शिवाजीला मिळाली. विजापूर दरबारचे काही सरदारही मराठ्यांनी कैद केले. त्यापैकी एक सरदार तर पहिल्या प्रतीचा होता. ‘लांबाजी भोसले, अफजलखानाचे दोन पुत्र, त्याच्या नाटकशाळेचे मुलगे, झुंजारराव घाडगे,’ याप्रमाणे मुख्य मुख्य लोक होते. शरण आले ते, बायका, मुले, भटब्राह्मण, गोरगरीब यांना सोडून देण्यांत आले. अफजलखानाची बायको व मुलगा फजलखान हे खंडोजी खोपड्यांच्या मदतीने कोयना काठाने कऱ्हाडकडे पळून गेले. खंडोजीला याबद्दल शिवाजीराजांनी पुढे. हातपाय कापून कडक शासन केले. ‘‘खासा राजा प्रतापगडाखाली उतरोन कुल आपले लोक व अफजलखानाची लोकं त्याचे पुत्र भांडते

माणूस होते तितकियास भेटून पोटाशी धरून दिलासा करून, भांडते लोक जे पडले होते त्यांच्या लेकांस चालविले. पुत्र नाही त्यांच्या बायकांस निमे वेतन करून चालवावे असे केले. जखमी जहाले त्यांस दोनशे होन व शंभर होन, पन्नास होन, दर असामीस जखम पाहून दिधले. हस्तकडी, कंठमाला, तुरे, पदके, चौकडे, मोत्यांचे तुरे, कित्येकांस बक्षीस दिले. कित्येकास गाव मोकासे बक्षिस दिधले.'

37. खानाविषयी दंतकथा आणि प्रचलित कथा

अफजलखानाविषयी अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. अर्थात्च त्या त्याच्या मृत्यूनंतर निघालेल्या असाव्यात. खुद्द त्याच्या अफजलपुर गावीसुद्धा पुढील विलक्षण दंतकथा प्रसिद्ध आहे. तो जेव्हा स्वारीवर निघाला तेव्हा त्याला आपले भविष्य दिसू लागले की, 'या स्वारीतून आपण सुखरूप परत येणार नाही' म्हणून त्याने निघण्यापुर्वी आपल्या जनानखान्यांतील त्रेसष्ट बिब्यांना (रखेली-स्त्रीयांना) कडेलोट करून ठार मारून टाकिले व सारख्या आकाराची त्यांची थडगी बांधिली. ही थडगी अद्यापि अफजलपुर गावी दिसतात. या कथेत कितपत तथ्य असेल हे सांगणे दुष्कर आहे. तथापि थडगी तेथे आहेत एवढे मात्र खरे आहे. हल्ली ही जागा अगदी ओसाड पडलेली आहे. जेथे त्याचा राजवाडा पूर्वी होता तेथे आता दाट जंगल उगवलेले असून तेव्हा माणसांनी गजबजलेली ती जागा आता अगदी निर्मनुष्य अशी झालेली आहे. इमारतीचे अवशेष मात्र तेथे आजही दिसतात. तो स्वारीवर निघाला तेव्हा निघतांच त्याचे निशाण मोडले, हत्ती आंधळा झाला. त्याच्या गुरूच्या दर्शनाला तो गेला तेव्हा गुरूने त्याला 'या स्वारीत अपयश येणार' असे सांगितले इत्यादी अनेक दंतकथा हल्ली सर्वतोमुखी प्रचलित आहेत. या सर्वांच्या सत्यतेबद्दल मन साशंक होते हे खरे असले तरी ॲबे कॅरे नावाचा फ्रेंच प्रवासी सन 1673 मध्ये अफजलपुर पाहण्यास गेला होता. त्यानेसुद्धा आपल्या प्रवासवृत्तात, स्वारीवर निघण्यापूर्वी अफजलखानाने आपल्या दोनशे स्त्रिया मारून टाकिल्याचे, स्पष्ट लिहिले आहे. स्वारीत अपयश येऊन आपण प्राणास मुकलो तर या स्त्रियांनी परपुरूषाशी रत होऊ नये या विचाराने अफजलखानाने त्यांचा शिरच्छेद आपल्या समक्ष करविला होता असे हा फ्रेंच प्रवासी म्हणतो. 'मानवी असूया काय न करील' हे सांगणे कठीण आहे!

38. पोवाडा-गायन म्हणजे मराठ्यांचा हर्ष

अफजलखानाच्या वधामुळे मराठ्यांना अतिशय आनंद झाला किंबहुना स्वातंत्र्य स्थापनेच्या उषेचा उदयच झाला असे त्यांना वाटले. अफजलखान हा विजापूरकरांचा मुख्य सरदार असल्याने त्याच्या नाशामुळे विजापूरकरांचा पूर्णपणे पराजयच झाला. विजापूरकरांकडील मनुष्यवधही पुष्कळ होऊन त्यांची लूटही फारच झाली. मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये हा प्रसंग मोठा क्रांतिकारक असल्याने महाराष्ट्रकवींना यावर कवने रचण्यास स्फूर्ति उत्पन्न झाली

आणि ठिकठिकाणी शाहीर अफजलखानाचा पोवाडा मोठ्या आवेशाने म्हणून दाखवू लागले. राजापासून रंकापर्यंत हा पोवाडा सर्वांस फारच प्रिय झाला व शिवाजीराजे या राष्ट्रीय विभूतीचा हा पहिला पराक्रम सर्वजण मोठ्या आवडीने वारंवार ऐकू लागले. विजापुरी दरबारांतील पैज, अफजलखानाचा गर्विष्ठपणा, त्याने मूर्तिंवर केलेले अत्याचार, ज्या मार्गाने तो आला त्या मार्गाचे वर्णन, परस्परांनी परस्परांकडेस पाठविलेल्या वकिलांची भाषणे, दैवी साक्षात्कार, मंत्र्यांशी सल्लामसलत, फौजांच्या हालचाली, जिजाबाईंचे वीरमातृत्व, शिवाजीराजांचा निश्चय व दूरदर्शीपणा, अफजलखानाचा घमेंडखोरपणा, भेटीच्या कचेरीच्या श्रीमंती श्रृंगाराचे वर्णन, उभयतांची भेट, तेथे झालेली बोलाचाली व शेवटची हातघाई या सर्व प्रकारांचे रसभरित व काव्यमय वर्णन थोडक्या पण ठसकेदार शब्दांत ऐकण्यासाठी कोणता स्वदेशभक्त उत्सुक होणार नाही? एकंदर पोवाडा संपताच श्रोत्यांच्या उच्च मनोवृत्ती उचंबळून येऊन जणू आपण स्वतःच त्या प्रसंगांतील एक व्यक्ती आहोत असेच प्रत्येकास वाटत असते. इतका अफजलवधाचा पोवाडा लोकप्रिय झालेला होता व अद्यापिही आहे.

39. जशास तसे

मुसलमानांचे अत्याचार व त्यांचा मूर्तिभंजक स्वभाव वारंवार दृग्गोचर होत असल्यामुळे अफजलवधाचा प्रसंग सर्व हिंदूंस व विशेषतः महाराष्ट्रात सर्वांनाच मोठा अभिमानास्पद वाटतो. अफजलखान धीट आणि दुष्ट, विश्वासघातकी आणि भयंकर, हिंदूधर्माचा द्वेष्टा व मूर्तिभंजक होता अशी हिंदूंची खात्री पटलेली होती. त्यांच्या दृष्टीने अफजलखानाचा वध म्हणजे शिवाजीराजांच्या शहाणपणाचे, धैर्याचे व शरीरचापल्याचे यशस्वी उदाहरण होय. अफजलखानाचा कावा ओळखून त्याचे कुढे त्याच्याच पुढे शिवाजीराजांनी ठेविले, आणि ‘जो खड्डा खणतो तोच त्याच्यांत पडतो’, ही म्हण खरी करून दाखविली. शिवाजीराजांनी खानाचा ‘खून’ केला नसून जशास तसे वागून त्याचे ‘पारिपत्य’ केले अशीच मराठी बखरलेखकांची बालेबाल खात्री पटलेली होती असे दिसते.

40. पन्हाळा सर

खान व त्याचे सैन्य यांचे पारिपत्य केल्यावर मराठे साहजिकपणेच विजयाने उत्साहित झाले व त्यांनी एकदम दक्षिण कोकण व कोल्हापूर प्रांत यावर स्वारी करून विजापुरी फौजांचा फडशा उडविला आणि पन्हाळा किल्ला सर केला. परंतु नेमके आता याच सुमारास शिवाजीराजांसमोर दुसरेच एक मोठे संकट उभे राहिले होते त्याची माहिती पुढील भागात देऊ.

41. ‘वध की खून’ एक मीमांसा

अफजलखानाला शिवाजीराजांनी ठार मारिले याबद्दल दुमत नाही. पण कित्येकांचे असे म्हणणे आहे की, 'शिवाजीराजांनी हा खून केला.' यात शौर्य असे मुळीच नाही. या आरोपाचाही विचार आपणास येथेच केला पाहिजे. अगदी त्रयस्थ, नि:पक्षपाती व समकालीन इंग्रज लेखकाने या प्रकारानंतर एकच महिन्याने म्हणजे तारीख 10 डिसेंबर 1659 रोजी लिहिलेल्या व राजापूर फॅक्टरीत विद्यमान असलेल्या पत्रांत 'शिवाजीराजाशी मैत्रीचे सोंग करून त्याला कबजांत' घेण्याबद्दल बडेसाहेबिणीने अफजलखानास हडसून-खडसून सांगितल्याचे नमूद केले आहे. सभासद आणि दत्ताजीपंत वाकेनिवीस या शिवकालीन लेखकांनीही अफजलखान कपट करण्यासाठी आला होता परंतु शिवाजीराजांच्या विश्वासराव नानाजीसारख्या हेरांनी त्याच्या गोटांत जाऊन ही अत्यंत गुप्त माहिती मिळवून आणली व अफजलखानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर यानेही जवळ-जवळ असेच सांगितले', असे आपापल्या बखरींतून लिहून ठेविलेले आहे. या बखरलेखकांना शिवाजीराजांबद्दल कितीही प्रेम असले तरी शिवाजीराजांचे दोष त्यांनी झाकून ठेविलेले नाहीत. चंद्ररावाच्या खुनाचे त्यांनी समर्थन केले नाही. तंजावर घेण्यांत शहाजीराजांनी 'बेमानी' केली असे लिहिण्यासही ते कचरले नाहीत. यावरून अफजलखानाचा खुनच खरोखरी शिवाजीराजांनी केला असता अथवा पहिला वार शिवाजीराजांनीच केला असता तरीही हे बखरकार तसेच लिहून ठेवण्यास कधीही विसरले नसते. अफजलखानाच्या मनांत कपट होते व त्यानेच प्रथम आगळीक करून जमदाड चालविली अशी त्यांची खात्री झाली असल्याने त्यांनी तसेच लिहून ठेविले आहे, व तेच खरे आहे. विसाव्या शतकांतील विद्वान् लोक राष्ट्रीय पुरुषाच्या दोषांचेही वाटेल तसे समर्थन करितात तसा प्रकार बखरलेखकांना ठाऊक नव्हता. जे सरळ दिसले व बुद्धीला पटले तेच त्यांनी लिहून ठेवलेले आहे.

42. शंका-समाधान

'जर शिवाजीराजांच्या मनांतून अफजलखानास मारण्याचे नव्हते तर त्याने सैन्याची इतकी जुळवाजुळव का केली?' असे कित्येक विचारतात. याला उत्तर असे की, 'प्रत्येक कार्यकर्ता अशाच सावधगिरीने वागतो. वाघाच्या शिकारीची तयारी ठेवूनच सशाच्या शिकारीला जातो आणि यांतच त्याच्या भावी विजयाचे बीज व आत्मप्रत्ययाची जाणीव असते. अशी तयारी शिवाजीराजांनी केली नसती तर त्यांत त्याचा वेडेपणा दिसला असता. शिवाय खून, गुप्त कट हे प्रकार पडत्या साम्राज्यात होतात. उगवत्या साम्राज्यांत कधीही होत नाहीत, हे कोणताही इतिहास सांगू शकेल. विजापूरची बादशाही डबघाईस आली होती व मराठ्यांचे साम्राज्य उदयाचलावर येत होते अशा स्थितीत 'अफजलखानाचा झालेला मृत्यु हा खून नसून वधाच्याच सदरांत जातो.' या बाबतीत शिवाजीराजांना दोष देण्यासाठी म्हणून विजापूरच्या इतिहासकाराने अफजलवधाची घडलेली यथातथ्य गोष्ट लपवून 'शिवाजीने

खानास भोजनास बोलावून विषप्रयोग केला व त्यामुळे त्याला मृत्यू आला' इत्यादी अगदीच बनावट हकीकत लिहून ठेविलेली आहे, आणि त्यावरूनच स्पष्ट दिसते की, विजापूरकरालासुद्धा सरळ मार्गाने शिवाजीराजांना या प्रकरणी दोष देता आला नाही. विश्वासघातास प्रवृत्त झालेल्या अफजलखानाशी शिवाजीराजे अगदी सरळपणे वागले असते तर इतिहासकारांनी त्यांनाच दोष दिला असता.

43. खानाचा गैरसावधपणा

'अफजलखानाच्या मनांतून जर विश्वासघातच करावयाचा होता तर त्याने त्या बेताने आपले सैन्य तयार का ठेविले नाही?' असा एक प्रश्न प्रोफेसर रहमान यांनी विचारलेला आहे. यावर असा जवाब आहे की, 'अफजलखानाचा स्वतःच्या बळावर फाजिल विश्वास व शिवाजीराजांच्या शक्तीचा चुकीचा अंदाज, अशी याला दोन कारणे आहेत. या दोनही बाबतीत खान गाफिल राहिला. पहिल्याच भेटीत शिवाजीराजाला आपण चिरडून टाकू व पुढारी मारला गेल्यावर फौज कसली लढते!! या घमेंडीतच खान राहिला. शिवाय नेताजी पालकर आणि मोरोपंत हे आपाआपल्या फौजानिशी मोठमोठ्या मजला मारून आपल्याजवळ येऊन ठेपले आहेत याची खानाला दादही नव्हती. या एकंदर गैरसावधगिरीमुळे व फाजिल आत्मविश्वासामुळे खानाचा नाश झाला.

44. सारांश

1. प्रथम खानानेच कपट करण्याचे योजिले होते.

2. खान फाजील आत्मविश्वासाने पछाडला गेला होता.

3. शिवाजीराजांच्या बळाची व तयारीची त्याला कल्पना नव्हती, तरीही

4. खानाने प्रथम आगळीक करून हत्यार चालविले,

5. त्यामुळे हिऱ्याने हिरा कापावा तसे शिवाजीराजांनी खानास ठार केले. असा एकंदर या प्रकरणाचा निष्कर्ष आहे.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 4 थे

युद्धाची धुमश्चक्री

सन 1660-1664

1. शाहिस्तेखानाची स्वारी आणि त्याची योग्यता

सन 1659 च्या जुलै महिन्यांत औरंगजेब दुसऱ्यावेळी तख्तनशीन झाला. याप्रमाणे पादशाहीवर आरोहण करताच त्याने एकंदर राज्यकारभारांत बऱ्याच घडामोडी व फेरबदल्या केल्या. त्यापैकी एक म्हणजे त्याचा मामा शाहिस्तेखान याची नेमणूक दक्षिणेच्या सुभ्यावर केली ही होय. शाहिस्तेखान हा मोठा हुशार व शूर असा सेनापती होता व त्याने माळव्यावर उत्तम प्रकारे सुभेदारीचे काम केले होते. पूर्वी तो दक्षिणेतही काही दिवस सुभेदार होता व तेथेही त्याची कारकीर्द यशस्वी झाली होती. नुकतीच थोडे दिवसांवर औरंगजेबाने गोवळकोंड्यावर जी स्वारी केली होती त्यावेळीही या सरदाराने चांगलीच तरवार गाजविली होती. याच्या पूर्वी दक्षिणेत राजपुत्र मुअजम हा सुभेदार होता. शाहिस्तेखानाला दक्षिणेत सुभेदार नेमण्यात जे अनेक हेतू औरंगजेबाचे होते त्यातील ‘शिवाजीला चिरडून टाकावे’ हाही एक होता व शाहिस्तेखानाला त्याप्रमाणे स्पष्ट सूचनाही दिलेल्या होत्या. दक्षिणेत येताच त्याच्या सुदैवाने विजापूरकरही त्याला अनुकूल झाले व दोघांनी मिळून शिवाजीला नाहीसा करण्याचा उपक्रम केला. याप्रमाणे दोन बादशाही फौजा शिवाजीराजांवर चालून आल्याने शिवाजीराजांनाही आपल्या फौजांचे दोन भाग करून दोघांच्या तोंडावर पाठवावे लागले.

2. सिद्दी जोहर

अफझलखानाला ठार मारून त्याच्या सैन्याची वाताहत उडवून रुस्तुमजमा आणि फजलखान यांना सैन्यासह पराभूत केल्यावर शिवाजीराजांनी कोल्हापूर प्रांतांतील पन्हाळा किल्ला हस्तगत केला व रत्नागिरीकडीलही काही प्रांत स्वराज्यास जोडला; इत्यादी हकीकत अली आदिलशहाला कळताच तो खवळून गेला व स्वतःच बंडखोर शिवाजीची खोड मोडण्यासाठी स्वारीवर निघण्याची तयारी करू लागला. इतक्यात सिद्दी जोहराकडून एक विनंती अर्ज विजापूर दरबाराकडेस आला. जोहर हा सिद्दी जातीचा असून मूळचा गुलाम होता. पण दैवरेषा उमटल्याने तो एक सरदार बनला व त्याने विजापूरकरांची सत्ता

उघडपणे धाब्यावर बसवून कर्नूलची जहागीर बळकाविली. विजापूरकर त्याचीही बंडाळी मोडण्याच्या विचारात होते. इतक्यांत त्याने शिवाजीराजांच्या धामधुमीचा व अफझलखानाच्या वधाचा फायदा घेऊन विजापूर दरबारास असे कळविले की, "आपले अपराध क्षमा करून आपणास सरदारी दिल्यास आपण शिवाजीराजावर स्वारी करून त्याचे पारिपत्य करू." विजापूर दरबारला ही संधी अनायासेच मिळाली. कारण शिवाजी व जोहर हे दोघेही विजापूरकरांच्या दृष्टीने बंडखोरच होते. त्यापैकी एक दुसऱ्यावर जर स्वारी करीत आहे तर अनायासेच काट्याने-काटा निघून जाईल हे उघडच होते. असा सर्व विचार करून विजापूर दरबाराने सिद्दी जोहरास 'सलाबतखान' असा किताब देऊन आपला सरदार असे मान्य केले आणि त्याच्या समागमे मोठी फौज देऊन त्याला शिवाजीराजांवर पाठविले. ही सिद्दी जोहरची धाड येताच थोडक्या चकमकीनंतर मोकळ्या मैदानावर त्याच्याशी लढण्याचे बंद करून शिवाजीराजे पाच हजार फौजेनिशी तारीख 22 मार्च 1660 रोजी पन्हाळ्यावर जाऊन बसले. हे पाहून पंधरा हजार सैन्यानिशी जोहराने पन्हाळ्याला किल्ल्याला वेढा दिला.

3. पन्हाळ्याचा वेढा आणि शिवाजीराजांचा कोंडमारा

हा पन्हाळ्याचा वेढा सहा महिने चालू होता. आणि जोहराने असा कडक बंदोबस्त ठेविला होता की, त्या योगे शिवाजीचा कोंडमाराच झाला. बाहेरच्या जगाशी या सहा महिन्यांत त्याचा सर्वस्वी संबंध तुटलेला होता. हे पाहताच शिवाजीराजांनी गुप्तपणे एक पत्र लिहून सिद्दीची मैत्री संपादन करण्याचा प्रयत्न केला. आणि तहाचे बोलणे करण्यासाठी वारंवार गडावरून खाली ये-जा करावी लागेल येवढ्यासाठी एक परवाना मागितला. जोहरला तरी विजापूरकराबद्दल कोठे प्रेम होते! शिवाय तो विश्वासघातकी व मूर्खही असल्यामुळे शिवाजीराजांचा डाव त्यांना कळला नाही. शिवाजीराजांच्या सहाय्याने आपण स्वतःच स्वतंत्र पादशाही स्थापू असे मनोरथ तो रचू लागला व त्याने शिवाजीराजांस परवाना वगैरे देऊन त्याच्या सुरक्षिततेची हमीही घेतली. दुसऱ्याच दिवशी शिवाजीराजे दोन-तीन सरदारांसह जोहरच्या गोटांत 'मध्यरात्री जाऊन' त्याला भेटले. जोहरने त्यांचा चांगलाच आदर सत्कार केला आणि उभयतांच्या मैत्रीच्या आणाशपथा तेथे झाल्या. लागलीच शिवाजीराजे किल्ल्यावर परत आले. वेढ्याचे काम नित्याप्रमाणे चालू होते, पण आता त्यात चुरशीचे पाणी दिसत नव्हते. पन्हाळगडच्या वेढ्याच्या समयी शिवाजीराजे व सिद्दी या दोघांनीही इंग्रजांकडून दारूगोळा विकत घेतला होता. 'शिवाजीराजांनी दारूगोळ्याची किंमत तत्काळ दिली असून सिद्दीने मात्र काहीतरी निमित्ताने ती देण्याची टाळाटाळ चालविली होती' असे इंग्रजी व्यापाऱ्यांच्या पत्रावरून दिसते. इंग्रजांनी केलेली लेखी तक्रार आज आपल्यापुढे आहे, त्यामुळे सिद्दी 'इतर व्यापाऱ्यांशी कसा वागत असे' याची चांगली

कल्पना आपणास होते व शिवाजीराजांचा व्यवहार कसा चोख असे, हेही यावरून स्पष्ट दिसते.

4. पावनगडावर मारा

पन्हाळा हा किल्ला विशाल व मजबूत असल्याने तो सहज हस्तगत होणे शक्यही नव्हते. पंधरा हजार सैन्यानिशी सिद्दीने जरी किल्ल्यावर एकदाच लगट केली असती तरीही त्याचा किल्ल्यांत प्रवेश होणे अशक्य होते. या फौजेत सिद्दी जोहराशिवाय अफजलखानाचा मुलगा फजलखान आणि त्याचा मित्र सिद्दी हलाल हे दोन विजापुरी सरदार होते व ते अफजलखानाच्या वधापासून शिवाजीचे कट्टर शत्रू बनले होते. त्यांनी आरंभी-आरंभी माऱ्याचे काम फार जोराने चालविले. परंतु शिवाजीने रात्री बेरात्री वारंवार विजापुरी फौजांवर जोराचे व निकराचे हल्ले करून शेकडो माणसं कापून काढून या सरदारांना अगदी हैराण करून टाकिले. तेव्हा या हल्ल्याच्या कामात कडतोजी गुजराने चांगली मर्दुमकी गाजविल्याने त्याला शिवाजीराजांनी ‘प्रतापराव’ ही पदवी दिली व सरनौबत केले. मराठ्यांच्या प्राणघातक हल्ल्यांनी विजापुरी फौज अगदी भेदरून गेली व पन्हाळगडचा नाद सोडून त्यांनी आपला मोर्चा पावनगडाकडे वळविला व जवळच एका टेकडीवर तोफा चढवून त्यांनी पावनगडावर मारा चालविला. किल्ल्याच्या आत जेव्हा तोफांचे गोळे येऊन पडू लागले तेव्हा तेथील किल्लेदार घाबरला व त्याने शिवाजीकडे फार निकडीने अधिक फौजेची मागणी केली.

5. शिवाजीराजे निसटले

‘आता पन्हाळ्यावर अधिक दिवस घालविणे योग्य नव्हे, कारण पावनगड पडताच पन्हाळ्याचा वेढा अधिक सख्त होईल व मग येथून निसटणे अशक्य होईल हे जाणून तारीख 13 जुलै 1660 रोजी रात्री निवडक फौजेनिशी शिवाजी पन्हाळ्यावरून निघून पावनगडाच्या बाजूला असलेल्या विजापुरी सैन्यावर एकदम तुटून पडला त्याची फळी फोडून 27 मैलावर असलेल्या विशाळगडाकडे चालता झाला.

6. महाराष्ट्राची थर्मापिली

‘‘त्याउपर विशाळगडाच्या मार्गे पायी चालता चार कोस गड उरला. तो प्रात:काळ जाली.’ मराठे गजापुर खिंडीत आले. महताबा लावून फार मोठी विजापुरी फौज आपला पाठलाग करीत आहे हे त्यांच्या लक्षात आले. यावेळी, सगळ्या रात्रीच्या पळण्याने मराठी फौज अगदी थकून गेली होती. अशा समयी लढाई देणे अशक्य होते व विशाळगड अजून आठ मैल दूर राहिला होता. फजलखान सूडाच्या भावनेने ‘घे घे मार’ करीत मागाहून येत होता. सगळ्या मराठी साम्राज्याची मूर्तिमंत आशा जो राजा शिवाजी, तो अशा संकटांत सापडला

होता. अशावेळी जिवावर उदार होऊन काही लोक खिंडीत लढण्यास सिद्ध झाले तरच विजापुरी फौजदार तेथे खिंडीतच अडकून पडेल व शिवाजीराजांस सुखरूपपणे विशाळगडावर जाता येईल. अशा विवेचनेत शिवाजी असता ''तेसमयी बाजी प्रभू, देश कुलकर्णी, हिरडस मावळकर, धारकरी, राजियांस म्हणो लागले जे ''तुम्ही निमे लोक घेऊन गडावर जाणे व तोफेचा आवाज करणे. तोपावेतो या खिंडीमध्ये आपण निमे मावळे घेऊन दोन प्रहर पावेतो पाठीवर फौज येऊन देत नाही. साहेबी निघोन जाणे.'' यावेळी अधिक विचार करण्यास वेळच नव्हता. तत्काळ शिवाजीराजांनी बाजी प्रभूस जीवितनिरपेक्ष अशा निवडक लोकांसह खिंडीत ठेवून आपण पुढे प्रयाण केले. या खिंडीत विजापुरी फौजेचा व बाजीचा सामना मोठ्या निकराचा होऊन फजलखानाचे जोराचे तीन हल्ले बाजीने आपल्या बहादर मावळ्यांच्या साहाय्याने परतविले. पण या झटापटीत बाजीला प्राणांतिक जखमा झाल्या. तथापि शिवाजी सुखरूप गडावर पोचल्याच्या तोफा अद्यापि ऐकू न आल्यामुळे या स्वामीनिष्ठ बाजीचा प्राण त्याची कुढी सोडून जाईना. आसन्नमरण स्थितीतही तो विशाळगडाकडे आतुरतेने पाहत होता. ''कुल सरदार येऊन खिंडी सन्निध भांडो लागले. बहुत युद्ध केले. प्रहर-दीड-प्रहर पावेतो फौजेस खिंड चढू दिधली नाही. तो राजे गडावर जाऊन तोफ मोठी सोडून आवाज दोन तीन करिता बाजी प्रभू म्हणो लागले जे 'याउपर जीव गेला तरी काही धोका नाही' त्याउपर फौजेतील प्यादे कानडे मागून आले त्याणी'' बंदुकांच्या माराने मावळ्यांचा मोड केला. बाजीच्या प्रेताला घेऊन मावळे तेथून निघून गेले व फजलखान खिंड ओलांडून विशाळगडाखाली फौजेसह जाऊन उभा राहिला. 'परंतु त्या स्थळी पाणी नाही. कोकण कुबल जागा देखोन याउपर शिवाजीराजा सापडत नाही. येथे अगर पन्हाळा राहिल्या फौजेवर छापा घालून बुडविल' हा विचार करून विजापुरी फौजेने वेढा उठवून परत विजापुरास मोठ्या शहाणपणाने प्रयाण केले.

7. आदिलशहाचा संताप

सिद्दी जोहराच्या विश्वासघाताची व त्याने शिवाजीराजांशी केलेल्या संगनमताची बातमी आली आदिलशहाला हे कळताच तो संतापाने अगदी लाल होऊन गेला आणि सिद्दी व शिवाजी या दोघांचेही पारिपत्य करण्यासाठी स्वतः तारीख 5 ऑगस्ट 1660 रोजी विजापुराहून निघून मिरजेस येऊन पोहोचला आणि येथून आपली बिनी त्याने पन्हाळ्यावर पाठविली. 'आता यापुढे आदिलशहाला थापा देणे अशक्य आहे' हे सिद्दी जोहराने पाहून तारीख 22 सप्टेंबर 1660 रोजी पन्हाळा आपल्या ताब्यात घेतला व लागलीच आदिलशहाकडून आलेल्या सरदाराच्या हवाली तो केला. त्यावेळी मराठी राज्याची दक्षिण सरहद्द पन्हाळा व उत्तर सरहद्द चाकण होते. दक्षिण सरहद्दीवरील पन्हाळा विजापुरकरांकडे गेल्यावर सरासरी एकच महिन्याने म्हणजे तारीख 15 ऑगस्ट सन 1660 रोजी उत्तर

सरहद्दीवरील चाकण किल्ला मोगलांच्या ताब्यांत गेला. त्या संबंधीचा वृत्तांत आता कथन करावयाचा आहे.

8. शाहिस्तेखानाचे पुण्यास अधिष्ठान आणि त्याचे सासवडास आगमन

ईसवी सन 1660 च्या आरंभी शाहिस्तेखान भल्या मोठ्या फौजेनिशी दिल्लीहून निघाला. निघताना त्याने विजापूरकरांनाही पत्रे लिहून शिवाजीराजांवर मोहीम करण्यास तयार केले. म्हणजे दक्षिणेकडून विजापूरकर व उत्तरेकडून आपण, अशा दोघांच्या कात्रीत शिवाजीराजांचा भुसा उडवून द्यावा असा शाहिस्तेखानाचा बेत होता. तारीख 25 फेब्रुवारी 1660 रोजी खान आपल्या अवाढव्य फौजेसह अहमदनगराहून निघाला व पुण्याच्या पूर्वेकडील प्रदेश काबीज करीत व तेथे आपली ठाणी बसवीत मोठ्या हुशारीने व धोरणाने पुण्यापर्यंत येऊन ठेपला. सोनावाडी-सुप्यावरून खान तारीख 5 एप्रिल रोजी बारामतीस येऊन दाखल झाला. बारामतीहून होळ व तेथून नीराकाठाने खानाने शिरवळ गाठले व तेथून राजगडाभोवतालचा आमचा मुलूख मारण्यास त्याने आपले सरदारही पाठविले. शिरवळहून खान शिवापुरास आला व तारीख एक मे 1660 रोजी खान सासवडास येऊन दाखल झाला.

9. पुण्यास शाहिस्तेखानाचा मुक्काम

शाहिस्तेखान दक्षिणेत आल्यावर त्याला मराठ्यांनी आरंभी अडथळा केलेला दिसत नाही. वेळी अवेळी काही छापे घालून ते मोगली फौजेचा दाणागोटा लुटण्याचे किरकोळ काम यावेळी करीत होते. परंतु शिवापुराहून गराड्याला जाणाऱ्या रस्त्यावर मराठ्यांनी पहिला सामना दिला. तारीख 30 एप्रिल 1660 रोजी राव भाऊ सिंगाच्या नेतृत्वाखाली तीन हजार मराठा घोडेस्वारांनी मोगलांच्या पिछाडीवर जोराचा हल्ला केला. परंतु त्यात त्यास यश आले नाही. सासवडाहून लहान-लहान तुकड्या पाठवून खानाने पुरंदरच्या पायथ्याशीच खेडी लुटण्याचा उपक्रम चालू केला. मराठ्यांनी त्यांच्यावरही मारा केला पण अडचणीच्या जागी मोगली फौज मोठ्या शौर्याने लढली. इतक्यात तिला मागाहून मदतही येऊन पोचली. त्यामुळे मराठी फौज वितळून गेली व पुरंदरवरून तोफांचा मारा जोराने चालू असतानाही मोगली फौज विजयोन्मादाने पुरंदरपर्यंत चाल करून गेली व सायंकाळी परत आली. या चकमकीत त्यांची पन्नास माणसे मारिली गेली. नंतर राजवाहा येथे चार दिवस मुक्काम करून तारीख 9 मे सन 1660 रोजी शाहिस्तेखानाने पुण्यास अधिष्ठान ठेविले.

10. खानाचा चाकणवर धाड घालण्याचा विचार

यावेळी पुणे हे लहानसे खेडेगाव होते. तथापि खानाने पावसाळा तेथेच काढण्याचे ठरविले. खान पुण्यास येणार हे नक्की समजल्यावर मराठ्यांनी तेथील व आसपासचा सगळा दाणा-

गोटा आणि गवत काडी जाळून पुणे अगदी ओसाड करून टाकिले होते. या व्यवस्थेमुळे खानाच्या फौजेस दाणावैरणीची फारच अडचण भासू लागली. दिवस ऐन पावसाळ्याचे असल्याने बाहेरून दाणा-वैरण आणण्याचीही सोय नव्हती. कारण नदी-नाले अगदी तुडुंब भरून जोराने वाहत होते. या अडचणींचा विचार करून खानाने चाकण येथे मुक्काम करण्याचे निश्चित केले. अहमदनगराहून चाकणला दाणा-वैरण पुरविणे मोगली अंमलदारांस शक्य होते. 'चाकण हे शहर वरघाटी असल्यामुळे ते विशेष सोयीचे होते. शिवाय ते अहमदनगरच्या वाटेवर असल्यामुळे मूळ सैन्याच्या तुकडीशी संबंध ठेविण्यास उपयोग असून, ठिकठिकाणी ठेवलेल्या सैन्यावर नजर पोचवता येण्याजागे होते. तसेच तेथला किल्लाही चांगला मजबुतीचा असल्यामुळे तो मराठ्यांच्या हातात राहू देणे धोक्याचे होते. याकरिता त्याने चाकणचा किल्ला काबीज करण्याचे योजिले.'

11. चाकण सर

तारीख 19 जून रोजी खान पुण्याहून निघाला व तारीख 21 जून रोजी चाकणसमोर येऊन त्याने वेढ्याच्या कामास सुरुवात केली. चाकणचा किल्ला चौकोनी बांधणीचा असून त्यावर फिरंगोजी नरसाळा हा किल्लेदार होता. खानाने ठिकठिकाणी सोयीवार जागा पाहून मोर्चे लावले व 54 दिवसांनी बुरुजाचे ईशान्य बाजूने सुरुंगही नेऊन भिडविला. वरून पाऊस मुसळधार पडत होता व किल्ल्यावरून तोफांचा मारा जोराने होत होता. त्यामुळे वेढ्याच्या कामी खानाला फार अडथळा झाला. परंतु शेवटी सुरुंगाने बुरुजाला एक मोठे भगदाड पाडले. पण आतमधे दुसरा कोट मराठ्यांनी बांधला असल्याचे विस्मयकारक वृत्त खानास कळले. त्या कोटावरून मराठे दगड, काठ्या, बंदुका इत्यादी अनेक साधनांनी मोगली फौजेवर मारा करीत होते. परंतु तेवढाही मारा सोसून मोगल रात्रभर त्या ठिकाणी चिकाटीने उभे राहिले. तारीख 15 ऑगस्ट रोजी सकाळी मोगलांनी दोरीच्या शिड्या लावून किल्ल्याचा मुख्य दरवाजा सर केला व शेवटी सर्व किल्ला खानाच्या ताब्यांत आला, पण यात मोगली फौजेचा फार नाश झाला. त्यांचे 268 लोक मेले व 600 लोक जखमी झाले.

12. फिरंगोजीचे शौर्य

यावेळी शिवाजीराजे पन्हाळ्यांत अडकलेले होते. त्यामुळे इकडे मोगलांशी लढण्यास त्याच्याजवळ फौजही नव्हती. 'फिरंगोजीने किल्ला शक्य तो लढवावा व अगदी निरुपाय होताच सोडून निघून यावे' असे शिवाजीराजांनी त्याला सांगून ठेवले होते. स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणे फिरंगोजीने किल्ला फारच शौर्याने लढविला व शेवटी दोन दिवस तर प्रत्येक तसूभर जागेसाठी सुद्धा मोगलांना आपले रक्त सांडावे लागले. सरतेशेवटी हताश होऊन त्याने किल्ला मोगलांच्या स्वाधीन केला. शाहिस्तेखानाने फिरंगोजीच्या शौर्याची फार प्रशंसा केली व आपल्या पदरी मोठ्या पगारावर राहण्याचाही त्यास आग्रह केला. परंतु त्या

‘निमकहलाल सेवकाने’ हे म्हणणे मान्य केले नाही. तेव्हा त्याला त्याच्या लोकांसह शिवाजीराजांकडे जाण्याची खानाने परवानगी दिली.

13. ‘दोन लढाया’ व रत्नागिरीकडील विजय व कोकण स्वारी

चाकण, पन्हाळा या दोन ठिकाणी मराठ्यांचा या वेळी पराजय झाला व त्यानंतर पुढील तीन महिने शिवाजीराजांनी राजगडावर स्वस्थ बसून, झालेल्या नुकसानीची भरपाई कशी करिता येईल याचा विचार करण्यांत घालविले. यावेळी कोकणात विजापूरकरांचा अंमल अगदीच क्षीणबल झाला होता. तेथे अनेक लहान-लहान सरदार होते पण त्यांना नेता असा कोणीच नव्हता. ही एकंदर परिस्थिती पाहून कोकणातच दंगल उडवून देण्याचे शिवाजीराजांनी ठरविले.

14. परेंडा सर

चाकण सर केल्यावर ऑगस्टच्या शेवटी शाहिस्तेखान पुण्यास येऊन राहिला, आणि बाकीचा सगळा पावसाळा त्याने नाइलाजाने विश्रांतीत घालविला. चाकण सर करण्यांत त्याची नऊशे माणसे कामास आली हे पाहून तर त्याची छातीच दडपून गेली व मग दुसरा कोणताही किल्ला सर करण्याच्या फंदात तो पडला नाही. पावसाळ्यांत स्वस्थ बसल्या-बसल्या मात्र विजापूरकरांचा परेंडा किल्ला भलीभक्कम लाच देऊन त्याने तारीख 20 नोव्हेंबर रोजी मोठे सैन्य पाठवून आपल्या ताब्यांत घेतला.

15. कल्याणचा वेढा

सन 1660 च्या एप्रिलपासून इस्माइलखानाच्या हाताखाली तीन हजार मोगली फौजेने कल्याणला वेढा दिला होता. परंतु अद्यापपर्यंत त्या फौजेची काही तेथे डाळ शिजली नव्हती हे पाहून सन 1661 च्या आरंभी शाहिस्तेखानाने कल्याण सर करण्याचे ठरविले. इस्माइलखानाने काही प्रांत काबीज केला होता त्याच्या संरक्षणासाठी सलाबतखान दक्षिण्याच्या हाताखाली बाबाजी भोसले, रघुजी, शंभूजी कावजी आणि बाबाजीराव होनप देशपांडे यांना नेमून खानाने इस्माइलखानाला मोकळे केले.

16. संभाजी कावजीचा वध

यातील संभाजी कावजी हा मूळचा शिवाजीराजांचा मनुष्य, पण तो या वेळी शाहिस्तेखानाला मिळाला होता असे दिसते. याच्या शरीर सामर्थ्याची मोठी तारीफ लिहून ठेवलेली आहे. “घोडा चहू पायी धरून तो उचलीत असे. त्यावरून खानाने त्याला मौजे मलकर येथे ठाणेदार नेमिले. व त्याला मनसबही दिली.” पण, ‘असला इसम शत्रुपक्षात असणे योग्य नव्हे’ हे जाणून शिवाजीराजांनी प्रतापराव गुजराकडून त्याच्यावर छापा घालविला व त्याला ठार केले. (तारीख 13 मे सन 1661).

17. कारतलबखानाचा पराजय

शाहिस्तेखानाच्या मनांतून तिकडे कोकणात शिवाजीराजांचे नावनिशाणसुद्धा राहू द्यावयाचे नव्हते, पण आतापर्यंतच्या त्याच्या हालचालीनी तसा काही एक परिणाम झाला नाही. त्यामुळे पुष्कळ मोगली फौज कोकणात आणून उतरवावी असे त्याने ठरविले. सन 1657 मध्ये औरंगजेबाचे 'दारा'शी (=जसवंत सिंगशी) जे युद्ध झाले त्यांत कारतलबखान नावाचा एक इसम शौर्य गाजवून पुढे आला होता. यावेळी तो चारहजारी सरदार होता. त्याच्याबरोबर शाहिस्तेखानाने आपल्या पदरचे मुसलमान व रजपूत सरदार व वऱ्हाडांतील माहूरचा जहागीरदार उदाराम यांची विधवा रायबागीण हिलाही सैन्यासह देऊन कोकणांत पाठविले. पुण्याहून लोहगडच्या मार्गाने कारतलबखान भोरघाटाच्या दक्षिणेकडून कोकणात उतरला. त्याच्या सैन्याबरोबर तोफा वगैरे अवजड सामान पुष्कळ होते. आणि या अवजड सामानासह दाट झाडींतून प्रवास करताना सैन्याला फार आयास होत होते. व शिवाजीराजांची धास्तीही वाटत होती. याप्रमाणे प्रवास करीत हे सैन्य तुटलेले कडे व अरुंद वाटा यांच्यामध्ये उंबरखिंडीजवळ येऊन पोहोचले. आणि या ठिकाणीच शिवाजीराजांनी कारतलबखानाला गाठून हैराण केले. त्याचा पुढे जाण्याचा व मागे परतण्याचा दोन्ही मार्गही बंद करून टाकले. अशा स्थितीत कारतलबखानाला तारीख 3 फेब्रुवारी सन 1661 रोजी लढाई देण्यास भाग पाडून शिवाजीराजांनी त्याचा पुष्कळच नाश केला. सर्व नाशाच्यावेळी 'अर्ध्याचा त्याग करावा' या सुभाषिताप्रमाणे कारतलबखानाने आपल्याजवळील सर्व चीजवस्तू शिवाजीराजांचे स्वाधीन करून वर बराचसा दंडही भरून या अडचणीतून आपली सुटका करून घेतली.

18. कोकणावर स्वारी

याप्रमाणे मोगली फौजेवर विजय मिळताच शिवाजीराजांनी आपल्या सैन्याचे दोन भाग केले. एक भाग नेताजी पालकरांच्या हाताखाली मोगलांचे तोंडावर देऊन, दुसरा भाग आपल्याबरोबर घेतला व एकदम कोकणांत स्वारी करून शहरामागे-शहरे काबीज केली. दंडाराजपुरीपासून खारेपाटणपर्यंतचा किनाऱ्या लगतचा सगळा विजापुरी दरबारच्या ताब्यांतील पट्टा सर करून पन्हाळ्याच्या बाजूला झालेले नुकसान भरून काढले. पुढे गोव्यापर्यंतचा प्रदेश शिवाजीराजांच्या ताब्यांत आल्यासारखाच होता. शिवाजीराजांच्या हालचाली अतिशय जलद होत होत्या व कोकणांतील जमीनदार अगदी असहाय होते त्यामुळे त्याला अडथळा असा कोठे झाला नाही. विजापुराकडील मदत येऊन शिवाजीराजांशी सामना करणे अशक्य जाणून बहुतेकांनी शिवाजीराजांना खंडणी देण्याचे कबूल केले.

19. अधिक विजय

पुढे निजामपुरावर शिवाजीराजांनी स्वारी केली. तेथून सन 1661च्या फेब्रुवारीत दाभोळवर चालून जाऊन दळव्यांना पदच्युत केले. पूर्वी सिद्दी जोहरच्या स्वारीच्या वेळी पल्लीवनाचा राजा जसवंतसिंग याने सिद्दीस मदत केली होती. शिवाजीराजे कोकणात आले हे ऐकताच या राजा जयसिंगाने प्रभावल्लीच्या सूर्यरावाजवळ जाऊन आश्रय घेतला. कारण त्याची राजधानी श्रृंगारपुरास होती. संगमेश्वरचा मुसलमानी सुभेदार व इतर ठिकाणचे अधिकारी शिवाजीराजांचे नाव ऐकताच पळून गेले. पिलाजी नीलकंठ व तान्हाजी मालुसरे यांना संगमेश्वर हस्तगत करण्यास पाठविले व सूर्यरावास त्याचा पाठपुरावा करण्यास सांगून स्वतः शिवाजीराजे चिपळूणवरून देवरुखावर घसरले. जाता-जाता त्यांनी चिपळुणास परशुरामाची यात्राही केली. शिवाजीराजांच्या विजयी सैन्याने पुन: राजापूर लुटून तारीख 3 मार्च सन 1661 रोजी ते आणि खारेपाटणपर्यंतचा दक्षिणप्रदेश त्यांनी आपल्या ताब्यांत घेतला. रत्नागिरी प्रांतांतील बहुतेक शहरांनी शिवाजीराजांना चौथाई देऊन आपले संरक्षण करून घेतले.

20. पल्लीवन काबीज

इकडे आदिलशहाकडून श्रृंगारपूरच्या राजाला तंबी मिळाल्यामुळे त्याने मराठ्यांच्या फौजेवर एके रात्री छापा घातला परंतु तान्हाजीच्या शौर्यामुळे त्याला परत फिरावे लागले. शिवाजीराजांनी या सुमारास उत्तरेकडे वळून पल्लीवन काबीज केले व तेथून पूर्वी पळून गेलेल्या लोकांना परत बोलावून तेथे लागवड करविली. तेथचा मूळचा किल्ला चिरदुर्ग हा दुरुस्त केला आणि पालघरचा किल्ला नवीन बांधला.

21. सूर्यराव

ईसवी सन 1656 मध्ये शिवाजीराजांनी जावळी सर केल्यापासून श्रृंगारपुरचा राजा सूर्यराव हा अडचणीच्या वेळी शिवाजीराजांशी नम्रता दाखवून त्यांचे वर्चस्व कबूल करून स्वतःचे संरक्षण करून घेई. परंतु वेळ निघून जाताच आपले वचन मोडून आदिलशहाकडे जाई. आणि अशा या कपटी सूर्यरावाचे पारिपत्य करण्याला आजपर्यंत शिवाजीराजांना अवसर सापडला नव्हता. परंतु कोकणांतील विजय संपादन केल्याबरोबर शिवाजीराजांनी अचानकपणे श्रृंगारपुरावर हल्ला चढवून सूर्यरावाला विस्मयचकित करून सोडले. या वेळी सूर्यराव अगदी गाफील होता व त्याचे सरदारही रजेवर होते. त्यामुळे सूर्यरावाला सहकुटुंब पळून जाण्यासही फार आयास पडले. शिवाजीराजांनी तारीख 29 एप्रिल 1661 रोजी श्रृंगारपुरांत प्रवेश करून तेथे आपला सरदार त्रिंबक भास्कर याला सुभेदार नेमून ते त्याच्या स्वाधीन केले; आणि जवळच्या प्रचितगड किल्ल्याच्या दुरुस्तीचे काम सुरु केले.

22. शिर्के

मराठ्यांनी ज्या-ज्या प्रांतांवर स्वाऱ्या केल्या तेथील लोकांना मराठ्यांची शौर्य, धडाडी, शीघ्र हालचाली, उग्रता इत्यादी गुणांची चांगलीच ओळख पटून मराठ्यांचा दरारा उत्तम प्रकारे बसवला होता. श्रृंगारपुरचा कारभारी शिर्के याला शिवाजीराजांनी यावेळी आपल्याकडे वळवून घेऊन पुढे त्याच्याशी सोयरीकही केली. नागरिक ब्राह्मणांना मोठा दानधर्मही केला आणि श्रृंगारपुरास सर्व काही स्थिरस्थावर केले.

23. बुलाखीचा पराजय

कोकणांत याप्रमाणे विजय प्राप्त होत असताना इकडे वर सन 1661च्या 'मे'मध्ये कल्याणसारखे मोठे शहर मोगलांनी काबीज केले. हे पुढे नऊ वर्षेपर्यंत मोगलांकडेच राहिले. कल्याण परत घेण्यासाठी शिवाजीराजांनी महाड येथे सैन्य जमवून प्रयत्न करून पाहिला परंतु त्यात यश आले नाही. म्हणून जून अखेरीस ते वर्धनगड येथे येऊन राहिले व सगळा उन्हाळा त्याने तेथे स्वस्थपणे घालविला. पेण तालुक्यांतील देइरीगड किल्ल्याला यावेळी मुसलमान सेनापती बुलाखी याने वेढा दिला होता. म्हणून शिवाजीराजांनी कावजी कोंढाळकराच्या हाताखाली सैन्य पाठविले. तारीख 21 ऑगस्ट 1661 रोजी कावजीने हल्ला चढवून चारशे 400 लोकांना कापून काढले व बुलाखीला पळवून लावले.

24. नामदारखान

इ. स. सन 1662 च्या आरंभी शिवाजीराजांच्या हालचाली पुन: सुरू होऊन त्यांनी मिऱ्या डोंगरांत नामदारखानावर पहिला हल्ला चढविला व तेथून पेणवर स्वारी केली. परंतु मोगलांची तयारी बरी असल्याने यावेळी शिवाजीराजांना फारसे यश आले नाही. सन 1662 चे सगळे वर्ष व सन 1663 चे पहिले तीन महिने म्हणजे सुमारे सव्वा वर्ष विशेषतः मोगल सेनापती नामदारखान याने मराठ्यांच्या हालचालींना बराच पायबंद घातला होता. सन 1663 च्या मार्च महिन्यांत मोगलांनी चौल येथे बारा हजार व रहिमतपुरास सात हजार घोडेस्वार ठेवून तेथील बंदोबस्त पक्का केला. आणि कल्याण येथेही अधिक फौज पाठवून तेथील मजबुती केली. या एकंदर व्यवस्थेचा परिणाम इतकाच झाला की, उत्तर कोकणात शिवाजीराजांना या दोन वर्षांत काही गडबड करिता आली नाही. दक्षिण कोकण मात्र त्यांच्याच ताब्यांत राहिले. मराठ्यांचा सरनौबत नेताजी पालकर याने सन 1663 च्या मार्चमध्ये मोगलांच्या मुलुखांत लुटालूट चालविली; त्यामुळे मोगलांनी सातहजार घोडेस्वारांनिशी त्याचा पाठलाग मोठ्या चुरशीने केला. परंतु अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी मराठा घोडेस्वार एका दिवसात पन्नास-पन्नास मैल सहज निघून जातो हे यावेळी सर्वांना कळून चुकले. ही ससेहोलपट विजापुरापर्यंत आली. पुढे अडचणीत नेऊन या फौजेचे पारिपत्य करावे असा नेताजीचा बेत होता असे दिसते. पण रुस्तुम-जमान याने मोगली सेनापतीस भेटून पुढील बिकट रस्त्यांची माहिती सांगून संकटाचे स्वरूप लक्षात आणून

दिल्यामुळे मोगली फौज तेथूनच परत फिरली. या चकमकीत नेताजीचे तीनशे स्वार कामास येऊन तो स्वतःही जखमी झाला होता.

25. सारांश

नेताजीच्या या दिखाऊ पराजयाचे सुद्धा उसने बरोबर एकच महिन्याने शिवाजीराजांनी मोगलांच्या प्रसिद्ध सेनापतीला इतक्या जोराचा चपेटा लगावून फेडले की, त्यायोगे सगळेच स्तंभित होऊन गेले. मोगलांचा दक्षिणेचा महापराक्रमी सुभेदार शाहिस्तेखान याला त्याच्याच छावणीत मध्यभागी शयनागारात वीस हजार फौजेच्या कड्यांत शेकडो देहसंरक्षकांसमोर शिवाजीने जखमी केले. या वार्तेने कोण आश्चर्यचकित होऊन जाणार नाही!! हा विलक्षण बेत रचण्याचे चातुर्य, तो कृतींत उतरविण्याची कुशलता व सिद्धिस नेण्याची कार्यक्षमता यायोगे मोगल दरबारांत शिवाजीराजांच्या अद्भुत सामर्थ्याविषयी विलक्षण दरारा उत्पन्न झाला. अफजलखानाच्या पारिपत्याने विजापुरी दरबारास जसा धाक बसला तसाच धाक शाहिस्तेखानास लगाविलेल्या चपेट्यामुळे मोगली दरबारासहि बसला.

26. खानाची दुर्दशा आणि त्यासाठी व्यवस्था

सन 1660 च्या मे महिन्यांत शाहिस्तेखानाने आपला तळ पुण्यास दिला व चाकण सर केल्यावर ऑगस्टमध्ये तो तेथेच येऊन राहिला, इतका वृत्तांत मागे आलाच आहे. त्याने पुण्यास शिवाजीच्या लालमहालांतच मुक्काम ठेविला. त्याच्याबरोबर त्याचा जनानखानाहि होता. वाडा लहान असल्याने बाहेरच्या बाजूस डेरे राहुट्या लावून तेथे खानाचे देहरक्षक, पहारेकरी, पडघमवाले इत्यादींच्या राहण्याची व्यवस्था केली होती. आणि सिंहगडच्या पायथ्याशी दहा हजार घोडेस्वारासुद्धा महाराजा जसवंतसिंग याची छावणी ठेविली होती.

27. छावणीत प्रवेश

अशा ठिकाणी प्रवेश करण्यास शौर्य व धडाडी यांच्याबरोबर चपलता आणि धूर्तता यांचीही फार जरूरी होती. ‘‘राजियांनी... आपले लष्करांत व मावळे हुजूर लोकांत निवड करून, चखोट धारकरी माणूस निवडले. निवडक हजार माणूस काढले. वरकड लष्करामध्ये हजार दोन हजार सडे-सडे राऊत फौजेत निवडिले. शास्ताखान पुण्यास आला ही खबर तहकीक आणविली. आणि राजे राजगडावरून, सिंहगडावरून सडे होऊन, खाली उतरून, निवडक लोक व लष्कर घेऊन चालले. बाबाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी देशकुलकर्णी तर्फे खेड असे दोघे बहुत शहाणे व शूर राजियाचे प्रीतिपात्र, असे दोघे बंधू बरोबरी घेतले. राजियांनी नेताजी पालकर पागा देखील एक फौज केली. शिलेदार व हाशम मावळे मिळोन एक फौज, व पेशवे (यांची) अशा दोन फौजा शास्ताखानाच्या गोटाबाहेर अर्ध कोशावर दोन

तर्फा उभ्या केल्या. (आणि खासा राजे) नबाबाचे गोटांत चालिले.'' सिंहगडाहून निघून रात्री पडण्याच्या सुमाराला ते पुण्यास येऊन दाखल झाले. ''बाबाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी खेडकर पुढे चालिले. त्यांचे पाठीवर कुल लोक व राजे चालिले. तांब्राचे दळ थोर. जागा-जागा लष्करांत राजियासि 'कोणाचे लोक? कोण? कुठे गेले होते?' म्हणून पुसतात. 'कटकांतील लोक, चौकी पाहऱ्यास गेलो होतो' असे भाषण बाबाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी बोलत चालिले.'' पुण्यास आल्यावर वाड्यांत प्रवेश कसा व कोठून करावा हा प्रश्न होता. पण तो अगोदरच सोडवून ठेवलेला होता. ''माळी पुणेकर तो फुले नित्य शाहिस्ताखानस देत होता. त्याचा मेहुणा राजे यापासी होता. त्याच्या हाते भेद केला. पाचसे होन देऊ केले. लाल महाल येथे एक खिडकी बागेमध्ये जावयाची होती. त्यास्थली घर माळ्याचे होते. (राजे यांनी) रात्री येऊन अंबिलवोहोळ तेथे स्वारी गुडी ठेऊन अंबराईंतून पायी मावले जागा जागा ठेऊन माळी समागमे घेऊन खिडकी समीप खुद्द राजे आले... खिडकी उघडून लाल महालात गेले.''

28. सौप्तिक पर्व

हा दिवस चैत्र शुद्ध 8 तारीख 6 रमजानचा असल्याने मध्यरात्रीनंतर अंधार पडलेला होता. हा रोज्याचा महिना, त्यामुळे दिवसभर उपास करून रात्री सुग्रास अन्न सेवनानंतर हे लोक स्वस्थ विश्रांती घेत पडलेले असणार हे जाणूनच शिवाजीराजांनी हा दिवस मुद्दाम निवडलेला होता. मराठ्यांनी वाड्यांत प्रवेश केला तेव्हा मध्यरात्र उलटून गेली असल्याने मुसलमानी रिवाजाप्रमाणे पहाटेच्या खाण्याची व्यवस्था करण्यासाठी काही बबर्ची (मुसलमान आचारी) उठून चुली वगैरे पेटवून तयारी करीत होते. परंतु मराठ्यांनी तत्काळ त्यांना कापून टाकले. हा गलबला खानाच्या कानावर घालण्याचा प्रयत्न झाला परंतु किरकोळ बाबत म्हणून खानाने झोपेच्या अंमलांत तिकडे दुर्लक्ष केले. आत प्रवेश केल्यावर ''दोनशे माणूस त्यामध्ये निवडून खासा राजियाने आंगेच चिमणाजी बापूजीस सांगोन बाड कटारीने चिरून आत शिरले. तो डेरियांत डेरे, सात बाडाचे फेरे, तितकेही फाडून चिरून आत गेले.'' याप्रमाणे शिवाजी आपल्या निवडक लोकांसह खानाच्या जनानखान्यांत शिरला. या परक्या लोकांना तेथे पाहताच बायका फारच घाबरून जाऊन त्यांनी मोठाच गलबा केला. इतक्यांत काहीजणींनी मोठ्या शहाणपणाने तेथील दिवे मालवून अंधार केला. त्यामुळे फारच गोंधळ उडाला. अंधारांत मराठ्यांनी सारखी तरवार चालविली; कारण तसे केल्याशिवाय त्यांना दुसरा मार्गच नव्हता. या कापाकापीत न कळत काही बायकाही मराठ्यांच्या तलवारीला बळी पडल्या. ''असे दोन घटका होते. इतक्यांत सवड पाहून नवाब बायकांतून एकीकडे होऊन तरवारीस हात घालावयासि गेला. ती नदर राजियाने धरून वार केला. खानाची तीन बोटे उडाली. तेव्हा गलबा थोर जहाला.''

29. वाद्यांचा गजर

वाड्यांत उडालेली गडबड बाहेरच्या लोकांस कळू नये म्हणून बाहेर असलेल्या शिवाजीच्या लोकांनी आणखी एक युक्ती केली होती. तारीख 6 रमजान हा दिवस औरंगजेबाच्या राज्यारोहण-समारंभाच्या आठवड्यापैकी एक असल्याने त्या निमित्तानेही उत्सव चालू होता. या उत्सवांत मोठमोठी वाद्ये दिवस रात्रीतून दहावीस वेळा वाजवून मोगली सेना आनंद करीत असे. बाहेर असलेल्या शिवाजीच्या लोकांनी अर्धवट गुंगीने पेंगलेल्या पहारेकऱ्यांस यमसदनास पोहोचवून सरकारी नगारखान्यांत प्रवेश केला व तेथील नगारे वगैरे वाद्ये ते जोरजोराने वाजवू लागले. त्यामुळे लाल महालातील गडबड कोणासच ऐकू येईनाशी झाली.

30. फातखान व इतर

खानाचा शेजेच्या बिब्यांनी (रखेल्यांनी) केलेला आकांत खानाचा वडिलमुलगा फातखान याने ऐकला व तत्काल तो खानाच्या मदतीस तरवार घेऊन धावून आला. पण मराठ्यांनी त्याला तेव्हाच लोळविले. दुसरा एक मोगल सेनापती असाच खानाच्या मदतीस आला पण त्यालाही मराठ्यांनी फातखानाच्या भेटीला स्वर्गांत पाठवून दिले. याप्रमाणे बरीच कापाकापी झाली तेव्हा सहाजिकच खानाच्या सगळ्या सैन्यांत ही बातमी पसरून लोक जागे झाले. हे पाहून ‘आता येथे अधिक वेळ राहणे शहाणपणाचे नाही’ असे सांगून आपल्या लोकांसह शिवाजीराजे एकदम परत फिरले. या धामधुमीत वाड्यांतील एका हौदांत एक-दोन मराठी गडी चुकून पडून प्राणास मुकले. बाकीच्या लोकांसह शिवाजीराजे सिंहगडावर परत येऊन दाखल झाले. ‘मराठे आले कोणीकडून व गेले कुणीकडे’!! याचा काहीच अंदाज नसल्यामुळे मोगलांनी पुण्यांतच पुष्कळ शोधाशोध केली पण तिचा काहीच उपयोग झाला नाही. शाहिस्ताखानाची ही दुर्दशा तारीख 5 एप्रिल सन 1663 रोजी रात्री झाली.

31. प्राणनाश

या सौप्तिकपर्वात शिवाजीराजांनी पूर्णपणे यश मिळविले. त्याचा पाठलाग करण्यातही मोगलांना काही फायदा झाला नाही. या वेळी मराठ्यांचे सहा गडी प्राणास मुकले व चाळीस जखमी झाले. आणि शास्ताखानाचा मोठा मुलगा फातखान ठार झाला, दुसरे दोन मुलगे जखमी झाले, स्वतः खानाची बोटे तुटली, चाळीस माणसे प्राणास मुकली, सहा बायका कापल्या गेल्या व आठ जखमी झाल्या. ही हकीकत शिवाजीराजांनीच एका पत्रांत रावजी पंडितास कळविलेली आहे.

32. खानाची नाचक्की

शिवाजीराजांच्या या धाडसाने त्याची कीर्ति फार पसरली. किंबहुना 'तो देवाचा अवतार आहे व वाटेल तेव्हा वाटेल तेथे प्रवेश करू शकतो' अशी साधारण जनतेची सहज समजूत झाल्याने शिवाजीराजांच्या शत्रूला कोठलीही जागा सुरक्षित नाही असे सर्वांना वाटले. शाहिस्ताखान मोगलांच्या दरबारांतील पहिल्या प्रतीचा सरदार असून अमिरुल उमराव अशी त्याला पदवी होती. तो प्रत्यक्ष औरंगजेब बादशहाचा मामा होता. तथापि या प्रकारामुळे मोगलांच्या दरबारांत त्याची नाचक्की झाली, व बादशहाच्या कुटुंबांतसुद्धा त्याची काही किंमत उरली नाही.

33. उपरोधक भाषण

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे तारीख सहा एप्रिल रोजी खानाच्या समाधानासाठी भरलेल्या दरबारांत महाराजा जसवंतसिंगाला पाहून खान टोचून उपरोधकपणे त्यास म्हणाला, ''काय! आज महाराजा जसवंतसिंगाला मी येथे जिवंत पाहत आहे! काल रात्री शिवाजीला लालमहालात पाहताच मला वाटले की, महाराजा जसवंतसिंगाला दहा हजार लढाऊ रजपुत वीरांसह ठार मारून हा मराठा येथे आलेला असला पाहिजे. कारण जसवंतसिंग जिवंत असेपर्यंत सिंहगडाकडून शिवाजीचे येणे शक्यच नव्हते. पण महाराजा तर येथे आज माझ्याच समाधानाला दरबारांत हजर! जसवंतसिंगाच्या गाफीलपणामुळेच शिवाजीला पुण्यांत प्रवेश करता आला असे खानाला वाटले. परंतु वस्तुतः सगळ्यांच्याच गाफीलपणाचा म्हणा, की फाजिल आत्मविश्वासाचा म्हणा, तो एक परिणाम होता, त्यामुळे एकालाच दोष देण्यांत काही अर्थ नव्हता.

34. सुभ्यांची बदली

अमीरुल्उमराव शाहिस्ताखान तर दुःख आणि अपमान यांनी अगदी मेल्यासारखा झाला व अगदी सुरक्षिततेसाठी औरंगाबादेस जाऊन राहिला. औरंगजेब या सुमारास हवाफेरासाठी काश्मिरास जाण्यास निघाला होता. त्याला मे महिन्यांत शाहिस्ताखानाच्या दुर्दशेची बातमी मिळाली. त्यालाही खानाबद्दल अनुकंपा उत्पन्न होण्याच्या ऐवजी खानाच्या गाफिलपणाचा रागच आला, व शिक्षा म्हणून त्याने तारीख 1 डिसेंबर 1663 रोजी खानाची बंगालच्या सुभ्याच्या जागी बदली केली. जानेवारी 1664 मध्ये खान बंगालमध्ये जाण्यास निघाला, व त्याचे जागी शहाजादा मुअझम हा दक्षिणचा सुभेदार झाला. यावेळी औरंगजेबाने खानाची भेटसुद्धा घेतली नाही.

35. सुरतेचे वर्णन आणि तेथील शिवाजीराजांचे साहस

औरंगाबादेस मोगलांच्या सुभ्याची वर सांगितलेली अदलाबदल होत होती, त्याच वेळी तिकडे गुजराथेत शिवाजीराजांनी निराळाच व्यूह रचून सर्वांना थक्क करुन सोडले.

शिवाजीराजांच्या या साहसाने तर या पूर्वीच्या त्यांच्या शौर्यावरहि कडी केली. तारीख 6 जानेवारी पासून तारीख 10 जानेवारी (सन 1664) पर्यंत त्यांनी सावकाशपणे सुरत शहर लुटले.

36. सुरत शहराचे वर्णन

शिवकालीन हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर सुरतेएवढे श्रीमंत असे दुसरे कोणतेही बंदर नव्हते. अरबस्थानात जाण्याला मुसलमान प्रवासी येथूनच प्रयाण करीत असत. सुरतेचा मजबूत किल्ला तापी नदीच्या दक्षिण तीरावर समुद्रापासून बारा मैलावर होता. परंतु शहर मात्र अगदीच उघडे होते. त्याला साधी भिंतसुद्धा नव्हती. शहरात वसती गरीब लोकांची फार असे व त्यांची घरे म्हणजे अगदी काड्या-माडयांचीच केलेली असत. मधुन-मधुन श्रीमंतांचे भव्य व मजबूत वाडे बांधलेले दिसत. सुरतेचे रस्तेही अरुंद व वाकडे-तिकडे होते. तथापि शहर त्यावेळी अत्यंत संपत्तीमान् म्हणून प्रसिद्ध असे. एकट्या जकातीचेच तेथले उत्पन्न सालीना बारा लक्ष रुपये मोगलांना मिळत असे.

37. क्षेत्रफळ

शहराची लांबी-रुंदी जवळजवळ चार चौरस असून वसती मात्र दोन लक्ष लोकसंख्येची होती. मुख्य रस्त्यावरून सुद्धा झोपड्याच दिसत असत. विटांची घरे क्वचित्च दृष्टीस पडत. कृत्रिम अगर नैसर्गिक असे कोणतेच संरक्षण या शहरास नसे. मधुन-मधुन काही दरवाजे किंवा गोपुरे उभी केलेली दिसत. परंतु ती फक्त शोभेचीच असत. शहरात काही ठिकाणी खंदकहि खणलेले होते. परंतु त्यांत पाणी मुळीच नसल्याने ते असून-नसून सारखेच होते.

38. तेथील प्रजेचा पूर्वानुभव

मंगळवार तारीख 5 जानेवारी सन 1664 रोजी सकाळीच शिवाजीराजे गणदेवी येथे येऊन पोचल्याची भीतिजनक वार्ता सुरतेस पोचताच लोक अगदी हवालदिल होऊन गेले. कारण गुजराथेचा मोगल सुभेदार शहाजादा मुरादबक्ष याने भावाशी लढण्यासाठी दिल्लीकडे जाताना सुरतेच्या प्रजेला लुटल्याला नुकतीच सात वर्षे झाली असल्याने लुटले जाण्याचा अनुभव सुरतकरांस ताजाच होता. शिवाजी पुढे चाल करून येत आहे हे कळताच लोक भयचकित होऊन बायकांमुलांसह नदीपार पळून जाण्याचा प्रयत्न करू लागले. श्रीमंत लोकांनी किल्लेदाराला लाच वगैरे देऊन किल्ल्यात प्रवेश करून घेतला. इतक्यांत शिवाजी अधिक जवळ येऊन पोचल्याची बातमी तिसरे प्रहरी येऊन दाखल झाली. आणि सुरतेपासून पाच मैलांवर येऊन शिवाजीराजांनी मुक्काम केला असे रात्री कळले. या वेळी इनायतखान हा सुरतेचा फौजदार होता. शिवाजीराजांनी काही दंड घेऊन ‘सुरत लुटू नये’ असे बोलणे करण्यासाठी इनायतखानाने आपला वकील शिवाजीराजांकडे पाठविला. परंतु

शिवाजीराजाने त्याला आपल्याच फौजेत अडकवून ठेवले. हे कळताच इनायतखान घाबरून गेला. शहराच्या संरक्षणासाठी पाचशे शिबंदीचा पगार इनायतखान स्वतः घेत असे. परंतु एकही शिपाई त्याने नोकरीस ठेवला नव्हता. तो स्वतः भित्रा, लबाड लोभी होता. ‘आपल्या वकिलास अडकवून शिवाजीराजे जोराने चाल करून सुरतेवर येत आहेत. हे कळतांच इनायतखान स्वत:च किल्ल्यावर पळून गेला व सगळे सुरत शहर संरक्षणशून्य असे शिवाजीराजांना अनायसेच सापडले.

39. लोकवसती

सुरतेची वसती म्हणजे व्यापारी लोकांची. हे लोक मूळचेच द्रव्यलोभी असल्याने द्रव्योत्पादनाशिवाय इतर कोणत्याच गोष्टींकडे त्यांचे लक्ष नसे. याशिवाय बाकीची वसती म्हणजे गरीब कारागीर, नेमनिष्ठ अग्निपूजक आणि ‘सर्प-विंचू कीटक-जंतू यांना मारिले तरीही जीवहत्या होते’, असे मानणारे ‘जैन’ या लोकांची असल्याने शिवाजीराजांचा प्रतिकार करील असा सुरतेस कोणीहि नव्हता. श्रीमंत व्यापाऱ्यांनी आपल्या खर्चाने स्वसंरक्षणासाठी ‘काही शिबंदी आपल्या पदरी ठेवावी’ पण, तेही त्यांनी केले नव्हते. सारांश, याप्रमाणे सुरत शहर अगदी असाहाय्य असे होते.

40. इंग्रजांचे आणि डचांचे शौर्य

या वेळी सुरतेचे इंग्रज व डच यांच्या वखारी होत्या. इंग्रजांना जहाजांत बसून पळून जाणे शक्य होते. पण त्यांनी तेथेच राहून स्वत:चा बचाव करण्याचे ठरविले. दोघांच्याही वखारी अगदी उघड्यावर होत्या; तथापि वाटेल ते झाले तरी आपल्या वखारीचा बचाव करावयाचाच असे या दोघांनीही ठरविले. कारण ‘वखारीतील माल व रोकड संपत्ती मागे ठेवून पळून जाणे हे त्यांस नामर्दपणाचे वाटले.’

41. इंग्रजांची स्वसुरक्षा व्यवस्था

सर जॉर्ज ऑक्संडेन हा इंग्रज, त्यांच्या वखारीचा प्रमुख होता. इंग्रजांचा कोणताही कारभार कौन्सिलच्या मताने होत असे. ऑक्संडेन हा त्या कौन्सिलचा अध्यक्ष होता. वखारीचे संरक्षण करण्याचे कौन्सिलांत ठरल्यावर त्याने सहा तोफा मिळविल्या. गलबतावरील खलाशी व इतर मिळून 210 लोक वखारीत सशस्त्र असे जमले. हाजी सैयद बेग या श्रीमंत व्यापाऱ्याचा भक्कम वाडा वखारीशेजारीच होता. इंग्रजांनी त्याच्या छपरावर चार तोफा चढवून चोहो बाजूचे रस्ते रोखून टाकून त्या वाड्याचेहि रक्षण करण्याचे ठरविले. दुसऱ्या दोन तोफा मुख्य दरवाज्याच्या मागच्या बाजूस ठेवून वखारीत जाण्याचा रस्ता अडवून धरला. तितक्या धांदलीत अन्नपाण्याची जेवढी सामुग्री त्यांना जमविता आली तेवढी त्यांनी जमवली. कित्येकांना शिसे गाळावयास लावले, कित्येक तुकडे करावयास लागले, कित्येक

गोळ्या पाडू लागले. सारांश निरुद्योगी असा तेथे कोणीच नव्हता. वखारीच्या एका बाजूस मंदिर व दुसऱ्या बाजूस मशीद होती. त्या दोन्ही इमारती इंग्रजांनी ताब्यांत घेऊन वखारीचा विशेष बंदोबस्त बाहेरूनही केला. नंतर अध्यक्ष ऑक्संडेन याने तारीख 6 जानेवारी रोजी सकाळी आपली दोनशे लोकांची चिमुकली फौज बँड वगैरे वाजवीत सर्व शहरांतून फिरवून 'आपण शिवाजीराजांशी सामना करणार' असल्याचे जाहीर केले.

42. डच वखारीची स्थिती

डच लोकांची वखार इंग्रजांच्या वखारीपासून मैलभर दूर असल्याने इंग्रज व डच यांना परस्परांस सहाय्य करिता येत नव्हते. तथापि त्यांनीही आपल्या संरक्षणाचा असाच बंदोबस्त केला. या दोघांचे उदाहरण पाहून तुर्की आणि आर्मेनियन व्यापाऱ्यांनीही स्वसंरक्षणाचा निश्चय केला.

43. सुरतेची लूट, सुरतेस दाखल

तारीख 6 जानेवारी सन 1664 रोजी बुधवारी सकाळी अकरा वाजता शिवाजीराजांनी सुरतेबाहेर बऱ्हाणपूर दरवाज्यानजीक पूर्वेकडील बागेत येऊन तंबू राहुट्या ठोकून मुक्काम केला. त्यापूर्वी एकच दिवस त्याच्या स्वारीची बातमी लोकांत पसरली होती. सारांश, इतक्या गुप्तपणे लांब-लांब मजला मारून ते नलदुर्ग, माहुली, कोहज या रस्त्याने जव्हार रामनगरवरून सुरतेस येऊन दाखल झाले होते. आरंभी शिवाजीराजांजवळ चारहजार निवडक घोडेस्वार होते. पुढे रस्त्यात त्याला दोन राजे लुटीच्या आशेने मिळाले, त्यांच्या फौजा व इतर लोक यासुद्धा त्याच्याजवळ आता दहा हजार घोडेस्वार जमले होते.

44. निरोप

सुरतेस येऊन दाखल होण्याच्या पूर्वदिवशी म्हणजे मंगळवारी रात्री शिवाजीराजांनी फौजदारास व हाजी सैयद बेग, बहरजी बोहरा आणि हाजी कासिम या तीन प्रसिद्ध व श्रीमंत व्यापाऱ्यांस निरोप पाठवून दंडाची रक्कम नक्की करण्यास समक्ष बोलविले होते, व असेही सांगून पाठविले होते की, 'आपल्या हुकुमाप्रमाणे कोणीही न आल्यास आपण सुरत शहर लुटून धुळीस मिळवू.' पण एकही व्यापारी न आल्याने शिवाजीराजांना सुरत शहर लुटणे भाग पडले. किल्ल्यावरील लोकांनी आपणास अडथळा करू नये एतदर्थ बरकंदाजांची एक तुकडी किल्ल्यावर पाठवून हल्ला करविला. त्यायोगे किल्ल्यावरील शिबंदी त्या लोकांशीच लढण्यांत गुंतून गेली. परंतु किल्ल्यावरील सुटलेल्या तोफांनी मराठ्यांची काहीच हानी न होता सुरत शहर अधिकच उद्ध्वस्त झाले. तारीख 6 ते 9 जानेवारी म्हणजे बुधवार, गुरुवार, शुक्रवार व शनिवार असे चार दिवस शिवाजीराजांनी

सुरत शहर सावकाशपणे लुटले. या चार दिवसांत त्यांनी सुरत शहर अगदी जाळून-पोळून लुटून उद्ध्वस्त करून टाकले.

45. 'बहरजी बोहरा'

डच वखारीजवळ बहरजी बोहऱ्याचा मोठा चिरेबंदी वाडा होता. हा बोहरी त्यावेळी सर्वांत श्रीमंत असल्याबद्दल प्रख्याती होती व याची मालमत्ता ऐंशी लक्षांची होती असे म्हणतात. या बोहऱ्याला लुटून त्याचा वाडा मराठ्यांनी जमीनदोस्त करून टाकला. या वाड्यांतून शिवाजीराजांना हिरे, पाचू, माणिक व रोकड द्रव्य तर पुष्कळच प्राप्त झाले. पण चांगली टपोरी अशी अठ्ठावीस शेर मोत्ये मिळाली!!

46. 'सैयद बेग'

इंग्रजांच्या वखारीजवळ हाजी सैयद बेग या दुसऱ्या श्रीमंत व्यापाऱ्यांचे प्रशस्त मकान होते. तेही मराठ्यांनी दोन दिवस यथेच्छ लुटले. इंग्रजांची मराठ्यांची या वेळी थोडी चकमक झाली तीत एक मराठा व दोन इंग्रज घायाळ झाले. शिवाजीराजे इंग्रजांच्या विशेष वाटेस गेले नाहीत. तथापि त्यांनाही दहशत बसावी म्हणून त्याने तीन लक्ष रूपये दंडाची त्यांचेजवळ मागणी गेली. इंग्रजांनी ही मागणी स्वीकारली नाही व शिवाजीनेही तिच्याबद्दल आग्रह धरलेला दिसत नाही.

47. लुटीचा अंदाज व लुटलेली एकंदर लूट

मराठ्यांनी सोने, रूपे, मोत्ये, पाचू, हिरे इत्यादी शिवाय इतर कोणत्याही वस्तूला हात लावला नाही. सुरतेच्या लुटीत सुमारे एक कोटी रुपये किंमतीचे जडजवाहीर शिवाजीला मिळाले असा अंदाज आहे. 'शिवाजीराजाने कित्येकांचे हात पाय कापले व कित्येकांची डोचकी उडविली असे काही इंग्रज लेखकांनी शिवाजीराजांच्या क्रौर्याचे उदाहरण म्हणून लिहून ठेविलेले आहे. या लुटीबद्दल कित्येकांनी त्याला दोषही दिलेला आहे व वखारी सुरक्षित राहिल्याने इंग्रजांनी आपल्या शौर्याची तारीफहि नमूद करून ठेविलेली आहे. परंतु मोगल हे शिवाजीराजांचे शत्रू होते व त्यांच्या प्रजेला लुटावे, इतरांना त्रास देऊ नये हा शिवाजीराजांचा हेतू इंग्रज, डच, तुर्क, आर्मेनियन यांच्या वखारी न लुटल्याने व्यक्त होत आहे. आपल्या शौर्यामुळे आपण आपला बचाव केला असे वरील चौकडीपैकी कोणी कितीही म्हटलेले असले तरी त्यात तथ्य नाही. कारण शिवाजीराजांच्या निवडक दहा हजार घोडेस्वारांपुढे दोन-चारशे मशकांचा काय हिशेब होता? सुरतेस शिवाजीराजे येऊन दाखल झाल्यावर 'आपणास फक्त मोगलांच्या प्रजेलाच लुटावयाचे आहे व औरंगजेबाच्या सरदारांना ठार करावयाचे आहे' असे त्याने जाहिरच केले होते. यावरूनही वरील सिद्धांतासच पुष्टी मिळते. कंपनीचा नोकर स्मिथ नावाचा एक इंग्रज, मराठ्यांच्या कैदेत

यावेळी सापडला होता व इतर काही कैद्यांबरोबर त्याचा उजवा हात तोडावा असा शिवाजीराजांनी हुकूमही दिला होता, पण ‘हात तोडण्याऐवजी आपले डोचकेच उडवून द्यावे’ असे त्याने मोडक्या तोडक्या हिंदीत शिवाजीराजांस सांगितले व आपली टोपी उतरली. तेव्हा ‘हा इंग्रज मनुष्य आहे याला सोडून द्या’ असा शिवाजीराजांनी हुकूम दिला व तो वखारीत निघून गेला. या उदाहरणावरूनही शिवाजीराजांच्या जाहीरनाम्याची सत्यताच प्रचितीस येते.

48. मारेकरी पाठवून शिवाजीराजांच्या खुनाचा प्रकार

इनायतखान हा सुरतेचा फौजदार भागूबाईप्रमाणे किल्ल्यावर पळून गेला होता हे मागेच सांगितले आहे. त्याने गुरुवारी तारीख 7 जानेवारी रोजी सकाळी एक मारेकरी, शिवाजीराजांशी तहाचे बोलणे करण्याच्या निमित्ताने पाठविला. त्याने शिवाजीराजांची भेट घेऊन काही तरी ‘वेडगळ अटी’ सांगितल्या. त्या ऐकून शिवाजीराजांना राग आला व त्यांनी ‘‘असल्या अटी मान्य करावयास मराठे काही इनायतखाना-प्रमाणे भागुबाई नाहीत.’’ असे त्याला स्पष्ट सांगितले. शिवाजीराजांचे हे उद्गार ऐकतांच तो इसम एकदम जामिया काढून शिवाजीराजांवर धावून गेला. पण, जवळच नंगी समशेर घेऊन पहारा करीत असलेल्या एका मराठा गड्याने तरवारीच्या एका झटक्याने त्या मारेकऱ्याचा जामियाचा हात उडवून दिला. पण त्या मारेकऱ्याचा आवेश इतका जोराचा होता की, तो तसाच जाऊन शिवाजीराजांच्या अंगावर पडला. त्यामुळे शिवाजीराजेही रक्ताने भरून गेले. त्यामुळे इतर लोकांस शिवाजीराजांचाच खून झाला असे वाटून सगळ्या सुरतेची कत्तल करण्यास मराठे सरसावले. इतक्यांत शिवाजीराजांनी उठून सर्वांचे निवारण केले व गुन्हेगारांस योग्य शिक्षा केल्या.

49. इनायतखान

‘सुरतेच्या रक्षणासाठी मोगली फौज येत आहे’ ही बातमी शिवाजीराजांना रविवारी तारीख 10 जानेवारी रोजी लागली. तत्काळ रात्री ते सुरतेहून निघाले व पुन: लांब-लांब मजला मारून आपल्या लुटीसह सुरक्षितपणे कोकणात येऊन दाखल झाले. शिवाजीराजे निघून गेल्यानंतर एका आठवड्याने मोगलांची फौज सुरतेच्या रक्षणासाठी येऊन दाखल झाली. व ती आल्यावर इनायतखान किल्ल्यांतून बाहेर पडला. त्याला पाहतांच लोकांनी त्याच्या भित्रेपणाबद्दल त्याची छी: थू: करून त्याच्यावर शेणमाराही केला. त्यामुळे त्याच्या मुलाने एका हिंदू व्यापाऱ्याला गोळी घालून ठार मारले. इंग्रजांच्या बहादुरीची अर्थात्च प्रशंसा झाली. सुरतेच्या या लुटीमुळे लोकांचे झालेले नुकसान भरून येण्यासाठी औरंगजेबाने सुरतेच्या व्यापाऱ्यांना एक वर्षपर्यंत जकातीची माफी केली, व इंग्रज व्यापाऱ्यांनाही अर्ध्या टक्क्यांची सूट दिली.

50. सन 1664 मधील हालचाली: शहाजादा मुअझिम

शाहिस्ताखान बदलून त्याच्या जागी शहाजादा मुअझम हा दक्षिणेचा सुभेदार झाला. परंतु शहाजादा चैनी असल्यामुळे त्याचा सगळा वेळ हा नाच-तमाशे आणि शिकार खेळण्यांत जात असे. त्यामुळे मराठ्यांना आता थोडीशी स्वस्थता मिळाली होती. महाराजा जसवंतसिंग हा शहाजाद्याबरोबर दक्षिणेत राहिला होता व तोच सध्या मुख्य सेनापती होता. सन 1663 च्या नोव्हेंबरांत त्याने आपल्या राजपूत सैन्याकडून सिंहगडाला वेढा घालविला. परंतु किल्ला सर करणे हे राजपुतांना कधीही साधत नसे. कारण किल्ला सर करण्यात शक्तिपेक्षा युक्तिचीच अधिक जरूरी असे. हा सिंहगडचा वेढा सहा महिने चालू होता, व एके दिवशी रजपूतांनी अविचाराने किल्ल्यावर हल्ला चढविला तेव्हा अचानकपणे एक सुरुंग उडून हजारो सैनिकांचा नाश झाला. यामुळे महाराजा जसवंतसिंग व त्याचा मेहुणा भाऊसिंग हाडा यांची बाचाबाची होऊन तारीख 28 मे सन 1664 रोजी मोगली सैन्य वेढ्याचे काम बंद करून औरंगाबादेस निघून आले.

51. अहमदनगरची लूट

याप्रमाणे मोगलांची धडपड बंद पडली असे पाहून शिवाजीराजांनी भर पावसाळ्यात अहमदनगर शहर लुटले. या वेळच्या शिवाजीराजांच्या हालचाली इतक्या जलद व यशस्वी होत्या की, त्यायोगे त्यांचा दरारा फारच वाढला. त्यांच्यांत काही दैवी शक्ती आहे, कोठेही जाणे, व कोणताही प्रांत सर करणे त्यांना अशक्य नाही. किंबहुना ‘अनेक रूपांनी ते अनेक ठिकाणी एकाच वेळी हजर असतात’ अशी सर्वत्र समजूत पसरलेली होती. द्रव्य, सत्ता, मनुष्यबळ फौज व पराक्रम या सर्व बाजूंनी मराठ्यांचा यावेळी सारखा उत्कर्षच होत होता.

52. ‘शहाजीराजांचा मृत्यु’

बसवापट्टणकडील काही पाळेगारांचा बंदोबस्त करण्यासाठी याच सुमारास शहाजी तिकडेच गेले होते. त्यांचा मुक्काम होद्दीगिरी या गावी असता तारीख 23 जानेवारी 1664 रोजी ते शिकारीस गेले असता घोड्याचा पाय भंडोळीत अडकून घोड्यासह ते पडले व तत्काळ त्यांचा प्राण गेला. या वेळी शहाजी सत्तरीच्या घरात गेलेले होते. शहाजींच्या पश्चात त्यांचा धाकटा मुलगा व्यंकोजी हा त्याच्या कर्नाटकांतील सगळ्या जहागिरीचा मालक झाला.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 5 वे

माध्यान्ह

1. जयसिंगाच्या रवानगीची योजना

शाइस्ताखानाचा पराभव आणि सुरतेची लूट यायोगे मोगली दरबार आणि विशेषतः औरंगजेब बादशहा यांची जगात फारच नाचक्की होऊन गेली. त्यामुळे शिवाजीराजांचा काटा समूळ उपटून टाकण्याचा निश्चय करून औरंगजेबाने आपले अत्यंत पराक्रमी असे हिंदू व मुसलमान सेनापती शिवाजीराजांवर पाठविण्याचे ठरविले. तारीख 30 सप्टेंबर 1664 या तारखेस औरंगजेबाचा वाढदिवस होता. याच दिवशी त्याने जयसिंगाची योजना करून त्याच्याबरोबर दिलेरखान, दाऊदखान कुरेशी, राजा रायसिंग शिसोदिया, एहतेशामखान शेखजादा, कुबेदखान, राजा सुजनसिंग बुंदेला, जयसिंगाचा मुलगा कीरतसिंग, मुल्ला याहिआ नवायत असे करोल सेनापती चौदा हजार फौजेसह देऊन त्यांना दक्षिणेत जाण्याचा हुकूम दिला.

2. प्रारंभ

याप्रमाणे हुकुम मिळाल्यावर स्वारीची आवश्यक ती जमवाजमव करून जयसिंग आपल्या सरदारांसह दक्षिणेत येण्यास मोठ्या त्वरेने निघाला. त्याने हांडिया येथे तारीख 9 जानेवारी 1665 रोजी नर्मदा नदी ओलांडिली आणि मोठमोठ्या मजला मारून तो तारीख 10 फेब्रुवारी रोजी औरंगाबादेस येऊन दाखल झाला. दक्षिणेचा सुभेदार शहाजादा मुअझम तेथेच होता. त्यास भेटून पुढील स्वारीची एकंदर योजना व इतरही महत्त्वाच्या बाबती त्याच्याशी नक्की करून अवघ्या तीनच दिवसांनी जयसिंग तेथून निघाला व बादशाहाच्या हुकुमाप्रमाणे तारीख 3 मार्च रोजी पुण्यास येऊन महाराजा जसवंतसिंगास भेटून त्याच्याकडून कामाचा हवाला सोपून घेऊन त्यास तारीख 7 रोजी दिल्लीस रवाना करून दिले. जयसिंगाचा कामाचा उरक व स्वारीची तरफ मोठी प्रशंसनीय होती.

3. जयसिंगाचे चरित्र

जयसिंगाचा जन्म सन 1605 मध्ये झाला. लहानपणीच आई-बाप निवर्तल्याने तो पोरका झाला होता. तथापि अवघा बारा वर्षांचा असतानाच तो सन 1617 मध्ये मोगलांच्या फौजेत

दाखल झाला. तेव्हापासून त्याने मोगलांच्या झेंड्याखाली मध्य आशियांत बाल्खपासून दक्षिणेत विजापुरापर्यंत व पश्चिमेस कंदाहारपासून पूर्वेस मोंगीरपर्यंत सर्व लढायांत हजर राहून तरवार गाजविली होती. शहाजहानच्या कारकीर्दित तर या रजपुत योद्ध्याला एकाही वर्षी विश्रांती मिळाली नाही, आणि प्रत्येक वर्षी त्याने लढायांत गाजविलेल्या मर्दुमकीबद्दल बादशहाने त्याची बढतीच केली होती. त्याच्या सर्वप्रसिद्ध कार्यक्षमतेने त्याला दरबारांत शहाजाद्यांच्या बरोबरीचा मान मिळून तो बिनीचा सरदार झाला होता. हिंदुस्तानाबाहेरच्या स्वाऱ्यांत बहुश: तो आघाडीवरच असे. त्याच्या राजकारणपटुत्वाने तर त्याला शौर्यापेक्षाही अधिक यश प्राप्त करून दिले होते. कोणत्याही बिकट व नाजुक प्रसंगी मोगली दरबार जयसिंगाच्याच तोंडाकडे पाहत असे. तो मोठा युक्तिबाज व सहिष्णू असे. मुसलमानांच्या चालीरीतींचा व मानमरातबांचा तो चांगलाच ज्ञाता होता. तुर्की, इराणी, उर्दू व रांगडी या भाषांचा तो मार्मिक तज्ज्ञ होता. मोगलांच्या अर्धचंद्राकृती झेंड्याखाली जमलेल्या फौजेत पठाण, तुर्क, रजपूत व हिंदुस्थानी या लोकांचाच भरणा असल्यामुळे अशा मिश्र सैन्यावर अधिकार गाजविणे व त्या सर्वांना आपल्या कह्यांत ठेविणे प्राय: दुष्कर असे. परंतु हेही कार्य जयसिंगच करण्यास समर्थ व तत्पर असे.

4. रजपुत

जयसिंग आता वृद्ध झाला असल्याने तारुण्यांतील धडाडी त्याच्या ठिकाणी राहिली नव्हती. अलिकडे तो युद्धाऐवजी साम-दाम-दंड-भेदानेच आपला कार्यभाग साधीत असे. रजपुत म्हटला की, औदार्य, साहस, शौर्य व सरळपणा हे सद्गुण कोणाच्याही दृष्टीपुढे उभे राहतात. पण जयसिंग आपल्या दूरदृष्टीने, धूर्तपणाने व मिठ्ठ्या भाषणाने रजपूत या नावाला अपवाद रूप झाला होता.

5. भीष्मार्जुन

सारांश, त्यावेळच्या मानाने जयसिंग प्रतिभीष्मच असून त्याच्यापुढे शिवाजीराजा म्हणजे अर्जुनासारखा शोभत होता. गेल्या दहा-पंधरा वर्षांतच शिवाजीराजाने पराक्रम गाजवून जगाला आश्चर्यचकित केले, विजापूर दरबाराला तर त्याने अगदी हतवीर्य करून सोडले, व दिल्लीच्या मोगलांनाही खडे चारले. म्हणून या अर्जुनाचा रेच उतरवण्यासाठी औरंगजेबाने जयसिंग या भीष्माची इंद्रप्रस्थाहून रवानगी करून दिली.

6. जयसिंगाच्या अडचणी

शिवाजीराजांवर स्वारी करून त्याला वठणीवर आणणे हे काम काही सोपे नव्हते. शिवाय आजपर्यंत शिवाजीराजांस जिंकण्यासाठी म्हणून जे-जे गेले ते सर्व त्याच्यापुढे हतवीर्य होऊन पराभूत झाले होते. शाहिस्ताखानसारखा नामांकित व पराक्रमी सरदारहि

शिवाजीराजांपुढे फिक्का पडून तेजोहीन झाला. विजापूरच्या अफजलखान, फजलखानासारख्या पराक्रमी सरदारांची शिवाजीराजांनी राळ उडवून दिली होती. 'सर्व यावनी विजयोन्मादाला दक्षिणेत मूठमाती देण्यासाठीच जणू शिवाजीराजा अवतरला आहे की काय' असे त्यावेळी सर्वांना वाटू लागले होते. शिवाजीराजे या वेळी अवघे सदतीस वर्षांचे होते. शौर्य, दूरदृष्टी व राजकारणपटूत्व यातही त्यांनी कीर्ति संपादन केली होती. त्यांनी तयार केलेल्या मावळ्यांनी मोठमोठ्या व्यवस्थित फौजांना तलवारीचे पाणी चाखवून त्यांच्यावर मात केली होती. सारांश शिवाजीराजांच्या शत्रूंचे अपमानास्पद पराभव आणि शिवाजीराजांचे विजय, पराक्रम जयसिंगाला मूर्तिमंत दिसत होते. याशिवाय त्याला दुसरीही अशी एक भीती वाटत होती की, 'एवढे मोठे मोगली सैन्य घेऊन आपण दक्षिणेत उतरतांच विजापुर व गोवळकोंडे या दोनहि ठिकाणच्या पादशहांना धास्ती वाटून ते शिवाजीस आपल्या विरुद्ध सामील होतील.' या सगळ्या अडचणींचे निवारण करावयाचे असल्याने जयसिंगाला फार सावधपणा व जागरूकता ठेवावी लागत होती. 'ज्या कामासाठी मी आलो आहे, त्या कामापुढे रात्रंदिवस एक क्षणही मला विश्रांती किंवा शांतता मिळत नाही.' असे तो वारंवार औरंगजेबास लिहून कळवीत होता. जयसिंगाने या समयी किती धूर्तता वापरली, कशी दूरदृष्टी ठेवली, किती संधाने सांभाळली, अनेक बाजूंनी कशा हालचाली केल्या, नाना तऱ्हेची कारस्थाने, कशी रचली आणि आपल्या फौजा युक्तीने नाचवून शिवाजीराजांस कसे जेरीस आणले हे त्याच्या उपलब्ध पत्र व्यवहारावरून चांगले निदर्शनास येते.

7. दूरदर्शित्व

'शिवाजीराजे' व विजापुरकर यांना आपल्याविरुद्ध एक होता येऊ नये, म्हणून जयसिंगाने मोठ्या शहाणपणाने या उभयतांच्या दरमियान म्हणजे शिवराज्याच्या पूर्वभागात आपला तळ दिला. युद्धकलेच्या दृष्टीने ही जागा त्याने इतकी उपयुक्त निवडली होती की, येथून त्याला शिवाजीराजांवर लक्ष ठेवून विजापूरकरांना सहज शह देता येत होता. 'जयसिंगाने आपला तळ येथून उठवून कोकणात स्वारी करावी' असे औरंगजेबाने वारंवार लिहून पाठविले, परंतु 'येथे राहूनच शिवाजीवर विजय संपादन करता आला तर कोकणातील त्याच्या नाड्या सहज आंखडतील' अशी जयसिंगाची बालंबाल खात्री असल्याने त्याने बादशहाच्या पत्रांकडे मुळीच लक्ष दिले नाही.

8. शिवविरोधकांचा मेळा अर्थात् शत्रूसमूह

सन 1657 मध्ये मोगल व विजापूरकर यांच्यामध्ये तह होऊन विजापुरकरांनी मोगलांस दरसाल खंडणी देण्याचे ठरले होते. ही खंडणीची रक्कम कमी होईल तर विजापुरकरांस पाहिजेच होती. आपण ही रक्कम कमी करवितो व बादशहाची मेहेरबानी होईल अशी

तजवीज करतो असे मधाचे बोट विजापूरकरांस लावून जयसिंगाने त्यांना आपल्या लगामी लावून घेतले, व याप्रमाणे विजापूरकर शिवाजीराजांविरुद्ध मोगलांस मदत करण्यास सिद्ध झाले. शिवाजीराजे व विजापूरकर यांच्यात तळ देणे व विजापूरकरांना आपणाकडे वळवून घेणे या दोन गोष्टी केल्यानंतर जयसिंग शिवाजीराजांच्या शत्रूंचे एकीकरण करण्याकडे वळला. त्या सर्व शत्रूंनी एक होऊन सर्व बाजूंनी शिवाजीराजांवर एकसमयावच्छेदेकरून हल्ला चढवावा असा जयसिंगाचा प्रयत्न होता. व दक्षिणेत येण्याचे ठरल्यापासून जयसिंगाने या कारवाईस प्रारंभहि केला होता. सन 1665 च्या जानेवारीतच त्याने फ्रान्सिल व डिगमेलो या दोन पोर्च्युगीज कप्तानांना पत्र देऊन गोवा, सुरत व मुंबई येथील पोर्च्युगीज वखारवाल्यांकडे पाठवून आरमाराची मदत मागितली. मे 1665 मध्ये तो औरंगजेबास लिहितो. "आमची फौज पुण्यास असल्यामुळे कोकणकिनाऱ्याविषयी शिवाजीराजा अगदी निर्धास्त आहे. या वेळी जर गुजराथेकडून एखादे आरमार पश्चिम किनाऱ्यावर येईल तर शिवाजीराजांच्या प्रदेशांतून आपणास पुष्कळ लूट मिळेल."

9. इतर प्रयत्न

जानेवारी महिन्यांतच त्याने दक्षिणेतील सरदारांकडे ब्राह्मण वकील पाठवून त्यांना शिवाजीराजांविरुद्ध उठविण्याचा प्रयत्न केला. विजापूरकरांना शह देण्यासाठी कर्नाटकांतील जमीनदारांनाहि त्याने आपल्याकडेस वळवून घेण्याची खटपट चालविली होती व तिला अंशतः यश येऊन शिवाप्पा नाईक व बसवापट्टणचा जमीनदार सन 1665 च्या एप्रिलमध्ये जयसिंगाला येऊन भेटलेही होते. जयसिंग येत आहे हे कळताच जव्हारच्या राजाने जानेवारीमध्येच आपला वकील जयसिंगाकडे बऱ्हाणपुरास पाठवून 'आपण मोगल सैन्यांत दाखल होण्यास सिद्ध' असल्याचे कळवून ठेवले होते. जयसिंगाने त्याची विनंती मान्य करुन त्याच्या मुलाला फौजेत दाखल होण्यास सैन्यासह बोलाविले होते. जावळीच्या मोऱ्यांचे वंशज बाजी चंद्रराव व अंबाजी गोविंदराव यांनीही 'आपणास द्रव्य मिळाल्यास मोगल सैन्यांत दाखल होण्याची' इच्छा प्रदर्शित केली. जयसिंगाने तत्काळ पैसे पाठवून त्यांना बोलावून घेतले. माणकोजी धनगरही त्यांच्याच बरोबर येऊन मार्च अखेरीस दाखल झाला. अफजलखानाचा मुलगा फजलखान हा तर शिवाजीराजांचा कट्टर शत्रू. तोही मोगलांच्या फौजेत नोकरीस राहिला. जयसिंगाच्या तोफखान्यावर मनूची हा मुख्य होता. त्याच्या मार्फतही कल्याणच्या उत्तरेकडील कोळी राजे जयसिंगास येऊन मिळाले होते.

10. लाच

शिवाजीराजांच्या सरदारांनाही लुचपत देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला व त्यात त्याला यशही आले. आत्माजी व त्याचे दोन बंधू आणि कहर कोळी हे तीन हजार घोडेस्वारांनीशी पुरंदरचा पायथा सांभाळीत होते. हे लाच खाऊन जयसिंगाला अनुकूल झाले. तसेच राम व

हणमंत ह्या प्राचीन पिढीजात सरदारांना इकडील प्रदेशाची चांगली माहिती असल्याने जयसिंगाने त्यांनाही आपल्या पदरी ठेवून घेतले.

11. सर्वाधिकार

या वेळी जयसिंगाने बादशहाकडून सर्व प्रकारचे अधिकार स्वत:कडे मोठ्या आग्रहाने मागून घेतले होते. आरंभी फक्त त्याजकडे समरभूमीसंबंधीचेच अधिकार दिलेले होते. व सगळे मुलकी अधिकार म्हणजे, कोणाला शिक्षा करणे, बढती देणे, कोणाची बदली करणे, पगार वाटणे, जहागीर देणे हे सर्व अधिकार औरंगाबादेच्या सुभ्याकडे सोपविलेले होते. परंतु घोड्याची लगाम स्वाराच्याच हाती पाहिजे या न्यायाने हे सगळे अधिकार जयसिंगाच्याच हाती असणे आवश्यक होते. अहमदनगर व परिंडा या किल्ल्यांवरील लष्करानेहि जयसिंगाच्याच हुकमतीत राहावे असेही बादशाही फर्मान जयसिंगाने मागून आणविले.

12. तातड

तारीख 3 मार्च 1665 रोजी जयसिंग पुण्यास पोहोचला. अर्थात् पावसाळ्याला अद्यापि दोन-तीन महिने अवधी होता आणि याच दोन-तीन महिन्यांत जयसिंगाने काही हालचाल करणे शक्य होते. पावसाळा सुरू झाल्यावर त्याला अगदी स्वस्थच राहणे भाग होते. कारण पश्चिम महाराष्ट्रात पावसाळा असल्याने सैन्याच्या हालचाली अगदीच अशक्य होतात. म्हणून जयसिंगाने एकही दिवस फुकट न घालविता सर्व कामे मोठ्या तातडीने व लगबगीने चालविली.

13. रणभूमी: समरांगण

पश्चिम घाटांच्या नैसर्गिक व अभेद्य भिंतीमुळे दक्षिणेतील राज्ये त्या दिशेने अगदी सुरक्षित होती. त्या घाटांत अनेक दऱ्या आहेत. त्यातून पाण्याचे लहान-लहान अनेक ओहोळ निघून गोदावरी किंवा कृष्णेला मिळतात, या दऱ्या पूर्वेकडेस रुंदावत जाऊन विजयापुरा-जवळच्या मैदानांत विलीन होतात. शिवाजीराजांचे दुर्गम किल्ले पश्चिम घाटावरच असून येथूनच ते समोरच्या मैदानांत वारंवार संचार करून शत्रूवर ‘गरुड जसा गगनांतुनि वेगे उतरूनि पन्नागा झडपी’ तसा अकस्मात् झडप घालीत असत.

14. भूवर्णन

अहमदनगरच्या पश्चिमेस पंचावन्न मैलांवर जुन्नर आहे. जुन्नरच्या दक्षिणेस मोगली सरहद्द ओलांडली की इंद्रायणीचे खोरे लागते. त्याच्या वरच्या बाजूस पश्चिमेस लोहगड व तिकोना हे किल्ले असून मध्यभागी चाकणचा किल्ला आहे. त्यानंतर भीमेचे खोरे लागते. याच खोऱ्यांत पुणे वसलेले आहे. पुढे दक्षिणेकडे कऱ्हेचे खोरे लागते. तेथे मैदानांत सासवड व सुपे असून पश्चिम टेकडीवर सिंहगड, व दक्षिणेकडे खडकावर पुरंदर हे किल्ले वसलेले

आहेत. या टेकड्यांच्या पलीकडे निरेचे खोरे लागते. निरेच्या काठावर शिरवळ आहे. त्याच्या पश्चिमेस राजगड व तोरणा आणि वायव्य दिशेस रोहिडा आहे. पुण्याच्या वायव्येस लोहगड व दक्षिणेस राजगड हे किल्ले पुण्यापासून सरासरी सारख्या अंतरावर आहेत. सासवडाहून पुरंदर, सिंहगड व राजगड या किल्ल्यांवर उत्तम प्रकारे मारा करिता येतो. आणि सासवडच्या पूर्वेस जे मैदान आहे त्यांत घोडेस्वारांच्या हालचाली उत्तम प्रकारे करता येऊन विजापूरकरांच्या मुलुखावर चालून जाता येते. किंवा तिकडून येणाऱ्या फौजेस अडथळाही करिता येतो. आतासुद्धा पाच मुख्य रस्ते येऊन सासवड येथेच मिळतात.

15. मोगलांचे मोर्चे आणि नाकेबंदी

जयसिंगाने एकंदर या भूप्रदेशाचा विचार करून आपल्या छावणीचा तळ सासवडास ठेवला. पुण्याचीही नाकेबंदी चांगली केली. लोहगडाच्या समोर एक मोर्चा ठोकून जुन्नर वगैरेकडील बंदोबस्त केला. आणि आजूबाजूचा प्रदेश उद्ध्वस्त करण्यासाठी फौजांच्या तुकड्या मुक्रर केल्या. सासवडच्या पूर्वकडे शिवाजीराजे व विजापुरकर यांच्या हद्दी एकमेकांस लागलेल्या होत्या व जवळच सुप्यास मोगलांची बिनी तळ ठोकून बसलेली होती, त्यामुळे पूर्वेकडून जयसिंगास मुळीच भीती नव्हती.

16. बंदोबस्त-व्यवस्था

पुण्यास तारीख 3 मार्च सन 1665 रोजी जयसिंग येऊन दाखल झाला. आणि लागलीच त्याने मोर्चे वगैरे कोठे-कोठे, कसे-कसे लावायचे हे ठरवले. कुतुबुद्दिनखान नावाच्या सरदारास सात हजार स्वारांसह उत्तरेस लोहगडाच्या समोर ठेवले. त्याने जुन्नरपासून कोकणपर्यंतच्या प्रदेशाची राखण करायची होती. खुद्द लोहगडास तीन हजार फौज ठेवून मजबुती केली. नलदुर्गाजवळही असेच सैन्य ठेवून तिकडील नाकेबंदी केली आणि या सर्वांवर देखरेख ठेवण्यासाठी निराळेच एक लहानसे सैन्य नेमून टाकले. चार हजार स्वारांसह एहेतेशामखान यास पुण्याच्या संरक्षणार्थ ठेवले. पुण्यापासून लोहगडापर्यंतचा रस्ता 28 मैलांचा असून तो फार बिकट आहे. तेथे दोनहजार स्वार नेमून टाकले. आणि सय्यद अब्दुल अजीज यास दोनहजार स्वारांसह शिरवळच्या ठाण्याच्या संरक्षणार्थ नेमले. तसेच दक्षिणेतून पुरंदरास काही मदत जात असल्यास त्याने ती घडवावी असेही त्यास बजावून ठेवले होते. त्याच्याच मदतीला बाजी चंद्रराव, अंबाजी गोविंदराव व माणकोजी धनगर हे दिलेले होते. सुप्याच्या ठाण्यावर सय्यद मुनव्वरखान व इतर काही हिंदु मुसलमान सरदार पूर्वीच नेमून ठेवलेले होते.

17. युद्धाला प्रारंभ करण्यापूर्वीची तयारी

वरच्या प्रमाणे एकंदर सैन्याची व्यवस्था करून पुरंदराला वेढण्यासाठी तारीख 14 मार्च 1665 रोजी जयसिंग पुण्यांतून बाहेर निघाला. परंतु लगेच त्यास कळले की 'कुतबुद्दिनखान हा जुन्नरहून येत असलेल्या खजिन्याच्या संरक्षणासाठी गेला असून खुद्द शिवाजीराजे लोहगडावर येऊन आपली पाठ पुण्याकडेस केव्हा फिरते याची वाट पाहत बसले आहेत. अर्थात्च त्याला पुण्याच्या नजीक काही दिवस काढावे लागले. त्याने कुतबुद्दिन यास लवकर परत बोलावून लोहगडावर व तेथे असलेल्या शिवाजीराजांच्या हालचालीवर नीट नजर ठेवण्यास सांगितले व मग तारीख 23 मार्च रोजी तेथून पुढे जाण्यास निघून त्याने लुणीस ('लोणी'स) जाऊन मुक्काम केला. लुणी (लोणी) मुक्कामी तीन दिवसांत एक लहानशी निवाऱ्याची जागा उभारून तेथे राम व हणमंत यांना तीनशे स्वार व 100 बरकंदाज यासह ठेवून पुण्याचा रस्ता व इतरही मार्ग सुरक्षित ठेवण्याविषयी बजावून सांगितले.

18. कूच

सासवडच्या अलिकडे एका मुक्कामावर तारीख 29 मार्च रोजी जयसिंग आला व त्याने तोफा वगैरे अवजड सामानासह दिलेरखानाला पुढे पाठवून चार मैलांवर थांबण्यास सांगितले. व आपण स्वतः दुसरे दिवशी ती टेकडी ओलांडून दिलेरखानाला जाऊन मिळाला. आणि दाऊदखानाला पायथ्याशी ठेवून नंतर सर्व पुढे सरकले. पिछाडीच्या सैन्याने मागे रेंगाळत असलेल्या लोकांना घेऊन यावे असे ठरवून दिले होते.

19. चकमक

तारीख 30 मार्च रोजी सकाळीच दिलेरखान आपल्या बिनीच्या सैन्यासह सासवडास जाऊन जागेची वगैरे व्यवस्था पाहण्यांत गुंतला होता. व तो फिरता-फिरता पुरंदराजवळ येऊन पोचला. परंतु तेथे जवळच माचीवर काही मराठे बरकंदाज आधीच जमले होते त्यांनी खाली येऊन एकदम या मोगली सैन्यावर हल्ला केला. परंतु या चकमकीत मराठे हरले व दिलेरखानाने माची अखेरीस सर केली. तेथील घरे-दारे जाळून मोगली फौजेने किल्ल्यावरील तोफांच्या माऱ्याच्या बाहेर तेथेच मुक्काम केला. इतक्यांत ही बातमी जयसिंगाला कळली व त्याने तत्काळ रायसिंग, कीरतसिंग, कुबदखान, मित्रसेन, इंद्रमणि बुंदेला व अशाच इतर सरदारांच्या हाताखाली तीन हजार स्वार देऊन त्यांना दिलेरखानाच्या मदतीस भरधाव रवाना करून दिले. कदाचित् ही कुमक आल्यामुळेही मराठे बरकंदाज पसार झाले असतील. जयसिंगाने दाऊदखानास एकदम तेथे बोलावून तळावर देखरेख करण्याची आज्ञा केली व आपण स्वतः वेढ्याच्या कामावर देखरेख ठेवण्यास जाण्याची तयारी केली. परंतु दाऊदखानाने दिलेरखानच्या हालचालीची बातमी ऐकताच जयसिंगाला न भेटताच परभारे दिलेरखानाकडे प्रयाण केले होते त्यामुळे जयसिंगालाच तळावर राहणे

भाग पडले. कारण, तेथे दुसरा कोणीही जबाबदार सरदार नव्हता. त्याने तळावर राहून दारूगोळा, मोर्च्यांचे सामान, भिस्ती वगैरे सर्व रवाना करून दिले होते.

20. पुरंदर

दुसरे दिवशी म्हणजे तारीख 31 मार्च रोजी जयसिंगाने तळावरील सर्व सामान सासवड आणि पुरंदर यांच्या मध्यभागी व्यवस्थित तळ देऊन जाबत्याने ठेवले. आणि नंतर तो दाऊदखान व कीरतसिंग यांच्या बाजूला जाऊन वेढ्याची पहाणी करू लागला. पुरंदर हा एकच एक किल्ला नसून अनेक टेकड्यांवर मजबूत असे अनेक किल्ले बांधून त्यांचा एक किल्ला बनविलेला आहे असे त्याला दिसले. अर्थात् अशा किल्ल्याला वेढा घालून रसद बंद करणे अगदी अशक्य होते.

21. पुरंदर भौगोलिक वर्णन

सासवडच्या नैऋत्येस सहा मैलांवर टेकड्यांचा एक समूह आहे. त्यातील सर्वात उंच टेकडी समुद्रसपाटीपासून 4564 फूट व पायथ्यापासून 2500 फूट उंच आहे. पुरंदर हा एक किल्ला नसून भुलेश्वर, रुद्रमाळ, वज्रगड, मोरगिरी आणि केळणा (किंवा ‘खेळणा’) हे सगळे किल्ले मिळून एक पुरंदरचा किल्ला बनलेला आहे. पुरंदरचा परीघ चार मैलांचा आहे. माचीपासून वर डोंगर तीनशे फूट आहे. आणि दोनही ठिकाणी किल्ले आहेत. किल्ल्याच्या उत्तरेकडेस शिपायांस राहण्याच्या खोल्या आणि कचेऱ्या आहेत. याच बाजूस पूर्वेकडे भैरवखिंड आहे. आणि याच खिंडीच्या पूर्वेस सुमारे मैलभर अंतरावर रुद्रमाळ किल्ला आहे.

22. पुनरावृत्ती

किल्ल्यावरील शिबंदी याच रुद्रमाळावर राहत असून येथून माचीवर चांगला मारा करता येतो. हा रुद्रमाळ अथवा वज्रगड किल्ला जयसिंगाने प्रथम हस्तगत केल्यामुळेच मुख्य पुरंदर किल्ला सहज त्याच्या स्वाधीन झाला. या सन 1665 मध्ये घडलेल्या इतिहासाचीच पुनरावृत्ती इंग्रजांनी सन 1817 मध्ये करून पुरंदर मराठ्यांपासून हस्तगत केला.

23. वेढ्यास सुरुवात

अफगाण फौजेसह दिलेरखानाने पुरंदर व रुद्रमाळ यांच्या मध्यभागी छावणी दिली. हरिभान व उदयभान गौर हे त्याच्याबरोबर होते. त्यांच्या पुढे तुर्कतज्खान हा तोफखान्याचा मुख्य होता. त्याच्या जवळच जयसिंगाने पाठविलेले कीरतसिंग वगैरे सरदार तीन हजार फौजेसह पुरंदरच्या दिल्ली दरवाजासमोर उभे होते. उजवीकडेस राजा नारसिंग गौर, कर्ण राठोड, नरवरचा जगत्सिंग आणि सय्यद मकबुल आलम यांनी खंदक खणून तेथे मुक्काम ठोकला होता. पुरंदरच्या मागील बाजूस परंतु खिडकीच्या समोर दाऊदखान, रायसिंग,

सालिहतारखान, रामसिंग (हाडा?) शेरसिंग राठोर, राजसिंग गौर वगैरे मंडळी मोर्चे लावून बसली होती. याच ठिकाणची उजवी बाजू रसूल बेग रोजबानी व त्याचे साथीदार हे सांभाळीत होते. रुद्रमाळेच्या समोर चतुर्भुज चव्हाण हा दिलेरखानाच्या अनुयायांसह उभा ठाकला होता. आणि मागे मित्रसेन, इंद्रमणी बुंदेला आणि त्याचे साथीदार हे त्यांची पाठराखण करीत होते.

24. तोफा

याप्रमाणे चोहोबाजूंनी मोर्चे लावुन जयसिंगाने स्वतः पायथ्याशी येऊन आपला तळ दिला. आसपासच्या सगळ्या टेकड्या मोगली फौजांनी अगदी फुलून गेल्या. जयसिंग स्वतः रोज खंदकात फिरून लोकांस उत्तेजन देत असे आणि व्यवस्थेवर देखरेखही करीत असे. अगदी आरंभी जयसिंगाने टेकड्यांवर तोफा चढविण्याचे ठरवून ‘अब्दुल्लाखान’ नावाची तोफ तीन दिवसांनी रुद्रमाळा समोरच्या टेकडीवर आणून ठेवली. ‘फात-ए-लष्कर’ ही तोफही आणखी साडेतीन दिवसांनी वर घेतली. तिसरी ‘हाहेली’ तोफही वर चढविली. या तोफांच्या माऱ्याने रुद्रमाळ बराच ढासळून पडला. लागलीच जयसिंगाने त्याच्या पायथ्याशी सुरंग लावण्याची तजवीज चालविली.

25. रुद्रमाळ किंवा वज्रगड घेतला

तारीख 13 एप्रिल 1665 रोजी मध्यान्ही दिलेरखान याच्या सैन्याने हल्ला करून रुद्रमाळावरील लोकांस आतल्या बाजूस हाकलून दिले. या हल्ल्यांत सातजण कामास आले व चौघेजण जखमी झाले. जयसिंगाने ताबडतोब आपले रजपूत पाठवून दिलेरखानाचा पाठपुरावा केला. दुसरे दिवशी मोगलांनी माऱ्यास सुरुवात करून माळा लावून किल्ला घेण्याचा प्रयत्न सुरू केला. किल्ल्यावरील शिबंदीने वरून तोफांचा भयंकर मारा केला. परंतु त्यांचे तेथे काही चालेना. मोगली फौज किल्ल्यावर चढली आणि तिने वरील सर्व लोकांस नि:शस्त्र केले. जयसिंगाने मोठ्या धूर्तपणाने सगळ्या कैद्यांना, त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे मानसन्मान करून, मोकळे सोडून आपआपल्या घरी जाण्यास परवानगी दिली. हेतु हा की, पुरंदरावरील बाकीची शिबंदी या योगाने आपल्याकडे सहज वळावी. या झटापटीत मोगलांचे 80 लोक पडले व 109 जखमी झाले, तेव्हा रुद्रमाळ ताब्यात आला.

26. मोगली फौजेची लुटालुट

वज्रगड किंवा रुद्रमाळ म्हणजे एकंदर पुरंदर किल्ल्याचे नाकच होय. किंवा पुरंदर हस्तगत करण्याची ती किल्ली होती. याप्रमाणे मुख्य किल्ली सर केल्यावर दिलेरखान बाकीचे किल्ले सर करण्याच्या तयारीस लागला. आणि जयसिंगाने स्वराज्यांत लुटालूट करण्याकडे चित्त वळविले. असे करण्यांत त्याचे दोन मुख्य हेतू होते. एकतर आपल्याजवळ अगणित

फौज आहे म्हणून आपण तिच्याकडून एकेच वेळी किल्ल्यास वेढाही घालू शकतो व प्रांतांत लुटालूटही करू शकतो, हे मराठे व विजापूरकर यांना कळवे. व दुसरा म्हणजे शिवाजीराजाला याप्रमाणे सगळीकडून सळो-की-पळो करून सोडावे.

27. संशय

या दोन उघड कारणाशिवाय, तिसरेहि गुप्त कारण असे होते की, मोगल फौजेत काही सरदार फितूर झाले असावेत असा जयसिंगास संशय आला होता. दाऊदखान कुरेशी हा अशापैकी एक होता. खिडकीच्या बाजूला या कुरेशीची नेमणूक झाली होती. परंतु यांच्या देखत मराठ्यांची एक टोळी खिडकीतून किल्ल्यांत गेली, परंतु या कुरेशीने तिला काहीही अडथळा केला नाही. यामुळे दिलेरखान आणि कुरेशी यांचे वैमनस्य आले. ते पाहून जयसिंगाने दाऊदखानाला आपल्याजवळ घेऊन त्याच्या जागी पुरदिलखान व शुभकर्ण बुंदेला यांची नेमणूक केली. परंतु या व्यवस्थेचाही काही उपयोग झाला नाही. कारण शुभकर्णाचे चित्त वेढ्यांत अगदी नव्हते, किंबहुना तो शिवाजीराजांना मदतच करीत असे. तिकडे खानाने जयसिंगाच्या फौजेत निराळीच कारवाई सुरू केली. तो म्हणू लागला की, ‘‘हा पुरंदर किल्ला कधीच कोणाला सर होणार नाही. येथे वेळ, पैसा, माणसे, व्यर्थ दवडण्यांत काय अर्थ आहे?’’ दाऊदखानाच्या या रडगाण्याचा हेतू असा होता की, त्याच्या या नाउमेदीच्या भाषणाने जयसिंगानेहि जयाविषयी निराश होऊन दिलेरखानास मदत करण्याचे बंद करावे व असे झाले म्हणजे वेढ्याचा सर्वच भार आपोआप दिलेरखानावर पडेल. या सगळ्या कुचेष्टा बंद करण्यासाठी जयसिंगाने लुटालुटीच्या कामावर दाऊदखानाचीच योजना करून त्याला आपल्या सैन्यांतून दूर रवाना करून दिले.

28. जाळपोळ

तारीख 25 एप्रिल 1665 रोजी दाऊदखान सहा हजार फौज व त्याशिवाय राजा रायसिंग शर्जाखान (हा विजापुरी सरदार मोगलांकडे आलेला होता), अमरसिंग चोंडावत, अचलसिंग कुछवाहा आणि जयसिंगाच्या सैन्यापैकी 400 स्वार बरोबर घेऊन राजगड, सिंहगड आणि रोहिडा यांच्या आसपासचा प्रांत लुटण्यास व जाळून पोळून बेचिराख करण्यास निघाला. याच वेळी कुतुबुद्दिनखान व लूदीखान यांनी हाच प्रांत उत्तरेकडून लुटीत यावे असे जयसिंगाने ठरवून दिले होते. दाऊदखानाच्या तुकडीने तारीख 27 एप्रिल रोजी रोहिडा किल्ल्याच्या आसपास लुटालूट करून पन्नास खेडी जाळून टाकली. जयसिंग यांचा पाठपुरावा करीत होता. त्यामुळे तेथे डोंगराच्या आश्रयाने असलेली इतर खेडीही धुळीस मिळाली, व पुष्कळ शेतकऱ्यांना कैदी म्हणून या सैन्याने आणिले. जनावरेही व इतरही लूट रगड प्राप्त झाली. येथे एक दिवस मुक्काम करून ही लुटारूंची टोळी तारीख 30 एप्रिल रोजी अशीच जाळपोळ करीत राजगडाकडे निघून गेली. राजगडाला वेढा देण्यासारखी या

टोळीची तयारी नसल्याने ती फक्त लुटालूटच करीत होती व किल्ल्यावरील शिबंदी या टोळीस अडथळा करण्यास असमर्थ असल्याने ही जाळपोळ ती शिबंदी मुकाट्याने पाहत होती. हा सगळा प्रदेश डोंगराळ असल्याने ही मोगली फौज रात्रीच्या वेळी चार मैल मागे फिरून गुंजणखोऱ्याजवळ एका सपाट मैदानावर मुक्काम करून राहिली. व दुसरे दिवशी तारीख 1 मे रोजी शिवापुराला निघून गेली. नंतर दाऊदखान स्वतः सिंहगडावर चालून गेला. इतक्यांत लोहगडावर सैन्याची जमवाजमव करून शिवाजीराजा आसपासच्या प्रदेशांत लुटालूट करीत असल्याची बातमी जयसिंगास कळली. तेव्हा लागलीच त्याने दाउदखानास पुण्यास परत बोलाविले व त्याप्रमाणे तो तारीख 3 मे रोजी येऊनही पोहोचला. यावेळेस कुतुबुद्दिनखान, पुरखोरे आणि तसीखोरे येथे लूट करीत होता त्यासही जयसिंगाने तातडीने परत बोलाविल्यावरून तोही जाऊन दाऊदखानास मिळाला.

29. चकमक

मोगल सैन्य दोन टोळ्यांत विभागून जयसिंगाने पाठविले. त्या दोनही टोळ्या चिंचवडावरून तारीख 5 मे लोहगडास जाऊन दाखल झाल्या. तो त्यांच्यावर पाचशे मराठे घोडेस्वार व एक हजार पायदळ यांनी एकदम हल्ला केला. या हल्ल्यांत मोगली फौजेची चटणीच उडायची, परंतु जयसिंगाने मोठ्या धूर्तपणाने आपल्या सैन्याचा पाठपुरावा केल्यामुळे निकराच्या चकमकीनंतर मराठ्यांना मागे फिरावे लागले. याप्रमाणे मराठी फौज निघून गेल्यावर लोहगड, विसापूर, तिकोना आणि तुंगई या चोहोबाजूच्या चार किल्ल्यांमधील प्रदेशांतील खेडी मोगली फौजांनी लुटून उद्ध्वस्त करून टाकली. त्याचप्रमाणे बालाघाट व पाईनघाट येथील खेड्यांची तीच अवस्था केली. बरेसचे कैदी पकडून नेले व जनावरेही पुष्कळ नेली. इतके झाल्यानंतर कुतबुद्दिनखान पुण्यास गेला व दाऊदखान तारीख 19 मे रोजी मुख्य फौजेस जाऊन मिळाला.

30. मराठ्यांचे पराक्रम, किल्ल्याच्या बचावाचा प्रयत्न

मराठेदेखील यावेळी पुरंदर किल्ल्याच्या बचावाचा प्रयत्न आपल्याकडून करीत होते. परंतु कुतबुद्दिनखान, दाऊदखान, कुबेदखान हे मोगली सरदार रात्रंदिवस टेहळणीवर असल्याने मराठी फौज विशेष काही करू शकत नव्हती. नेताजी पालकराने एकदा परिंड्यावर मारा करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु फार मोठी मोगली फौज त्याच्यावर चालून गेल्याने तो एकदम निसटून गेला. या धामधुमीत दाऊदखानाने तीनशे कैदी व तीनहजार गुरे काबीज केली, व तो या सर्वांसह पुण्यास आला.

31. जयसिंग जेरीस

मराठ्यांनी या वेळी जयसिंगास अगदी जेरीस आणिले होते. 'पुष्कळ वेळा आम्हांस मराठ्यांच्या हालचालीपुढे अगदी मेटाकुटीस यावे लागले.' असे प्रत्यक्ष जयसिंगही लिहितो. मराठ्यांचे अकस्मात् प्रकट होणे, विलक्षण धाडसाने मोगलांवर चालून येणे, रात्री-बेरात्री छापे घालणे, मोगली फौजेस हुलकावण्या दाखवून एकदम गुप्त होणे व फौजेचा रस्ता बंद करणे, जंगलांना आगी लावून देणे या योगाने मोगली फौजेला मराठ्यांनी अगदी हैराण करून सोडले होते. या स्वारीत मोगलांचा नाशही पुष्कळच झाला.

32. निश्चय

वज्रगड सर केल्यावर दिलेरखानाने माचीकडेस मोर्चा वळवला. आणि आपले खंदक किल्ल्याच्या आग्नेय दिशेकडे पुढे सरकवले. एके रात्री किल्ल्यावरील शिबंदीने कीरतसिंगावर चाल केली, पण तो स्वतः सावध असल्याने शिबंदीस परत फिरावे लागले. दुसऱ्या एका रात्री रसूल बेग रोजबानी याच्यावर शिबंदीने रात्री छापा घालून त्याच्या तोफांच्या कानांत खिळे ठोकून त्या निरूपयोगी केल्या. तथापि त्यास मदत पोचून मराठ्यांस परत फिरावे लागले. तिसऱ्या दिवशी पुन: मराठ्यांनी जोराचा हल्ला करून अधल्या रात्री तेथे कामास आलेल्या आपल्या गडयांची प्रेते घेऊन जाण्यासाठी निकराची लढाई दिली. मोगलांकडे आठ माणसे या वेळी कामास आली. परंतु वाट्टेल ते झाले तरी पुरंदर सर करायचाच अशा निश्चयाने दिलेरखान तेथे बसल्यामुळे मराठ्यांचा फारसा उपाय चालेना. मोगली फौजेकडून तो या वेळी अत्यंत सक्तीने काम घेत होता.

33. पुरंदरचा झगडा: लाकडी बैठक

वर सांगितल्याप्रमाणे जेव्हा मोगलांचे खंदक पुरंदरच्या पायथ्याशी येऊन भिडले आणि वरील दोन पांढरे बुरूज जेव्हा सुरुंगाने उडून गेले तेव्हा वरील शिबंदीला आणीबाणीचा समय येऊन ठेपला. तिने वरून मोगली फौजेवर बाण, दारूगोळे तापलेले तेल वगैरेचा मारा करून तिचे पाऊल तेथे ठरेना असे करून सोडले. याप्रमाणे मोगली फौज हतवीर्य झालेली पाहून जयसिंगाने किल्ल्यावर मारा करण्याची नवीन क्लृप्ति रचली. पुरंदरच्या समोरच्या बाजूस मोठी लाकडी बैठक तयार करून तीवर तोफा चढवून तेथून मारा करण्याचे ठरविले. याप्रमाणे बैठक तयार करतानाही मराठ्यांनी त्यांना पुष्कळ सतावून सोडले. एक-दोन वेळा तर बैठकीचे अर्धवट झालेले काम मराठ्यांनी जाळून टाकले. तेव्हा सगळी बैठक निराळ्या ठिकाणी तयार करून तुकड्या-तुकड्यांनी ती ठरलेल्या जागी बसविण्यांत आली. असे करतानाही रूपसिंग राठोड, गिरधर पुरोहित आणि इतर शेकडो रजपुतांनी निकराच्या सामन्यांत मराठ्यांना गुंतवून ठेवून बैठकीचे काम तारीख 30 मे रोजी संध्याकाळच्या सुमारास पुरे केले.

34. लढण्याची घाई

याप्रमाणे माऱ्याची जागा तयार होतांच ‘किल्ल्याचा बुरुज सहज हस्तगत होईल’ असे कित्येक रोहिल्या शिपायांस वाटून त्यांनी संध्याकाळच्या वेळेला दिलेरखानालाहि न विचारता एकदम बुरुजावर हल्ला चढविला. हे पाहून किल्ल्यावरील लोकांनी त्यांचेवर जोराचा मारा करून त्यास परत पिटाळून लावलें. इतक्यात ही बातमी दिलेरखानास कळून त्याने तत्काळ मदत पाठवली व बुरुजावर जोराचा मारा सुरु केला. दोन्ही बाजूच्या खंदकांतून लोक एकदम बाहेर आले व त्यांनी शिड्या लाऊन वर चढून जाण्याचा प्रयत्न जोराने चालवला. या झटापटीत उजवे बाजुस जयसिंगाच्या 500 स्वारांच्या पथकाचा सरदार भूपतसिंग पवार व इतर रजपूत मारले गेले आणि डावे बाजूस बाळकृष्ण सख्तावत आणि दिलेरखानाचे काही अफगाण हे झगडा करीतच होते. त्यांना अचलसिंग व कीरतसिंग यांची मदत येऊन पोचली. त्यामुळे हा हातघाईचा झगडा फारच जोराचा झाला. परंतु यात शेवटी मराठ्यांचे पुष्कळ लोक पडले व त्यांना माघार घ्यावी लागली. मराठ्यांनी आता हा सफेत बुरुज सोडून मागे शहाबुरुजावर आपले ठाणे दिले आणि तेथून मोगली फौजेवर जोराचा मारा सुरू केला. अशा राक्षसी माऱ्यांत पुढे चाल करणे अशक्य जाणून जयसिंगाने फौजेस तेथेच खंदक खणून मुक्काम करण्याचा हुकूम केला. नंतर दोन दिवसांत लाकडी ओटा पूर्णपणे तयार करण्यांत आला. त्यावर दोन तोफा चढविण्यांत येऊन तेथून उंचावरून शहाबुरुजावर मारा करण्यास सुरुवात झाली. अर्थात्च मराठ्यांना हताश होऊन तो बुरूजही सोडून आणखी मागे जाऊन राहावे लागले. याप्रमाणे खालच्या किल्ल्याचे पाचही बुरुज मोगलांच्या स्वाधीन झाले.

35. मराठ्यांची निराशाच

आता पुरंदरचा मुख्य किल्ला पडल्यासारखाच होता. पुरंदरच्या वेढ्याच्या सुरुवातीस जयसिंगाने बादशहास पत्र लिहून मोठमोठ्या व पल्लेदार तोफा मागविल्या होत्या. त्याही याच वेळेस पुरंदरास येऊन पोचण्याच्या बेतांत होत्या. किल्ल्यावरील शिबंदीही आता अगदी कमी झाली होती. कारण तिच्यापैकी बरेच लोक लढाईंत आतापर्यंत कामास आले होते. आणि वेढ्याच्या आरंभीच त्यांचा किल्लेदार मुरारबाजी हा पडला होता.

36. मुरारबाजीचा अखेरचा पराक्रम

पुरंदरच्या वेढ्याला प्रारंभ झाला त्याच वेळी एके दिवशी दिलेरखान आपले पाच हजार पठाण आणि इतर काही सैन्य यासह किल्ल्यावर चढून जाण्याच्या तयारीत होता. ते पाहून किल्लेदार मुरार बाजी याने आपले बरोबर ‘निवड करून सातशे माणूस घेऊन गडाखाली दिलेरखानावरी आले... (आणि दिलेरखानाच्या फौजेत) सरमिसळ जाले. मोठे घोरांदर युद्ध जहाले. मावळे लोकांनी व खासा मुरारबाजी यांनी निदान करून भांडण केले. पाचशे पठाण लष्कर ठार जहाले. खासा मुरारबाजी परभू दिलेलखानाच्या देवडी पावेतो साठी

माणसानिशी मारीत शिरले. दिलेलखान देवडी सोडून माघारा जहाला. आणि लोकांस सांगून तोफखाना व तिरंदाज बरच्या व आड हत्यारी एक हजार लोक यांजकडून मार करविला. यामध्ये साठी लोक पडले. मुरार बाजी परभू यांनी ढाल फिरंग घेऊन ते दिलेरखानावरी चालोन आले. महाराजांचे नावाजलेले लोक खर्च जहाले आता तोंड काय दाखवावे? म्हणून 'नीट चालोन जावे' असे मनांत आणोन खानाशी गांठ घातली. तेव्हा दिलेलखान बोलिला जे, 'अरे तू कौल घे. मोठा मर्दाना शिपाई, तुज नावाजितो.' ऐसे बोलता मुरारबाजी बोलला जे, 'तुझा कौल म्हणजे काय? मी शिवाजी राजाचा शिपाई, तुझा कौल घेतो की काय? म्हणून नीट खानावरी चालिला. खानावरी तलवारीचा वार करावा तो खानाने आपले आंगे कमाण घेऊन, तीर मारून पुरा केला. तो पडला. मग खानाने तोंडांत आंगोळी घातली की, 'असा शिपाई खुदाने पैदा केला.' मुरारबाजी बरोबर तीनशे माणूस ठार जहाले. वरकड चारशे गडावर परत गेले... किल्ल्याचे लोक मुरार बाजी पडला म्हणोन गणना न करिता शरतीने भांडू लागले. 'एक मुरार बाजी पडला तरी काय झाले? आम्ही तैसेच शूर आहो. ऐशी हिंमत धरोन भांडतो'." (हा मुरारबाजीचा रणयज्ञ तारीख 30 मार्च 1665 रोजी झाला असावा.)

37. तहाची वाटाघाट: चर्चा

आता किल्ल्यावरील शिबंदी अगदीच विरळ होऊन गेली होती. गेल्या दोन महिन्याच्या सतत लढाईने लोकही अगदी मेटाकुटीस आले होते. मोगली फौज लुटालूट करून जाळपोळही करीतच होती. पाचही बुरूज मोगलांच्या ताब्यांत जाऊन सगळी मराठी कुटुंबे मुख्य पुरंदरावर येऊन राहिली होती. पुरंदर सर करण्याचा जयसिंगाचा पक्का निश्चय व्यक्त होत होता व तो सिद्धीस जाण्यास आता फक्त थोडक्याशा अवकाशाचाच प्रश्न होता. किल्ल्यावर मदत पाठविणेही शिवाजीराजांना शक्य नव्हते. अशा स्थितीत लढाई चालू ठेवणे म्हणजे किल्ल्यावरील बायकापोरांचे हाल करणे व प्रसंगी त्यांच्या बेअब्रूसही कारणीभूत होण्यासारखे होते. हा सगळा विचार शिवाजीराजांपुढे या वेळी उभा राहिला.

38. बोलाचाली

जयसिंग पुण्यावर चालून येत आहे हे कळताच आरंभापासूनच शिवाजीराजांनी आपले वकील त्याच्याकडे पाठविण्याची सुरुवात केली होती. परंतु जयसिंगाने तिकडे मुळीच लक्ष दिले नाही. जयसिंग पाबळास येऊन पोचला तेव्हाही शिवाजीराजांचा वकील त्यास भेटला. पण त्यालाही जयसिंगाने दाद दिली नाही. नंतर एक लांबलचक हिंदी पत्र लिहून ते शिवाजीराजांनी कर्माजी नावाच्या विश्वासू वकिलाबरोबर जयसिंगाकडे पाठविले. ते पत्र जयसिंगाने वाचावे अशी कर्माजीने विनंती केल्यावरून जयसिंगाने ते वाचून पाहिले. त्यात शिवाजीराजांनी असे लिहिले होते की, 'मोगलदरबाराशी आपण राजनिष्ठेने वागू आणि

विजापूरकरांविरुद्ध आपण मोगलास मदत करू.' यावर जयसिंगाने 'शिवाजीला जीविताची जर आशा असेल तर त्याने प्रथम मोगलांच्या नोकरीत शिरावे' असे उत्तर पाठविले होते. याप्रमाणे सलूखाच्या वाटाघाटी चालत होत्या; परंतु आतापर्यंत नक्की असे काहीच ठरले नव्हते.

39. निरोपावर... निरोप

तारीख 20 मेच्या सुमारास शिवाजीराजांनी पुन: एकदा आपला सरन्यायाधीश रघुनाथ बल्लाळ यास जयसिंगाकडे पाठविले. तेव्हा जयसिंगाने स्पष्टच सांगून पाठविले की, 'शिवाजीने प्रथम अगदी बिनशर्त शरण यावे आणि मग त्याला मेहरबानी दाखविण्याचा आपण विचार करू.' ... अर्थात्च यानंतरही काही दिवस तसेच गेले. परंतु तारीख 2 जून रोजी खालचा बुरूज पडल्यावर आता तहाची वाटाघाट लांबविण्यात अर्थ नाही असे शिवाजीराजांस स्पष्ट दिसू लागले. त्याने पुन: जयसिंगाकडे वकील पाठवून तहाच्या नवीन अटी कळविल्या व असेही सांगून पाठविले की, 'या अटी अमान्य असल्या तर आपण आदिलशहास मिळून कोकणात जाऊन मोगलांशी लढण्याची तयारी करू.'

40. आता पक्का निश्चय

'शिवाजीशी कोणत्याही तऱ्हेने तहाची वाटाघाट करावयाची नाही' असे औरंगजेबाने जयसिंगास स्पष्टपणे बजावून ठेवले होते. तथापि वरप्रमाणे निरोपानिरोपी चालूच होती. शेवटी 'आपण तुमच्या भेटीस समक्ष येतो. मात्र आपल्या अटी न जुळल्या तर मला सुरक्षितपणे परत जाऊ द्यावे' असे शिवाजीराजांनी जयसिंगास कळवून त्याची भेट अत्यंत गुप्तपणे घेण्याचे ठरविले.

41. शिवाजीराजे व जयसिंग यांची भेट

तारीख 9 जून रोजी रघुनाथ बल्लाळ परत आला. आणि 'दुसरे दिवशी शिवाजी जयसिंगाच्या भेटीस येईल' असे त्याने तारीख 10 जून रोजी जयसिंगास सांगून पाठविले. तारीख 11 रोजी सकाळी नऊ वाजता जयसिंग आपल्या तंबूत काही खलबत करीत बसला असता शिवाजी पालखीत बसून सहा ब्राह्मण बरोबर घेऊन सडाच भेटीस आल्याची वर्दी रघुनाथ बल्लाळाने येऊन सांगितली. जयसिंग आणि तत्काळ उदयराज व उग्रसेन यांना सामोरे पाठवून 'सगळे किल्ले आपल्या स्वाधीन करण्यास शिवाजी तयार असल्यास त्याने भेटीस यावे, हे कबूल नसल्यास परत जावे' असे सांगून पाठविले. शिवाजीराजांनी सर्वसाधारणपणे हे म्हणणे कबूल केले व बरोबर दोनच सरदार घेऊन तो पुढे येण्यास निघाला. तंबूच्या दाराशी जयसिंगाचा मुजुमदार त्याला सामोरा येऊन त्याने शिवाजीराजांस आत जयसिंगाजवळ नेले. जयसिंग स्वतः उठून दोन पावले सामोरा आला, त्याने

शिवाजीराजांस भेटून आलिंगन दिले व आपल्याजवळ बसविले. भोवताली सशस्त्र रजपूत जयसिंगाच्या रक्षणासाठी उभे राहिले होते.

42. आता नवी युक्ती

यावेळी जयसिंगाने दुसरीही एक युक्ती योजून ठेवली होती. शिवाजीराजे भेटीस येणार हे त्यास निश्चित कळल्यामुळे त्याने आपला तंबू अशा ठिकाणी ठोकला होता की, तंबूत बसल्या-बसल्या पुरंदरावर चाललेल्या हल्ल्याचा देखावा स्पष्ट दिसावा. इकडे दिलेरखानास त्याने असे सांगून पाठविले होते की, आपल्याकडून इशारत येताच एकदम पुरंदरावर हल्ला चढवावा. तोपर्यंत नुसत्या तयारीने असावे. अशी एकंदर सिद्धता ठेवून शिवाजीराजे येऊन बसताच जयसिंगाने दिलेरखानास इशारत केली. तत्काळ त्याने पुरंदरावर हल्ला चढविला. वरील शिबंदीनेही जोराचा प्रतिकार केला. पण त्यांत त्यांची ऐंशी माणसे पडली व त्यांस माघार घ्यावी लागली. जयसिंगाच्या तंबूतून हा सर्व प्रकार शिवाजी प्रत्यक्ष पाहतच होता. 'अशा रीतीने निष्कारण मनुष्य हानी होणे बरोबर नाही' असे त्यास वाटले. व 'असे वाटावे' म्हणूनच जयसिंगाने ही योजना करून ठेवली होती. पुरंदर ताब्यांत देण्याचे शिवाजीराजांनी एकदम कबूल केले. जयसिंगाने तत्काळ मीरतुजुक व गाजीबेग यांना दिलेरखान व कीरतसिंग यांचेकडेस पाठवून हल्ल्याचे काम थांबवून 'वरील फौजेस सुरक्षितपणे निघून जाऊ द्यावे' असे सांगून पाठविले. शिवाजीराजांनीही गाजीबेग बरोबर आपला एक सरदार पाठवून 'पुरंदर खाली करून द्यावा', असे वरील लोकांस सांगून पाठविले. वरील लोकांनी विश्रांतीसाठी एक रात्रीची मुदत मागून घेतली.

43. पुरंदरचा तह 1665

जयसिंगास भेटण्यासाठी शिवाजीराजे सडेच आल्याने मोगलांच्या तळावर त्यांचा मुक्काम जयसिंगाच्या तंबूत ठेवण्यांत आला. शिवाजीराजांबरोबर सामानसुमान असे काहीच नव्हते. तहांतील कलमाबद्दल उभयतांची मध्यरात्रीपर्यंत वाटाघाट चालली होती. पुरंदर पडल्यामुळे परस्परांस परस्परांच्या बल-अबलाची योग्य कल्पना झाली होती. त्यामुळे जयसिंग कोणत्याच बाबतीत तह-विचार मागे घेण्यास तयार नव्हता. अखेरीस 23 किल्ले आणि त्या खालचा 4 लक्ष होन उत्पन्नाचा मुलुख बादशहास देऊन राजगडासह 12 किल्ले व एक लक्ष होन उत्पन्नाचा मुलुख शिवाजीराजांकडे ठेवावा आणि याच्या मोबदल्यात शिवाजीराजांनी बादशहाची चाकरी करावी असे ठरले.

44. तहाच्या अटी-तटी

'बादशहाच्या दरबारांत इतर सरदार ज्याप्रमाणे प्रत्यक्ष राहून नोकरी करतात त्याप्रमाणे आपणास नोकरीसाठी दरबारात राहणे भाग न पाडावे व आपणाऐवजी आपल्या

मुलाकडून नोकरी घ्यावी’ असे शिवाजीराजांनी ठरवून घेतले. उदेपूरच्या राण्यालाही अशाच तऱ्हेची मेहेरबानी दाखविलेली होती. या वेळचे शिवाजीराजांचे मागणे पुढीलप्रमाणे होते:- ‘‘आजपर्यंत मी वेडेपणाने वागून राजद्रोह केला, त्यामुळे बादशहास मला तोंड दाखविण्यास शरम वाटते. तथापि पाच हजार स्वारांसह माझा मुलगा बादशहाच्या दरबारांत राहून चाकरी करील अशी तजवीज मी करीन. त्याच्या इभ्रतीप्रमाणे त्याला जहागीर मिळावी. मी स्वतः बादशहाचा गुन्हेगार असल्याने मला जहागीर वगैरे काही देऊ नये व मजजवळून ठरीव चाकरीची अपेक्षाही करू नये. तथापि दक्षिणेत जेव्हा-जेव्हा युद्धाचा प्रसंग येईल तेव्हा-तेव्हा मला सोपविण्यात येणारी लढाईची कामगिरी मी बिनबोभाट पार पाडीन.’’ शिवाजीराजांनी आणखीही एक अट अशी घातली होती की, ‘विजापूरच्या राज्यांतील जेवढा प्रांत औरंगजेबास जिंकावयाचा आहे तेवढा जिंकल्यावर तळ कोकणात चार लक्ष व वरघाटी पाच लक्ष होनाच्या उत्पन्नाचा मुलुख आपणास बादशहाकडून फर्मानाने मिळाला तर तेरा वर्षांत चाळीस लक्ष होन आपण बादशहास हप्त्याहप्त्याने भरणा करू.’ हा सगळा मुलूख विजापुरकरांच्या राज्यांपैकीच सर करून शिवाजीराजांच्या ताब्यांत यावयाचा होता. शिवाजीराजांची ही मागणी जयसिंगास अनेक दृष्टीनी हितावह वाटली. (1) चाळीस लक्ष होन औरंगजेबास मिळतील. (2) विजापुरकरांपासून शिवाजी अगदी निराळा होईल. आणि (3) इकडील प्रांत जिंकण्याचे काम स्वतः शिवाजीराजेच पत्करणार असल्याने महाराष्ट्राच्या बिकट प्रदेशांत मोगली फौजांना पडणारा त्रास साफ बंद पडेल. असा तिहेरी फायदा होणार होता. शिवाजीराजांचे हे मागणे मंजूर ठेवले म्हणजे त्याचे मोबदल्यांत शिवाजीराजे विजापूरकरांवरील स्वारीसाठी मोगलांस मदतीदाखल म्हणून दोनहजार स्वारांसह संभाजीराजांस पाठवून सात हजार पायदळांसह स्वतःही हजर राहणार होते.

45. मोगली बहुमान: पोशाख

हा सगळा प्रकार पाहून दिलेरखान अगदी चरफडून गेला. विशेषतः शिवाजी आपणांकडे न येता जयसिंगाकडे गेला याचे त्याला फारच वैषम्य वाटले. शिवाजीराजाने त्याच्या मार्फत बादशहाची क्षमा मागितली नाही व जयसिंगाकडेस जाऊन दिलेरखानाच्या बहादुरीवर सगळे पाणी फिरविले यामुळे दिलेरखान मनांत फारच जळून गेला. आणि खंदक सोडून बाहेर येण्याचे अगर युद्ध बंद करण्याचे त्याने साफ नाकारले. हे पाहून युक्तिबाज जयसिंगाने दिलेरखानाचा राग शांत करण्याची युक्ती योजली. शिवाजीराजे जयसिंगाच्या तंबूंत होते ही गोष्ट फारशी कोणास ठाऊक नसल्याने जयसिंगाने त्याला तारीख 12 जून रोजी हत्तीवर बसवून खानाकडे पाठवून दिले. या योगे खान खुश झाला व त्याने शिवाजीराजांस दोन घोडे, तलवार, जडावाचे काम केलेला खंजीर आणि दोन भरजरी सणंगे नजर दिली. आणि नंतर स्वतः शिवाजीराजांस घेऊन खान जयसिंगाकडे आला व

आपण होऊन त्याने शिवाजीराजांचा हात जयसिंगाच्या हातात दिला. जयसिंगानेहि शिवाजीराजांस पोशाख, घोडा, हत्ती व तलवार नजर दिली. शिवाजीराजे नि:शस्त्रच तेथे आलेले असल्याने त्यांनी ती तलवार आपल्या कमरेला लटकाविलीसे करून काढून खाली ठेवली व ‘‘मी ‘नि:शस्त्र राहूनच’ बादशहाची सेवा एकनिष्ठेने करीन’’ असे सांगितले.

46. पुरंदर खाली केला.

पूर्वी ठरल्याप्रमाणे तारीख 12 जून रोजी पुरंदरावरून चार हजार लढाऊ लोक व तीन हजार बायकामुले मिळून सात हजार माणसे निघून गेली व दाणागल्ला, हत्यारे-पात्यारे, दारूगोळा यांच्यासुद्धा किल्ला मोगलांच्या ताब्यात आला. इतर पाच किल्ले ताब्यात देण्यासाठी शिवाजीराजाने आपले लोक मोगली अंमलदारांबरोबर रवाना करून दिले.

47. फर्मान

तहाच्या वाटाघाटीसाठी शिवाजीराजांकडून ब्राह्मण वकील जयसिंगाकडे जाऊ लागले तेव्हाच जयसिंगाने नेहमीच्या दूरदृष्टीने पुढील अंदाज ओळखून शिवाजीराजे शरण आल्यावर त्यांस देण्याचा बहुमानी पोशाख व बादशाही फर्मान मागविले होते. शिवाजीराजे शरण आले त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी कर्मधर्मसंयोगाने पोशाख व फर्मान आणवून घेऊन दाखल झाले. दरबारी पद्धतीप्रमाणे जयसिंगाच्या इच्छेनुसार शिवाजीराजांनी सहा मैल सामोरे जाऊन पोशाख व फर्मानाचा स्वीकार केला.

48. इतर गड

तारीख 14 जून रोजी जयसिंगाने शिवाजीराजांस एक हत्ती व दोन घोडे नजराणा म्हणून दिले व दाऊदखानाशी रीतीप्रमाणे भेटी-आणि परत-भेटी झाल्यावर त्यास कीरतसिंगाबरोबर राजगडाकडे पाठवून दिले. ही मंडळी तारीख 14 रोजीच दुपारी प्रथम कोंडाण्यास पोचून तो किल्ला शिवाजीराजांनी कीरतसिंगाच्या स्वाधीन केला व आपण स्वतः राजगडाकडे निघून गेले. तारीख 15 रोजी शिवाजीराजे राजगडावर पोचले. आणि त्यांनी तारीख 17 जून रोजी संभाजीला राजगडावरून उग्रसेन कचवाहाबरोबर जयसिंगाकडे पाठवून दिले. संभाजी व उग्रसेन तारीख 18 रोजी जयसिंगाकडे येऊन दाखल झाले.

49. दिलेले तेविस किल्ले

(1) रुद्रमाळ अथवा वज्रगड. (2) पुरंदर. (3) कोंडाणा. (4) रोहिडा. (5) लोहगड. (6) विसापूर. (7) टाकी (टकमक ?) (8) तिकोना व कोकणातील किल्ले (9) माहुली. (10) मुरंजन. (11) खिरदुर्ग. (किंवा खेडदुर्ग उर्फ सागरगड.) (12) भंडारदुर्ग. (?) (13) तुलसी खुल(?) (14) नरदुर्ग. (15) खैगड अथवा अकोला. (16) मार्गगड अथवा अत्रा. (?) (17)

कोहज.   (18) वसंतगड. (19) नंग. (?) (20) कर्नाळा. (21) सोनगड. (22) मानगड. (23) कोंडाण्याजवळचा खडकाळा.

50. औरंगजेबास विनंती पत्र

या तहाच्या अटी शिवाजीराजांकडून एक शरणपत्र (वस्तुतः हे पत्र जयसिंगाचा चिटणीस उदयराज यानेच लिहिले होते) आणि तहाच्या अटी मान्य करण्याबद्दल जयसिंगाचे शिफारसपत्र व शिवाजीराजांना देण्यासाठी एक बहुमानी पोशाख पाठविल्याबद्दल विनंतीपत्र याप्रमाणे पत्रे औरंगजेबास पाठविण्यात आली ती तारीख 23 जून रोजी दिल्लीस बादशहास पोचली. ही पत्रे पाहून बादशहा फार खूश झाला व जयसिंगाची सगळी विनंती त्याने मोठ्या आनंदाने मान्य केली.

51. विजयी जयसिंग

एकंदरीत मिर्झा राजा जयसिंग याने ही मोहीम अवघ्या तीनच महिन्यांत संपवून शिवाजीराजांसारख्या अजिंक्य वीरास शरण आणले व त्याला बादशाही ताबेदार केले हा जयसिंगाचा मोठाच विजय समजला पाहिजे. शिवाजीराजांनीसुद्धा पुढे बादशहाच्यातर्फेने विजापूरकरांशी मोठ्या निकराचा संग्राम केला याजबद्दल जयसिंगानेच वेळोवेळी बादशहास लिहिलेल्या पत्रांतून उल्लेख केले आहेत. सारांश, तहातील वचन पाळण्यास शिवाजीराजांनी मुळीच कसूर केली नाही.

52. विजयापुरावरील स्वारीत शिवाजीराजांची मदत आणि सत्कार

शिवाजीराजांवरील स्वारीत पुरंदरच्या तहाने संपूर्णपणे विजय प्राप्त केल्यावर मोगली फौजेस चैन करण्यासाठी मोकळे न सोडिता जयसिंगाने एकदम विजापुरकरांवर स्वारी करण्याची तयारी केली. जयसिंगाने शिवाजीराजांसाठी केलेले मागणे मंजूर होऊन बादशाही शिक्का, फर्मान व पोशाख यासह ते सप्टेंबरमध्ये जयसिंगाकडे येऊन दाखल झाले. यावेळी शिवाजीराजे आदिलशाही कारकिर्दितल्या कोकणांत होते. त्यांस जयसिंगाने तत्काळ बोलाऊ पाठविले व ते लागलीच तारीख 27 सप्टेंबर 1665 रोजी जयसिंगाजवळ येऊन पोचले. तारीख 30 रोजी जयसिंगाने आपला मुलगा कीरतसिंह व मुजुमदार जानीबेग यांना शिवाजीराजांबरोबर सामोरे पाठवून बादशहाच्या पत्राचा योग्य सत्कार करविला.

53. शस्त्रधारण

जयसिंगाकडे आल्यापासून शिवाजीने शस्त्रसंन्यास केला होता. प्रस्तुत प्रसंगाच्या निमित्ताने जयसिंगाने शिवाजीराजांस रत्नजडित तलवार व जमिया नजर करून यापुढे त्याने ‘नि:शस्त्र राहू नये’ असे त्यास आग्रहाने सांगितले व असे सांगणे म्हणजेच बादशहाची मेहरबानी झाली असे दर्शविणे होय. याप्रमाणे शिवाजीराजांवर औरंगजेबाची मेहरबानी

होऊन ते पुन: शस्त्रे धारण करू लागले. मुसलमानी रितीरिवाजा-प्रमाणे हा सर्व विधि होणे आवश्यक असल्याने तो जयसिंगाने करून शिवाजीराजांस पुन: 'सशस्त्र' केले. नंतर त्याने शिवाजीराजांस दोन लक्ष रुपये देऊन पुढील स्वारीची तयारी करण्यासाठी रजा दिली. शिवाजीराजांनी जयसिंगास नऊ हजार फौजेसह स्वारीच्या वेळी येऊन मिळण्याचे वचन दिले व ते निघून गेले.

54. विजापूरवर चाल

नंतरच्या महिन्या-दीड-महिन्यांत जयसिंगाने पुढील स्वारीची तयारी केली. नोव्हेंबरात शहाजादा मुअज्जम दक्षिणेच्या सुभेदारीचा हवाला जयसिंगास सोपवून दिल्लीस निघून गेला. आणि तारीख 20 नोव्हेंबर सन 1665 रोजी जयसिंग पुरंदराहून विजापुरावर स्वारी करण्यासाठी निघाला. नऊ हजार शूर शिपायांसह नेताजी पालकराला बरोबर घेऊन शिवाजीराजे जयसिंगास येऊन मिळाले. नेताजी म्हणजे तर; प्रतिशिवाजीच होय अशी त्यावेळी दक्षिणेत सर्वत्र समजूत होती. मोगल सैन्याच्या डावीकडे या मराठा सैन्याची नेमणूक झाली होती.

55. शिवाजीराजांचा पराक्रम

परंतु कुच करण्याच्या वेळी जयसिंगाने या मराठा सैन्याची रवानगी आघाडीवर केली. त्यामुळे पहिल्या महिन्यात मोगल सैन्याला कुठेच अडथळा असा झाला नाही. पुरंदरपासून मंगळवेढ्यापर्यंत 52 मैलांचा प्रदेश तर या सैन्याने सहज हस्तगत केला. कारण आघाडीवर असलेले शिवाजीराजांचे सैनिक येत आहेत असे ऐकताच किल्लेदाराने भयाने किल्ले खाली करून दिले. पुरंदराहून आग्नेयेस चाळीस मैलावर असलेले फलटण तारीख 7 डिसेंबर रोजी सर झाले. फलटणच्या नैऋत्यस चौदा मैलांवर असलेल्या ताठोरा अथवा संतोषगड किल्ला तारीख आठ डिसेंबर रोजी घेतला. फलटणच्या दक्षिणेस 25 पंचवीस मैलावर असलेले खटाव एक आठवड्यानंतर पडले. आणि मंगळवेढ्याचा किल्ला तारीख 18 डिसेंबर रोजी हस्तगत झाला. मोगलांच्या सैन्यात शिवाजीराजांनी ही जी अप्रतिम कामगिरी केली त्याबद्दल बादशहाकडून त्यांस स्तुतिपर पत्र, पोषाख व रत्नखचित जमिया नजर करण्यात आला.

56. सामना

याप्रमाणे हे सैन्य निष्प्रतिबंधपणे तारीख 24 डिसेंबर 1665 पर्यंत सारखे पुढे-पुढे चालले होते. तारीख 25 रोजी दिलेरखान व शिवाजीराजे आपल्या तळापासून 10 मैल पुढे गेले तो विजयापुराकडील प्रख्यात सेनापति सर्जाखान, खवासखान आणि विजापुरी सरदार कल्याणीचे जाधवराव आणि शिवाजीराजांचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी हे बारा हजार

फौजेसह आडवे झाले. विजापुरी सैन्याने आपल्या फौजेच्या टोळ्या करून मोगली सैन्यावर चोहोकडून हल्ले चढविले व त्याला फार बेजार करून सोडले. परंतु शेवटी दिलेरखान व शिवाजीराजे यांचे सतत श्रम व धैर्य यांमुळे विजापूरकरांचा पराजय झाला. या झटापटीत विजापूरकरांचा प्रख्यात सिद्दी सेनापति याकूदखान व इतर पंधरा सरदार रणांगणावर पडले आणि त्यांचे घोडे, सामान-सुमान, शस्त्रास्त्रे व निशाण मोगलांच्या हाती सापडले. परंतु या विजयी सैन्याची पाठ वळताच विजापूरकडील मराठी फौजेने मोगली सैन्यावर फारच निकराचे हल्ले चढविण्यास सुरुवात केली. आणि पिछाडीस नेताजी पालकर असल्याने त्याच्यावर हा सगळा मारा पडला परंतु तो सगळा मार सहन करून नेताजी तेथेच गाडून उभा राहिला. इतक्यात त्याच्या मदतीला कीरतसिंग व फातजंगखान हे एकदम धावून आले त्यामुळे विजापुरी फौज पळून गेली. या रणधुमाळीत कल्याणी चा जाधव गोळी लागून पुढे पाच-सहा दिवसांनी मरण पावला. शिवाजी-व्यंकोजी एकमेकांविरुद्ध बाजूने परस्परांशी लढले ते याचवेळी होय.

57. विजापुरी सैन्याचा पराजय

दोन दिवस मुक्काम करून तारीख 27 डिसेंबर 1665 रोजी जयसिंगाने पुढे कूच केले तारीख 28 रोजी त्याने एके ठिकाणी मुक्काम केला. आणि आसपास जमलेल्या विजापुरी फौजांना हाकलून देण्यासाठी आपल्या फौजेच्या टोळ्या रवाना करून दिल्या. जयसिंगाचा मुलगा कीरतसिंह व शिवाजी हे या वेळी एकाच हत्तीवर बसून आघाडीवरच चालत होते. इतक्यात मोगली व विजापुरी फौज यांची लढाई सुरू होऊन पुढे मोठी धुमश्चक्री माजली. इतकी की, स्वतः जयसिंगही युद्धात सामील झाला. शेवटी विजापुरी सैन्याचा पराजय होऊन ते पळून गेले. या युद्धात विजापूरची शंभर माणसे कामास आली आणि पुष्कळ जखमी झाली.

58. जयसिंगाची निराशा

तारीख 29 डिसेंबर 1665 रोजी जयसिंग विजापूरपासून उत्तरेस दहा मैलावर मखनापूर येथे येऊन पोचला. येथे जयसिंगाची गती खुंटली व लढाई न करिता काही युक्ती-प्रयुक्तीने विजापूर सर करण्याची त्याची आशा लय पावली. कारण विजापूरला वेढा घालून ते सर करण्याची त्याची तयारी नसल्यामुळे तारीख 5 जानेवारी 1666 रोजी त्याला तेथून परत फिरावे लागले. अंतर्भेद करून आपण विजापुरात अंत:कलह पेटवून देऊ व मग ते सहज सर करू अशी जयसिंगाला घमेंड असल्याने त्याने मोठमोठ्या तोफा मुळीच बरोबर घेतल्या नव्हत्या. व अशा भारी सामानाशिवाय विजयापुरासारखी राजधानी हस्तगत होणे शक्यच नव्हते. शिवाय यावेळी आदिलशहानेही विजापूरच्या संरक्षणाची मोठी जय्यत तयारी केली होती. तटाच्या भिंती दुरुस्त करून किल्ल्यात भरपूर दाणागोटा व दारूगोळा भरून ठेवला.

किल्ल्यावर तीस हजार नवीन कर्नाटकी पायदळ चाकरीस ठेवले. विजयापुरा भोवतालचा सात मैलांचा प्रदेश ओसाड करून टाकला. पाण्याची तळी फोडून पाणी काढून टाकले व झाडेही तोडून टाकली. तसेच आपली काही पोहोच मोगली मुलखात लुटालूट करण्यास रवाना करून दिली. या एकंदर कारणामुळे जयसिंगाला तेथून परत फिरणे भाग पडले. तारीख 27 जानेवारी 1666 रोजी जयसिंग परिंड्यापासून 16 मैलावर येऊन राहिला. या ठिकाणी त्याने 24 दिवस मुक्काम केला. आता जयसिंगाच्या पुढील हालचालींशी शिवाजीराजांच्या चरित्राशी संबंध नसल्याने जयसिंगाला आपण येथेच सोडून शिवाजीराजांकडे वळू.

59. 'सन 1666' : पन्हाळ्याजवळ शिवाजीराजांच्या पराजयाची कारण मीमांसा

विजापुराची अशी जय्यत तयारी पाहिल्यावर जयसिंगाने निराळाच व्यूह रचला. जयसिंग बादशहास लिहितो, ''माझ्या पत्राप्रमाणे बादशहाकडून बहुमानाचा पोशाख व रत्नखचित जमिया शिवाजीराजांसाठी आला (ता. 25 डिसेंबर 1665) हे उत्तम झाले. 'विजापुराला वेढा दिल्यास आपण अवश्य मदत करू' असे शिवाजीराजे म्हणतात. परंतु विजापुराला वेढा घालणे आपल्याला फायदेशीर होणार नाही म्हणून वेढ्याचा विचार तूर्त बाजूस ठेवला आहे. शिवाजीराजांचे दुसरे असे म्हणणे आहे की, 'पन्हाळा किल्ल्याची आपणांस उत्तम माहिती आहे. आतबाहेर जाण्या-येण्याचे मार्ग आपणास ठाऊक आहेत. आणि किल्ल्यावरील शिबंदी अगदीच गाफिल आहे. तरी 'आपणांस पन्हाळ्यावर पाठवावे म्हणजे तिकडेस मारे दंगल उडवून देऊ. आणि याप्रमाणे हुलकावणी दाखविली म्हणजे विजापुरकरांना अर्थात्च तिकडे लक्ष द्यावे लागेल व तिकडच्या संरक्षणासाठी मोठी फौज पाठवावी लागेल.' शिवाजीचे हे म्हणणे मला योग्य वाटून मी त्याला तिकडे पाठविले आहे.''

60. अंतस्थ कलह

शिवाजीराजांना याप्रमाणे दूर पाठविण्यास आणखीही एक कारण होते. दिलेरखानाच्या मनांतून 'शिवाजीराजांना ठार मारून त्यांचा काटा समूळ उपटून टाकावयाचा होता व जयसिंगाचा कोणास संशयही न येता हे काम आपण पार पाडू' असे तो म्हणत होता. परंतु जयसिंगाला ही कल्पना मुळीच पसंत नव्हती. त्यामुळे दिलेरखान व जयसिंग यांच्यांत वितुष्ट आले होते. विजयापुरावरील एका हल्ल्यांत शिवाजीराजांना दिलेरच्या या दुष्ट बेताचा वास लागल्याने तो तत्काळ तेथून सटकला. 'शिवाजीराजा विजापुरकरांशी काही संगनमत करीत आहे आणि म्हणून आपणास येथे यश येत नाही' अशी दिलेर तक्रार करू लागला. व शिवाजीराजांस या विश्वासघाताबद्दल कैद करावे असे त्याचे म्हणणे पडले. अशा

फाटाफुटीच्या परिस्थितीकडे लक्ष देऊन जयसिंगाने शिवाजीराजांस एकदम दूर पन्हाळ्यावर पाठवून दिले.

61. तिथेही पराजयच

तारीख 11 जानेवारी 1666 च्या सुमारास शिवाजी जयसिंगाजवळून निघाला आणि पाच दिवसांनी पन्हाळ्याजवळ पोचला. लागलीच दिवस उजाडता-उजाडता त्याने पन्हाळ्यावर हल्ला चढविला. परंतु वरील शिबंदी अगदी सावध असल्याने शिवाजीराजांचे सुमारे हजारभर शिपाई मारले गेले व त्याला तेथून परत फिरावे लागले. 'पन्हाळ्याला झोंबण्यात काही अर्थ नाही' हे पाहून शिवाजीराजे विशाळगडावर जाऊन राहिले व तेथून विजापुरी मुलखावर वारंवार स्वाऱ्या करू लागले. यामुळे सिद्दी मसाऊद व रणदुल्लाखान या विजापुरी सरदारांना सहा हजार फौजेसह कायमचे पन्हाळ्याच्या आसपास तळ देऊन शिवाजीराजांच्या बंदोबस्तासाठी राहावे लागले.

62. नवीन प्रलोभन

पन्हाळ्यावर शिवाजीचा झालेला पराजय तारीख 20 जानेवारी 1666 रोजी जयसिंगास कळला. इतक्यांत काही कारणावरून नेताजी पालकर रुसून विजापूरकरांस मिळाला व त्याने मोगलांचा मुलुख लुटण्यास प्रारंभ केला. नेताजीसारखा लढवय्या आपल्याकडून निघून जाऊन विजापूरकरास मिळावा हे जयसिंगास यास मुळीच पसंत पडले नाही. म्हणून त्याने, नेताजीने जे मागितले ते त्याला देऊन पंच हजारी सरदार केले आणि अडतीस हजारांची रोकड जहागीर त्यास दिली. यावेळी विजापूरचा आदिलशहा आणि गोवळकोंड्याचा कुतुबशहा एक झाले होते. आणि याच वेळी नेताजी फुटून विजापुरकरांकडेस गेला होता. अशाच रीतीने वीर शिवाजीराजाही जर आपणापासून फुटून गेला तर मोगलांच्या फजितीला पारावार रहाणार नाही. हे जाणून जयसिंगाने बादशहास लिहिले, 'अशा प्रसंगी शिवाजीचे मन कसेही करून वळवून त्याला, बादशहाला भेटण्यास, उत्तरेकडे पाठविणे आवश्यक आहे. औरंगजेबाने जयसिंगाची ही विनंती मान्य केली व शिवाजीराजांचे मन वळविण्यात स्वतः जयसिंगच सिद्ध झाला.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 6 वे
सिंहाच्या गुहेत

1. आशा-निराशा आणि मूळ मनोवृत्ती

शिवाजीराजांचे मन वळवून त्यांना दिल्लीच्या मोगल बादशहाबद्दल आपलेपणा वाटेल असे करून बादशहाला भेटण्यासाठी त्यांची उत्तरेकडे रवानगी करून द्यावयाचे बिकट काम जयसिंगाने पत्करले होते. परंतु, ते 'वाऱ्याची मोट बांधण्या'सारखेच होते. शिवाय पुरंदरच्या तहांत शिवाजीराजांनी असे कलम स्पष्ट घातले होते की, 'आपणांस मोगलाची मनसब नको व आपण मोगली दरबारांत कधी येणारही नाही.' असे कलम मुद्दाम घालण्याला अनेक कारणे होती. त्यांत मुख्य कारण असे की, औरंगजेबाच्या दुष्टपणाबद्दल दक्षिणेतील सर्व लोकांची खात्री पटली असून 'कोणतेही क्रूर कर्म करण्यास तो केव्हाही माघार घेणार नाही' अशी त्यांची दृढ समजूत झालेली होती. दुसरे शिवाजीराजांची मनोवृत्ती लहानपणापासूनच मुसलमानी दरबारात 'हे शिर लववेना माते ' असेच म्हणण्याकडेस असून त्यांनी आत्तापर्यंत कोणत्याही पादशहाला मुजरा केलेला नव्हता. स्वतंत्र वातावरणात आतापर्यंत तो आपल्या अंकित अशा सवंगड्यामध्ये वाढलेला असल्याने मोगली दरबारातील गुलामी वागणुकीचा त्याला गंधही ठाऊक नव्हता. मातोश्रीच्या निकट सानिध्याने व कथापुराणश्रवणाने त्याचे अंतःकरण श्रद्धायुक्त बनले होते व आज पर्यंत कोणाचीही ताबेदारी न करिता स्वतंत्र पराक्रम गाजवून त्याने स्वराज्य स्थापन केले होते. म्हणून पहिल्या प्रथम तर त्याने पादशहाच्या भेटीस जाण्याचे नाकारलेच.

2. फायदे

परंतु जयसिंगाने फारच आग्रह केला व 'दिल्लीस गेल्याने पुष्कळ फायदा होण्याचा संभव आहे असेही सांगितले. कदाचित् दक्षिणेची सुभेदारीही शिवाजीराजांच मिळेल असेही जयसिंगाने सांगितल्याचे बखरी लेखक म्हणतात. ''इकडील दक्षिणच्या बादशाही इदलशाही व कुतुबशाही व निजामशाहीवर आपणास नामजाद करणे. तीन बादशाही फत्ते करू. एक तर पादशाही निजामशाही त्यांही फत्ते केल्याच आहेत. दोन बादशाही तुम्हांस घेऊन देतो. म्हणून शिवाजीराजे जयसिंगास बोलिले.'' असे सभासद म्हणतो. औरंगजेबाने मात्र कोणतेच वचन दिलेले नव्हते. जयसिंगाच्या पत्रातही दक्षिणची सुभेदारी

शिवाजीराजांस देण्याबद्दलची शिफारस-अगर त्याने तसे वचन दिल्याचेही दिसत नाही. तथापि जयसिंग मोठा मायावी व कपटी होता. त्याने दक्षिणच्या सुभेदारीची लालूच दाखविली असेल हे अगदी संभवनीय आहे. कारण, सन 1656 पासून 1666 पर्यंतच्या दहा वर्षांत औरंगजेबाचे मोठमोठे नामांकित सेनापती दक्षिणेत येऊन नामोहरम होऊन गेले होते. आणि त्यामुळे अलिकडे औरंगजेब स्वतःच दक्षिणेत येऊन इकडील सुलतानाशी लढाई देण्याचा विचार करीत होता. अशा प्रसंगी ‘शिवाजीराजांसारखा जातिवंत लढवय्या व प्रख्यात विजयी सेनापती जर औरंगजेबाला मिळाला तर तो त्याचीच नेमणूक दक्षिणच्या सुभ्यावर करून दिल्लीहून मनुष्य व द्रव्य यांचा यथेच्छ पुरवठा त्यास करील व दक्षिणेतील सुलतानांना जेरीस आणील’ असे जयसिंगाला वाटणे अशक्य नाही. आपलीसुद्धा डाळ दक्षिणेत शिजत नाही याचा प्रत्यक्ष त्यालाच अनुभव आलेला असल्याने दक्षिण जिंकण्याला दक्षिणीच कोणी पाहिजे अशी त्याची खात्री झालेली होती. अशा एकंदर परिस्थितीमुळे शिवाजीराजा दक्षिणचा सुभेदार नेमिला जाण्याचा संभव जयसिंगास वाटणे साहजिक होते व समक्ष भेटीत या गोष्टी नक्की होतील असे त्याने शिवाजीराजांस सांगितले असेल.

3. स्वार्थ

बादशहाला भेटण्यात स्वतः शिवाजीराजांचाही एक हेतू असून तो प्रत्यक्ष भेटीशिवाय पार पडण्यासारखा नव्हता. तो हेतू असा की, ‘जंजिरा आपणाकडेस यावा’ असे शिवाजीराजांच्या मनात फार दिवसापासून होते व त्याने बादशहाकडे तशी मागणीही केली होती. परंतु तिकडून टाळाटाळीचेच उत्तर आले होते. हल्ली जंजिऱ्याचा सिद्दी औरंगजेबाचा नोकर म्हणवू लागला असल्याने बादशहाकडून आपणास जंजिरा मिळेल; परंतु त्यासाठी आपण त्याला समक्षच भेटले पाहिजे असे शिवाजीराजांस वाटत होते. बादशहास भेटल्याने असे एकंदर लाभ होण्याचा संभव होता तरी शिवाजीराजांचा निश्चय असा काही होईना. त्याच्या मंत्रिमंडळालाही ही ‘आगऱ्याची सफर’ फारशी पसंत नव्हती. सहा वर्षापूर्वी अफझलखानाच्या भेटीच्या वेळी जी मनोवृत्ती मंत्रिमंडळाची होती तीच आज पुन्हा प्राप्त झाली. आगऱ्यास जाणे म्हणजे ‘सिंहाच्या गुहेत’ प्रवेश करणे होय असे त्यास वाटत होते. जयसिंगाने शिवाजीराजांच्या सुरक्षितपणाबद्दल शपथपूर्वक वचन प्रमाण केले. त्याचा मुलगा रामसिंग दरबारात होता त्यानेही शपथा घेतल्या. त्यामुळे अखेरीस ‘सिंहाच्या गुहेत’ प्रवेश करण्याचे शिवाजीराजांनी ठरविलेच.

4. व्यवस्था - परिषद कौन्सिल

आपल्या गैरहजेरीत राज्याची व्यवस्था शिवाजीराजांनी मोठी नमुनेदार अशी केली. ‘यदाकदाचित दैववशात आपणास आगऱ्यास अपघात झाला अगर आपण कैद झालो तरी

राज्यव्यवस्था आपणा वाचून कधी अडून राहू नये' अशी योजना मोठ्या विचाराने व दूरदृष्टीने शिवाजीराजांनी करून ठेवली. आपल्या प्रतिनिधींना त्याने पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन ठेवले होते. आणि सर्व राजप्रतिनिधी मंडळाचे मुख्यत्व मातुश्री जिजाबाईकडेस दिले होते. मोरोपंत पेशवे, निळोजी सोनदेव मुजुमदार व सेनापती नेताजी पालकर यांनी मातोश्रींच्या आज्ञेत राहून राज्यकारभार चालवावा असे ठरवून दिले. किल्लेदाराने डोळ्यात तेल घालून रात्रंदिवस किल्ल्याची राखण करावी व आपण घालून दिलेले कायदे कडकपणे पाळावेत असे फार्माविण्यात आले. मुलकी अमलदारांनीही चालू कायदे आणि चालीरीती व्यवस्थितपणे पाळाव्यात असे निश्चित करण्यात आले.

5. दौरा

यानंतर आपल्या चिमुकल्या राज्यात एकदा फिरून शिवाजीराजांनी सर्व व्यवस्था नीटपणे पाहून तेथील अंमलदारांना हुशारीने वागण्याबद्दल ताकिदी देऊन ते परत राजगडास आले, व सर्वांच्या भेटी घेऊन मार्च 1666 च्या तिसऱ्या आठवड्यात उत्तर हिंदुस्तानात जाण्यासाठी ते निघाले. पुत्र संभाजीसही बरोबर घेतले होते. त्याशिवाय राजीयांनी बरोबरी घेतलेले कारकून व हुजरे यांचा तपशील:-

'निराजी रावजी शाहाना. - त्रिंबकजी सोनदेव. - माणको हरी सबनीस. - दत्ताजी त्रिंबक. - हिरोजी फर्जद. - राघोजी मित्रा. - दावलजी गाडगे. मावळे लोकं एक हजार, लष्कर तीन हजार.' याप्रमाणे फौज शिवाजीराजे बरोबर घेऊन निघाले बादशहाच्या हुकुमाने त्यांना वाटखर्ची म्हणून जयसिंगाने दक्षिणेच्या खजिन्यांतून एक लक्ष रुपये दिले, व गाजी बेग नावाचा एक सरदार त्याच्या मदतीस दिला.

6. प्रवासासाठी प्रयाण

बादशहाने शिवाजीराजांस तारीख 5 एप्रिल 1666 रोजी आग्र्याहून लिहिलेले पत्र त्यास रस्त्यांत मिळाले. त्यात असे लिहिले होते की, "तुम्ही आग्र्याला येण्याला निघाल्याबद्दल लिहिले ते कळले. तुम्हाला संशय बाळगण्याचे काही कारण नाही. स्वस्थ चित्ताने परंतु लवकर भेटीस यावे. येथे भेट झाल्यावर लागलीच तुम्हास परत जाण्याची परवानगी देण्यात येईल. या पत्रासोबत बहुमानी पोशाख पाठविला आहे."

7. स्वागत-सत्कार

शिवाजीराजे लकरच औरंगाबादेस पोचले. तेव्हा असला पराक्रमी पुरुष पाहण्यास लोकांचे थवेच्या थवे शहराबाहेर आले. परंतु तेथील फौजदार शेख शिकनखान आपल्याच मोठेपणाच्या घमेंडीत घरीच बसून राहिला व 'शिवाजीने' आपणास भेटून जावेच असा निरोप आपल्या पुतण्याबरोबर त्याजकडे पाठवला. 'शिवाजी म्हणजे एक जमीनदार.

त्याचा आपणास हिशोब काय?' याच घमेंडीत तो राहिला. परंतु शिवाजीराजांनी त्याच्याकडे व त्याच्या निरोपाकडेही अगदीच दुर्लक्ष करून ठरलेल्या ठिकाणी जाऊन मुक्काम केला. तेव्हा आपोआपच शेख शिकनखान आपल्या अमलदारासह त्याला भेटण्यास गेला. शिवाजीनेही दुसरे दिवशी परत भेटीस जाऊन दरबारी चालीरितीप्रमाणे सर्वांचा मान सन्मान केला. येथे काही दिवस मुक्काम झाला. बादशहाच्या हुकुमाप्रमाणे मराठी सैन्याला स्थानिक अंमलदारांनी दाण्यागोट्याचा बंदोबस्त करून दिला व खुद्द शिवाजीराजांस नजराणे वगैरेही दिले. यानंतर शिवाजीराजे तेथून निघाले तो तारीख 9 मे 1666 रोजी आगऱ्याचे बाहेर येऊन तेथे त्याने मुक्काम केला कारण, यावेळी बादशाही दरबार भरत असत.

8. दरबारात भेट

तारीख 12 मे रोजी चांद्रमानाने औरंगजेबाचा पन्नासावा वाढदिवस होता. व याच दिवशी दरबारात शिवाजीराजांची भेट व्हावी असे ठरविण्यात आले. दरबार दिवाणखाना उत्तम रीतीने मुद्दाम शृंगारण्यात आला होता. दरबारी लोक भपकेबाज पोषाखात सजून आले होते. औरंगजेब बादशहाची त्या दिवशी सोन्या-चांदीत तुळा व्हावयाची असून सर्व सिद्धता झाली होती. दिवाणखान्याच्या छताला मूल्यवान झालरी लाविलेल्या होत्या. त्याच्या तीनही बाजूस राज्यातील झाडून सारे अमीर-उमराव आणि सरदार दरखदार खेटून उभे राहिले होते. या दिवाणखाण्याचे नाव दिवाण-ई-आम असे होते.

9. मुजरा

शिवाजी, संभाजी व त्याचे व त्यांचे दहा सरदार यांना कुमार राम सिंग याने दरबारी दिवाणखान्यात नेऊन त्यांची ओळख करून दिली. शिवाजीराजाने पंधराशे मोहरांचा नजराणा व सहा हजार रुपयांचा सुतका निसार केला. औरंगजेब मोठा खुश झाला व त्याने 'या शिवाजी राजे' असा शिवाजीराजांचा आदर सत्कार केला. शिवाजीराजांने मयूर सिंहासनाजवळ जाऊन तीन वेळा बादशहास सलाम केला. येथपर्यंत सर्व काही ठीक झाले. पण याच्या पुढेच बिनसले. इतके झाल्यानंतर बादशहाने इशारा केल्यावरून शिवाजीला मागील बाजूस तिसऱ्या वर्गाच्या सरदारात नेऊन उभे केले. पुढे दरबारी कामकाजात शिवाजीराजांची कोणालाच आठवणही राहिली नाही.

10. संताप

जयसिंगाची झालेल्या अनेक मुलाखतीत शिवाजीराजांची जी भाषणे झाली त्यावरून 'असला तुच्छ पाहुणचार आपणास मिळेल' असे शिवाजीराजांस मुळीच वाटले नव्हते. आगऱ्याला आल्यापासून विशेषतः त्यांना प्रसन्नता अशी वाटेनाशीच झाली होती व याला

अनेक कारणे होती. बादशहाच्या दरबारात रामसिंग व मुखलीसखान यांना अनुक्रमे अडीच हजार व दीड हजारी सरदार असा फक्त किताब होता. आगऱ्याजवळ शिवाजीराजे पोहोचताच हेच दोन सरदार त्याला बादशहाच्या तर्फेने सामोरे आले होते. कोठेही न नमणारे शिवाजीराजांचे मस्तक मयूरसिंहासनापुढे लवल्यावरसुद्धा अमूल्य नजर नजराणा, एखादा मोठा किताब किंवा बहुमानपूरस्सर वागणूक यापैकी त्याला काहीच देण्यात आले नाही. भर दरबारात त्याला सगळ्यांच्या मागे नेऊन उभे करण्यात आले, त्या योगाने बादशहाचे तोंडसुद्धा त्याला दिसेनासे झाले. आपण पंच हजारी सरदारांमध्ये उभे आहोत असे रामसिंहाकडून त्याला कळले तेव्हा तर तो अगदी खवळून गेला, व म्हणाला, ''काय? माझा सात वर्षाचा शंभू दरबारात न येताही पंचहजारी सरदार बनविण्यात आला! माझा चाकर नेताजी पालकरही पंचहजारी सरदार आहे. आणि माझी सुद्धा तितकीच योग्यता काय? त्याच्या पुढे महाराजा जसवंतसिंग उभा होता त्याला पाहून शिवाजीराजे म्हणाले, जसवंतसिंगसारखा उमराव! याच्या पाठी माझ्या लष्करांनी पाहिल्या असतील. याचे खाले आपण उभे रहावे म्हणजे काय?''

11. स्फोट

शिवाजीराजांना हा भरदरबारातील अपमान फार झोंबला व ते मोठमोठ्याने बोलू लागले. 'अशा अपमानात जिवंत राहण्यापेक्षा मरण बरे' असे त्यांना वाटले. शिवाजीराजांची रागीट मुद्रा व क्रोधयुक्त मोठमोठ्याने केलेले भाषण यायोगे बादशाही दरबारात तर सगळे चकित झाले. रामसिंग तर हा अनपेक्षित प्रकार पाहून अगदीच गोंधळून गेला. शिवाजीराजांना यावेळी इतका संताप आला की, ते तेथे मूर्च्छित पडले. हे पाहून पादशहा म्हणू लागले की, ''काय जहाले?'' रामसिंग बोलला की, ''जंगली वाघ हायवान, त्यास गर्मा जहाला. काही करीणा जहाला.'' असे बोलताच पादशहाचे मनात शंका उत्पन्न जहाली. काय होईल ते न कळे. रामसिंगने शिवाजीराजांविषयी पादशहाजवळ रदबदली केली की, ''याने कधी पादशाही दरबार पाहिला नाही. याच्या चालीरीति दक्षिणी लोकांच्या आहेत.'' बादशहाने त्याला जवळच्या खोलीत पाठवून गुलाबपाणी वगैरे शिंपडण्यास सांगितले. शिवाजीराजे सावध झाल्यावर दरबार उठण्यापूर्वीच त्यांना मुक्कामावर जाण्यास परवानगी देण्यात आली.

12. अटक ... नजरकैद

शिवाजीराजांचा संताप फारच अनावर झाला होता. त्याने मुक्कामावर आल्यावरही वचनभंगाबद्दल औरंगजेबास सपाटून दोष दिला. अर्थातच या सगळ्या गोष्टी बादशहाच्या कानावर गेल्यावर औरंगजेबाला शिवाजीराजांचा राग आला. त्याने, शिवाजीराजांना शहराबाहेर नेऊन जयपुर बंगल्यात ठेवावे, असे रामसिंगास सांगून शिवाजीराजांना

त्याच्याच कब्जात दिले. शिवाजीराजांना दरबार बंद झाला संभाजी मात्र रामसिंगबरोबर दरबारास जात असे. याप्रमाणे जयसिंगाने दाखविलेल्या सगळ्या आशा नष्ट होऊन शिवाजीराजे औरंगजेबाचा कैदी मात्र झाले.

13. विचार... विचार... आणि विचार

राजियांनी आपले कारकुन हुजरे व रघुनाथपंत कोरडे यांसी बोलावून आणून विचार केला, 'पुढे तजवीज काय करावी? पादशहाची मजल कळली. तेथून यश पावून निरोप घेऊन कैसे जावे? पादशाहाजवळ काही एक कार्य कबूल करून गेलियाविना पादशहा निरोप देत नाही.' (मग) रघुनाथपंत कोरडे यास सांगून पाठविले की, तुम्ही पादशहास उद्या जाऊन अर्ज करणे की, 'स्वामीशी आमचा दुसरा विचार नाही. आपण निखालस आपले पुत्र घेऊन देखील भेटीस आलो. सेवकाजवळून चाकरी घ्यावी. दक्षिणेस कुल आदलशाई व कुल कुतबशाई दोनी पातशाही घेऊन हजरतीस देतो. वरकड सुभे रवाना करता त्याची कामगिरी पाहणे आणि आपली कामगिरी पाहणे.' ऐसे किती एक गोष्टी बोलून एकांती घूसलखानियात भेटीस बोलाविलें म्हणजे भेटी घेऊन एक मजकूर बोलू, म्हणून अर्ज करणे' म्हणून सांगितले, त्याजवरून रघुनाथपंत कोरडे दुसरे दिवशी पादशहाजवळ जाऊन येणेप्रमाणे करीणा लिहून पाठविला. पादशहाने रोखा वाचून चित्तात विकल्प धरिला आणि पत्राचे पाठीशी जाब लिहिला की, सबुरी करणे. तुमचा मुद्दा माफक करू.' असा जाब लिहिला.'' बादशहाच्या जबाबाचा अर्थ चाळवाचाळव करणे एवढाच आहे हे शिवाजीराजांच्या लक्षात आले.

14. जादुगारी

'शिवाजी हा जादुगिरीच्या विद्येत निष्णात असून चाळीस-पन्नास गज उंच उडी तो सहज मारतो' ... असे तेव्हा प्रसिद्ध झाले होते. आणि म्हणून औरंगजेबाने त्याची एकांती भेट घेऊ नये असे शाहिस्ताखान याने दिवाण जाफरखानामार्फत मुद्दाम पादशहास पत्र पाठवून कळविले होते असे सभासद म्हणतो. परंतु औरंगजेबाला हे कोणी सांगावयास पाहिजे होते असे नाही. दहाहजार शिपायांच्या देखत ज्याने अफझलखानाला ठार मारले व वीसहजार मोगली फौजेच्या मजबूत कड्यात शिरून भर जनानखान्यात ज्याने शास्ताखानाची बोटे तोडली त्या शिवाजीला एका लहानशा खोलीत थोड्याशा संरक्षकांच्या पहाऱ्यात भेटण्याइतका औरंगजेब काही वेडा नव्हता.

15. जाफरखान

दुसरे दिवशी राजे यांस कळले की, 'जाफरखान दिवाणाने आपला गिल्ला पादशहाजवळ केला. असे कळून रघुनाथपंत कोरडे यांस जाफरखानकडे पाठविले की, 'आपले भेटीस

येतो.' त्याने बहुत वेळ मनात तजवीज करून 'बरे येऊ द्या' म्हणून सांगितले. त्यावरून राजे जाफरखानाचे भेटीस गेले. सन्मान बहुत केला. कित्येक आपले सरंजामाविशी सांगितले, परंतु त्याचे मनात आले नाही. बाहेर 'बहुत बरे' म्हणून बोलला. जाफरखानाची बायको शास्ताखानची बहीण. तिने खानास आतून सांगून पाठविले की, ''शास्ताखानाची बोटे तुटली, अफजलखान मारिला, तसे तुम्हासही शिवाजी मारील. त्यास लवकर निरोप देणे.'' मग राजाने वस्त्रे देऊन निरोप दिला. ''पादशहास अर्ज करून सरंजाम करवितो'' ऐसे बोलिला. मग राजे डेरीयास आले. जाफरखानही दिलखुशीने बोलिला नाही. ''बरे, श्री करील ते खरे.'' म्हणून बोलून राहिले.

16. स्वावलंबन

आता शिवाजीराजांना स्वावलंबनाच्याविषयी कोणताच मार्ग मोकळा नव्हता. इतक्यात त्याला पूर्वीपेक्षाही अधिक बंदिस्त करण्यात आले. दुसरे दिवशी पादशहा यांणी राजांपाशी पाच हजार स्वार व पायदळ फौलादखान कोतवाल यास नेमून हुकूम केला की, ''तू राजाच्या डेरियाभोवती चौकी देऊन खबरदारीने राहणे.'' त्यावरून कोतवाल येऊन डेरा ठोकून राहिला. मग राजे खबरदार झाले. कष्टी होऊ लागले. संभाजीराजे यांस पोटाशी धरून बहुत खेद केला.

17. जयसिंगाची हालहवाल: करार

शिवाजीला आगऱ्यात कैद केले त्यानंतर दक्षिणेत जयसिंगाची स्थिती काय झाली हे आता आपण पाहू या. पहिल्या भेटीनंतर शिवाजीराजांना एक हत्ती, बहुमानाचा पोशाख व रत्नखचित जमिया नजर द्यावयाचा बादशहाचा विचार होता. परंतु पहिल्याच भेटीत शिवाजीराजांनी उडवून दिलेल्या गडबडीने दरबारच्या रीतिरिवाजांचा मोठा भंग झाला, त्यामुळे औरंगजेबाने आपला विचार पुढे बदलला. 'पादशहाने वचनभंग केला' असा शिवाजीराजांचा त्याच्यावर आरोप होता. यावर पादशहाने जयसिंगास विचारून 'शिवाजीस काय-काय वचने दिली आहेत' याचा खुलासा मागविला. पुरंदरच्या तहातील अटीबाहेर आपण एक अक्षरही कबूल केलेले नाही. असे जयसिंग वारंवार विनवून कळवू लागला.

18. सुरक्षितपणा

शिवाजीराजांच्या अटकेमुळे जयसिंग मोठ्याच कचाट्यात सापडला. दक्षिणेतून एकदाची शिवाजीराजांची ब्याद टाळावी या हेतूने जयसिंगाने अनेक प्रलोभने दाखवून शिवाजीराजांस उत्तरेस पाठविले हे जरी खरे होते तरी त्याच्या सुरक्षितपणाबद्दल त्यांनी शपथपूर्वक हमी घेतलेली होती. म्हणून त्याने बादशहाला वारंवार कळविले की, शिवाजीराजाने आपल्या राज्याची इतकी सुंदर व्यवस्था केली आहे की, त्याच्या

गैरहजेरीतही त्याचे राज्य उत्तम प्रकारे चालले आहे. कुणालाही त्याची उणीव अशी मुळीच भासत नाही. म्हणून शिवाजीराजांशी मैत्री करून जर त्याला सुरक्षितपणे राहू दिले तर दक्षिणेत मोगली पादशाहीचा फायदा होऊन पादशहाच्या अमलदारांचीही इभ्रत वाढेल. शिवाजीराजांच्या जिवाला कोणत्याही प्रकारचा धोका पोहोचणार नाही याबद्दल सक्त खबरदारी घेण्याबद्दल तो वारंवार रामसिंगला लिहीत असे.

19. उपदेश

एकंदर हा सगळाच प्रकार कल्पनातीत झाला होता. व औरंगजेबाची कपटनीति कोणीही बदलणे शक्य नव्हते. जयसिंग झाला तरी तो नुसती पत्रे लिहून नम्रपणे विनंती करण्यापलिकडे काय करणार होता! शिवाजीवर कडक नजर ठेवून त्याला आगऱ्यात डांबून ठेवावे एवढाच प्रथम बादशहाचा हेतू होता. दक्षिणेत गेलेल्या मोगली फौजा तिकडे विजयी झाल्यानंतर शिवाजीराजास सोडून द्यावे असाही त्याचा विचार होता. 'शिवाजीराजाबद्दल रामसिंगने जामीन व्हावे' असे बादशहाचे म्हणणे पडले. परंतु जयसिंगाला हे पटेना. व एका हिंदू राजाला दुसऱ्या हिंदू राजाच्या स्वाधीन करणे अगर त्याला जामीन घेणे हे बरोबर नाही असे औरंगजेबाच्या लक्षात आल्याने त्याचा पूर्वीचा विचार फिरला. आणि शिवाजीला महाराष्ट्रातूनच नव्हे तर हिंदुस्थानातूनही दूर अफगाणिस्तानात पाठवून द्यावे असा विचार दरबारात होऊ लागला. नेताजीला, याचप्रमाणे पुढे औरंगजेबाने अफगाणिस्तानात पाठवून दिलेच होते. 'शिवाजी अफगाणिस्तानात गेल्याने पुन्हा परत येण्याची आशाच नको' असे बादशहाला वाटत होते. परंतु हा विचारही पुढे कायम राहिला नाही. 'शिवाजीराजांना आगऱ्याच्या किल्ल्यात कैदेत ठेवून रामसिंग याला तेथे किल्लेदार नेमावे आणि आपण स्वतः दक्षिणेत मोहिमेवर जावे, असा एक विचार औरंगजेबाचे मनात घोळू लागला. परंतु 'रामसिंगाची योजना किल्लेदाराच्या जागी व्हावी', हे जयसिंगास मुळीच पसंत पडेना. तथापि शिवाजीराजांबद्दल मात्र त्याने बादशहास यास कळविले की, 'शिवाजीराजांस सोडून द्यावे' असे मी जेव्हा मागे लिहिले होते तेव्हापेक्षा हल्लीची स्थिती मोठी बिकट झाली आहे. सगळी दक्षिण आता आपल्यावर उलटली आहे म्हणून यावेळी शिवाजीराजांस तिकडे अडकवून ठेवणे इष्ट आहे. तथापि त्याला अशा रीतीने वागविण्यात यावे की, त्यायोगे त्याचे दक्षिणेतील अंमलदार खुश राहून विजापूरकरांना मिळणार नाहीत व आपणाशीच इमानी राहतील. शिवाजीराजांस आगऱ्यात ठेवावे व 'दक्षिणेत लवकरच बोलावून घेण्यात येईल' असे त्यास सांगावे. आणि त्याचा मुलगा संभाजी मात्र बादशहाने आपल्या जवळ ठेवावा. त्यायोगे राजकीयदृष्ट्याही मोठा फायदा आहे अनायासे शिवाजीराजांची जामीनगिरी आपल्याजवळ राहील व त्यायोगे त्याचे सरदार आपल्याशी राजनिष्ठ राहतील. दक्षिणेत मात्र दिवसेंदिवस मोगली फौजेची पिछेहाट होत चालली व त्यायोगे शिवाजीराजांच्या मुक्ततेची आशा ही कमी-कमी वाटू लागली.

20. पक्षी उडाला त्यापूर्वीचे कारस्थान

याप्रमाणे अनन्य गती कमी झाल्यावर शिवाजीराजे स्वतः मुक्ततेचा विचार करू लागले. 'काही दिवस बंदिवास भोगल्यावर आपणास पश्चात्ताप झाला आहे' असे ते म्हणू लागले व सगळ्या दरबारी लोकांना क्रमाक्रमाने भेटून त्यांनी आपल्याबद्दल बादशहाकडे यास रदबदली करावी असा त्याने प्रयत्न सुरू केला. परंतु त्यातही काही यश आले नाही. तथापि पादशहास अर्ज करून ''प्रतापराऊ गुजर व पागा व मावले वगैरे लोक देशास जातील. पादशाही दस्तक वाटेचे करून देणे आम्ही उभयेता पादशाही कैदेत आहोतच. वरकडास जाऊ देणे.'' 'या शिवाजीराजांच्या मागण्यास दरबारातून मान्यता मिळाली व त्याचे लोक दक्षिणेत निघून गेले. शिवाजीराजांची माणसे या प्रमाणे निघून गेल्याने ते एकटे राहिले, की आपल्यालाही नजर ठेवण्याला तेवढा त्रास कमी पडेल व आपल्याला तेवढे थोडे शत्रू तिकडे यास राहतील', असा तिहेरी विचार औरंगजेबाने करून शिवाजीराजांच्या माणसांना परत जाण्याची त्याने परवानगी दिली. 'पण तेथेच तो चुकला.'

21. 'मिठाई' आणि 'आगऱ्याहून सुटका'

शिवाजीराजांचे अंमलदार लवकरच परत स्वदेशी लहान-लहान टोळ्या करून आले. याप्रमाणे शिवाजीराजे अनुयायांविषयी निष्काळजी झाल्यावर स्वतःच्या मुक्ततेचा विचार करू लागले. त्यांनी आजारी असल्याचे सोंग केले; व आपले व्याधीनिवारण होण्यासाठी त्याने साधू बैरागी व ब्राह्मण यांना मेवामिठाईचे मोठे पेटारे भरून धर्मादाय म्हणून पाठविण्यास सुरुवात केली. दरबारच्या अमीरउमरावांकडेही ते मिठाईचे पेटारे याप्रमाणेच पाठवू लागले. नाना जिन्नस मेवा खरेदी करून आणवला. आणि वेळूचे पेटारे आणून 10 पेटारे मेवा भरला. एका पेटाऱ्यास दोघे-दोघे मजूर लावून, मध्ये लाकूड घालून मेवा वजीरास पाठविला. चौकीच्या लोकांनी पुशीले की, ''पेटारे कोणाचे? कोठे जातात?'' मजुरांनी उत्तर दिले की, ''राजे यांनी चौघा वजीरास मेवा पाठविला आहे.'' त्यांनी एक-दोन उघडून पाहिले तो मेवा खरा!!... मग जाऊ दिले. असा राबता रोज लाविला.'' मग तारीख 19 ऑगस्ट 1666 रोजी सायंकाळी सांगून पाठविले की, 'आपण फार आजारी आहोत. कोणी आपणास उठवू नये.' असे सांगून शिवाजीराजे निजावयास गेले. ते वेळी आपला साज सर्व उतरून हिरोजी फर्जंद यास घालून आपले पलंगावरी निजवला एक पोरगा (मदारी मेहेतर) रगडावयास ठेवला. आणि आपण उभयता पेटाऱ्यात बसून चालिले. चौकीचे लोक होते त्यांनी पुढील एक-दोन पेटारे उघडून पाहोन वरकड पेटारे न उघडता जाऊ दिले. शहराबाहिर दोन कोसांवर जाऊन पेटारे टाकून पायउतारा होऊन चालिले.'' आगऱ्यापासून यापासून सहा मैलावरील एका खेड्यात जाऊन पोचले. तेथे त्यांचा सरन्यायाधीश निराजी रावजी हा वाटच पाहत बसला होता. घोडेही तेथे तयार ठेवले होते. शिवाजीराजांनी एकंदर लोकांच्या दोन टोळ्या केल्या. शिवाजी, संभाजी, निराजी रावजी,

दत्ताजी त्रिंबक व राघो मित्रा यांनी अंगाला राख फासून बैराग्याचा वेष घेतला व ही मंडळी मथुरेकडे वर उत्तरेत निघून गेली. बाकीच्या मंडळींस सरळ खाली दक्षिणेत जाण्यास सांगितले.

22. फौलादखानाची तारांबळ त्यास चकविले

''हिरोजी फर्जंद पलंगावरी निजला होता. तो चार प्रहर रात्र व तीन प्रहर दिवस तसाच निजला. बाकीचे चौकीचे फौलादखानाचे लोक कोठडीत येऊन पाहतात तो राजे शेला पांघरून निजले. पोर पाय रगडीत होता. पोरास लोक पुसतात की, ''राजे आज फार वेळ निजले?'' तर सांगतो की, ''शीर दुखते.'' ऐसे पाहून लोक जातात. तसाच तीन प्रहर दिवस हिरोजी निजला होता. तो प्रहर दिवस असता (तारीख 20 ऑगस्ट रोजी) हिरोजी उठोन, आपली पांघरुणे चोळणा मुंडासे घालून, पोरं बराबरी घेऊन बाहेर आला. चौकीदाराने पुशिले त्यास हिरोजीने सांगितले की, 'शीर दुखते, कोणी कोठडीत जाऊ लागेल त्यास मना करणे. आपण औषध घेऊन येतो.' म्हणून चौकीदाराला सांगून दोघे बाहेर गेले.''

23. शोध

''नऊ तास दिवस आला. नववे तासी चौकीचे लोक म्हणत होते की, ''आज माणसाचा राबता नाही. राजा श्रमी जहाला आहे म्हणून चाकर सांगतात. त्याजवर कोणीही जात-येत नाही, काय वर्तमान?'' म्हणून कोठडीत पहावयासि गेलो तो पलंगावरी कोणी नाही. राजा पळाला ऐसे जाहले. हे देखोन फौलादखानाने पादशहाजवळ वर्तमान सांगितले की, ''राजा कोठडीत होता, वरचेवर जाऊन पाहत असता एकाएकी गायब जहाला. पळाला, किंवा जमिनीमध्ये घुसला, की अस्मानामध्ये गेला, हे न कळे. आम्ही जवळ आहो. देखत-देखत नाहीसा झाला. काय हुन्नर जहाला न कळे.'' परंतु जादुगिरीच्या असल्या थापांवर औरंगजेबाचा विश्वास बसणे शक्यच नव्हते. त्याने एकदम शिवाजीराजांच्या शोधार्थ शेकडो घोडेस्वार वऱ्हाड खानदेशच्या मार्गाने दक्षिणेकडेस पिटाळले. त्रिंबकपंत डबीर, रघुनाथपंत कोरडे व शिवाजीराजांची इतर माणसे जेथे-जेथे आढळली तेथे-तेथे त्यांना कैद केले. ठिकठिकाणच्या स्थानिक अंमलदारांना, ही पलायनाची बातमी कळवून शिवाजीराजांना पकडण्याची तजवीज केली. परंतु यावेळी शिवाजीराजांना आग्ऱ्याहून निसटून चोवीस तास होऊन गेले असल्याने ते उत्तरेकडे पुष्कळच दूर निघून गेला होते.

24. तपास

सूक्ष्म तपासाअंती शिवाजीराजे कसे पळाले हे आढळून आले. शिवाजीराजांची जबाबदारी घेण्याला रामसिंग टाळाटाळी करीत होता, यामुळे शिवाजीराजांना पळविण्यांत त्याचाच हात असावा असा संशय बादशहाला आला. आणि शिवाजीच्या कित्येक लोकांनी

रक्षकांजवळ आपणास रामसिंगाचे सहाय्य असल्याबद्दल कबुलीही दिली. ही कबुली रक्षकांनी मिळविली होती हे आपण लक्षांत ठेवले पाहिजे. परंतु बादशहाला रामसिंगाचा संशय पक्का येऊन त्याला एकदम दरबार बंद झाला व लवकरच नोकरीवरून दूर करण्यात आले. त्याचा बाप जयसिंग हा निर्वतल्यानंतर म्हणजे शिवाजीराजांच्या पलायनानंतर अकरा महिन्यांनी त्याला पुन: चारहजारी सरदार करुन आसामांत लढाईवर पाठविण्यांत आले. हेतू हा की, तिकडच्या वाईट हवेने तो तिकडेच खपून जावा. असो.

25. प्रत्यागमनाचा मार्ग आणि सन्याश्यांचा वेष

आगऱ्याहून निघाल्यावर सरळ दक्षिणेकडेच आपण गेलो... तर तत्काळ झालेल्या पाठलागाच्यायोगे आपण सहज पकडले जाऊ म्हणून प्रथम काही दिवस उत्तरेकडेस जाऊन मग दक्षिणेकडेस वळावे, असा अत्यंत दूरदर्शीपणाचा विचार करून शिवाजीराजे प्रथम मथुरेस गेले. तेथून पूर्वकडेस वळून प्रयाग, काशी, गया तिकडे जाऊन नंतर शेवटी दक्षिणेकडे व गोंडवन, गोवळकोंडा या मार्गाने ते राजगडाला परत आले. पुढे राजे व राजपुत्र मजल-दरमजल चालोन मथुरेस गेले. मथुरेमध्ये ओळखीचे माणूस शोधता कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व विसाजीपंत हे त्रिवर्ग बंधू ब्राह्मण, मोरोपंत पेशवे यांचे मेहुणे, त्यास निराजीपंत ओळखीत होते त्यांनी जाऊन त्यांची भेट घेऊन वर्तमान सांगितले.'' औरंगजेबाच्या गैरमर्जीची परवा न करिता त्यांनी संभाजीला आपल्याजवळ ठेवून घेतले. देशासाठी व धर्मासाठी शिवाजीराजांना मदत करणे आपले कर्तव्य आहे ही भावना त्या वेळी चांगलीच प्रचलित झालेली दिसते. या तीन बंधूंपैकी एक कृष्णाजीपंत हा तर शिवाजीराजांबरोबर काशीपर्यंतही आला. आगऱ्याहून निघताना किंमती जडजवाहीर व सोनेनाणे शिवाजीराजांनी बरोबर घेतले होते. ते कपड्यात शिवून किंवा जोड्यांत लपवून ठेवले होते. काही किमती हिरे शिवाजीराजांची माणसे सदोदित तोंडातच ठेवीत असत. अशा सावधगिरीने त्यांचा प्रवास चालू होता दाढी-मिशा काढून टाकून संन्याश्यांचा वेष घेतल्यामुळे रात्री-बेरात्री केव्हाही प्रवास करणे त्यांना शक्य झाले.

26. प्रवासातील संकटे : वेषांतरमात्रा

शिवाजीराजांना वस्तुतः दक्षिणेकडे जावयाचे होते. परंतु ते आपल्या चाळीस-पन्नास साथीदारांच्या टोळीसह पहिल्याप्रथम अगदी विरुद्ध दिशेस म्हणजे उत्तरेकडेच गेल्याने त्यांचा कोणास संशय आला नाही. शिवाय बैरागी, गोसावी, उदासी, व्यापारी असे अनेक प्रकारचे वेश त्यांनी घेऊन प्रवास केल्यामुळे तर त्यांचा प्रवास थोडा सूकर झाला, आणि मोठमोठ्या संकटांतून ते बचावून गेले.

27. वेळप्रसंगी 'लाच'

एका गावच्या फौजदाराला सरकारी हुकूम येण्यापूर्वीच खाजगी रीतीने शिवाजीराजांच्या पलायनाची बातमी कळली होती. त्याने या टोळीच्या संशयावरून पकडून कैद केले व प्रत्येकाची झडती घेण्याचे ठरवले. तेव्हा रात्री एकांती त्या फौजदारास भेटून शिवाजीराजांनी लाख रुपये किंमतीचे जडजवाहीर दिले व आपली मुक्तता करून घेतली.

28. प्रयाग स्नान

प्रयागराज त्रिवेणी संगमावर स्नान करून शिवाजीराजे काशीस गेले. तेथे मोठ्या पहाटेस भागीरथीवर जाऊन त्यांनी एका ब्राह्मणास हिऱ्यामोत्यांची दक्षिणा देऊन धार्मिक कृत्ये पार पाडली. इतक्यांत शिवाजीराजांना पकडण्यासाठी शिपायांची धावपळ सुरू झाली. तत्काळ शिवाजीराजे तेथून निसटले. पुढे ज्या ब्राह्मणास हिरे मोत्यांची दक्षिणा मिळाली होती त्याने सुरतेस येऊन चांगले घर खरेदी करून कायमची वसती केली. हा ब्राह्मण, इतिहासकार खाफीखानस भेटला होता.

29. घोडा खरेदी

गयेहून शिवाजीराजे दक्षिणेकडे वळले. गोंडवन, हैदराबाद, विजापूर, या प्रांतांतून ते पायी प्रवास करीत जात असताना एकदा एक घोडा विकत घेण्याचे त्यांनी ठरवले. घोडा पसंत करून त्याची किंमत देताना पुरेसे मोकळे रुपये शिवाजीराजांजवळ नसल्याने त्यांनी काही मोहोरा व्यापाऱ्यास दिल्या. त्यावेळी शिवाजी आगऱ्याहून निसटून गेल्याची बातमी सर्वतोमुखी झाली होतीच. 'इतक्या मोहोरा याच्याजवळ आहेत यावरून हा शिवाजीच असावा' असा त्या व्यापाऱ्याला संशय आला व तो त्याने बोलूनही दाखविला. 'त्या व्यापाऱ्याने विशेष बोभाटा करू नये' म्हणून शिवाजीराजांनी त्याला मोहोरांची पिशवीच बक्षीस दिली व आपली सुटका करून घेतली.

30. पाटलीण

शिवाजीराजे आदी मंडळी ''देवगडच्या मार्गे चांदे प्रांताहून गंगा-इंदूर प्रांती उतरून बालेघाट उतरोन कडेवलीतात आले. तो अगोदर आनंदराऊ व तेलंगराऊ यांची फौज घेऊन त्या गावची तमाम गुरे नेली होती. त्याच गावास ही झुंडी गेली. गावात एक पाटलीण होती. तिच्या घरास जाता तिला म्हणू लागले जे, ''बाई स्थल द्याल तर राहू.'' ते म्हणो लागली जे, ''गोटा खाली पडला. शिवाजीराजांच्या स्वारांनी गुरे तमाम नेली. शिवाजीराजा कैदेत दिल्लीस तैसाच पडो.'' नाना प्रकारे शिव्या देऊ लागली. निराजीपंतांकडेस पाहून शिवाजीराजे हासो लागले. तिचे नाव-गाव लेहून घेतले. त्याउपर त्याच वेशे भीमा उतरोन स्वराज्यांत आले.'' मागांहून त्या बाईस बोलावून आणून तिची नुकसान भरपाई करून दिली.

31. रायगडी परतण्याची घडी आली

शिवाजी ''भीमा उतरून पांचाडी येऊन रायगडच्या दरवाजियास दाखल झाले. जिजाऊंस खबर केली जे, ''बैरागी झुंडी उत्तरेकडून आलिया.'' हे वर्तमान ऐकताच परवानगी जाली. जिजाऊंच्या दर्शनास बैरागी वेशे गेले. निराजीपंते आसीर्वाद केला. शिवाजीराजे यांनी मातोश्रीसमोरा जाऊन पायांवर डोई ठेविली. मातोश्रीने वलखिले नाही. राजे जाऊन जिजाऊंसमेत बैसले. डोईची टोपी काहाडिली. तेव्हा वलखिले. ते समयी आनंद झाला.*'' तारीख 20 नोव्हेंबर 1666 रोजी शिवाजीराजे रायगडावर येऊन पोहोचले. शिवाजी आगऱ्याहून सुटून आले हा एक दैवी चमत्कारच समजला पाहिजे. ते खुद्द राजधानीत येऊन पोहोचल्यावर सर्वांना किती आनंद वाटला असेल याची कल्पनाही व्हावयाची नाही. सर्व राज्यात मोठा उत्सव होऊन तोफा वगैरे उडवून आनंदाचे प्रदर्शन करण्यात आले. ''राजगडास आलियावर थोरधर्ममहोत्सव केला. साखरा वाटल्या. तोफांचे आवाज केले. मातोश्रीने व कारकुनांनी व लष्कर, गड, कोट, हशम सर्वांनी संतोष करून खुशाली केली.''

32. राजेसंभाजी

याप्रमाणे शिवाजीराजे एकटेच रायगडास सुखरूप परत आले व संभाजी वाटेतच मृत्यु पावला असे त्यांनी सर्वत्र प्रसिद्ध करून त्याचे उत्तर कार्यही केले. त्यामुळे मोगलांचा शोध मंद पडून मार्ग निष्कंटक झाला; हे पाहून शिवाजीराजांनी, ''मथुरेस माणसे व पत्रे पाठविली. त्याजवरून कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व विसाजीपंत या त्रिवर्गांनी आपल्या कुटुंबासहित संभाजी राजियास जानवे व वस्त्रे नेसवून, आपला भाचा म्हणवून राजगडास आले'' ''येताना मार्गी चौकीवर चाहूल जाली की, संभाजीराजे याजला ब्राह्मण नेतात. तेव्हा उभयतांनी निराकरण करून दहीपोहे त्रिवर्गपंतांनी एक स्थळी भक्षिले आणि घेऊन आले'' ''आणि राजियास भेटले. मग राजे पुत्रास भेटले. आनंद थोर जहाला. मोठा दानधर्म केला. आणि कृष्णाजीपंत त्रिवर्ग बंधूस 'विश्वासराव' हा किताब दिला. लक्ष होन बक्षीस दिले. तिघा बंधूंस दहा हजार होन तैनात केली. मातबर लोकांत आसामी घातली. मोकाशे महाल दिधले. तसेच निराजीपंत हे बराबरी बहुत श्रमसाहस करून आले व दत्ताजीपंत बरोबरी होते व राघो मित्रही बरोबरी होता.'' त्या सर्वांचा उत्तम परामर्ष घेऊन त्यांना राज्यांत हुद्याच्या जागा दिल्या. ''समागमे जे जे लोकी श्रमसाहस केला त्यास नावाजिले.''

33. औरंगजेबाचा पश्चात्ताप

'आपल्या हातांत सापडलेला शिवाजी निसटून गेला' हे शल्य औरंगजेबास जन्मभर सतत टोचत होते. तो शेवटी अहमदनगर येथे मृत्यु पावला त्यापूर्वी त्याने जे आपले मृत्युपत्र केले आहे त्यांत एक कलम पुढीलप्रमाणे आहे. ''सर्व राज्यांत हेर ठेवून सूक्ष्म बातमी ठेवणे हेच राज्याच्या बळकटीचे मुख्य साधन आहे. यात क्षणभरही दुर्लक्ष झाले की, राजाला जन्मभर

पश्चात्ताप करीत मोठ्या दुःखांत आयुष्य कंठावे लागते. स्वतः माझेच उदाहरण पहा! माझ्या थोडक्याशा निष्काळजीपणामुळे शिवाजी आगऱ्याच्या कैदेतून निसटला आणि त्यामुळे माझ्या सरत्या काळांत मला दक्षिणेत येऊन राहावे लागले.''

34. जयसिंगाची राजनिष्ठा आणि चिंता

आता आपण, 'दक्षिणेत जयसिंग काय करीत होता' ते पाहू या. शिवाजीराजांना आगऱ्यास कैद केल्यावर बादशहाशी व कुमार रामसिंगाशी जयसिंगाच्या झालेल्या पत्रव्यवहाराचे सार मागे दिलेच आहे. त्यानंतरचा वृत्तांत आता कथन करावयाचा आहे. तारीख 19 ऑगस्ट 1666 रोजी शिवाजीराजे आगऱ्याहून निघाले व त्यानंतर जयसिंगाचे दिवस लागलेच फिरले. त्याला विजापूर सर करता आले नाही म्हणून बादशाही दरबारांत त्याची नाचक्की झाली. आणि शिवाजीराजांना पळविण्यात रामसिंगाचे अंग आहे असा बादशहास संशय आला. हे ऐकून तर जयसिंगास फारच दुःख झाले. तो बादशहास लिहितो, 'अनेक युक्त्या करून व आमिषे दाखवून मी शिवाजीराजांस उत्तरेकडे पाठविले त्याचा असा विपरीत परिणाम होऊन मलाच त्याबद्दल जबाबदार धरण्यात यावे हा दैवदुर्विलास होय. पण नशिबांत जे लिहिले असेल ते मिथ्या कोण करू शकेल! रामसिंगाची जहागीर जप्त करून व त्यास चाकरीवरून काढून टाकण्याचे घाटत आहे असे मला कळते. आणि याला कारण म्हणजे शिवाजीराजांच्या काही ब्राह्मण सरदारांनी 'रामसिंगाने शिवाजीराजा पळून जाण्यास मदत केली' अशी कबुली दिली, हे आहे असे समजते. पण हे सगळे बनावट आणि माझ्या वाईटावर असलेल्या दरबारी लोकांचे कृत्य आहे. शिवाय शिवाजीराजांच्या लोकांवर तरी इतका विश्वास का ठेवावा? ते कशावरून खोटे सांगत नसतील? खरे म्हटले तर असे अराजनिष्ठ कृत्य माझ्या मुलाच्या हातून कधीही होणार नाही. ज्याच्या हातून होईल त्याचा सत्यानाश होवो!!

35. पुन्हा शोध

आगऱ्याहून निघाल्यावर शिवाजी दक्षिणेत येणार' हे नक्कीच होते. व त्यायोगे जयसिंग अगदी भयभीत होऊन गेला होता. तारीख 5 नोव्हेंबर 1666 च्या पत्रांत तो लिहितो. 'माझे ग्रह फिरले असे दिसतात. रात्रंदिवसाच्या काळजीने मी अगदी खंगत चाललो आहे. तहाच्या वाटाघाटीत विजापूरकर निष्कारण कालहरण करीत आहेत. शिवाजीराजांची बातमी काढण्यासाठी मी देशोदेशी हेर पाठविले आहेतच.'

36. रोहिडा मोहीम आणि बंदोबस्त

याचवेळी शिवाजीचे सरदारहि काही चळवळ करू लागले होते असे रोहिड्याचा किल्लेदार सय्यद मसाऊद याच्या पत्रावरून दिसते. तो पत्रात म्हणतो, 'किल्ल्यावर दाणागोटा अगर

दारूगोळा यांची मुळीच बेगमी नाही. आणि येथे जवळच शिवाजीराजांच्या लोकांनी लढाईची चांगलीच तयारी केली असून ते लवकरच आदिलशाही प्रांतावर चालून जाणार आहेत असे ऐकतो. कदाचित् हे निमित्त असेल व ते रोहिड्यावरच चालून येतील. ही बातमी ऐकतांच जयसिंगाचे धाबे दणाणले. त्याने रोहिड्यावरच एकदम दारूगोळ्याची भरती करवून सुखमल चौहानाच्या हाताखाली पाचशे शिबंदी नवीन रवाना करण्याचे ठरविले, व ‘कायमचा किल्लेदार उदयभान येईपर्यंत तरी किल्ल्यावर सावधगिरीने राहा’ असा निरोप पाठविला.

37. चढाई

शिवाजीराजे राजगडास येऊन पोचल्याची निश्चित बातमी जयसिंगास सन 1666 च्या डिसेंबरात जाऊन पोहोचली. त्याचा चिटणीस दरबारास लिहितो, ‘शिवाजीराजे रायगडास येऊन पोहोचले असे खात्रीलायक कळते. परंतु संभाजी त्यांच्याबरोबर नाही त्यामुळे तो मोठ्या काळजीत आहे. मोगल बादशहास शरण येऊन त्यांची नोकरी पत्करण्याचे तो म्हणतो. परंतु खरोखर त्याचे मनांत काय आहे हे कोणासच कळत नाही. शिवाजीराजांचा जावई महादाजी निंबाळकर याने अलिकडे पुतण्याच्या बाजूला आम्हाला त्रास दिला होता. त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी मिर्झा राजा जयसिंगाने तानाजी (बाबाजी?) भोसल्याला सुप्यास, हलालखानास इंदापुरास, गालिबखानास चांभारगोंद्यास, हसनखान, अबदुल रसूल इत्यादिकांनासुद्धा त्याच बाजूस आणि त्रिंबकजी भोसले वगैरेंना राशीनकडे रवाना करून दिले. तानाजी भोसले सगळ्यांच्या अगोदर जाऊन पोहोचला व त्याने महादाजी निंबाळकराशी एकदम तेढ घातली. त्यांत महादाजीचा पराभव होऊन त्याचे पुष्कळ साथीदार मारले गेले आणि त्याचा जरीपटका, तुरा व दीडशे घोडे तान्हाजीच्या हाती सापडले. तुरा आणि जरी पटका याजवर मराठ्यांचे फार प्रेम असल्याने महादाजीने शरण येऊन ते परत मागितले; परंतु तान्हाजीने ते देण्याचे साफ नाकारले. तेव्हा महादाजीने विजयापुराकडून मदत आणवून तान्हाजीवर एकदम हल्ला केला व त्याला ठार मारुन टाकले. अण्णाजी (दत्ताजी?) देशमुख हा महादाजीचा सरदारही या चकमकीत पडला व खुद्द महादाजीही जखमी झाला आहे असे कळते. ही बातमी येतांच जयसिंग स्वत:च महादाजीवर चालून जाण्यास सिद्ध झाला होता परंतु असे केल्याने विजापूरकरांना अधिक जोर येईल असे त्याला सांगून त्यांचे मन वळविले व महादाजीवर जाण्याचा बेत रहित करविला. त्यामुळे त्याने अब्दुल हमीद यास पाच हजार सैन्यानिशी त्या बाजूस पाठविले आहे.

38. दुसरी नवी युक्ती

यानंतर जयसिंगाचे एक महत्त्वाचे पत्र देऊन हे प्रकरण पुरे करू. मुख्य दिवाण जाफरखान यास जयसिंग लिहितो. ‘‘विजापुर, गोवळाकोंडा व शिवाजी यांची खबर घेण्यांत मी आतापर्यंत यत्किंचित्हि कसूर केली नाही व पुढेही करणार नाही. शिवाजीराजांचा काटा कायमचा दूर करण्यासाठी मी एक युक्ती योजिली आहे. ती बादशहास पसंत असल्यास मी ती अंमलांत आणण्याचा प्रयत्न करीन. आम्ही रजपूत लोक मराठ्यांस फारच हलके समजतो व त्यांच्याशी रोटीव्यवहारसुद्धा करीत नाही. मग बेटीव्यवहाराचा प्रश्नच कशास पाहिजे? तथापि ‘शिवाजीराजांची मुलगी मी माझ्या मुलास करतो’ असे बोलणे लावून त्या निमित्ताने शिवाजीराजांस मी आपल्या गोटांत बोलावून आणून माझ्या माणसाकडून त्याला ठार मारून टाकतो. मात्र हा माझा विचार अत्यंत गुप्त ठेवणे आवश्यक आहे. तरी या बाबतीत बादशहाचा हुकूम मला ताबडतोब पाठवावा म्हणजे पुढील तजविजीस लागता येईल.’’

39. निष्कर्ष

सतराव्या शतकांतल्या राजकारणाच्या नीतिमत्तेवर या पत्राने पुष्कळ प्रकाश पडतो. अफजलखानाच्या भेटीत खानाने शिवाजी ठार मारिलें नसते असे कित्येक भोळे लोक म्हणतात त्यांनी, स्वतःची राजनिष्ठा व्यक्त करण्यासाठी जयसिंग शिवाजीचा खून करण्यास तयार झाला हा होता, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 7 वे

मोगलांचा समाचार

सन 1667 - 1670

1. मोगली सत्तेची ओढाताण: जयसिंगाचा मृत्यू

सन 1666 च्या मार्चमध्ये शिवाजीराजे दक्षिणेतून आगऱ्यास जाण्यास निघाले व नोव्हेंबरमध्ये ते परत दक्षिणेत आले. परंतु त्या नऊ महिन्यांमध्ये दक्षिणेत मोगलांच्या सत्तेत जमीन-अस्मानाचे अंतर पडले होते. मराठ्यांशी सामना देण्याची जयसिंगात आता धमक उरली नव्हती. तो म्हातारा तर होताच पण जन्मभर श्रम केल्याने तो आता थकूनही गेला होता. कौटुंबिक काळजीने तो जर्जर झाला होता व विजापूर सर न झाल्याने त्याची नाचक्की झाली होती. या सर्वाचा परिणाम त्याच्या शरीरयष्टीवर होऊन 'हा म्हातारा आता फार दिवस काढीत नाही' असंच प्रत्येकास वाटू लागले. शेवटी सन 1667 च्या मेमध्ये शहाजादा मुअज्जम याने येऊन दक्षिणेचा सुभेदार यांचा हवाला सोपवून घेऊन जयसिंगास मोकळे केले. तेव्हा तत्काळ जयसिंग परत जाण्यास निघाला. त्याला हा अपमान असह्य झाला व जगाच्या दृष्टीने ही त्याची राजनिष्ठा तुच्छ ठरली; यामुळे त्याला आत्यंतिक मानसिक यातना होऊन तो रस्त्यातच बुऱ्हाणपुर येथे तारीख 2 जुलै 1667 रोजी निवर्तला. जयसिंगाने आजन्म मोगली साम्राज्याच्या हितासाठी जिवापाड मेहनत केली पण तिचे असे चीज झाले!!

2. शहाजादा मुअज्जम

शहाजादा मुअज्जम हा आळशी व मूर्ख होता. आणि महाराजा जसवंतसिंगावर त्याचा विशेष लोभ असे. असे हे दोघेजण दक्षिणेत मोगलांचे मुख्य अधिकारी म्हणून आले आणि शिवाजीराजे यांच्या बाबतीत निर्धास्त झाले. पुढे लवकरच म्हणजे 1667 च्या ऑक्टोबर महिन्यांत मोगलांचा प्रख्यात शूर सेनापती दिलेरखान हा गोंड प्रांतांतून येऊन मुअज्जम यास मिळाला. दिलेरखान हा मराठ्यांचा कट्टर शत्रू होता. तथापि 'त्याचे बादशाही दरबारांत अतोनात वजन असलेले' शहाजादा मुअज्जम यास मुळीच खपत नव्हते. त्यामुळे मुअज्जम हा दिलेरचा अत्यंत द्वेष करीत असे. एकदा दिलेरने जसवंतसिंगाचा भर दरबारांत काही कारणावरून अपमान केल्याने तर मुअज्जम दिलेरवर फारच संतापून गेला होता.

बिकानेरचा राणा रावकर्ण राठोड हा दिलेरच्या सैन्यांत एक सरदार होता. त्याचे रजपुत शिपाई सैन्यांत लुटालुटी करीत व दरोडे घालीत. त्यामुळे रावकर्ण यास एकदम कैद करावे असा बादशहाचा दिलेरला हुकूम आलेला होता. दिलेर बिदरवर चालून गेला, तेव्हा रावकर्ण त्याचे बरोबर होता. परंतु रावकर्णाने शहाजाद्याच्या हुकुमाने औरंगाबाद येथे मुक्काम केला. शहाजादा त्याला पैशाची वगैरे मदत करीतच असे. सारांश, शहाजादाचे व दिलेरचे संबंध असे फाटत जाऊन दिलेरचे शत्रू शहाजाद्याच्या आश्रयाने राहू लागले.

3. इराणी शहाची स्वारी

याप्रमाणे शहाजादा व दिलेर यांची मने एकमेकांविषयी कलुषित झाली होती; हे खरे असले तरी, शहाजाद्याहून अधिक कर्तुत्ववान असा सुभेदार जरी यावेळी दक्षिणेत असता तरी, त्याची पाठराखणी दिल्लीहून मुळीच झाली नसती. कारण शिवाजीराजे आगऱ्याहून निघून गेल्यावर बरोबर दोनच आठवड्यांनी पंजाबकडून अशी बातमी आली की, ‘इराणचा पादशहा’ हिंदुस्थानावर चालून येत आहे. इराणी शहाच्या स्वारीची भीती पुढे डिसेंबर अखेरपर्यंत होतीच. आणि ती कमी होते-न-होते तोच सन 1667 च्या मार्चमध्ये पेशावरास युसफझाई लोकांनी बंद केल्याची वार्ता येऊन पोहोचली. या बंडाच्या निवारणार्थ पुढे वर्षभरपर्यंत औरंगजेबाला पेशावराकडे एकसारख्या फौजा वारंवार पाठवाव्या लागत होत्या. सारांश, अशा धामधुमीच्या काळात शिवाजीराजांकडे लक्ष देण्यास बादशहास सवडही नव्हती व शिवाजीराजांस दुखविणे त्याला इष्टही नव्हते.

4. मोगलांशी तह 1668 : आणि स्वस्थता

तिकडे शिवाजीराजांनासुद्धा मोगलांशी झगडा करण्याची तूर्त फारशी हौस नव्हती. आगऱ्याहून परत आल्यावर तीन वर्षेपर्यंत त्याने स्वस्थ राहून आपल्या राज्याची योग्य व्यवस्था केली. राज्याचा वसूल व्यवस्थित रीतीने गोळा होणे, किल्ल्यांची दुरुस्ती करून तेथे बेगमी करून ठेवणे, पश्चिम किनाऱ्यावर आपला अंमल बसविणे इत्यादी महत्त्वाच्या कामासाठी शिवाजीराजांना स्वस्थता पाहिजेच होती.

5. पत्र

सन 1667 च्या एप्रिलमध्ये त्याने औरंगजेब पादशहास पत्र लिहून कळविले की, ‘बादशाही सैन्य आपल्यावर चालून आल्याचे कळल्यापासून आपण अगदी घाबरून गेलो आहोत. आपण बादशहास शरण आलो आहोत व चारशे लोकांनिशी पुत्र संभाजी हा बादशहाच्या फौजेत सामील होण्यास केव्हाही तयार आहे.’

6. संधान

परंतु औरंगजेबाने या पत्राकडेस मुळीच लक्ष दिले नाही. तेव्हा शिवाजीने महाराजा जसवंतसिंगाकडे संधान बांधून त्याच्या मध्यस्थीने मोगलांशी तह करण्याचा प्रयत्न चालविला. शिवाजीराजे जसवंतसिंगास लिहितात, ‘‘बादशहाची माझ्यावर खप्पा मर्जी झाली आहे, त्यामुळे मला फार वाईट वाटते. मी माझ्या एकट्याच्या हिंमतीवर काबूल, कंदाहार सर करून बादशहास द्यावे असा माझा हेतू होता, पण आता त्याचे काय? आगऱ्यास माझ्या जिवाला अपाय होईल असे मला निश्चितपणे वाटल्यामुळे मी तेथून निसटून आलो. माझा पुरस्कर्ता मिर्झा राजा जयसिंग हा आता मरण पावला असल्याने माझा त्राता असा तुमच्याशिवाय दुसरा कोणीच नाही. तरी तुमच्या मध्यस्थीने मला माफी मिळाल्यास माझा मुलगा बादशाही मनसब पत्करून शहाजादा मुअज्जम याचे सैन्यांत फौजेनिशी येऊन दाखल होईल.’’

7. किताब बहाली

महाराजा जसवंतसिंग व शहाजादा यांचेवर या पत्राचा आवश्यक तो परिणाम होऊन त्यांनी बादशहाकडे शिवाजीराजांची शिफारस केली. आणि बादशहाने ती मान्य करून शिवाजीराजांना ‘राजा’ हा किताब दिला. परंतु त्याच्या किल्ल्यांपैकी मात्र एकही किल्ला त्यास परत दिल्याचे दिसत नाही. या वेळी झालेल्या तहाच्या अटी कोठेही प्रसिद्ध नाहीत. तथापि हा तह पुढे दोन वर्ष पर्यंत टिकला.

8. राजपुत्र - संभाजींचा सत्कार

तहात ठरल्याप्रमाणे शहाजादा मुअज्जम याच्या दरबारी औरंगाबादेस संभाजीला पाठविण्यात आले. तारीख 4 नोव्हेंबर 1667 रोजी त्याची व शहाजाद्याची भेट होऊन दुसरेच दिवशी संभाजीला परत घरी जाण्याचा हुकूम झाला. निराजी रावजी व प्रतापराव गुजर यांना अनुक्रमे तारीख 2 व 5 ऑगस्ट रोजी फौजेसह औरंगाबादेस पाठविण्यात आले. संभाजीला पंचहजारी सरदार बनविण्यांत येऊन एक हत्ती व एक रत्नखचित जमिया त्यास बादशहाकडून देण्यांत आला, व वऱ्हाडांत जहागीरही देण्यात आली. संभाजीच्या फौजेपैकी अर्धी फौज औरंगाबादेस ठेवून बाकीची अर्धी वऱ्हाडांत जहागिरीचा वसूल करण्यासाठी निघून गेली. याप्रमाणे दीड वर्षपर्यंत सगळे सुरळीत चालले होते.

9. व्यवस्था

सन 1667, 1668 व 1669 या तीनही वर्षांत शिवाजीराजे अगदी स्वस्थ होते. मोगलांशी झालेल्या तहाप्रमाणे ते वागत होते व शहाजाद्याच्या हुकुमाप्रमाणे वेळोवेळी मोगलांना शक्य ती मदत करीत होते. विजापुरकरांशी जरी त्यांचा यावेळी तह झाला नव्हता तरी त्यांच्याशीही ते मित्रत्वानेच वागणूक ठेवीत होते. विजापुरी प्रांतावर त्याने यावेळी स्वाऱ्या

वगैरे काहीही न केल्यामुळे कारवार वगैरेकडील प्रांत मोठ्या सुखात नांदत होता. विजापुरी अंमलदारही शिवाजीराजांच्या वाटेस जात नव्हते यावेळी शिवाजीराजे राजगडावर राहत असत. तारीख 17 जुलै 1669 च्या पत्रांत हुबळीचे इंग्रजी व्यापारी शिवाजीराजांच्या या शांततेच्या वागण्याबद्दल प्रशंसापूर्वक उल्लेख करितात. या तीन वर्षांत शिवाजीराजांनी आपल्या राज्याची उत्तम व्यवस्था लावल्याचे दिसते.

10. कुरापत

सन 1669 मध्ये औरंगजेब पैशाच्या मोठ्या अडचणीत आल्याने सगळ्या राज्यांना त्याने खर्च कमी करण्याचा हुकूम फर्मावला. दक्षिणेतील मोगली फौज त्यामुळे एकदम कमी करण्यात आली. शिवाजीराजांनी लागलीच ती सगळीच्या-सगळी फौज आपल्या पदरी ठेवली. सन 1666 मध्ये जेव्हा शिवाजीराजे औरंगजेबाच्या भेटीसाठी उत्तरेकडे जाण्यास निघाले तेव्हा त्यांस वाटखर्चासाठी म्हणून जयसिंगाने आणि दक्षिणेच्या मोगली खजिन्यातून एक लक्ष रुपये दिले होते. (पृष्ठ 167 पहा). ही रक्कम शिवाजीराजाकडून वसूल करून घ्यावी अशी ही दुर्बुद्धी याच वेळी औरंगजेबास सुचून, रक्कम वसुलीसाठी त्याने संभाजीला दिलेले वऱ्हाडातील जहागीर एकदम जप्त केली. हिंदुस्थानातील सगळी देवळे पाडून टाकण्याचा हुकुम औरंगजेबाने याच वेळी म्हणजे तारीख 9 एप्रिल 1669 रोजी काढला व त्याप्रमाणे सप्टेंबर महिन्यात काशीच्या विश्वेश्वराचे देऊळ जमीनदोस्तही करण्यात आले. औरंगजेबाचा हा उपक्रम पाहून शिवाजीराजांनी प्रतापराव गुजराला औरंगाबादेहून गुप्तपणे परत बोलाविले व वऱ्हाडातील फौजही परत आली. मात्र तिने येताना वाटेत पुष्कळ लुटालूट केली शिवाजीराजांची लष्करी तयारीही यावेळी उत्तम प्रकारची झालेली होती.

11. मोगलांशी दुसरे युद्ध. 1670: तयारी

तीन वर्षांपूर्वी झालेला तह सन 1670 च्या जानेवारीत वरप्रमाणे उघडपणे मोडला. याच्या काही काळापूर्वी चार मराठा सरदारांनी दक्षिणेच्या मोगली फौजेतील नोकरी सोडल्याचे वर्तमान औरंगजेबास तारीख 11 डिसेंबर 1669 रोजीच कळले होते. म्हणून त्या फौजेच्या मजबूतीची त्याने व्यवस्था चालविली. तारीख 26 जानेवारी सन 1670 रोजी त्याने गोंड प्रांतातील देवगड येथे असलेल्या दिलेरखानास एकदम औरंगाबादेस जाण्याचा हुकूम पाठविला. खानदेशाचा योग्य बंदोबस्त करून नंतर शहाजादा मुअज्जम याचे मदतीस जाण्यास दाऊदखानास फर्माविण्यात आले. व इतरही अनेक अंमलदारांच्या बदल्या करण्यात आल्या.

12. बंडाळी

इकडे शिवाजीराजांनीही ‘मोगल देश मारून धुंद उठविली.’ पुरंदरच्या तहात जे किल्ले मोगलांना दिले होते त्यांच्यावरही हल्ले करण्यास सुरुवात केली. मोगलांचे बरेच किल्लेदार या चकमकीत मारले गेले आणि एकामागून-एक किल्लेही मराठ्यांच्या स्वाधीन झाले. ‘‘चहू महिन्यात सत्तावीस गड घेतले!! मोठी ख्याती केली. हे औरंगजेबास कळोन तो मनांत चिंतातुर झाला.’’ कोंढाणा ऊर्फ सिंहगड येथे मोगलांच्या तर्फे उदयभान हा शूर रजपूत किल्लेदार होता. परंतु तोही किल्ला हशमांचा सुभेदार तान्हाजी मालुसरा याने तारीख 4 फेब्रुवारी सन 1670 रोजी अचानकपणे घेतल्याने सगळे आश्चर्यचकित होऊन गेले. अंधाऱ्या रात्री काही कोळ्यांचे सूचनेवरून कल्याण दरवाज्याच्या बाजूला किल्ल्याच्या तटास घोरपड लावून तीनशे शूर मावळ्यांसह तान्हाजी किल्ल्यावर गेला, आणि त्याने एकदम कापाकापीस सुरुवात केली. उदयभानचे शूर 1200 रजपूत किल्ल्याचे संरक्षण करीत होते. ते या मावळ्यांवर तुटून पडले. परंतु ‘हरहर महादेव’ या गर्जनेने मावळेही जिवावर उदार होऊन लढले. प्रत्यक्ष उदयभान आणि तान्हाजी यांचे द्वंद्व अत्यंत चुरशीचे होऊन दोघेही एकमेकांच्या तरवारीस बळी पडले. याप्रमाणे पुढारी पडताच मावळे पळून जाण्याच्या बेतांत होते. परंतु इतक्यांत काही मावळ्यांनी कल्याण दरवाजा उघडून दिल्यामुळे तान्हाजीचा भाऊ सूर्याजी हा पुष्कळ सैन्यानिशी आत आला, व त्याने किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. यावेळी शिवाजीराजे तेथून 9 मैल दूर रायगडावर राहात होते. सूर्याजीने किल्ला सर केल्यावर तेथील झोपड्यांना आग लावून दिली, व किल्ला सर केल्याची ही खूण शिवाजीराजांना समजली. तान्हाजीच्या मृत्यूबद्दल शिवाजीराजांना फार वाईट वाटले व ‘‘गड आला पण सिंह गेला’’ असे उद्गार त्यांच्या तोंडांतून निघाले. ‘कोंढाणा घेण्याचा हुकूम तान्हाजी यास केला होता तेव्हा तो आपल्या मुलाच्या लग्नाच्या तयारीत होता. परंतु हुकुम पावताच घरचे कार्य बाजूस ठेवून राष्ट्रीय कार्यासाठी प्राणही देण्यास तो सिद्ध झाला हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. तान्हाजीच्या बरोबर त्याचा 80 वर्षांचा वृद्ध शेलारमामा हाही होता. उदयभानाने तान्हाजीस प्रथम मारल्यावर शेलारमामाने उदयभानास मारले असे पोवाड्यांत लिहिले आहे.

13. लागोपाठ धुंदीवर-धुंदी

तारीख 8 मार्च 1670 रोजी निळोपंतांनी आणि पुरंदर काबीज केला व तेथील किल्लेदार राझाउद्दीनखान यास कैद केले. पुढे थोडे दिवसांनी मराठ्यांनी चांदोर लुटले. तेथील किल्लेदार किल्ल्यावर पळून गेला. या लुटीत मराठ्यांना एक हत्ती, बारा घोडे आणि चाळीस हजार रुपयांचा मोगली खजिना प्राप्त झाला. राजा विठ्ठलदास याचा पुतण्या मनोहरदास गौर हा माहुली येथे मोगलांच्या तर्फे किल्लेदार होता. हा जातीने रजपूत असून मोठा शूर होता. माहुलीला शिवाजीराजांनी स्वतः सन 1670 च्या फेब्रुवारीत वेढा घातला आणि एका रात्री पाचशे निवडक मावळे किल्ल्याच्या भिंताडावर शिड्यांच्या सहाय्याने

चढवून दिले. परंतु मनोहरदास किल्ल्यावर सावध होता. तो एकदम या लोकांवर चालून आला व त्याने मावळ्यांची कत्तल केली. हे पाहून शिवाजीराजांनी माहुलीचा नाद सोडून दिला व तो कल्याण आणि भिवंडीवर चालून गेला. तेथील ठाणेदार उजबेगखान याला मारून कल्याण-भिवंडी सर केली. कोकणातील फौजदाराला पिटाळून लावले आणि नांदेडचा मोगल फौजदार मराठ्यांच्या भीतीने पळून गेला.

14. कुरेशी

याप्रमाणे दक्षिणेत शिवाजीराजांनी मोगली सैन्याला अगदी जर्जर करून टाकले. नाही म्हणावयाला दाऊदखान कुरेशी याने मोगलांची अब्रू थोडीशी सांभाळण्याचा प्रयत्न केला. दाऊदखान हा सन 1665 मध्ये जयसिंगबरोबर दक्षिणेत आला होता. तो दिलेरखानाच्या खालोखाल पराक्रमी होता. शिवाजीराजांनी दक्षिणेत प्रलय करून सोडला आहे हे पाहून दाऊदखानाने आपल्या मुलाला खानदेशांत ठेवले. व तो स्वतः 28 मार्च 1670 रोजी अहमदनगरमध्ये येऊन दाखल झाला. यावेळी शिवाजीराजांचे सैन्य पारनेर, जुन्नर आणि माहुली येथे लुटालूट करीत होते. त्या सैन्यावर दाऊदखान 2 एप्रिल 1670 च्या सुमारास सात हजार स्वारांसह चाल करून गेला व त्याने पारनेर व जुन्नर आपल्या ताब्यांत घेतले. शिवाजीराजांनी यावेळी तीन मोगली किल्ल्यांना वेढा दिला होता. दाऊदखान त्याचेवर चालून गेला. हमीदखान आणि लुदीखान असे दाऊदखानाचे दोन शूर मुलगे फौजेच्या बिनीवर होते. ते आपले सैन्य घेऊन मराठ्यांवर चाल करून जाताच मराठे वेढा उठवून पळून गेले. यानंतर हे दोन सरदार, माहुलीपासून वीस मैलांवर एका किल्ल्याची, मराठे दुरुस्ती करीत होते, त्यांवर चालून गेले, व त्यांनी किल्ला जमीनदोस्त करून टाकला. एप्रिलच्या अखेरीस दाऊदखान स्वतः माहुलीला गेला. आणि किल्ल्यावर पुरेशी बेगमी करून जुन्नरला परत आला. या पराक्रमाबद्दल मोगली दरबारात दाऊदखानाची मोठी प्रशंसा झाली. परंतु याच वेळी म्हणजे एप्रिलच्या अखेरीस शिवाजीराजे अहमदनगर, जुन्नर आणि परेंडा यांच्या जवळची खेडी लुटीत होते.

15. माहुली

माहुलीला मनोहरदास हा किल्लेदार होता व त्याने एकदा मोठ्या शौर्याने किल्ला लढविला हे मागे सांगितलेच आहे. परंतु मनोहरदास ह्याला तो हुरूप आता राहिला नव्हता. किल्ल्यावरील भिकार बेगमी, तुटपुंजी शिबंदी, मोगलांचा सर्वत्र होत असलेल्या पराजयाने मराठ्यांची सरशी यामुळे मनोहरदासही खचून गेला व त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. त्याच्या जागी आलावर्दीबेग याची नेमणूक करण्यांत आली. शिवाजीराजांनी ही संधी पाहून ता. 16 जून 1670 रोजी एकदम किल्ल्यावर हल्ला केला व दोनशे लोकांसह नवीन किल्लेदारास ठार मारून माहुली किल्ला सर केला.

16. इतर किल्ले

तारीख 13 मे रोजी लोहगड, 15 जून रोजी हिंदोळा, 22 जून रोजी करनाळा आणि 24 जून रोजी रोहिडा असे एकामागून एक किल्ले शिवाजीराजांनी सर करून ऑगस्ट महिन्यांत मोगली मुलुखांत लुटालूट केली व जुन्नरला वेढा दिला.

17. मुअज्जम व दिलेर यांचे भांडण : आणि कारण

यावेळी दक्षिणेत असलेल्या मोगलांच्या अंमलदारांचे एकमेकांशी भांडण लागले होते. त्या भांडणांतच स 1670 चे पहिले सहा महिने गेले. दिलेरखान यावेळी गोंड प्रांतात मोगलांची सत्ता प्रस्थापित करीत होता, व त्यात त्याला यश येत होते. परंतु त्याने एकदम शहाजादा मुअज्जम याजकडे जावे असे औरंगजेबाने वारंवार हुकूम पाठविल्यामुळे तो 2 मार्च 1670 रोजी नागपुराहून निघाला. तो 12 एप्रिल रोजी औरंगाबादेस पोहोचेल असे वाटत होते. त्यांचे आणि शहाजाद्याचे अगदी वाकडे होते. व सन. 1667 मध्ये या दोघांची चकमक उडाली होती हे मागे (पृष्ठ 189 पहा) सांगितलेच आहे. ता. 8 एप्रिलच्या सुमारास दिलेरखान औरंगाबादेपासून 26 मैलावर पाथरी येथे येऊन पोचला. आपणास येऊन भेटल्याबद्दल शहाजाद्याने त्यास येथेच हुकूम पाठविला. ‘येथे काहीतरी काळेबेरे आहे व प्रत्यक्ष भेटीत आपला खून होईल किंवा निदान आपणास काहीतरी होईल’ अशी शंका दिलेरखान यास येऊन त्याने आजारीपणाच्या निमित्ताने ‘शहाजाद्याच्या भेटीस जाण्याची टाळाटाळ चालविली.’ हे पाहून शहाजाद्याने दिलेरखान बंडखोरी करू लागला आहे अशी तक्रार औरंगजेबाकडेस केली. शहाजाद्याचा हस्तक महाराजा जसवंतसिंग यांनेही शहाजाद्याच्या तक्रारीस पुष्टी दिली. इकडे दिलेरनेही मुअज्जमविरुद्ध अशी फिर्याद केली की, ‘शहाजाद्याने दक्षिणेत मोगली मुलुखाच्या संरक्षणासाठी काहीएक तजवीज केली नाही, इतकेच नव्हे पण, तो शिवाजीराजांस सामील झालेला आहे. म्हणून जर उत्तम तोफखाना आणि वेढ्याचे सामान पुरवून दोन वर्षेपर्यंत दक्षिणची सुभेदारी आपणास सोपण्यात आली तर आपण मराठ्यांचा अगदी नायनाट करुन टाकू.’

18. चौकशी

अशा दोघांच्याही तक्रारी जेव्हा बादशाही दरबारात जाऊन पोहोचल्या तेव्हा त्यांचा विचार करणे औरंगजेबाला भाग पडले. विशेषतः शहाजाद्याने शिवाजीराजांशी काय संगनमत केले आहे व तो आणि दिलेर यांपैकी खरा बंडखोर कोण आहे याची चौकशी करणे आवश्यक होते. म्हणून त्याने आपला कंचुकी (=उहरालशीश्ररळप खानसामा) इत्फिकारखान याला चौकशीसाठी पाठविले. त्याने दक्षिणेत जाऊन चौकशी करण्याचे ऐवजी भांडणाच्या आगीत तेल मात्र ओतले. त्याने शहाजादा व दिलेर या दोघांनाही खूश करण्याचा प्रयत्न केला. दिलेरच्या मनांत शहाजाद्याविषयी द्वेष भरला आहे असे शहाजाद्यास त्याने सांगितले

व भेटीस गेल्यास गेल्या शहाजादा दिलेरला कैद करील असे दिलेर यास कळविले. यामुळे या दोघांमधील वैर अधिकच वाढले.

19. दिलेरखानाशी लढाईची सिद्धता

दिलेरखान उघड रीतीने आपले हुकुम धाब्यावर बसवितो व त्याची अफगाण फौज कूच करीत असताना मोगली मुलुखातच लुटालूट करिते आहे अशी शहजाद्याने पुन: बादशहाकडेस फिर्याद नेली, आणि स्वतंत्र बातमीपत्रातूनही सदर तक्रार बादशहास कळली. आपण यापुढे दक्षिणेत राहणे अगदी अशक्य आहे अशी दिलेरखानाची खात्री होऊन तो परवानगीची अपेक्षा न करिता उत्तरेस बादशाही दरबारांत परत जाण्याचा विचार करू लागला. परंतु हा त्याचा विचार मुअज्जम यास कळताच उत्तरेकडे दंगल उडवून देण्यासाठीच दिलेर जात आहे असे त्याने बादशहास कळविले. तत्काळ तेथून हुकुम आला की, 'दिलेरखानास दक्षिणेतच अडकवून ठेवावे.' ... झाले. ... हा हुकूम येताच दिलेरशी लढाई देण्याची सिद्धता शहाजादा करू लागला. दूर असलेले मोगली सैन्य त्याने जवळ बोलाविले व सैन्यांत नवीन भरतीही करण्याची सुरुवात केली. यावेळी दिलेरखान गोदावरीच्या काठी मराठ्यांशी लढण्यांत गुंतला होता. त्याला वरील बादशाही फर्मानाची खबर कळताच तो अगदी घाबरून गेला. राजपुत्राबद्दल पूर्वी त्याला जी धास्ती वाटत होती ती आता दुणावून तो उद्विग्न झाला. ऑगस्ट महिना असल्याने भर पावसाळा होता तरी त्याने तंबू वगैरे सगळे सामान एकदम जाळून टाकिले व शहाजाद्याच्या भयाने तो उत्तरेकडेस माळव्यात पळून चालला.

20. पाठलाग

दिलेरखान सडा होऊन पळत आहे हे पाहून शहाजादा व जसवंत या दोघांनी शक्य तेवढे सैन्य उभारून त्याचा तापीनदीपावेतो पाठलाग केला. या पाठलागांत त्यांनी शिवाजीराजांनाही मदतीस बोलाविले होते. सारांश, याप्रमाणे मोगली फौजेत या वेळी अनिर्वचनीय अशी यादवी माजून राहिली होती.

21. शकुनी

इतक्यात सप्टेंबर 1670 मध्ये शहाजाद्यास बादशहाचे पत्र मिळाले. त्यात, शहाजाद्याने औरंगबादेसच राहावे, असे फर्माविण्यांत आले होते. आणि शकुनी जो जसवंत त्याला शहाजाद्यापासून वेगळे करून बुऱ्हाणपुरास ठेवण्यात आले. शहाजादा मुअज्जम हा बापाच्या आज्ञेप्रमाणे तत्काळ सप्टेंबर अखेर औरंगाबादेस जाऊन राहिला.

22. लुटालूट

मोगल अंमलदाराचा अशा यादवीने दक्षिणेत मोगली अंमल नाममात्र राहिला होता. आणि शिवाजीराजांनी या संधीचा फायदा घेऊन आपले किल्ले भराभर सर केले हे मागे सांगितलेच आहे. त्यांच्या घोडेस्वारांच्या टोळ्या आता मोगली मुलखांत निर्भयपणे लुटालूट करीत फिरू लागल्या. आणि तो स्वतः तीस हजार सैन्यासह शत्रूंच्या मुलुखावर स्वाऱ्या करून प्रदेश काबीज करू लागला. 'शहाजादा मुअज्जम त्याच्या आसपास असला तरी शिवाजीराजांच्या वाटेस जाण्याची त्याची छाती होत नसे' असे सुरतेच्या इंग्रजाने लिहून ठेवले आहे.

23. सुरतेची दुसरी लूट 1670: बोलाचाली.

शिवाजीराजा कदाचित् पुन्हा सुरत लुटील म्हणून सुरतेच्या रक्षणासाठी स. 1670 च्या एप्रिलमध्ये बहाद्दुरखान 5000 हजार सैन्यानिशी सुरतेस गेला. ऑगस्टमध्ये शहाजादा मुअज्जम बापाविरुद्ध बंड करून सुरत काबीज करण्यासाठी येत आहे अशा गप्पा उठलेल्या होत्या. शिवाजीराजांशी लढण्यासाठी विजापूरकरांनी 12000 हजार घोडेस्वार आणि मुंबईच्या इंग्रजांनी कोरीद्रु (?) किल्ल्याच्या संरक्षणासाठी काही दारूगोळा द्यावा अशा मागण्या मोगलांनी दोघांच्या कडेही केल्या होत्या. पावसाळा थांबल्यावर आणि मुलुखगिरी सुरू होण्याच्या वेळी मोगल कशा रीतीने वागतात इकडे सर्वांचे डोळे लागून राहिलेले होते. परंतु शिवाजीराजांनी नेहमीप्रमाणे ता. 3 ऑक्टोबर रोजी अचानकपणे पुन्हा सुरत लुटून सर्वांना आश्चर्यचकित करून सोडिले.

24. चकमकीच चकमकी

गुजराथवर स्वारी करण्यासाठी सगळा सप्टेंबर महिना शिवाजीराजे कल्याण येथे आपल्या घोडदळाची जमवाजमव करीत होते. ही बातमी सुरतेच्या इंग्रजांना लागताच, त्यांनी वखारीतील माल व रोकड दूर नेऊन सुरक्षित स्थळी ठेवण्यासाठी 12 सप्टेंबर रोजी नक्की केले. त्यांचे कौन्सिलसुद्धा ऑक्टोबरच्या प्रारंभी स्वाले येथे निघून गेले होते. तथापि मोगल सुभेदाराने मात्र सुरतेच्या रक्षणासाठी अवघे तीनशे लोकच ठेवले. ता. 2 ऑक्टोबर रोजी घोडेस्वार व पायदळ मिळून 15000 लोकांसह शिवाजी सुरतेपासून 20 मैलावर येऊन उतरला आहे अशी भयंकर बातमी सुरतेस आली. ती ऐकतांच शहरांतील सर्व व्यापारी आणि मोगली अंमलदार सुरतेहून पळून गेले. मागे सन. 1664 मध्ये शिवाजीने सुरत लुटल्यानंतर औरंगजेबाने सुरतेला नुकताच पक्का कोट घातला होता. तारीख 3 ऑक्टोबर रोजी थोडक्याशा चकमकीनंतर मराठ्यांनी मुघली फौजेला कोटावरून पळवून लावले व शहरांत प्रवेश केला. फ्रेंच वखारीने मराठ्यांना बराच मोठा नजराणा भरून आपले रक्षण केले. काशगरचा पदच्युत राजा अब्दुल्लाखान नुकताच मक्केच्या यात्रेहून सुरतेस आला होता. त्याच्यावरही मराठ्यांनी हल्ला करून त्याचे किंमती जडजवाहिर, सोन्याची पालखी

व औरंगजेबाने त्यास दिलेला किमती नजराणा या सर्वांची यथेच्छ लूट केली. इंग्रजांच्या वखारीत त्यांनी काही ठेवलेच नव्हते. तथापि 50 खलाशी वखारीच्या इमारतीच्या संरक्षणासाठी इंग्रजांनी ठेवले होते. त्या खलाश्यांनी मराठ्यांवर तोफांचा मारा करण्यास सुरुवात केल्याने मराठी त्यांच्या वाटेस गेले नाहीत.

25. डच व तार्तरी

डच वखारवाल्यांना शिवाजीने असे सांगून पाठविले होते की, ‘‘मराठ्यांच्या वाटेस न जाता ते जर आपल्या वखारीतच बसून राहतील तर मराठेही त्यांच्या वाटेस जाणार नाहीत. डच लोकांनी हे कबूल केले होते, त्यामुळे त्यांची वखार सुरक्षित राहिली. तार्तरी लोकांनी मोठ्या शौर्याने आपले संरक्षण केले.

‘‘प्रतापराव सर नौबत, व्यंकोजी दत्तो, मकाजी आनंदराव व वरकड सरदार, 10,000 पागा व 10,000 शिलेदार असे 20,000 जमाव लष्कर तसेच सात पाच हजार निवडक मावळे लोक व सरकारकून मोरोपंत पेशवे व निळोपंत व दत्ताजीपंत व बाळप्रभु चिटणीस असे बरोबर घेतले. कोळवनांतून नीट पाचगाव, सातगाव, एकमजल करून सुरतेस पावले. सुरतेचे लोक गैरहुशार होते. चढे घोड्यानिशी सुरतेच्या दरवाज्याजवळ पेठेत लष्कर शिरले. मोगलांचीही फौज पुढे आली. मोठी मारामारी जाहली. तांब्राकडील लोक बहुत मारिले. आणि सावकारांचे वाडे काबीज करून... शहर दोन दिवस अहोरात्र लुटले.’’

26. रक्षणार्थ शरणागती

इंग्रजांच्या खलाश्यांची रग जिरविण्यासाठी तिसऱ्या दिवशी म्हणजे 5 ऑक्टोबर रोजी सकाळी मराठा फौजेने आपला मोर्चा इंग्रजांच्या वखारीकडेस वळविला. हे पाहून दोन इंग्रज शिवाजीराजांना जाऊन भेटले. आणि त्यांनी तरवारी, सुऱ्या व शेंदरी कापड यांचा नजराणा त्याच्यापुढे ठेवून वखारीचे रक्षण करण्याची त्यांना विनंती केली. यावेळी शिवाजीराजांनी त्या दोन इंग्रजांना मोठ्या प्रेमळपणाने वागविले. त्यांच्या हातात हात घालून ‘‘इंग्रज आपले मित्र आहेत म्हणून त्यांना आपल्यापासून मुळीच उपद्रव पोहोचणार नाही’’ असे काढलेले शिवाजीराजांचे उद्गार सुरतेस ‘हेज’ याच्या रोजनिशीत लिहून ठेवले आहेत.

27. कायमची धमकी

याप्रमाणे सुरत पूर्णपणे लुटल्यावर 5 ऑक्टोबर रोजी दुपारी शिवाजीराजे लूट बरोबर घेऊन, मोगली फौज त्यावर चालून येण्याची चिन्हे दिसत नसतानाही, एकदम सुरतेहून परत जाण्यास निघाले. जाताना त्यांनी सुरतेच्या व्यापाऱ्यांना सांगून पाठविले की, ‘‘दरसाल बारा लक्ष रुपये खंडणीदाखल त्यांनी आपणास द्यावेत असे न झाल्यास पुढच्या वर्षी पुन्हा आपण येऊन सुरत लूटू’’!!

28. इतर लुटारू

सुरतेहून शिवाजी निघून गेल्यावर इतर लुटारूंचे चांगलेच फावले. त्यांत इंग्रजांचे खलाशीही सामील होऊन त्यांनी गरीब व निराश्रित लोकांच्या मालमत्तेवर सपाटून हात मारला.

29. संशय

या लुटीमध्ये इंग्लिश, फ्रेंच आणि डच या तीन युरोपियन वखारीशिवाय बाकी सगळ्यांना शिवाजीने लुटल्यामुळे या तिघांनी शिवाजी संगनमत केले असावे असा औरंगजेबाला संशय आला व त्याला त्यांचा रागही आला. 1664 च्या लुटीनंतर त्याने इंग्रजांना काही सवलती दिल्या होत्या. पण यावेळी वरील संशयामुळे या युरोपियन व्यापाऱ्यांना कोणतीही सवलत मिळाली नाही.

30. लुटीचा अंदाज

या वेळच्या सुरतेच्या लुटीत, रोकड, मोत्ये आणि इतर जिन्नस म्हणून खुद्द सुरतेहून त्रेपन्न लक्ष किंमतीचा माल आणि जवळच्या नवलशाहू, हरिशाहू आणि इतर खेड्यांतून मिळून तेरा लक्ष किंमतीचा माल याप्रमाणे एकंदर सहासष्ट लक्षांची लूट शिवाजीराजांस मिळाली.

31. धास्ती

परंतु या लुटीपेक्षा अधिक महत्त्वाचे नुकसान म्हणजे सुरतेचा व्यापार अगदी डबघाईस आला हे होय. कोणतीही मराठी फौज सुरतेजवळ आली, किंवा आली आहे असे ऐकले तरीही सुरतेचे लोक व व्यापारी आणि इंग्रज वखारवालेसुद्धा घाबरून जाऊन एकदम पळापळ सुरू होई. प्रत्येक व्यापारी आपला माल खेड्यांपाड्यांतून नेऊन ठेवी. अशा अस्थिरतेमुळे बाहेरचे व्यापारी सहाजिकपणेच सुरतेस माल पाठविनासे झाले, व त्यामुळे हे बंदर अगदीच मोडकळीस आले.

32. बेबंदशाही

या लुटीनंतर एक महिनापर्यंत सुरतेस अगदी, बेबंदशाही माजून राहिली होती. आणि रोज नव्या-नव्या गप्पा उठत होत्या. ता. 12 जून रोजी, शिवाजीराजे वीसहजार फौजेसह पुन्हा सुरत लुटण्यासाठी येत आहेत, अशी गप्प पसरताच सर्वत्र जी धावपळ सुरू झाली, ती सांगता पुरवत नाही. 1670 च्या नोव्हेंबर आणि डिसेंबर मध्येहि ‘शिवाजीराजे सुरत लुटण्यास येत आहेत.’ अशा गप्पा उठल्या होत्या. स. 1672 च्या जूनमध्ये मोरोपंताने रामनगरावर जय मिळविल्यामुळे तो आता सुरत लुटण्यास येईल अशी सुरतकरांना रात्रंदिवस काळजी वाटत होती. त्याने उघडपणे सुरतेच्या फौजदारकडेस चौथाईची मागणी तर केलीच होती. आणि त्यामुळे सुरतकर अधिकच घाबरून गेले. पुढे 1672 च्या फेब्रुवारी

आणि ऑक्टोबर महिन्यांत सुरतकर असेच भीतमानस झाले होते. 1673 च्या सप्टेंबरात अशीच भीती त्यांना वाटली होती. 1674 च्या ऑक्टोबरांत तीच धास्ती त्यांना उत्पन्न झाली होती. आणि 1679 च्या डिसेंबरात ह्याच चिंतेने त्यांना पछाडिले होते. सारांश, सुरतेचा व्यापार या लुटीमुळे आणि शिवाजीराजांच्या त्रासामुळे याप्रमाणे सपशेल बसला.

33. वणी-दिंडोरीची लढाई तारीख 17 ऑक्टोबर 1670

तापीपर्यंत दिलेरखानाचा पाठलाग करून बादशाहाच्या हुकुमाप्रमाणे शहाजादा मुअज्जम औरंगाबादेस येऊन दाखल झाल्यानंतर लागलीच त्याला 'सुरतेच्या लुटीची बातमी' समजली. त्याने एकदम बऱ्हाणपुराहून दाऊदखानास बोलावून शिवाजीराजांवर पाठवले. इकडे शिवाजीराजे सुरतेहून निघून बागलाणमध्ये शिरले. तेथे मुल्हेरच्या पायथ्याशी असलेली खेडी लुटून तो पुढे निघाला. दाऊदखानाने वैजापुराहून आपले जड सामानसुमान औरंगाबादेस परत पाठवून चांदोरकडे कूच केले. इतक्यांत हेरांनी बातमी आणली की, शिवाजी राजे मुल्हेरहून निघाले असून कांचन-मांचन घाटाने पुढे चालले आहेत. दाऊदखान रात्री नऊ वाजण्याचे सुमारास चांदोरच्या किल्ल्याजवळ येऊन पुढील बातमीची वाट पाहत बसला. मध्यरात्रीच्या सुमारास हेरांनी पुन: बातमी आणली की, 'शिवाजीराजांनी आपल्या फौजेच्या दोन तुकड्या केल्या असून एकीसह तो घाट उतरून पुढे नाशकास गेला व दुसरी, घाटांत मागे रेंगाळत असलेल्या लोकांस घेण्यासाठी त्याने ठेवली आहे. ही बातमी कळताच दाऊदखान एकदम निघाला. पहाटे तीन वाजण्याच्या सुमारास चंद्र मावळून गेल्याने अंधारांत मोगली फौज थोडी पांगून अव्यवस्थित झाली.

34. इखलासखान

यावेळी दाऊदखानाच्या बिनीवर 'इखलासखान मियाना' हा पठाण सरदार होता. तो टेकडीवरून खाली उतरत असता मराठी सैन्य मैदानावर लढाईच्या तयारीने उभे असल्याचे त्याला आढळले. तत्काळ त्याने आपल्या सैन्यास युद्धाची सूचना दिली. तो स्वतः उन्मत्तपणाने एकदम मराठ्यांवर जाऊन पडला. यावेळी मराठा सैन्यांत प्रतापराव गुजर, व्यंकोजी दत्तो, मकाजी आनंदराव (शहाजीचा अनौरस मुलगा) असे प्रख्यात सेनापती होते. त्यांनी नुसत्या लीलेने इखलासखानास जखमी करून घोड्याखाली आणिले. थोड्या वेळात दाऊदखान स्वतः येऊन पोहोचला. त्याने इखलासखानाचे मदतीस राव मकरंद याला पाठविले, व आपले सामानसुमान मागे उंच एका खेड्यांत नीट व्यवस्थेने फौजेच्या पिछाडीला ठेवले.

35. प्रत्यक्ष लढाई

ही वणी दिंडोरची लढाई तारीख 17 ऑक्टोबर रोजी झाली. ही कित्येक तासपर्यंत मोठ्या आवेशाने चालली होती. मोगलांचे सरदार संग्रामखान घोरी वगैरे जखमी झाले व बरेच लोक कामास आले. मराठ्यांनी नेहमीच्या पद्धतीने पळती-लढाई देऊन मोगलांना अगदी जेरीस आणले. मोगली सैन्यांतील बुंदेला-पायदळाने बंदुकीच्या योगे मोगलांचे पुष्कळच रक्षण केले. स्वतः दाऊदखानहि या वेळी गर्दीत शिरला होता. त्याच्या तोफखान्याने याप्रसंगी चांगलीच कामगिरी केली. व त्यामुळेच इखलासखान मराठ्यांच्या हातून जिवंत सुटला.

36. त्रंबक किल्ला सर

युद्धक्षेत्राच्या दुसऱ्या बाजूस तोफखान्याचा दरोगा मीर अब्दुल माबूद हा एकटाच थोडक्याशा सैन्यानिशी मराठ्यांशी झगडत होता. त्याचा एक मुलगा व कित्येक सैनिक कामास आले, आणि तो स्वतः, दुसरा मुलगा आणि इतर काहीजण जखमी झाले. ‘‘मराठ्यांनी मोठी कत्तल केली आणि मोगल मारून मुडदे पाडिले. दोन प्रहर युद्ध जाहले. तीन हजार मोगल मारिले. तीन चार हजार घोडे पाडाव केले. असे फत्ते करून आले.’’ याप्रमाणे वणी-दिंडोरी येथे मोगलांचा पराजय करून मराठे कोकणात सुखरूप येऊन पोहोचले. ही लढाई झाल्यानंतर एकच आठवड्याने मोरोपंतांनी त्र्यंबकचा किल्ला सर केला.

37. जमवाजमव

दिंडोरीच्या पराजयाने मोगली सत्ता अगदीच डळमळित झाली. निदान एक महिनाभर तरी मोगली सत्तेचे अस्तित्व कोणासच भासले नाही. पराजयाच्या दुसऱ्याच दिवशी दाऊदखान नाशकास आला व तेथे एक महिन्यापर्यंत आपल्या फौजेत भरती करण्यात तो गुंतला होता. त्याने जखमी लोकांना औरंगाबादेस पाठवून दिले. नोव्हेंबर महिन्यांत तो अहमदनगरास गेला, परंतु डिसेंबरात त्याला पुन; चांदोरच्या बाजूस मराठ्यांनी धामधुम उडवून दिल्यामुळे यावे लागले.

38. वऱ्हाड बागलाणवर स्वारी आणि इतर लूट

सुरतेच्या दुसऱ्या लुटीहून परत आल्यावर सन 1670च्या नोव्हेंबर-डिसेंबर महिन्यात शिवाजीराजांनी जंजिऱ्यावर स्वारी केली. (परंतु शिवाजीराजांच्या जलयुद्धाचे एक स्वतंत्रच प्रकरण यावयाचे असल्याने येथे त्याची माहिती न देताच आपण पुढे जाऊ या.) सन 1670 च्या डिसेंबरच्या प्रारंभी बागलाणमधील अहिवंत, मार्कंडा, रवळा आणि जावळा हे किल्ले सर करून शिवाजीराजे खानदेशांत उतरले. लांब लांब मजला मारून त्यांनी बुऱ्हाणपुराहून दोन मैलावर असलेले बहादुरपुर खेडे लुटले. खानदेशच्या राजधानीचे शहर खुद्द बऱ्हाणपूर

येथे महाराजा जसवंतसिंग सन 1669 च्या सप्टेबरपासून तळ ठोकून बसला होता, हे शिवाजीराजांस ठाऊक असल्याने ते बऱ्हाणपुरावर चालून गेले नाहीत. परंतु वऱ्हाडमधून जाऊन त्यांनी अचानकपणे श्रीमंत आणि भरभराटीत असलेले कारंजा शहर सावकाशपणे लुटले. येथे शिवाजीराजांस एक कोटी रुपयांची मालमत्ता सापडली. गेल्या पन्नास वर्षांत या बाजूस स्वस्थता नांदत असल्यामुळे पुष्कळ द्रव्य येथे जमले होते, ते सर्व शिवाजीराजांच्या हाती आयतेच मिळाले. वीसहजार सैन्यासह औशावर स्वारी करून तोहि प्रांत लुटला. शिवनेरीलाहि या वेळी वेढा घातला होता, पण तो किल्ला हस्तगत झाला नाही. (जेधे शकावली.)

39. आपसात भांडणे

याप्रमाणे मोगली मुलुखांत लुटालूट करीत असतानाही मोगल सुभेदार खानेजमान हा काहीच हालचाल करीत नव्हता. त्याने देवगड येथे येऊन मुक्काम ठोकला. खानदेशचा सुभेदार दाऊदखान हा अहमदनगराकडे कामगिरीवर गेला असून त्याचा मुलगा अहमदखान हा बऱ्हाणपूर येथे मुखत्यारीने कारभार पाहत होता. महाराजा जसवंतसिंग शहाजादा मुअज्जम याच्या खर्चासाठी रक्कम उभी करण्याच्या खटपटीत होता. खानदेशच्या खजिन्यांतून पाच लक्ष रुपये देण्याबद्दल त्याने दाऊदखानाचा मुलगा अहमदखान याजकडेस मागणी केली. ‘‘बादशहाच्या हुकुमाशिवाय एक पैही मिळणार नाही’’ असे त्याने स्पष्ट सांगितले. त्यामुळे महाराजा जसवंतसिंग संतापून जाऊन त्याने बऱ्हाणपूर लुटण्याची धमकी घातली.

40. मोहबतखान

दाऊदखान अंकाई-टंकाईजवळ होता तो तसाच लगबगीने बऱ्हाणपुराकडेस वळला. फरदापुराजवळ येताच त्याला कळले की, मराठे वऱ्हाडांतून परत फिरून बऱ्हाणपुराच्या बाजूने बागलाणकडेस निघून गेले. ता. 1 जानेवारी 1671 रोजी मोगलांचा प्रख्यात सेनापति मोहबतखान हा बऱ्हाणपुराजवळ आल्याने मोगलांची बाजू बरीच सावरली. माहबतखानाने जसवंतसिंगास आपल्याबरोबर घेतले होते.

41. इतर किल्ले

दाऊदखान फरदापुराहून निघून मराठ्यांच्या पाठीवर बागलाणांत शिरला. एकीकडे शिवाजीराजे कारंजा लुटीत असता दुसरीकडे मोरोपंत पश्चिम खानदेश आणि बागलाण यांच्यावर सपाटून हात मारीत होते. या दोन्ही मराठी फौजा साल्हेरजवळ एक होऊन मुल्हेर किल्ल्याच्या आसपासच्या खेड्यांत लुटालूट करून त्यांनी साल्हेर किल्ल्यास वेढा घातला. दाऊदखान मुल्हेरजवळ रात्री 8 वाजता येऊन पोचला. परंतु त्याचे सैन्य आणि सामान मागे

असल्याने तो त्यावेळी काही करू शकला नाही. दुसरे दिवशी सकाळी तो शिवाजीराजांवर चालून जाण्याची तयारी करू लागला. परंतु तितक्यांत साल्हेर पडल्याची वार्ता त्याला कळताच तो लगेच कांचन-मांचनकडे आपल्या मुक्कामावर येण्यास निघाला. शिवाजीराजांनी पायदळ व घोडेस्वार यांच्या वीस हजार फौजेनिशी साल्हेरला वेढा घातला होता. ता. 5 जानेवारी 1671 रोजी रात्री शिड्या लावून त्याने साल्हेर किल्ला सर केला. साल्हेरचा किल्लेदार फातुल्लाखान हा लढाईंत मारला गेला व त्याच्या मेहुण्याने किल्ला मराठ्यांच्या स्वाधीन केला. मुल्हेर, चोरगड, तालुलगड (?) या किल्ल्यांवरही मराठे छापे घालू लागले. बागलाणच्या भोवती मराठी फौजा हमेशा फिरत राहिल्याने बागलाणचा फौजदार नेक नामखान याची रसद आपोआपच बंद झाली. मराठ्यांनी घोडप किल्ल्यालाही वेढा घातला. याप्रमाणे शिवाजीराजे एकामागून एक विजय मिळवीत चालले.

42. छत्रसाल

बुंदेलखंडाच्या पूर्वेस महेवा या नावाचे एक लहानसे संस्थान आहे. तेथे चंपतराय बुंदेला या नावाचा एक संस्थानिक होता. सन 1661 मध्ये औरंगजेबाच्या हुकुमावरून त्याचा पाठलाग करण्यात आला, तेव्हा तो पळून गेला. त्याला पाच मुलगे होते. त्यांतील छत्रसाल हा चौथा होता. त्याचा जन्म स. 1650 मध्ये झाला होता. हा छत्रसाल आरंभी मोगली सैन्यांत जयसिंगाच्या हाताखाली नोकरीत शिरला व गोंड प्रांतावर मोगलांनी केलेल्या स्वारीत त्याने चांगला पराक्रम गाजविला. परंतु त्या पराक्रमाचे चीज न झाल्याने तो अतिशय नाराज झाला आणि एके दिवशी शिकारीच्या निमित्ताने आपल्या पत्नीसह तेथून निघून मोठा प्रवास करून गुप्तपणे महाराष्ट्रांत येऊन पोचला आणि सन 1670-71 चे हिवाळ्यांत तो शिवाजीराजांना भेटला, व सैन्यांत चाकरी मागू लागला. शिवाजीराजांनी त्याचा चांगला आदरसत्कार करून त्यांच्या शौर्याची मोठी प्रशंसा केली. आणि त्याला असा सल्ला दिला की, ‘‘औरंगजेबाच्या सगळ्या शत्रूंनी दक्षिणेत एकाच ठिकाणी जमण्यापेक्षा निरनिराळ्या ठिकाणी राहून औरंगजेबास त्रास दिला तर त्याचा अधिक उपयोग होणार आहे. मी ज्याप्रमाणे महाराष्ट्रात उचल केली आहे त्याप्रमाणे तूही बुंदेलखंडांत आपल्या जहागिरीत राहून मोगली मुलुखाला त्रास देशील तर औरंगजेबास लवकर नरम करता येईल. औरंगजेब बुंदेलखंडात तुझ्यावर चालून गेला, की मी महाराष्ट्रात महाराष्ट्रात दंगली उडवून देईल व तो माझ्यावर चालून आला की तू बुंदेलखंडांत धामधूम सुरू कर. याप्रमाणे आपणास परस्परांस सहाय्य करता येऊन, मोगलांना हैराण करिता येईल.’’ यानंतर छत्रसाल थोडा नाराज होऊन बुंदेलखंडात परत गेला. उत्तरेकडील लोकांवर शिवाजीराजांचा विशेष विश्वास नसल्याने तो त्यांना सैन्यांत हुद्याच्या जागा देत नसे, त्यामुळेही छत्रसाल यास परत जावे लागले असावे, असे समकालीन इतिहासकार भीमसेन हा म्हणतो.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 8 वे

दुरंगी सामना

सन 1671-1674

1. दोन खानांची दक्षिणेत रवानगी. सन 1671 : आणि औरंगजेबाची चिंता

शिवाजीराजांनी पुन्हा सुरत लुटले आणि बागलाणवर स्वारी केली हे ऐकून, ‘त्याने दक्षिणेत प्रलय करून सोडला असला पाहिजे’, अशी औरंगजेबाची खात्री झाली. आणि म्हणून त्याने ताबडतोब म्हणजे ता. 28 नोव्हेंबर सन 1670 रोजी आपला प्रख्यात सेनापति महाबतखान ह्याला दक्षिणेत तातडीने पाठविले. इकडे डिसेंबर 1670 मध्ये शिवाजीराजांनी वऱ्हाडवर स्वारी केली हे ऐकून तर तो अधिकच चिंताग्रस्त झाला. ता. 9 जानेवारी 1671 रोजी औरंगजेबाने, गुजराथचा सुभेदार बहाद्दुरखान यालाही दक्षिणेत जाण्याचा हुकूम केला. दिलेरखानानेहि बहाद्दुरखानाजवळ रहावे असे फर्माविण्यांत आले. ‘सापडेल तेथे शिवाजीस चिरडून टाकावे’ असा सक्त हुकूम दाऊदखान यास देण्यांत आला. अमरसिंग चोडावत आणि इतरही शूर राजपूत यांचे ठाणे दक्षिणेत ठेवण्यात आले. 1671 च्या जानेवारीमध्ये बागलाणकडेही मदत पोहोचविण्याची तजवीज झाली. स्वतः औरंगजेबहि दक्षिणेत जाऊन शिवाजीराजांशी युद्ध करण्याचा विचार करीत होता, परंतु तो पुढेही तसाच राहिला.

2. साथीला जसवंत

ता. 3 जानेवारी 1671 रोजी जसवंतसिंग याला बरोबर घेऊन महाबतखान बुऱ्हाणपुराहून निघाला, तो औरंगाबादेस ता. 10 रोजी पोहोचला, व शहाजादा मुअज्जम याला भेटून पुढे चांदोरकडे रवाना झाला. दाऊदखान याला महाबतखानाचा दुय्यम नेमिले होते. परंतु ही जागा त्याला कमीपणाची वाटून तो दिल्लीस परत जाण्याचा प्रयत्न करू लागला.

3. चांदोरची स्थिती

याप्रमाणे औरंगजेबाची तयारी चालू असता ‘चांदोरकडे शिवाजीराजे काय करीत होते’ हे आता आपण पाहू. डिसेंबर 1670 मध्ये मराठ्यांनी घोडपकिल्ल्यास वेढा घातला होता, म्हणून 28 डिसेंबर रोजी दाऊदखान मराठ्यांवर चालून गेला. इतक्यांत किल्लेदार महंमद

झमान याने मराठ्यांवर हल्ला करून त्यांचा पराजय केला होता. यानंतर दाऊदखान साल्हेरकडे चालून गेला. तिकडेही त्याचा उपयोग झाला नाही, हे मागे सांगितलेच आहे. (पृ. 209 पहा). 1671 च्या जानेवारीमध्ये दाऊदखानाने कांचनघाटाजवळ मुक्काम करून चोहोकडे मराठ्यांवर तो आपल्या फौजेच्या टोळ्या पाठवीत होता. याप्रमाणे बागलाणमध्ये त्याने सुव्यवस्था प्रस्थापित करावी असा त्याला बादशहाचा हुकूम होता असे दिसते. एके रात्री हतगडजवळ त्याने मराठ्यांवर हल्ला करून त्यांचे सातशे लोक कापून काढले.

4. पुन्हा मोहबतखान आणि चैन

शिवाजीने नुकत्याच सादर केलेल्या या अहिवंत किल्ल्याला मोहबतखान आणि दाऊदखान यांनी 1671 च्या जानेवारीमध्ये चांदोर येथून निघून वेढा घातला. एक महिनाभर वेढ्याचे काम चालू होते. व शेवटी दाऊदखानाने तो किल्ला सर केला. परंतु, ‘आपणास यश न मिळाल्यामुळे मोहबतखान संतापून गेला. अलिकडे या उभयतांचे जमेनासे झाले होते. आणि अहिवंत प्रकरणामुळे तर ते फारच बिनसले. मोहबतखान वेढ्याचे काम तसेच टाकून तीन महिने नाशकाला राहिला व पुढे पावसाळ्यांत पारनेरला राहण्यास गेला. इकडे जून महिन्यांत दाऊदखानास परत दरबारांत बोलाविण्यांत आले. या मोहिमेत मोगलांनी जावळा, मार्कंडगड, अचलगिरी आणि अहिवंत हे किल्ले एप्रिल-मे मध्ये सर केले असे दिसते.

या वर्षी ‘अतिशय पाऊस’ पडून रोगराई उत्पन्न झाली व त्यायोगे मनुष्ये आणि जनावरे यांचा संहार उडाला. परंतु त्याच वेळी मोहबतखान सरदाराच्या मेजवान्या व अफगाणिस्थानातून आलेल्या चारशे कलावंतिणी यांच्यांतच तो दंग होउन गेला होता.

5. साल्हेरची लढाई 1671-72

औरंगजेबाला मोहबतखानाचा मोठा भरवसा होता. परंतु 1671 च्या पहिल्या तीन महिन्यांत त्याने काहीही केले नाही, हे पाहून बादशहा फार नाराज झाला. इतकेच नव्हे, परंतु मोहबतखान शिवाजीराजांशी मिळून वागत आहे, असाही त्याला बळकट संशय आला. म्हणून त्याने येत्या हिवाळ्यांत बहादूरखान आणि दिलेरखान यांना दक्षिणेत मोहिमेवर पाठविले. या उभयता सरदारांनी सुरत बागलाणमधून घेऊन मराठ्यांच्या ताब्यांत गेलेल्या साल्हेरला एकदम वेढा दिला. आणि इखलासखान मियाणा, राव अमरसिंह चोंडावत व इतर अंमलदार यांच्यावर वेढ्याचे काम सोपवून ऑक्टोबर महिन्यांत ते अहमदनगराकडे रवाना झाले.

6. इखलासखान

बहादुरखान अहमदनगराहून सूप्याकडे वळला आणि 1671 च्या डिसेंबरच्या अखेरीस दिलेरखानाने पुणे सर करून तेथील नऊ वर्षांवरील सर्व लोकांची कत्तल केली. 1672 च्या जानेवारीमध्ये शिवाजीराजे महाड येथे बसून सैन्याची जमवाजमव करून मोगलांना तोंड देण्याच्या विचारात होते. ''त्याजवर इखलासखान नबाब यांनी येऊन साल्हेरीस वेढा घातला. हे वर्तमान राजे यांस कळून, राजे यांनी, प्रतापराव सरनौबत यांस लष्कर देऊन मोगलाईत पाठविले होते. त्यास पत्रे व जासूद पाठविले की, तुम्ही लष्कर घेऊन, सीताबीने वरघाटे, साल्हेरीस जाऊन मोगली फौजेवर छापा घालणे. आणि कोकणातून मोरोपंत पेशवे, यांस हशमानिशी रवाना केले. हे इकडोन येतील आणि तुम्ही वरघाटे येणे, असे दुतर्फा चालून येऊन गनिमास मारून गर्दीस मिळविणे. त्यावरून प्रतापराव लष्कर घेऊन वरघाटे आले. मोरोपंत पेशवे कोकणातून आले. उभयता साल्हेरीस पावले. एक तर्फे लष्करानी घोडी घातली. एक तर्फेने मावळे लोक शिरले. आणि मारामारी केली. मोगल, पठाण, रजपूत, रोहिले यांच्याशी तोफांचा आराबा घालून मोठे युद्ध चार प्रहर दिवस जाहले तीन कोश औरस चौरस आपले व परके माणूस दिसत नव्हते. हत्ती रणास आले. दुतर्फा दहाहजार मुर्दा पडला. सहा हजार घोडे राजियांकडे आले. सवाशे हत्ती सापडले. सहा हजार उंटे सापडली. मालमत्ता, खजाना, जडजवाहिर, कापड अगणित बिछाईत हातास लागली. बेवीस वजीर नामांकित धरिले. या युद्धांत, प्रतापराव सरनौबत, आनंदराव, व्यंकोजी दत्तो, रूपाजी भोसले, सूर्यराव काकडे, शिदोजी निंबाळकर, खंडोजी गोंदजी व संताजी जगताप, मानाजी मोरे, विसाजी बल्लाळ, मोरो नागनाथ, मुकुंद बल्लाळ व वरकड बाजे, वजीर, उमराव यांनी कस्त केली. युद्ध करता सूर्यराव काकडे पंचहजारी मोठा लष्करी धारकरी, जंबूरियाचा गोळा लागून पडला. वरकडहि नामांकित, शूर पडले. असे युद्ध होऊन फत्ते जाहली. ही खबर घेऊन जासूद आले. त्यांचे हाती राजे यांनी, सोन्याची कडी घातली. सर्वांना बक्षिसी दिधली. मोगलांकडील जे वजीर पाडाव झाले त्यांस, वस्त्रे अश्व देऊन सोडणे म्हणोन हुकूम पाठविला.'' या लढाईंत मोगलांकडील राव अमरसिंह चोंडावत मारला जाऊन त्याचा मुलगा मुहुकमसिंग, इखलासखान मियाणा, व इतर तीस मुख्य-मुख्य सरदार जखमी होऊन मराठ्यांच्या हाती लागले होते. ही हृदयविदारक बातमी बहादुरखान यास कळताच तो बागलाणांतून परत फिरून तातडीने साल्हेरकडेस येण्यास निघाला. ''दिलेरखान येऊन रवळा- जवळयास लागले. गडकरी बरे भांडले. मोठे युद्ध जाहले. गड हातास आला नाही. मोरोपंत पेशवे यांनी उपराळी यास मावळे लोक बारा हजार रवाना केले. त्यांनी जाऊन छापे घातले. ऐसा घाबरा केला. रामाजी पांगेरे म्हणून हशमांचा हजारी. त्याने हजार लोकांनीशी कणेरगडाखाले दिलेरखानाशी युद्ध केले. हजार लोक थोडे देखून दिलेरखान याने फौजेनिशी चालून घेतले. रामाजी पांगेरे याने निदान करावयाचे ठरवून सातशे माणूस निवडून घेतले, आणि भांडण दिधले. दिलेरखान यांची फौज चालून आली. तिने चौफेरा मावळे लोक वेढले. एक प्रहर टिपरी जैसी शिमग्याची

दणाणते तैसे मावळे भांडले. दिलेरखानाचे बाराशे पठाण रणास आणिले. मग सातशे माणूस व रामाजी पांगेरा सर्वही उघडे बोडके होऊन एकेकास वीस-वीस- तीस-तीस जखमा तीराच्या बरचीच्या लागल्या. लोक मेले. पण दिलेरखान यांनी तोंडांत आंगोळी घालून आश्चर्य केले.'' परंतु यापुढे दिलेरखानाची गडबड शांत झाली. साल्हेर येथे मोगलांचा संपूर्ण पराजय करून मोरोपंताने लगेच मुल्हेर सर केले. नंतर साल्हेर-मुल्हेरच्या किल्ल्यावर जरूर तो बंदोबस्त करून स. 1672 च्या जानेवारी फेब्रुवारीमध्ये मोरोपंत सुरक्षितपणे कोकणांत निघून गेला. मराठ्यांच्या या विजयाने शिवाजीराजांची सत्ता दृढमूल होऊन त्यांचा दरारा सर्वत्र पसरला. शिवाजीराजांनी बागलाण हस्तगत केल्याने सुरतेला कायमचाच शह बसला. बहादुर आणि दिलेरखान यांची तर या वेळी मराठ्यांनी अगदी रेवडी उडवून दिली, त्यामुळे त्यांची फारच अपकीर्ति झाली व ते परत फिरले.

7. निर्धास्तपणा

मराठ्यांच्या रेट्यापुढे यावेळी बहादुरखान आणि दिलेरखान नामोहरम होऊन पळून गेले, त्यामुळे त्यांची फारच अपकीर्ति झाली. पुढे मार्च महिन्यात उत्तर हिंदमध्ये सत्नामी लोकांचे बंड झाले आणि एप्रिलमध्ये खैबर घाटात पठाणानी धामधुम उडविली. त्यामुळे औरंगजेबास दक्षिणेत लक्ष देण्यास सवडच सापडली नाही. म्हणून 1672 हे सगळे वर्ष शिवाजीराजांना निर्धास्तपणे आपल्या राज्याची व्यवस्था करण्यात व ते वाढविण्यात घालविता आले.

8. बहादुरखान

बहादुरखान बागलाणांतून पळाल्यावर भीमेच्या काठी काही दिवस राहून अहमदनगरास गेला. सन 1672 च्या मे महिन्यांत मोहबतखान व जूनमध्ये शहाजादा मुअज्जम असे दोघेही, मराठ्यांनी केलेल्या पराजयामुळे, शरमिंदे होऊन उत्तरेकडेस निघून गेले. त्यामुळे दक्षिणेची सुभेदारी सन 1673 च्या जानेवारीमध्ये बहादुरखानाकडेस आली, ती सन 1677 च्या ऑगस्टपर्यंत त्याच्याकडे राहिली.

9. कोळवनांतील विजय 1672: उत्साह

साल्हेर जवळील विजयाने मराठ्यांचा उत्साह इतका वाढला की, त्या सालच्या उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांतही त्यांच्या मोहिमा सुरूच राहिल्या. ता. 19 जून च्या सुमारास मोरोपंत पिंगळ्याने जव्हारचा राजा विक्रमशहा याच्यावर स्वारी करून त्याचा सतरा लक्ष रुपयांचा खजिना व जव्हारचे राज्य हस्तगत केले. तेथून रामनगरावर स्वारी करून ता. 19 जून रोजी तेही सर केले. तेथील राजा सोमशहा हा चिखलीस पळून गेला. मराठ्यांच्या भीतीने गणदेवीसुद्धा उजाड पडली. परंतु तेवढ्यांत दिलेरखान स्वारीची तयारी करीत आहे, असे

मराठ्यांना कळताच ते रामनगरहून मागे फिरले. इतक्यात जोराचा पावसाळाही सुरू झाला, त्यामुळे मराठ्यांना काही दिवस स्वस्थ बसणे भाग पडले. मोरोपंताने लवकरच पंधरा हजार फौजेनिशी पुन्हा रामनगरहून स्वारी करून जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात ते सर केले. तेथील राजा सोमशहा यावेळी दमण येथे पोर्च्युगीजांच्या आश्रयाला जाऊन राहिला. हल्लीचे धरमपुर संस्थान हेच पूर्वीचे रामनगर होय.

10. निर्वेध मार्ग

जव्हार व रामनगर मराठ्यांनी सर केल्याने, कल्याणहून उत्तर कोकणात निर्वेधपणे प्रवेश करण्यास त्यांना मार्ग मोकळा झाला. परंतु यामुळे सुरतेची स्थिती मोठी करुणाजनक झाली. एकादे मराठी सैन्य त्या बाजूने जात असल्याचे वर्तमान सुरतेस कळले की सुरतकरांची पाचावर धारण बसत असे.

11. सुरतेस चौथाईची मोरोपंतांकडून धमकी

सुरतेने चार लक्ष रुपये चौथाई दाखल देण्याबद्दल मोरोपंताने रामनगराहून तीन पत्रे शिवाजीराजांचा मुख्त्यार या नात्याने सुरतकरास पाठविली. त्यातील तिसरे पत्र प्रत्यक्ष शिवाजीराजांनी स्वत: लिहिले आहे असे दिसते. त्यात शिवाजीराजे लिहितात, ‘‘तुम्ही चौथाई वसूल, ताबडतोब माझ्याकडेस भरणा करावा, यासाठी हे शेवटचे पत्र पाठवित आहे. औरंगजेबबादशहा माझ्या प्रजेला त्रास देत असल्यामुळे त्याच्या पारिपत्यासाठी मला ही एवढी फौज ठेवणे भाग पडले आहे. अर्थात् त्या फौजसाठी होणारा खर्च त्याच्याच प्रजेकडून मी वसूल करणार. तरी चौथाईबद्दल चार लक्ष रुपये ताबडतोब पाठवून द्यावेत. ते न आल्यास मी स्वतः सुरतेस येऊन चौथाई वसूल करून घेईन. या कामी प्रत्यक्ष औरंगजेबसुद्धा मला अडथळा करण्यास समर्थ नाही, हे तुम्ही लक्षांत ठेवा.

12. मोगल फौजदार

मराठ्यांनी रामनगर सर केले ही बातमी सुरतेस कळताच सुरतेच्या मोगल फौजदाराने ‘‘पाचशे स्वार व तीन हजार पायदळ इतके नवीन सैन्य ठेवून सुरतेचे रक्षण करावयाचे आहे’’ असे हिंदु व मुसलमान व्यापाऱ्यांना सांगून त्यांच्याकडून फौजेच्या खर्चासाठी पंचेचाळीस हजार रुपये वसूल केले. आणि एकही शिपाई नवीन ठेवता सगळी रक्कम त्याने स्वतःच खिशांत टाकली.

13. फौजदाराचा लोभ

मागे सांगितल्याप्रमाणे शिवाजीकडून तिसरे पत्र आल्यावर सुरतेचे लोक अगदी भेदरून गेले. काही श्रीमंत व्यापारी फौजदाराकडे जाऊन भडोचला निघून जाण्याची परवानगी मागू लागले. मध्यरात्रीपर्यंत त्यांना तिष्ठत ठेवून परवानगी तर दिली. परंतु सकाळी ती परत रद्द

केली. त्याने सर्व व्यापाऱ्यांना बोलावून सांगितले की, ‘‘व्यापाऱ्यांनी आपल्या जवळचे एक लक्ष रुपये द्यावेत व देसायांनी शेतकऱ्यापासून दोन लक्ष रुपये वसूल करून द्यावेत. ‘यासंबंधी एक सबंध दिवस व एक रात्र वाटाघाट होऊन तीन लक्ष्यांच्याऐवजी साठ हजार रुपये द्यावेत असे बोलणे फौजदाराने लावले. ही रक्कम शिवाजीराजांना मिळणार नसून हा फौजदारच मधल्यामध्ये गडप करणार आहे, हे लोकांच्या लक्षांत आले.’ व एक पैहि न देता ते उठून निघून गेले. ‘शिवाजीराजा सुरतेवर चालून येत आहे’, अशी जेव्हा-जेव्हा बातमी उठली तेव्हा-तेव्हा ते लोक, पळून जाण्याचा प्रयत्न करू लागले. परंतु प्रत्येक वेळी फौजदाराने सुरतेचे दरवाजे बंद केल्यामुळे लोकांचा निरुपाय झाला.

14. जव्हार

मराठ्यांनी जव्हारचे राज्य जून 1672 त खालसा केले हे वर सांगितलेच आहे. त्यानंतर तेथील राजा विक्रमशहा मोगली हद्दीत नाशकाकडेस पळून गेला. धारराय कोळी नावाचा दुसरा एक संस्थानिक असाच मराठ्यांनी पळवून लावला होता. विक्रमशहाचा मुलगा धाररायाला सामील झाला. आणि त्याप्रमाणे हे कोळी राजे मराठ्यांच्या मुलुखाला वारंवार त्रास देऊ लागले. पण मराठ्यांनी धारराय व त्याचा साथीदार यांना तत्काळ पकडून त्यांचा शिरच्छेद केला.

15. खानदेश वऱ्हाडवर मराठ्यांच्या स्वाऱ्या 1672

मराठ्यांचा तळ आता रामनगरास राहू लागला. सन 1672 च्या जुलै महिन्यांत मोरोपंताने तेथून घाट ओलांडून नाशकांत शिरून लुटालूट केली व तेथेच आपला मुक्काम केला. यावेळी नाशकास लखुजी जाधवरावाचा पणतु म्हणजे शिवाजीच्या मामेभावाचा मुलगा चार हजार फौजेनिशी मोगलांच्या तर्फेने नाशिक-त्रिंबकास ठाणेदार असून वणी दिंडोरी येथे सिद्दी हलाल हा ठाणेदार होता. मोरोपंताने या दोघांनाही एकएकटे गाठून त्यांचा पराजय केला. या लढायांत मोगली फौजेचा फार नाश झाला व सिद्दी हलाल तर सर्वस्वी लुटून गेला. ही वार्ता दक्षिणचा सुभेदार बहादुरखान याला कळताच त्याने या दोनही ठाणेदारांची सपाटून खरडपट्टी काढली. त्यामुळे हे दोघेही रागावून दुसरे दोन सरदार आणि घोडेस्वारांच्या चार पलटणी यांसह मराठ्यांस जाऊन मिळाले. आणखीही काही सरदार मराठ्यांना मिळतील असे चिन्हे दिसू लागले, तेव्हा गुजराथचा सुभेदार दिलेरखान याच्या तर तोंडचे पाणीच पळाले. कारण याप्रमाणे मोगली फौज निघून जाऊन मराठ्यांस सामील होऊ लागली तर गुजराथचा बचाव तरी कोणाच्या जोरावर करावयाचा हा त्याला मोठाच प्रश्न पडला.

16. लूट

तारीख 25 ऑक्टोबर रोजी एक भली मोठी मराठी फौज रामनगरास येऊन दाखल झाली. हे ऐकतांच सुरतकरांचे पुन्हा धाबे दणाणले. ही फौज पुढे चिखलीस गेली. व तेथून मोगली प्रांतावर विद्युद्वेगाने स्वाऱ्या करून तिने सपाटून लुटालूट केली व ती परत फिरली. हे वृत्त ऐकल्यावर सुरतकरांचा जीव खाली पडला.

17. तेलंगण

सन 1672च्या डिसेंबरमध्ये शिवाजीराजांनी एक लहानशी घोडेस्वारांची टोळी वऱ्हाड-तेलंगण लुटण्यासाठी पाठविली. दक्षिणेचा सुभेदार बहादुरखान याला ही बातमी कळताच तो अहमदनगरहुन निघून बीर आणि कंदाहर येथे भारी सामान ठेवून मराठा स्वारांचा पाठलाग करीत मोठ्या झपाट्याने रामगीर किल्ल्याजवळ येऊन पोचला. परंतु मराठे स्वार त्याच्या पूर्वी दोन दिवस येऊन किल्ल्याच्या पायथ्याची खेडी लुटून, काही लोकांना पकडून घेऊन चालते झाले होते. अर्थात् बहादुरखान हे पाहून गोंधळून गेला, व इंदूर ऊर्फ निजामाबाद या रस्त्याने परत फिरला; आणि कुतुबशाही मुलुखांत शिरून दिलेरखानाच्या सांगण्यावरून त्याने तेथे लुटालूट केली. मराठ्यांनी परत जाताना आपल्या फौजेच्या दोन टोळ्या करून एक गोवळकोंड्यावरून दक्षिणेत रवाना केली. व दुसरी उत्तरेस चांद्यावरून जाऊन मोगली मुलुखांत शिरली. दिलेरखान पहिल्या टोळीवर चालून गेला, व बहादुरखान दुसरीच्या मागे लागला.

18. सुजनसिंग

बहादुरखानाने आपले जड सामान औरंगाबाद येथे ठेवून तो पडतुर, शेलोडे-पिडोला या मार्गाने अंतुरच्या घाटांत येऊन दाखल झाला. यावेळी त्याच्या बिनीवर सुजनसिंग बुंदेला हा सरदार होता. घाटांत मोगली सैन्य घेऊन दाखल होतांच मराठ्यांनी मागे वळून बिनीवर हल्ला चढविला. परंतु सुजनसिंगाने त्यांचा पराजय करून त्यांच्या जवळील सर्व लूट परत मिळविली, आणि संध्याकाळपर्यंत त्यांचा पाठलाग केला. दुसऱ्या दिवशी मोगली सैन्याने दुर्गापुराला घेऊन तळ दिला.

19. बाकापुर

तिसरे दिवशी मोगली सैन्य औरंगाबादेला जाण्यास निघाले. वाटेत मोगलांच्या दहा हजार सैन्यांवर साडेसातशे मराठा स्वारांनी बाबापुराच्या घाटात जोराने हल्ला केला. मोगली सैन्य अगोदरच संख्येने पंधरावीसपट अधिक होते आणि बहादुरखानाने वेळेवर मदतही पाठविली. त्यामुळे त्यांची व मराठ्यांची निकराची लढाई होऊन चारशे मराठे कामास आले आणि बाकीचे पळून गेले. मोगलांना मिळालेल्या या विजयाचे श्रेय शुभकरणाच्या

हाताखाली लढणाऱ्या बुंदेल्यास आहे. त्याचा मुलगा दलपतरावही या वेळी जखमी झाला होता.

20. पाथ्री

दिलेरखानानेही असाच पराक्रम करून आदिलशाहीमध्ये शिरलेल्या मराठा स्वारांवर विजय मिळवून सगळी लूट परत घेतली व पाथ्री येथे येऊन मुक्काम केला. सारांश 1672 च्या नोव्हेंबर- डिसेंबरमधील खानदेश वऱ्हाडवरची मराठ्यांची स्वारी अगदी व्यर्थ गेली. मराठ्यांनी पुन्हा खानदेशांत उतरू नये म्हणून बहादुरखानाने मुख्य-मुख्य घाटांवर तोफा वगैरे ठेवून पूर्ण बंदोबस्त केला. शिवाजीराजांचा व्याही (मुलीचा सासरा) बजाजी नाईक निंबाळकर हाही यावेळी मोगलांना जाऊन मिळाला होता.

21. देशावरील 'पळत्या लढाया' सन 1673 : दलपत बुंदेला

याप्रमाणे खानदेश वऱ्हाडकडचा रस्ता बंद झाल्यावर मराठ्यांनी तिसऱ्याच ठिकाणी प्रवेश करण्याचे ठरविले. प्रथम ते पुणे प्रांतात एकत्र झाले. हे ऐकताच बहादुरखान आपले जड सामान चांभारगावास ठेवून त्यांच्यावर चालून गेला. मराठ्यांची व मोगलांची चांगलीच जुंपली. परंतु मराठे हरले. बहादुरखानाने यावेळी मराठी फौज लुटून ती लूट राव दलपत बुंदेल्याबरोबर बादशहाकडेस पाठविली. तारीख 22 ऑक्टोबर 1673 रोजी बादशहाने ती पाहून संतोष व्यक्त केला. ही लढाई कोठे झाली हे कळत नाही. नंतर भीमेच्या उत्तर तीरावर पेडगाव येथे खानाने मुक्काम केला. हे ठिकाण चांभारगोंद्याच्या दक्षिणेस आठ मैलांवर आहे. हे फार सोईचे स्थळ असल्याने पुढे कित्येक वर्षे खानाचा तळ येथेच राहिला होता. खानाने येथे शहर वसवून एक किल्लाही बांधला. औरंगजेबाने त्या किल्ल्यास बहादुरगड असे नाव देण्याची परवानगी दिली.

22. शिवनेरी

बहुश: याच वर्षी म्हणजे सन 1673 मध्ये शिवाजीने पुन: एकदा आपले जन्मस्थान जो शिवनेरी किल्ला तो सर करण्याचा प्रयत्न केला होता. पूर्वीचा आबाभट आता बाटून 'अब्दुल अझीज' नाव धारण करून औरंगजेबाचा मोठा विश्वासु नोकर बनला होता. व हाच शिवनेरीवर किल्लेदार होता. शिवाजीने याला पुष्कळशी लांच देऊन किल्ला ताब्यात घेण्याचे ठरविले. राजनिष्ठ अब्दुल अझीजने शिवाजीराजांजवळून लाच घेऊन त्यास किल्ल्याचा ताबा घेण्यास एके रात्री सात हजार घोडेस्वार पाठविण्यास सांगितले, आणि बहादुरखानस ही सगळी हकीकत कळवून फौज घेऊन मराठ्यांचे पारिपत्य करण्यास बोलाविले. ठरल्याप्रमाणे मराठी घोडेस्वार किल्ल्याचा ताबा घेण्यास येताच त्यास वरून

अब्दुल अझीजने व खालून बहादुरखानाने कैचीत पकडून सपाटून मार दिला. यात मराठ्यांचे बरेच नुकसान झाले व बाकीचे लोक पळून गेले.

23. विजापुर व कानडा 1673: शिकंदर

विजापुरचा बादशहा अली अदिलशहा तारीख 24 नोव्हेंबर सन 1672 रोजी निवर्तला व चार वर्षांचा शिकंदर गादीवर बसला. सिद्दी खवासखान हा पालक व मुख्य प्रधान बनला. या वेळी आरंभी असा करार होता की, मुख्य राजधानी पालकाने सांभाळावी व माजी वजीर अबदुल महंमद याने पूर्वेकडील प्रांत, बहलोलखानाने पश्चिमेकडील प्रांत आणि मुजफरखानाने कानडा प्रांत यांचे रक्षण करावे. परंतु हा करार मोडून खवासखानाने स्वतःच सर्व अधिकार बळकावले. त्यामुळे हे बाकीचे तिघेजण निघून गेले व राज्यांत सर्वत्र यादवी माजली.

24. पुंडे वकील

अशी अनायासे चालून आलेली संधी कोण दवडील! शिवाजीराजांनी आपला विजापुर दरबारात असलेला वकील ‘बाबाजी नाईक पुंडे’ यास एकदम परत बोलावून विजापूरशी भांडण उपस्थित केले. त्याने अण्णाजी पंताच्या हाताखाली निवडक फौज देऊन त्याला गुप्तपणे पुढे रवाना केले. राजापुरच्या दाट जंगलात या सैन्याने तळ ठोकला. या फौजेपैकी एक तुकडी कोंडाजी फर्जंदाच्या हाताखाली देऊन तिजजवळ सामान वगैरे देऊन किल्ला सर करण्यास पुढे रवाना केली होती. कोंडाजीने गुप्तपणे रात्री चाल करून किल्ल्यापर्यंत जावे, व अण्णाजीने रत्नागिरीच्या जंगलांत दबा धरून बसावे अशी व्यवस्था ठरली होती.

25. पन्हाळा

तारीख 6 मार्च 1673 च्या रात्री अंधार गर्द पडला होता. कोंडाजी तशा अंधारांत पन्हाळ्याच्या पायथ्याशी जाऊन पोचला आणि आपल्या बरोबरच्या लोकांपैकी अत्यंत शूर व साहसी असे साठ मावळे निवडून घेऊन शिड्यांच्या सहाय्याने एकमेकांस मदत करून त्यांच्यासह तो पन्हाळ्यावर चढला. नंतर हे साठ लोक निरनिराळ्या ठिकाणी कर्णे वाजवीत फिरले व त्यांनी किल्ल्यावरील शिबंदीवर निकराचा हल्ला केला. किल्ल्यावरील लोक गैरसावध असल्याने त्यांच्यात पराकाष्ठेचा गोंधळ उडाला आणि सगळ्या रात्रभर हातघाईची लढाई झाली. कोंडाजीने किल्लेदाराला ठार केले व मुजुमदार नागोजी पंडित पळून गेला. दिवस उगवता-उगवता कोंडाजीने किल्ला सर केला व वरील अंमलदारांना पकडून यथेच्छ चोप दिला व त्यांच्याकडून द्रव्य कोठे-कोठे लपवून ठेविले आहे हे समजून घेतले. लाच देऊन पन्हाळा घेतला असे जेधेशकावलीत आहे ते संभवनीय दिसते.

26. अण्णाजी दत्तो

इकडे कोंडाजी फर्जंदाच्या विजयाची वार्ता कळताच अण्णाजी आपल्या सैन्यासह चालून आला व गडावर येऊन दाखल झाला. शिवाजीराजेही राजगडाहून पन्हाळ्यास आले आणि एक महिनाभर तेथे राहून त्याने किल्ल्यावर दारुगोळ्यांची भरपूर सामग्री जमवून किल्ल्याला अजिंक्य स्वरूप आणिले. नंतर तारीख 11 एप्रिल रोजी मराठ्यांनी परळी हस्तगत करून तारीख 27 जुलै रोजी साताराहि सर केला.

27. उमराणीची लढाई 1673 : खवासखान दोषी शाबित

पन्हाळा गमावताच विजापूरचे दरबार खडबडून जागे झाले. व प्रधान खवासखान याला राज्याचा बंदोबस्त व रक्षण करिता येत नाही असे पाहून त्याला दरबाराने फार दोष दिला. पन्हाळा किल्ला परत घेण्यासाठी दरबाराने बहलोलखान यांची रवानगी केली व इतर तीन नामांकित सरदारांना त्याला मदत करण्याची आज्ञा पाठविली. तसेच मोगलांनाहि आपणाकडेस वळवून घेऊन सर्वांनी एकदांच शिवाजीवर घसरून त्याला बुडवून टाकावे असा प्रयत्न विजापुरकडून सुरू झाला. परंतु शिवाजीराजांनी नेहेमीप्रमाणेच जोराचा पहिला तडाखा लगावून विजापूरचे सगळे मनोरथ धुळीस मिळवून दिले. ‘‘विजापुराहून बहलोलखान बारा हजार स्वारांनिशी हिकडे चाल करून आला ही खबर राजियास कळून कुल लष्कर (पंधरा हजार फौज व इतर निवडक सरदार) प्रतापराव याजबरोबर देऊन हुकूम केला की, ‘‘विजापुरचा बहलोलखान एवढा वळवळ करीत आहे. त्यास मारून फत्ते करणे.’ त्याने दोन रात्री मोठमोठ्या मजली मारून ता. 15 एप्रिलचे सुमारास विजयापुरापासून पश्चिमेस 36 मैलांवर उमराणी येथे नबाबास गाठले. चौतर्फा राजियाचे फौजेने कोंडून उभा केला. पाणी नाही. असा जेर केला. सकाळी युद्धास सुरुवात होऊन सगळा दिवसभर युद्धही थोर जहाले. बहलोलचे पुष्कळ पठाण यावेळी कामास आले. त्या मानाने मराठ्यांचे नुकसान थोडे झाले. इतक्यांत अस्तमानही जाहला. मग निदान करून नवाब पाणियावरी जाऊन पाणी प्याला. त्याजवरी प्रतापराव सरनौबत यास अंतस्त कळविले की, ‘आपण तुम्हांवरी येत नाही. पादशहाचे हुकमाने आलो. या उपरी आपण तुमचा आहे. हरएक वक्ती आपण राजियाचा दावा न करी.’ ऐसे कितीएक ममतेचे उत्तर सांगोन सल्ला केला. तेव्हा प्रतापरावांनी आपली फौज मागे बोलाविली आणि बहलोल यास त्याच्या तळावर तिकोटा येथे जाऊ दिले. यावेळी एक लढाऊ हत्ती व काही सामान मराठ्यांच्या हाती आले. मग राजियाचे लष्कर निघोन गेले. राजियास खबर कळोन लष्करास ताकीद करून फजित केले की, ‘सल्ला काय निमित्य केला?’

28. प्रतापराव

उमराणी मोहिमेनंतर प्रतापराव फौजेनिशी मोगलाईंत भागानगरचा देश, देवगड, रामगिरी व इतर देश मारून लुटून माघारे आले. त्याजवरी मागती विजापुराहून बहलोलखान पन्हाळ

प्रांतास बादशहांनी रवाना केला. त्याची तयारी यावेळी बरी होती. त्यामुळे त्याने कित्येक ठिकाणी मराठ्यांचा पराभव करून त्यांना कानड्यांतून हुसकून लावले. स. 1673 च्या जून, जुलै आणि ऑगस्टमध्ये त्याने मराठ्यांना बरेच चेपले असे दिसते. परंतु सप्टेंबरमध्ये तो मिरजेस आजारी पडला. आणि याच वेळी, मोगलांचा सेनापती बहादुरखान विजापूर व गोवळकोंडा यांच्यावर चालून येत असल्याने त्याच्या प्रतिकारासाठी या दोन्हीही बादशहांनी उलट शिवाजीराजांचीच मदत मागितली. मुंबई कौन्सिलचा अध्यक्ष जिराल्ड ऑन्जिअर 16 सप्टेंबर 1673च्या पत्रांत लिहितो, 'शिवाजीराजे आपल्या सर्व शत्रूंना तुच्छ लेखीत आहेत. मोगलांचे सैन्य आणि विजापुरचा बहलोलखान हे शिवाजीराजांच्या राज्यावर कदाचित् दोन बाजूंनी चालून जातील. परंतु त्यांच्याजवळ पुरेशी सामुग्री नसल्यामुळे कोणीही तेथे फार दिवस तळ देऊन राहणार नाही. शिवाय शिवाजीराजांची पळती फौज वारंवार हल्ले करून त्यांना चैनही पडू देणार नाही. आणि हे सरदार स्वतःच्या फायद्यासाठी शिवाजीराजांचा नाशही करणार नाहीत. फक्त बादशाही खर्चाने वारंवार स्वाऱ्या करतील एवढेच.'

29. दशहरा (दसरा)

पावसाळा संपताच तारीख 10 ऑक्टोबर रोजी म्हणजे दशहऱ्याला प्रारंभ झाला त्यादिवशी शिवाजीराजांनी कानडा सर करण्यासाठी मोठे लष्कर पाठविले. डिसेंबरमध्यापर्यंत हे लष्कर तिकडेच होते. परंतु बहलोल, सर्जा आणि इतर विजापुरी सेनापती यांच्या माऱ्यामुळे त्या सैन्याला परत फिरावे लागले.

30. नेसरीची लढाई, प्रतापरावाचा मृत्यु सन 1674

उमराणी येथे विजापुरी सेनापती बहलोलखान चांगला सापडला असून त्याला कायमचे चिरडून न टाकता सोडून दिल्यामुळे शिवाजीराजे प्रतापरावावर खप्पा झाले होते. सन 1674 च्या जानेवारीत त्यांनी पुन: प्रतापरावांस बहलोलखानावर पाठविले. यावेळी त्याला सक्त ताकीद केली होती की, ''बहलोलखानाशी गाठ घालून (त्यास) बुडवून फत्ते करणे. नाहीतर तोंड न दाखविणे.''

31. रागाने केलेला हल्ला

शिवाजीराजांच्या या हुकुमाने प्रतापरावाला मोठा चटका लागून गेला. आणि तारीख 14 फेब्रुवारी सन 1674 रोजी त्याने बहलोलखानाला नेसरीजवळ दोन टेकड्यांमध्ये खिंडीत गाठले. प्रतापराव म्हणजे शिवाजीराजांचा पराक्रमी सेनापतीच. पण शिवाजीराजांच्या ताकिदीच्या पत्राने जे शल्य त्याच्या अंत:करणाला बोचले होते त्यायोगे खिंडीत बहलोलखानाला पाहताच तो संतापाने इतका वेडा होऊन गेला की, आपण सेनापती आहोत याचेही त्याला भान राहिले नाही, व साध्या पाइकाप्रमाणे तो अवघ्या सहा जणांसह

बहलोलखानाच्या अफाट सैन्यावर एकदम तुटून पडला. प्रतापरावांच्या या कृत्याने मराठी सेना तर विस्मयाने मूढ होऊन गेली आणि हे काय होत आहे व आपण काय करावे हेच तिला कळेना. इकडे प्रतापरावसह सहा सात जणांची तर, अफाट विजापुरी फौजेने तेव्हा चटणीच उडवून दिली. मुख्य सेनापतीच पडल्यावर मराठी फौजेची दुर्दशा मग बघावयासच नको. तिचीही धूळधाण होऊन गेली. प्रतापरावांच्या मृत्यूच्या वार्तेने शिवाजीराजांनाही फार वाईट वाटले. शिवाजीराजांनी त्याच्या वारसांचा योग्य परामर्श घेतला व पुढे सहा वर्षांनी त्याची मुलगी राजारामाला केली. हिचे नाव जानकीबाई होय.

32. आनंदराव

प्रतापराव पडल्यावर त्याचा नायब सरनौबत आनंदराव याने फौजेची जमवाजमव करून तिला कशीतरी परत फिरविली. शिवाजीराजांनी आनंदरावला तात्पुरता सेनापती नेमून पुन: बहलोलवर पाठविला व ‘त्याचा पराजय केल्याशिवाय परत फिरू नकोस’ अशी आज्ञा केली. आनंदराव आपली घोडेस्वारांची फलटण घेऊन बहलोलचा शोध करीत विजापूरकरांच्या प्रांतात थेट शिरला. इतक्यांत मोगल सेनापती दिलेरखान आपला अफगाण देशबंधू बहलोल याच्या सहाय्यासाठी ताबडतोब धावून आला. या दोनही सैन्याशी एकाच वेळी लढणे अशक्य हे जाणून आनंदराव, रोजी पंचेचाळीस मैलांच्या दौडीने कानड्याकडे निसटून गेला. व इतक्या चपळाईने धावणाऱ्या मराठ्यांस दोघेही अफगाण वीर आटोपू शकले नाहीत. मराठे गेले हे पाहून बहलोल कोल्हापुराकडे गेला व दिलेर पन्हाळ्याजवळ पाच दिवस राहून त्याला वेढा घालणे अशक्य जाणून आपल्या तळावर (पारनेर येथे ?) निघून गेला.

33. संपगांव

यानंतर तारीख 23 मार्च रोजी आनंदरावाने कानडी मुलुखांत शिरून बहलोलच्या जहागिरीतील संपगावची पेठ लुटून दीड लक्ष होनांची मालमत्ता मिळविली. ही लूट तीन हजार बैलांवर लादून तो परत येत असता दोन हजार घोडेस्वार व इतर पायदळ यांनिशी बहलोल व खिजर यांनी त्याला बंकापुराजवळ गाठले. येथे उभय सैन्याची मार्च अखेरीस निकराची लढाई होऊन खिजरखानाच्या भावाला आनंदरावाने मारून विजापुरी सेना उधळून लावली. या लढाईत आनंदरावाला पाचशे घोडे, दोन हत्ती व इतरही लूट पुष्कळच मिळाली.

34. लूट

हत्ती लुटले गेल्याने बहलोलखानाला फार कमीपणा वाटला. व त्याने ताज्या दमाची फौज घेऊन आनंदरावाला पुन: गाठून त्याचे एक हजार घोडे सर केले व पुष्कळ दूरपर्यंत त्याचा

पाठलाग केला. इकडे आनंदराव बहलोलच्या हातून निसटून सगळी लुट घेऊन तो स्वराज्यांत येऊन दाखल झाला. मिळविलेली लूट सुरक्षित जागी ठेवून एप्रिलच्या प्रारंभी तो बालेघाट चढून दुसरी शहरे लुटण्यास शिवाजीराजांच्या हुकुमाप्रमाणे निघून गेला.

35. पाहणी

तारीख 8 एप्रिल 1674 रोजी शिवाजीराजांनी स्वतः ‘‘लष्करची पाहणी करून लहान-थोर लष्करास व पायदळाच्या लोकांस खजिना फोडून वाटणी केली. आणि सरनौबतीस माणूस पाहता ‘हंसाजी मोहिते’ म्हणून पागेमध्ये जुमला होता. बरा शहाणा, मर्दाना, सबुरीचा, चौकस शिपाई, मोठा धारकरी पाहून त्यास ‘हंबीरराव’ किताबती देऊन सरनौबती सांगितली.’’ तारीख 24 एप्रिल रोजी केळंजा किल्ला सर केला.

36. दिलेरचा पराभव. जानेवारी 1674

विजापुरी सैन्य पन्हाळ्याला झोंबत असता दिलेरखानाच्या हाताखाली मोगली सैन्य जानेवारी 1674 च्या अखेरीस कोकणात उतरून दंगल उडवून देण्याचा प्रयत्न करू लागले. हे पाहून शिवाजीराजांनी कोकणात जाण्याचे सगळे रस्ते मोठमोठी टेकाडे पाडून बंद करून टाकले व जे अवघड रस्ते होते तेथे सक्त चौक्या बसविल्या. तरी दिलेरखानाने तशाही रस्त्याने कोकणात उतरण्याचा प्रयत्न केलाच. पण त्यात त्याला एक हजार पठाणांचे जीव खर्ची घालूनही अपयश घेऊनच परत फिरावे लागले. मराठ्यांचीही प्राणहानी पाच-सहाशेपर्यंत झाली असे इंग्रज लेखक म्हणतात. सन 1673 च्या डिसेंबरपासून सन 1674 च्या मार्चपर्यंत तीन-चार महिने आदिलशहा व सिद्दी यांच्याशी मराठ्यांचे सतत युद्ध चालू होते त्यामुळे फौजा अगदी कंटाळून गेल्या होत्या. यावर्षी अतिवृष्टीमुळे दुष्काळ पडून सर्वत्र अतिशय महागाई झाली व घासकाडीही कोठे मिळेनाशी झाली. त्यामुळे शिवाजीराजांनी आपल्या पागेतील घोडे स्वराज्यांत अनेक ठिकाणी वाटून दिले होते.

37. मोगली सत्ता

पुढे लवकरच खैबर घाटांतील अफगाणांच्या बंडाने भीषण स्वरूप धारण केल्याने, स्वतःच्या देखरेखीखाली युद्ध चालविण्यासाठी औरंगजेब बादशहा तारीख 7 एप्रिल 1674 रोजी दिल्लीहून हसन अब्दल येथे जाण्यास निघाला. व दिलेरखानाला त्याने उत्तरेकडेस बोलावून ईशान्येची सरहद्द सांभाळण्यास सांगितले. त्यामुळे दक्षिणेत एकटाच बहादुरखान राहिला व त्याच्याजवळ फौजही बेताचीच होती. या सर्व कारणांनी दक्षिणेत यावेळी मोगली सत्ता अगदीच क्षीण म्हणजे नाममात्र राहिली होती. आणि अर्थात्च शिवाजीराजांसही ही वेळ स्वस्थपणे राज्यभिषेक करवून घेण्याला उत्तम होती.

38. चतु:सीमा

राज्याभिषेकाच्या वेळी म्हणजे सन 1674 मध्ये शिवाजीराजांच्या राज्याची काय चतु:सीमा होती हे आताच पाहणे मोठे आनंददायक आहे. सन 1648 व सन 1659 या वर्षी या राज्याची मर्यादा काय होती हे मागे 3ऱ्या प्रकरणांत (पृष्ठे 70-71 वर) सांगितलेच आहे. सन 1659 च्या नोव्हेंबरपासून सन 1660 च्या फेब्रुवारीपर्यंत जो मुलुख त्यांनी काबीज केला त्यापैकी दक्षिण कोकण फक्त त्यांजकडे राहिले. बाकीचा प्रदेश लवकरच त्यांचे ताब्यांतून गेला. दक्षिण कोकणात राजापुर व वेंगुर्ला या दोन बंदरांशिवाय रत्नागिरी तालुक्यांतील पश्चिम किनाऱ्यावरची सगळी बंदरे त्यांच्या ताब्यात आली. व राजापुर व वेंगुर्ला ही बंदरे सन 1663 मध्ये शिवाजीराजांनी घेतली. पुढे वाडीच्या सांवतांशी त्यांचा झगडा होऊन त्यांचा बराच प्रांत शिवाजीराजांनी स्वराज्यात सामील केला व दक्षिण कोकणाचे ते एकटेच अधिपती बनले. कुलाब्याच्या पश्चिमेकडील किनाराही सिद्दीपासून त्यांनी हस्तगत केला.

39. प्रांत

सन 1665 च्या पुरंदरच्या तहाने शिवाजीराजांचा जो प्रांत मोगलांकडे गेला होता तो सन 1670-71 मध्ये त्यांनी परत मिळविलाच. सन 1664 पासून मराठ्यांच्या स्वाऱ्या कानडी मुलुखात कारवार, हुबळी, बेदनूरपर्यंत होऊ लागल्या होत्या. परंतु तो प्रांत सन 1675 पर्यंत त्यांच्या ताब्यात आला नव्हता.

40. स्वराज्य

सन 1671-72 मध्ये बागलाण, जव्हार, रामनगर हे प्रांत शिवाजीराजांनी स्वराज्यास जोडले. चांदोरचा डोंगरी किल्ला मात्र मोगल व मराठे यांच्यापैकी कोणाहीकडे कायम असा काही दिवसहि राहिला नाही. खानदेश बागलाणच्या उत्तरेकडील मार्गाच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीनेच फक्त या किल्ल्याचे महत्व शिवाजीराजांस वाटत होते. बाकी विशेष असे यात काही नव्हते.

41. दक्षिण

सन 1673 मध्ये पन्हाळा व कोल्हापूर आणि सन 1675 मध्ये फोंडा स्वराज्यांत सामील केल्याने दक्षिणेकडे शिवाजीराजांचा अंमल दृढमूल झाला. आणि सन 1675 मध्ये हा राज्यविस्तार कोल्हापुरापलिकडे गेला असून वरघाटी कर्नाटकांत जाऊन पोचला होता. याप्रमाणे राज्यारोहणसमयी स्वराज्याची मर्यादा वाढलेली होती.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 9 वे

राज्यारोहण

1. समारंभाच्या आवश्यकतेची भावना

शिवाजीराजांनी अचाट पराक्रम केले, पुष्कळ प्रांत जिंकले, अगणित संपत्ती मिळवली, शूर फौजा पदरी बाळगल्या, लढाऊ जहाजे बांधली, यामुळे परमेश्वरी संकेताप्रमाणे हजारो लोकांचे जीवित त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून राहिले, तथापि त्यांना अभिषेकपूर्वक 'राजा' ही पदवी प्राप्त झालेली नसल्यामुळे राजकीय संबंधांत इतर बादशहांशी वागतांना त्यांना मोठीच अडचण भासत असे. त्याच्या अलोट साहसाने व प्रखर बुद्धिशालित्वाने सर्व जग थक्क होऊन गेले होते तरी औरंगजेब बादशहा त्यांना 'एक लहानसा जमीनदार' समजत असे व आदिलशहाच्या दृष्टीने तर तो 'पदरच्या सरदाराचा बंडखोर पुत्र' ठरलेला होता. गोवळकोंड्याची कुतुबशाही दक्षिणेतीलच असल्याने तेथील बादशहाचीही शिवाजीराजांविषयी भावना अदिलशहाहून भिन्न असण्याचे कारणच नव्हते.

2. अडचणी

यथाशास्त्र 'राजा' ही पदवी प्राप्त झाली नसल्याने ज्या लोकांवर शिवाजीराजे स्वपराक्रमाने राज्य करीत होते. त्यांच्यापासून राजनिष्ठेचीही अपेक्षा त्यांना करता येत नव्हती. राजपद हे वंशपरंपरागत चालणारे असल्याने राजाचे वचन विश्वासपात्र समजतात. या दृष्टीनेही शिवाजीराजांची कुचंबणा होत होती. 'राजा' या नात्याने त्यांना कोणत्याही तहावर सही करता येत नव्हती, व कोणासही कायमच्या देणग्या देता येत नव्हत्या. त्यांनी जिंकिलेल्या प्रदेशावर जरी ते निष्कंटकपणे सत्ता चालवीत असत तरी त्यांचे सर्वमान्य स्वामित्व अजून प्रस्थापित व्हावयाचे होते. त्यांच्या भगव्या झेंड्याखाली जमलेली फौज कोणत्या तरी राजाची प्रजा असल्याने व शिवाजीराजे हे तेव्हा 'राजा' नसल्याने राजद्रोहाच्या आरोपातून मुक्त होत नव्हती. व पूर्वीच्या राजाचे वर्चस्व झुगारून देण्यासही समर्थ नव्हती. सारांश, ... या सर्व अडचणींचा निरास होऊन प्राप्त स्थितीला स्थैर्य देण्यासाठी शिवाजीराजांस 'सशास्त्र राजपद' धारण करविण्याची आवश्यकता होती.

3. जरूरी

भोसले हे मूळचे इतर मराठा सरदारांसारखेच होते. परंतु शिवाजीराजांमुळे त्यांचा अकस्मात कल्पनातीत उत्कर्ष झाल्यामुळे इतर मराठे सरदारांना त्यांचा हेवा वाटू लागला होता. हे मत्सरी सरदार स्वतःस मोठ्या अभिमानाने मोगलांचे अगर अदिलशहाचे राजनिष्ठ चाकर म्हणवून घेत असत व शिवाजीराजांस बंडखोर, लुटारू म्हणून नावे ठेवीत असत. या सर्वांची तोंडे बंद करून औरंगजेब व कुतुबशहा, अदिलशहा यांच्याबरोबरीने मांडीशी मांडी ठोकून बसण्याचा मान मिळविण्यासाठी राज्यारोहणसमारंभाचीच खास आवश्यकता ही होतीच.

4. क्षत्रियत्व

गागाभट्टांच्या मते ‘‘मुसलमान पादशहा तख्ती बसवून छत्र धरून पातशाही करितात आणि शिवाजीराजे यांनीही चार पादशाह्या दबविल्या आणि पाऊण लाख घोडा, लष्कर, गड, कोट असे मिळविले असता त्यांस तख्त नाही, या करिता मऱ्हाटा राजा छत्रपती व्हावा असे चित्तात आणिले.’’ याप्रमाणेच थोर समजूतदार लोकांच्याही भावना झाल्या होत्या. ‘शिवाजीराजे हे हिंदुधर्मरक्षक आहेत, या भावनेने हिंदू लोक त्यांच्याकडे पाहात होते. अर्थात् हिंदुधर्माचा जगात मानसन्मान व्हावा व त्यांची सर्वतोपरी उन्नती व्हावी अशीच त्यांची भावना असणे साहजिक होते.

5. शिवाजीराजांचे क्षत्रियत्व

परंतु अशा तऱ्हेच्या राज्याभिषेकाला एक मोठीच धार्मिक अडचण उपस्थित झाली. ती ही की; हिंदू धर्मशास्त्राप्रमाणे क्षत्रियालाच फक्त राज्यारोहणाचा अधिकार आहे. शिवाजीराजांचे पूर्वज हे शेतकरी असल्याने, क्षत्रियांचे अधिकार त्यांना नव्हते. शिवाय कलियुगामध्ये ब्राह्मण आणि शूद्र असे दोनच वर्ण अस्तित्वांत असून क्षत्रिय आणि वैश्य यांचा संपूर्ण क्षय होऊन ते बीजमात्रे शिल्लक आहेत असे काही लोक मानतात. या सर्व आक्षेपांचा निरास होऊन शिवाजीराजांचे क्षत्रियत्व प्रस्थापित होईपर्यंत राज्यारोहणाचा अधिकार त्याला प्राप्त होत नव्हता. याप्रमाणे सर्व शंकांचे निराकरण करून क्षत्रियत्व प्रस्थापित करण्यासाठी विद्वान् व सर्वमान्य अशा पंडिताची आवश्यकता होती. व त्यावेळी काशीस असा एक गागाभट्ट नावाचा पंडित होता. तो अनायासे यावेळी महाराष्ट्रांत शिवाजीच्या भेटीसाठी आलेला होताच. ‘‘त्यास राजे व सरकारकुन याणी सामोरे जाऊन भेट घेऊन सन्माने आणिले. त्यांची पूजा नानाप्रकारे रत्नखचित अलंकार, पालखी घोडे, हत्ती देऊन द्रव्यही उदंड देऊन पूजिले. गागाभट्ट बहुत संतुष्ट जाहले. स्वतः गागाभट्ट गोसावी थोर पंडित चार वेद, सहा शास्त्रे, योगाभ्याससंपन्न, ज्योतिषी, मांत्रिक, सर्व विद्येने निपुण, जणो कलियुगीचा ब्रह्मदेव असे होते. त्यांनी राजियांचे वंशाचा शोध करिता राजे ‘शुद्ध क्षत्रिय शिसोदे उत्तरेहून दक्षिणेस एक घराणे आले तेच राजियांचे घराणे’ असे

शोधिले.'' त्यावरून शिवाजी सूर्यवंशांतील असून भोसले हे शुद्ध क्षत्रिय असल्याबद्दल गागाभट्टांनी स्वतःची खात्री करून घेतली.

6. समारंभाची सिद्धता: आधार

याप्रमाणे शिवाजीचे क्षत्रियत्व सिद्ध झाल्यावर राज्याभिषेकाच्या विधिचा तपास सुरू झाला. कारण अलिकडे पुष्कळ वर्षात हा विधि झाला नसल्याने त्याचा सर्वांनाच विसर पडलेला होता. ग्रंथांतरीचे आधार शोधून काढून उदेपुर जयपूर कडून चालू पद्धतीची माहिती घेऊन येण्यासाठी मुद्दाम माणसेही पाठविली.

7. लक्षणिय समाजसंमेलन

समारंभासाठी हिंदुस्थानांतील सर्व ठिकाणचे विद्वान् ब्राह्मण मुद्दाम बोलाविण्यांत आले. आणि हा अभूतपूर्व समारंभ पाहण्यासाठी हे शेकडो लोक आपण होऊन आले. एकंदर अकराहजार ब्राह्मण सहकुटुंब सहपरिवार रायगडावर जमले होते. म्हणजे त्यांचीच संख्या पन्नासहजारांजवळ गेली होती. त्या सर्वांना पंचपक्वान्नांचे जेवण नित्यहि मिळत असे. त्याशिवाय इतर पाहुणे, सरदार व आप्तमंडळी, राज्यांतील बहुतेक अंमलदार, इतर राजांचे वकील, परदेशी व्यापारी व प्रवासी ही सगळी मंडळी मिळून सुमारे पन्नास-हजारांची संख्या झाली होती. याप्रमाणे राज्यारोहणासाठी सरासरी एकलक्ष लोक जमले असून प्रत्यही दोनवेळा राजगडावर लक्षभोजन होत होते. आणि स्वाऱ्या करण्यांत, देश जिंकण्यात आणि राज्याची व्यवस्था लावण्यात जसे शिवाजीराजांचे चातुर्य पदोपदी दिसते तसेच ते या एकलक्ष लोकांच्या राहण्याची व जेवणाखाण्याची बरदास्त ठेवण्यातही दिसते. इतक्या लोकांच्या सुखसोईचा आगाऊ पूर्ण विचार करून सर्व व्यवस्था करण्यांत निःसंशय शिवाजीराजांची दूरदृष्टी प्रचितीस येते, असे तत्कालीन इंग्रज लेखकांनीही लिहून ठेवले आहे.

8. पूजा व प्रायश्चित्त

राज्याभिषेकापूर्वी शिवाजीराजांनी निरनिराळ्या क्षेत्री जाऊन तेथील देवतांचे दर्शन घेतले. सन 1674 च्या मे मध्ये ते चिपळुणास गेले व तेथे परशुरामाची पूजा करून तारीख 12 रोजी रायगडास परत आले. चार दिवसांनंतर प्रतापगडावरील 'रामवरदायिनी माते'च्या दर्शनास गेले. तुळजापुरची भवानी ही भोसल्यांचे कुळदैवत. पण ती फार दूर असल्याने या देवीची स्थापना करण्यांत आली होती हे प्रसिद्धच आहे. या देवीला शिवाजीराजांनी छप्पन हजार रुपये किंमतीची दीड मण वजनाची सुवर्णाची छत्री अर्पण केली, व इतरही बरीच देणगी दिली.

9. पहिले प्रायश्चित्त

तारीख 21 मे रोजी दोन प्रहरी ते रायगडावर परत आले व भोसल्यांचा कुलोपाध्याय प्रभाकरभट्टांचा मुलगा बाळंभट्ट याच्या अनुज्ञेने महादेव, भवानी आणि इतर देवस्थाने यांच्या पूजा शिवाजीराजांनी यथासांग केल्या. हा पूजाक्रम बरेच दिवस चालला होता. हे कृत्य संपल्यावर गागाभट्टांनी शिवाजीराजांकरवी यथाशास्त्र प्रायश्चित्त करवून त्यांस शुद्ध करून घेतले. नंतर तारीख 28 मे रोजी उपनयनसंस्कार करून गायत्रीमंत्राचा उपदेशही केला.

10. 'तूला' आणि पुन्हा प्रायश्चित्त

दुसरे दिवशी म्हणजे तारीख 29 मे रोजी ज्ञाताज्ञात दोषपरिहारार्थ सप्त धातू व सप्त धान्ये यात शिवाजीराजांची तूला करून त्यावर एक लक्ष होन दक्षिणा ठेवून तेही सर्व ब्राह्मणांस अर्पण केले. यानंतर एक विधि होण्याचा बाकी राहिला आहे असे दोन पंडितांनी मध्येच उठून सुचविले. ते म्हणाले, "शिवाजीराजांनी निरनिराळी शहरे लुटली व जाळपोळ केली. यात ब्राह्मण, गायी, स्त्रिया व मुले यांची हत्त्या झालेली आहे. तिचे परिमार्जन होणे आवश्यक आहे, व ते प्रायश्चित्तपूर्वक ब्राह्मणांना दक्षिणा दिल्याशिवाय इतर कोणत्याही मार्गाने होणार नाही." त्या दोन पंडितांचे हे म्हणणे सर्वांस पटून यानिमित्त आठहजार रुपये दक्षिणा ब्राह्मणांस देण्याचे ठरवून हाही अडथळा दूर करण्यांत आला.

11. राज्याभिषेक व सिंहासनारोहण

ब्राह्मणांना प्रत्यक्ष सुवर्ण दक्षिणा देऊन सर्व प्रकारची प्रायश्चित्ते करून शुद्ध झाल्यावर शिवाजीराजांना आता राज्यारोहणाचा अधिकार प्राप्त झाला. शालिवाहन शके 1596 आनंदनाम संवत्सरे, ज्येष्ठ शुद्ध 13, शनिवार तारीख 6 जून 1674 हा दिवस राज्याभिषेकासाठी निश्चित करण्यात आला. त्याच्या पूर्वदिवशी म्हणजे शुद्ध 12 रोजी त्यांनी गंगोदकाने स्नान केले. तसेच त्यादिवशी उपोषण करून ब्राह्मणांस दक्षिणा दिली. गागाभट्टास याच दिवशी पाच हजार होन दक्षिणा देण्यात आली, आणि इतर ब्राह्मणांस प्रत्येकी शंभर होन मिळाले.

12. जिजाबाईंचा सुखदर्शनयोग

शुद्ध 13 हा समारंभाचा मुख्य दिवस. आजपर्यंत रोज काहींना काही धार्मिक विधि असून त्यांतच शिवाजीराजांचा बहुतेक वेळ जात असे. आज पहाटेपासूनच विधिंस सुरुवात होणार होती. सचैल व समंत्रक अशा शुद्धोदकाने स्नान केल्यावर शिवाजीराजांनी कुलस्वामीचे दर्शन घेतले. कुलोपाध्याय गागाभट्ट आणि इतर विद्वान् ब्राह्मण यांना नमस्कार केला आणि समर्थ रामदास स्वामी व मातोश्री जिजाबाई यांना वंदन केले. यावेळी जिजाबाईंच्या आनंदाला सीमाच नव्हती. त्यांचे बालपण सुखांत गेले होते. परंतु

तरुणपणांत शहाजीने तिला टाकून दुसरे लग्न केल्याने साहजिकच ती दु:खी होती. आणि पुढे शिवाजीराजांच्या पराक्रमाने तिला आनंद वाटत असला तरी तिचा काल मोठ्या चिंतेतच गेला होता. ती आता ऐंशीच्या घरांत आली असून, अत्यंत वृद्ध झाली होती. तथापि तिचे डोळे मिटण्यापूर्वी शिवाजीराजांना प्राप्त झालेली पदवी व सुख पाहून तिचा आनंद त्रिभुवनात मावेनासा होणे साहजिक होते. मनुष्यजन्मांत अधिकात अधिक जे ऐश्वर्य मिळणे शक्य आहे ते शिवाजीराजांनी स्वपराक्रमाने प्राप्त करून घेतले होते. ज्या देशांत ते जन्मले तेथील शत्रूंना पादाक्रांत करून ते सशास्त्र राज्यावर आरोहण करणार होते. शिवाजीराजे हे अजिंक्य योद्धा असून जिजाबाईंना शिवाजीराजांपेक्षाही प्रिय असलेल्या धर्माचे ते संरक्षक असल्याबद्दल त्यांची प्रसिद्धी झाली होती. या एकंदर कारणांमुळे जिजाबाईंच्या सुखाला तर पारावारच नव्हता. हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासात आता अशा 'दोनच' भाग्यवंती माता दिसतात. एक दुसऱ्या शतकांतील आंध्रराजा शातकर्ण याची मातोश्री गौतमीदेवी व दुसरी सतराव्या शतकांतील ही जिजादेवी होय. या समारंभानंतर अवघ्या बाराच दिवसांनी जिजाबाई मृत्यु पावली. यावरून 'हा समारंभ पाहण्यासाठीच परमेश्वराने तिला आजपर्यंत जिवंत ठेवले होते' असे म्हणावे लागते. नि:सीम मातृभक्त, पौरजनांचा त्राता, त्यांच्या सुख-दु:खात संविभागी, शक यवन पल्हव यांचा नाश करणारा, गोब्राह्मण प्रतिपालक, चातुर्वर्णरक्षक, अनेक समरांत शत्रुसमुदायास पराजित करणारा, सत्पुरुषांचे आश्रयस्थान, श्रीचे अधिष्ठान व दक्षिणापथाचा राजा ही सगळी गौतमीपुत्र शातकर्णाची नाशिक शिलालेखांतील विशेषणे शिवाजीराजांसही पूर्णपणे लागू पडतात.

13. अभिषेक

राज्यारोहणसमारंभांत अभिषेक हा मुख्य विधि असून त्यानंतर छत्रचामर धारण केले म्हणजे छत्रपती ही पदवी प्राप्त होते. अभिषेक समयी शिवाजीराजांचा पोषाख शुभ्र असून त्यांच्या गळ्यांत फुलांचे हार घातले होते. कपड्यांवर सुवासिक द्रव्ये शिंपडली असून इतरही भूषणे ते ल्याले होते. अन् याप्रमाणे वस्त्रालंकारयुक्त होऊन ते अभिषेकासाठी सुवर्णचौकीवर येऊन बसले. ही चौकी दोन फूट उंच व दोन फूट चौरस होती. त्याच्या डाव्या बाजूस पट्टराणी सोयराबाई व मागच्या बाजूस युवराज संभाजी बसले होते. सोयराबाईंच्या पदराची शिवाजीराजांच्या शेल्याशी गाठ मारलेली होती. ''सुवर्णाचे कलश केले व सुवर्णाचे गडवे केले. आठ कलश व आठ गडवे यांनी अष्ट प्रधानांनी राजियांस अभिषेक केला'' सप्त महानद्या व समुद्र यांच्या उदकांनी मंत्रोच्चाराच्या गजरांत व मंगलवाद्यांच्या घोषात तो केला. त्यानंतर (ब्राह्मणवर्णीय) सोळा सुवासिनींनी राजांस पंचारती ओवाळली.

याप्रमाणे अभिषेकाचा विधि यथासांग पार पडला. यानंतर शिवाजीराजांनी कपडे बदलले. वर सोनेरी कलाबतूनी विणकाम केले होते असा शेंदरी अंगरखा त्यांनी अंगात घातला. रत्नजडित सुवर्णालंकारांनी ते विभूषित झाले. मोत्यांचा कंठा व फुलांचा हार यावेळी

त्यांच्या गळ्यांत रुळत होता. आणि मोत्यांचा तुरा असलेली उंची पगडी त्यांच्या मस्तकावर होती. ढाल-तलवार व धनुष्यबाण यांची पूजा केल्यावर त्यांनी पुन: गुरुजनांना वंदन केले व नंतरच्या ज्या दालनात सिंहासन ठेवले होते त्या दालनांत ते सुमूहुर्तावर प्रविष्ट झाले.

14. सिंहासनवर्णन

राज्यारोहण जेथे व्हावयाचे ते दालन उत्तम प्रकारे शृंगारले होते. भिंतीवर धार्मिक आज्ञेप्रमाणे निरनिराळ्या अशा बत्तीस शुभचिन्हाकृती स्वस्तिक ओंकार इ. व कित्येक शुभ वृक्षांची चित्रे काढली होती. दालनाला भरजरीचे छत असून त्याला मोत्याची झालर लावलेली होती. खाली मोठमोठे रुजामे पसरले होते. आणि मध्यभागी सुंदर नकसकाम केलेले सिंहासन ठेवले होते. ‘‘तख्त सुवर्णाचे बत्तीस मणाचे सिद्ध करविले. नवरत्ने अमोलिक जितकी कोशांत होती त्यामध्ये शोध करून मोठी मोलाची रत्ने तख्तास जडाव केली. रत्नजडित सिंहासन सिद्ध केले. रायरीचे नाव रायगड म्हणोन ठेवले. तख्तास स्थळ तोच गड नेमिला. गडावरी तख्त बसवावे असे केले.’’ बत्तीस मण म्हणजे चौदा लक्ष रुपयाचे सोन्याचेच झाले. रत्नाची किंमत त्याशिवाय. हे सिंहासन तयार करीत असताना दिल्लीचे मयूर सिंहासन शिवाजीराजांच्या दृष्टीपुढे असावे. हे सिंहासन अतिशय मौल्यवान होते असे तत्कालीन इंग्रज लेखकही म्हणतात. सिंहासनाच्या अष्टकोनास आठ खांब रत्नजडित केले. ‘‘छत्र जडावाचे मोतीलग झालरीचे करून मस्तकावर धरिले.’’ व्याघ्रांबरावर मखमल लावून ते व्याघ्रांबर सिंहासनावर अंथरलेले होते. सारांश, या दालनांत आर्यपद्धतीचा साधेपणा व मोगली पद्धतीचा विलासीपणा यांचे मिश्रण मोठे हृदयंगम दिसत होते.

15. शुभचिन्हे

सिंहासनाच्या उभय बाजूस सुवर्णाचे त्रिशूळ उभे केलेले असून त्यावर निरनिराळी राजचिन्हे लटकविलेली होती. उजवीकडे देवमाशांची भव्य सुवर्ण-मस्तके अडकवून ठेवली होती. या मत्स्यांचे दांत फारच मोठे होते. डावीकडे एका त्रिशुळावर तुर्कांच्या पद्धतीप्रमाणे घोड्यांच्या शेपट्या लटकावून दिलेल्या होत्या व दुसऱ्यावर न्यायदर्शक चिन्ह म्हणून आडव्या सरळ रेषेत दांडी असलेली तराजू लोंबत होती. राजवाड्याच्या मुख्य दरवाज्याजवळ उदकानी भरलेले कुंभ ठेवले असून त्यावर वृक्ष पल्लव पसरले होते. तसेच गोपुराजवळ एक कलभ (हत्तीचे पिलू) आणि दोन सुंदर घोडे उभे केले होते. घोड्याची लगाम व सामान सोन्याचे केलेले होते. ही सगळी शुभचिन्हे म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

16. छत्रपतित्व

शिवाजी सिंहासनावर आरूढ होताच दरबारी मंडळीनी त्यावर सुवर्णपुष्पांची व रत्नपुष्पांची वृष्टी केली. नंतर (ब्राह्मणवर्णीय) सोळा सुवासिनींनी पंचारती ओवाळली. आणि ब्रह्मवृंदांनी वैदिक मंत्रांच्या घोषांत शिवाजीराजांना शुभ आशिर्वाद दिले. शिवाजीराजांनी त्यांना भक्तिपूर्वक नमन केले, व सर्वांनी "शिवाजीमहाराज की जय" म्हटले. या जयघोषाने आकाश दुमदुमून गेले. सर्व वाद्ये एकाच वेळी वाजविण्यात आली व त्यांच्या आवाजाने नभोमंडळ भेदून गेले. राज्यांतील सर्व किल्ल्यांवर राज्यारोहणाच्या ठरविलेल्या वेळी तोफांची सरबत्ती झाली. या समारंभाचा मुख्य पुरोहित गागाभट्ट, वर मोत्यांचा तुरा लावलेला भरजरीचा राजमुकुट हातात घेऊन, सिंहासनाजवळ गेले व मुकुट त्याने शिवाजीराजांच्या मस्तकावर ठेवून 'शिवछत्रपती की जय' असा घोष केला.

17. अष्टप्रधानांचा आदर-सत्कार

नंतर इतर वेदोनारायण पुढे होऊन त्यांनी शिवाजीराजांवर आशिर्वादाची वृष्टी केली. यावेळी शिवाजीराजांनी सर्वांना मिळून 24 हजार होनांची दक्षिणा वाटली. तीपैकी 7 हजार होन एकट्या गागाभट्टांसच मिळाले. "कित्येक नवरत्नादिक सुवर्णकमले व नानासुवर्णफुले, वस्त्रे, उदंड दिधली. दानपद्धतीप्रमाणे षोडश महादाने इत्यादिक दाने केली. अष्टप्रधानास एकलक्ष होन दर असामीस, त्या खेरीज एक-एक हत्ती, घोडा, वस्त्रे अलंकार असे देणे दिले. अष्टप्रधानांची मुसलमानी पदनामे बदलून मुख्यप्रधान, मंत्री, अमात्य, सुमंत, पंडितराव, सचिव, सेनापती, न्यायाधीश अशी संस्कृत पदनामे ठेवली व तीच प्रचलित केली."

18. मानाप्रमाणे बैठकीचा थाट व शिस्त

'युवराज' संभाजीराजे, मुख्य प्रधान मोरो त्रिंबक पिंगळे आणि मुख्य राजगुरू गागाभट्ट असे तिघेजण सिंहासनाच्या किंचित् खालच्या बाजूला आपण सर्वांना दिसतील असे बसले. बाकीचे सात प्रधान सिंहासनाच्या उजव्या डाव्या अशा दोन बाजूस दोन ओळीत उभे राहिले. बाकीची दरबारी मंडळी व पाहुणे आपआपल्या योग्यतेप्रमाणे मोठ्या अदबीने उभे राहिले होते.

19. ऑक्संडेन

राजारोहणाचा सर्व विधि समाप्त झाला त्या वेळी सकाळी आठाचा सुमार झाला होता. नंतर निराजीपंताने इंग्रज वकील हेन्री ऑक्संडेन यास सामोरे आणून उभे केले. हेन्रीने शिवाजीराजांना खाली लवून मुजरा केला आणि त्याचा दुभाष्या नारायण शेणवी याने इंग्रजांतर्फे हिऱ्याची अंगठी राजांस नजर केली. शिवाजीराजांनी हेन्रीस सिंहासनाजवळ मानाचा पोशाख दिला व मग त्यास रजा दिली.

20. स्वारीची मिरवणूक

सर्वांचा नजराणा झाल्यावर शिवाजीराजे सिंहासनावरून खाली उतरले व बाहेर येऊन आपल्या घोड्यावर स्वार झाले. घोड्यावरील सामान मोठे किमती होते. शिवाजीराजे घोड्यावरुन राजवाड्याच्या मैदानांत आले. तेथे खाली उतरून त्यांनी आपल्या आवडत्या हत्तीवर आरोहण केले हत्तीवरील सामान व झूल याच प्रसंगासाठी अतिशय किंमती अशी मुद्दाम तयार केलेली होती. हत्तीच्या आसपास अष्टप्रधान, मागे सगळा फौजफाटा, आणि जरीपटका, व भगवा झेंडा सर्वांच्या पुढे दोन हत्तीवर, त्यामागे आपआपल्या तुकडीचे पृथक्-पृथक् झेंडे घेऊन सज्ज झालेले पायदळ, नंतर तोफखाना, त्यातच वाद्ये, असा या स्वारीचा थाट होता. रायगडावर या वेळी प्रत्येक घर ध्वजापताकांनी व तोरणांनी शृंगारले होते. ही स्वारी राजरस्त्याने निघाली तेव्हा घरोघरच्या सुवासिनींनी राजावरून मंगलदीप ओवाळले व लाह्या, फुले, दुर्वा, यांचा राजांवर पाऊस पाडला. रायगडावरील अनेक मंदिरांत राजांनी जाऊन दर्शन घेतल्यावर ही स्वारी राजमहालात परत फिरली.

21. इतर दानधर्म

तारीख 7 जून रोजी दरबारचे वकील व पाहुणे यांना पोशाख दिले. इतर ब्राह्मणांना-पुरुषांना तीन पासून पाच रुपयांपर्यंत, मुलांना रुपया-दोन-रुपये दक्षिणा वाटली. आणि इतर भिकाऱ्यांनाही बराच दानधर्म केला. हे दानधर्माचे कृत्य बारा दिवसपर्यंत सारखे चालू होते. व अर्थात्च या दिवशीही सर्वांना सरकारांतूनच जेवण मिळत होते.

22. वर्षा

या प्रसंगी रायगडावर बाहेरचेच एक लक्ष लोक आले होते, व महिना ज्येष्ठाचा होता. त्यामुळे ऊष्मा अतिशय होत असेल यांत शंकाच नाही. परंतु राज्याभिषेक व राज्यारोहण समारंभ झाल्यावर एक दोन दिवसांनीच मुसळधार पाऊस पडून सर्वांच्या सुखशांतीला वृद्धिंगत करिता झाला. मेघराजाही जणू काय या राज्यारोहणाने संतुष्ट झाला असे सर्वांना वाटले. पुढे तारीख 8 रोजी शिवाजीराजांनी एक लग्न केले व नंतर थोडे दिवसांनी आणखी दोन लग्ने केली.

23. जिजाबाईंचा मृत्यु

हा मंगल समारंभ संपल्यानंतर थोडे दिवसांनी म्हणजे तारीख 18 जून रोजी मातोश्री जिजाबाई स्वर्गवासी झाल्या. सुखाची परमावधी व वयाची परिपक्वता झाल्यामुळे हा मृत्यु त्यांसही आनंदप्रद झाला असला पाहिजे. जिजाबाईंची खाजगी संपत्ती 'पंचवीस लक्ष होनांची निघाली असे म्हणतात. मातोश्रीची उत्तरक्रिया झाल्यानंतर राज्यारोहणाचा समारंभ पुन: करण्यांत आला.

24. खर्च

राज्याभिषेक व राज्यारोहण यानिमित्त ‘‘संपूर्ण खर्चाची संख्या एक कोटी बेचाळीस लक्ष होन झाले’’ असे सभासद म्हणतो. म्हणजे दहा कोटी दहा लक्ष रुपये खर्च झाला असे दिसते. आणि लाख-दीड लाख लोकांना एक महिनाभर सुग्रास भोजन, दक्षिणा देणगी, इतर धर्मादाय, सुवर्णसिंहासन, कचेरीचा व नगराचा शृंगार, मेजवान्या, जिजाबाईंच्या मृत्यूनंतर लहान प्रमाणांत का होईना पण दुसरा समारंभ या सर्वांना इतका खर्च होणे साहजिक दिसते.

25. मोगलांवर जंगी स्वारी: जरूरी

स्वस्थपणे विश्रांती घेणे हे शिवाजीला कधीच आवडत नव्हते. व राज्यरोहणाच्या समारंभात खर्चही मनस्वी झाला होता. त्यामुळे कोठेतरी मुलुखगिरीवर निघावे असे त्याने ठरविले.

26. लूट

दिलेरखानास उत्तरेकडे बोलावल्यामुळे दक्षिणेत मोगली सत्ता अगदी कमताकत झाली होती म्हणून तिकडेच प्रथम स्वारी करावी असा विचार मराठा दरबारांत आज दोन महिन्यांपासून घोळत होता. तदनुसार भर पावसाळ्यांत मराठे स्वारीवर निघाले. पहिल्याप्रथम जुलैच्या मध्यास दोन हजार घोडेस्वारांची टोळी बहादुरखानावर पेडगाव येथे चालून गेली. खानाने अर्थात्च तिचा पाठलाग करण्यास सुरुवात केली. या टोळीने खानाला हुलकावणी दाखवून, त्याच्या तळापासून चांगला पन्नास मैल दूर नेला. आणि इकडे निराळ्याच रस्त्याने सात हजार स्वारांनी खानाचा गोठ सावकाशपणे लुटून एक कोटी रुपयांची मालमत्ता आणि औरंगजेबास नजर करण्यासाठी खानाने जमविलेले दोनशे उमदे घोडे मराठ्यांनी आपल्या ताब्यांत घेऊन ते खानाचा गोठ जाळून निघून गेले.

27. कोळवन

विजापूरशी मराठ्यांचे युद्ध चालू होते. पण ते इतके जोरात नव्हते. विजापूरकरांचा एक सेनापती बहुधा दुसरा रुस्तमेजमान हा जुलैमध्ये कोकणात उतरून मराठ्यांपासून राजापूर परत घेण्यासाठी कोल्हापुराजवळ घाटावर सैन्य जमवून तयार होता. ऑगस्ट, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर या तीन महिन्यांत मराठी फौजा कोळवणामध्ये घिरट्या घालीत होत्या व सुरतेला दमदाटी देत होत्या. परंतु तीन-चार हजार कोळी सैन्याने या वेळी मराठ्यांना चांगलेच अडकवून धरिले. पुढे मराठ्यांनी त्यास एक लक्ष रुपयांपर्यंत लाच देण्याचाही प्रयत्न केला. पण तोही व्यर्थ झाला. तेव्हा या बाजूच्या किल्ल्यांचा योग्य बंदोबस्त करून ही मराठी फौज औरंगाबादेस मुख्य फौजेस मिळण्यास निघून गेली, त्यामुळे सुरतेला स्वास्थ प्राप्त झाले. स्वतः शिवाजीराजे औरंगाबादेजवळ मोठी फौज घेऊन आले होते. त्यांनी बहादुरखानाच्या गोठापर्यंत चाल करून औरंगाबादेजवळील कित्येक गावे लुटून नंतर ते

बागलाण-खानदेशमध्ये शिरले. आणि डिसेंबरमध्यापर्यंत तेथेच राहिले. यावेळी शिवाजीराजांनी धरणगाव व तेथील इंग्रजांची वखारही लुटली. येथील फौजदार कुतबुद्दिनखान खेजगी याने मराठ्यांना थोडा अडथळा केला. परंतु त्याचे तीन-चारशे लोक यात पडले व तो स्वतः औरंगाबादेस पळून गेला. बहुश: याच स्वारीत शिवाजीराजांनी जुन्नर जवळ दिला होता. परंतु तटावरील तोफेने मराठ्यांचा एक सरदार अकस्मात् उडवून दिल्याने शिवाजीराजे तत्काळ तेथून परत फिरले.

28. खंडणी

सन 1675 च्या जानेवारीत दत्ताजीच्या हाताखाली तीन हजार मराठी स्वार कोल्हापुरच्या बाजूला फिरत होते. हे पाहून कोल्हापुराने 1500 होन आणि शेवगावाने पाचशे होन खंडणी दत्ताजीस देऊन आपली मुक्तता करून घेतली. फेब्रुवारीच्या मध्याच्या सुमारास मोगली सेना घाट ओलांडून कल्याण येथे आली. तेथे खोजांच्या वगैरे घरांची तिने बरीच जाळपोळ केली आणि ती लागलीच परत फिरली. मराठ्यांनी लगेच तेथे येऊन कल्याण आपल्या कब्जात घेतले.

29. बहादुरखानाचा नादानपणा: तहाची हूल

यानंतर म्हणजे 1675 च्या मार्च ते मे पर्यंतच्या तीन महिन्यांत शिवाजीराजांनी एक गमतीचे राजकारण करून बहादुरखानाला अगदी चीत करून टाकले. त्याच्याशी प्रथम तहाचे बोलणे सुरू केले. एवढी मोठी दक्षिण, अत्यंत चपळ अशा मराठ्यांच्या धडाडीपासून, रक्षण करण्यास बहादुरखान असमर्थ झाला होताच. त्याने शिवाजीराजांचे तहाचे बोलणे एका पायावर मान्य केले. हे पाहून शिवाजीराजांनी त्याला तसाच झुलवीत ठेविले. व आपण मोगलांशी तह करीत आहोत हे विजापुरकरास कळवून त्यांना दहशत उत्पन्न केली आणि फोंड्याच्या वेढ्याच्या वेळी उत्तर सरहद्द आपल्या ताब्यात राहील अशी तजवीज केली. याप्रमाणे तहाच्या निमित्ताने कागदी घोडे नाचवत असताना मिळालेल्या अवकाशांत फौजेला विश्रांती देऊन पुढील स्वारीची जय्यत तयारीही करण्यात आली. आणि आदिलशहापासून काही द्रव्यही मिळविण्याचा प्रयत्न झाला.

30. अटी

बहादुरखानाला कळविलेल्या तहाच्या अटी पुढीलप्रमाणे होत्या. स्वराज्यापैकी 17 किल्ले मोगलांस देणे आणि फौजेसह संभाजीला मोगलांच्या सुभेदाराच्या हाताखाली लढाईस पाठविणे. याच्या मोबदल्यात औरंगजेबाने संभाजीस सहाहजारी सरदार बनवावे आणि भीमेच्या दक्षिणेकडचा सगळा प्रांत शिवाजीराजांकडे ठेवावा. ही तहाची वाटाघाट मुद्दामच शिवाजीराजांनी लांबविली होती. बहादुरखानाने या अटी बादशहास कळविल्यावर व

त्यानेही त्या मान्य करून शिवाजीराजांचे पूर्वपराध क्षमा केल्याबद्दलचे आज्ञापत्र पाठवून दिले. त्या आज्ञापत्राचा योग्य मानमरातबाने स्वीकार करावा असे बहादुरखानाने शिवाजीराजांस सांगून पाठविले. या वेळी म्हणजे सन 1675 च्या जुलैमध्ये मराठ्यांनी फोंडा सर केला असल्याने लगेच शिवाजीराजांनी आपले खरे स्वरूप प्रकट करून मोगलांच्या वकिलास स्पष्ट आणि टोचून सांगितले की, ''बहादुरखानाच्या कोणत्या पराक्रमाला भिऊन मी त्यांच्याशी तह करावा असे तुम्हाला वाटते! जा, येथून लवकर जाऊन तोंड काळे करा! नाही तर तुमची धिंड काढण्यांत येईल.'' त्यानंतर तत्काळ मोगल वकील निघून गेले हे सांगणे नलगे!

31. यादवी

हा एकंदर प्रकार पाहून बहादुरखान तर अगदी गुंग होऊन गेला आणि शरमेने त्याला मरणप्राय दुःख झाले. राजकारणांत झालेल्या फजितीचा पुरता सूड घेण्याचा त्याने निश्चय करून विजापूरचा मुख्यप्रधान खवासखान याच्याशी झटपट ऑक्टोबरमध्ये तह केला. आणि विजापुर व मोगल या दोघांच्या सैन्याने शिवाजीराजांस दाती तृण धरावयास लावावयाचे असे ठरवले. बहादुरखानाची ही कल्पना औरंगजेबालाही पसंत पडली. आणि विजापूरकरांनी बहादुरखानास शिवाजीविरुद्ध यावत् शक्य मदत केल्यास विजापूरकरांची एक वर्षाची खंडणी माफ करण्यांत येईल असे औरंगजेबाने सांगून पाठविले. परंतु इतक्यांत मोगलांच्या दुर्दैवाने ता. 11 नोव्हेंबर 1675 मध्ये बहलोलखानाने मुख्यप्रधान खवासखान याला पदच्युत करून सर्व सत्ता स्वतःच बळकाविली. आणि नंतर आदिलशाहीमध्ये अनेक पक्ष उत्पन्न होऊन त्यांच्यातच यादवी सुरू झाली, व मोगलही त्या पक्षांना मदत करू लागले. त्यामुळे बहादुरखानाचा शिवाजीराजांना चिरडून टाकण्याचा सगळा व्यूह पत्त्याच्या इमारतीसारखा जागच्याजागी कोसळून पडला. मोगलांशी तहाचे बोलणे चालू असताना मराठ्यांचा वेढा फोड्याला पडला होता, हे मागे सांगितलेच आहे. मार्चमध्ये शिवाजीराजांनी कोल्हापूर सर केले. परंतु रायबाग त्यांच्या हाती आला नाही. यानंतर थोडे दिवसांनी पूर्वेकडे दूरवर जाऊन त्याने विजापुर व गोवळकोंडा यांचा प्रांत विशेषतः यादगिरी व हैद्राबादेजवळील दोन गावे लुटली. तेथे त्याला पुष्कळ संपत्ती मिळाली आणि दंड वसुलीसाठी त्याने काही श्रीमंत लोकांनाही पकडून आणले. एप्रिलच्या मध्याच्या सुमारास त्याने पोर्तुगीजांचे कुंकोलिम आणि वेरोडा गावे लुटली. 1675 च्या उत्तरार्धांत मराठ्यांनी कोकण व कर्नाटकांत स्वाऱ्या केल्या, त्याचे वर्णन पुढे देण्यात येईल.

32. मोगलांशी पुन्हा झगडा व विजापुरकरांशी सख्य आणि आजार

1675 च्या नोव्हेंबरमध्ये औरंगजेबाने बहादुरखानाची, शिवाजीराजांनी त्याला चकविल्यामुळे, सपाटून खरडपट्टी काढिली. त्यामुळे तो संतापून जाऊन त्याने एकदम

कल्याणवर स्वारी केली आणि शिवाजीराजांस उत्तर कोकणापर्यंत जोराने रेटीत नेले. 1676 च्या जानेवारीमध्ये मराठ्यांची एक तुकडी औरंगाबादेजवळ आली होती. परंतु बहादुरखानाने फक्त सुटसुटीत सैन्य आपल्याबरोबर घेऊन लासूर येथे त्या तुकडीचा पराभव केला आणि जुन्नरकडे तिला पिटाळून लावलें. याच सुमाराला शिवाजीराजे फार आजारी पडले. ते तीन महिनेपर्यंत बिछान्यावर पडून होते. मार्च अखेरीस ते चांगले बरे झाले! व लागलीच एप्रिलमध्ये विजयापुरापासून त्रेचाळीस मैलांवर असलेले अथणी शहर मराठ्यांनी लुटले. विजापुरास दक्षिणी आणि पठाण असे दोन पक्ष पडून त्यांच्यात यादवी सुरू झाली होती, तिचा फायदा घेऊन शिवाजीराजांनी आपली चार हजार स्वारांची टोळी विजापुरीप्रांतात लुटालूट करण्यास पाठवली. व ती बिनधोकपणे लुटीचे काम करीत होती.

33. मोरोपंत

1676 च्या मेमध्ये मुख्य प्रधान मोरो त्रिंबक याने रामनगरच्या राजास हाकलून देऊन पिंडोळ आणि पायनेका सर केले. तेथून सुरत तीन दिवसांच्या वाटेवर आहे. परंतु पावसाळा जवळ आल्याने विशेष हालचाली न करिता चार हजार फौज तेथे रक्षणासाठी ठेवून बाकीच्या फौजेसह मोरोपंत मे महिन्याच्या अखेरीस परतला.

34. अस्तित्व

अफगाण पक्षाने विजापुरचे राज्य आपल्या ताब्यांत घेतले हे पाहून बहादूरखानाने विजापुरावर जोराची स्वारी केली. यामुळे विजापूरचा नवीन प्रधान बहलोलखान याने जुलै महिन्यांत गोवळकोंड्याच्या मुख्य प्रधान मादण्णा याच्या मार्फतीने शिवाजीराजांशी तह केला. त्या तहाची कलमे अशी होती की, विजापुराने शिवाजीस तीन लक्ष रुपये प्रथम द्यावेत. आणि पुढे दरसाल एक लक्ष होन खंडणी द्यावी. शिवाय कोल्हापुरासुद्धा कृष्णेच्या पश्चिमेकडील सगळा प्रदेश शिवाजीराजेकडे राहू द्यावा. आणि या सर्वांच्या मोबदल्यात शिवाजीराजांनी विजापुरकरांचे मोगलांपासून संरक्षण करावे. परंतु हा तह फार दिवस टिकला नाही. आणि ज्या राज्यांत नेहमी यादवी सुरू असते व कोणताही एक पक्ष अधिकारावर स्थिर नसतो तेथील राजाने केलेले कोणतेही करार मदार असे अल्पजीवीच असावयाचे. शिवाजीराजांना स्वतःला या तहाबद्दल हर्षविशाद असा काहीच वाटला नाही कारण त्याचे लक्ष यावेळी कर्नाटकावरील स्वारीच्या राजकारणाकडेस वेधले होते.

प्रकरण 10 वे
दक्षिणदिग्विजय

1. राजापुरावर पहिली स्वारी आणि रुस्तमेजमान

राजापुरी सरदार रणदौलाखान याला रुस्तुमेजमान् ही पदवी वंशपरंपरागत दिलेली होती. हा रुस्तमेजमान अदिलशाहीच्या नैर्ऋत्य प्रदेशावर सुभेदार होता. त्याचा अंमल पश्चिम किनाऱ्यावर रत्नागिरीपासून खाली गोवा, कारवार, मिर्जनपर्यंत असून इकडे खुष्कीवर रत्नागिरीचा दक्षिण प्रदेश, कोल्हापूर, बेळगाव, धारवाड आणि पश्चिमेकडे कानडी मुलखापर्यंत चालत असे. त्याचे मुख्य ठाणे मिरजेस असून पन्हाळा किल्लाही त्याच्याच ताब्यांत मोडत असे. परंतु बादशहा प्रत्यक्ष त्यावर अंमल चालवीत असे. कारवार आणि राजापूर ही दक्षिणोत्तर बंदरे रुस्तमच्या ताब्यांत असून तेथील युरोपशी फार मोठा व्यापार चालत असे. व या दोनही ठिकाणी इंग्रजांच्या वखारी होत्या. रुस्तमच्या ताब्यांतील पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांतून इराण, बटेविया, जपान, सिलोन, इत्यादी ठिकाणी मिरे, मजलीनचे कापड, खारवलेले धान्य, सुपारी, दालचिनी, कॅलिको कापड, रेशीम, धान्य, कच्ची लाख इत्यादी वस्तू फार मोठ्या प्रमाणांत पाठविण्यांत येत असत. ईस्ट इंडिया कंपनीने या प्रदेशात पन्नास हजार कोष्टी कापड विणण्यासाठी नोकरीस ठेवले होते. गिरसप्पाचे मिरे व हुबळीचे कापड उत्कृष्ट म्हणून या वेळी फार प्रसिद्ध होते. सारांश, याप्रमाणे हा प्रदेश श्रीमंत असून यावर रुस्तमेजमान याची सत्ता चालत होती.

2. मैत्री

तारीख 10 नोव्हेंबर 1659 रोजी प्रतापगडाखाली अफजलखानास ठार मारून त्याच्या फौजेचा शिवाजीराजांनी चक्काचूर करून टाकला हे कळताच डिसेंबरमध्ये रुस्तुमेजमान तीस हजार घोडेस्वारांसह शिवाजीराजांवर चालून आला. परंतु शिवाजीराजांची चांगली तयारी पाहून तो परत फिरला. विजापुरची राजमाता बडेसाहेबिणीचे मत रुस्तमविषयी शुद्ध नसल्यामुळे रुस्तमने स्वतःच्या बचावासाठी शिवाजीराजांशी गुप्तपणे मैत्री केली होती असा त्या वेळी लोकप्रवाद होता. व रुस्तम शिवाजीराजांवर चालून आला तो फक्त बाह्यात्कारी देखावा होता, लढाई करण्याचा त्याचा मुळीच उद्देश नव्हता असे इंग्रजी लेखक म्हणतात.

मात्र लढाईचा उद्देश असता तरी त्याचे शिवाजीराजांपुढे काही चालले नसते हेही त्या लेखकांनी प्रांजळपणे कबूल केले.

3. लूट

अफझलवधानंतर तारीख 28 नोव्हेंबर 1659 रोजी शिवाजीराजांनी ने पन्हाळा सर केला, व ते रत्नागिरीवर चालून गेले. इकडील राजापुरी अंमलदार राजापुरास पळून गेले. कारण हे बंदर शिवाजीराजांचा मित्र रुस्तम याचे होते व यावर शिवाजीराजे स्वारी करणार नाहीत अशी त्यांची खात्री होती. बाकी बहुतेक बंदरे शिवाजीराजांनी आपल्या ताब्यांत घेतली. शिवाजीराजांनी दाभोळ घेतल्यावर तेथील फौजदाराने, अफजलखानाची तीन जहाजे अनुक्रमे 300, 350, 450 टन वजनाची तेथे होती ती आपल्या ताब्यांत घेऊन ते जलमार्गे राजापुरास गेले. रुस्तमने त्याला तेथे चांगला आश्रय दिला. रुस्तुम आणि अफजलखानाचा मुलगा फजलखान यांच्या संयुक्त सैन्याने तारीख 28 डिसेंबर 1659 रोजी कोल्हापुराजवळ शिवाजीराजांवर निकराचा हल्ला केला. परंतु मराठ्यांनी त्यांना अगदी नामोहरम करून टाकले. फजलखानाच्या फौजेचा फार नाश झाला व त्याचे पुष्कळ सोबती कामास आले. मराठ्यांना या वेळी दोनहजार घोडे व बारा हत्ती या लुटीत मिळाले. या पराजयानंतर रुस्तमेजमान हुक्केरीस जाऊन राहिला. इकडे मराठे खुशाल विजापुरी प्रांत लुटत होते पण रुस्तम त्यांचा बंदोबस्त करण्याचा प्रयत्न यत्किंचितही करू शकला नाही.

4. राजापूर

कोल्हापुरच्या पराजयाची वार्ता राजापुरास पोहोचताच तेथील रुस्तमच्या फौजदाराच्या तोंडचे पाणीच पळाले आणि त्याने अफजलखानाचे एक जहाज घेऊन इंग्रजी वखारीचा मुख्य हेन्री रेव्हिंग्टन याच्या मदतीने दूर समुद्रांत पलायन केले. आणि मग मराठ्यांनी सावकाश राजापूर लुटले. परंतु ही हकीकत शिवाजीराजांस कळताच त्याने राजापूरची लूट सगळी परत देवविली व आपला सरदार दोरोजी यास चाकरीवरून काढून टाकले. रुस्तम हा शिवाजीराजांचा मित्र असल्याने राजापूर बंदरसुद्धा त्याचे त्यास परत सोपविले.

5. देसाई

या वेळी शिवाजीराजे वेंगुर्ल्यापासून चार मैलांवर सैन्यासह येऊन धडकले होते. परंतु कुडाळच्या देसायांनी त्याला परत पिटाळून लावले असे एक डच लेखक म्हणतो. सन 1660 च्या आरंभी एक मराठी फौज विजापुरापर्यंत चाल करून गेली होती. परंतु विजापूर आणि गोवळकोंडा यांच्या संयुक्त सैन्याने जोराचा सामना देऊन त्याही टोळीस पळवून लावले.

6. सिंहावलोकन

सन 1661 च्या फेब्रुवारीपासून एप्रिलपर्यंत मराठ्यांनी रत्नागिरीवर स्वारी केली तो इतिहास मागे 4 थ्या प्रकरणांत दिलाच आहे. सन 1663 च्या मार्चमध्ये मोगलांनी नेताजी पालकरांचा पराजय केल्याचे वर्णन मागे पृष्ठ 111 वर आले आहे. या पराजयामुळे कानडी मुलुखाचा उत्तर प्रदेशावर चाल करून जाण्याचा शिवाजीराजांचा बेत त्याला तहकूब करावा लागला.

7. बेदनुर

या सुमारास विजापुरी फौजा बेदनूरवर चालून गेल्या होत्या. त्याची पाठराखणी करण्यासाठी तारीख 11 मार्च 1663 रोजी स्वतः दुसरा अलीआदिलशहा बंकापुरला जाण्यास निघाला. तेथे पोहोचल्यावर त्याने बहलोलखान व शहाजीराजे व इतर सरदार यांना कर्नाटकांतून एकदम बोलावले. ते लांब लांब मजलीने वर्धेच्या काठी येऊन पोहोचले, तोच जून 1663 च्या अखेरीस बहलोल आणि शहाजी यांच्या हातात हातकड्या घालून त्यांना कैद करण्यात आले. परंतु दोन दिवसांनीच शहाजीची मुक्तता केली; तरी त्यांची सरदारी त्याला लवकर दिली नाही. कानडी मुलखावर विजापुरकरांची स्वारी या वेळी जोरात होती.

8. दक्षिण कोकणांतील विजय 1663: शिवाप्पा

बेदनुरास शिवाप्पा नायकाने सनक 1618 पासून 1662 पर्यंत म्हणजे 44 वर्षे राज्य केले. या अवधीत त्याने आपल्या राज्याचा विस्तारही बराच केला. दक्षिण कानडा, म्हैसूरचा वायव्य कोपरा आणि गंगावती नदीपर्यंत मिर्जण बंदरासुद्धा उत्तर कानडा इतकी शिवाप्पाच्या राज्याची शेवटी-शेवटी चतु:सीमा झाली होती. त्याने विजापुरी सरदारांचे सौंद वगैरे किल्ले सर करून बंकापुरापर्यंत आपले राज्य वाढविल्याने त्याची सरहद्द विजापुरकरांच्या सरहद्दीच्या बोकांडी बसू पाहत होती. इतक्यांत शिवाप्पा मरण पावला व त्याचा मुलगा भद्रप्पा गादीवर बसला. परंतु वडिलांचे शौर्य त्यांत नाही हे पाहून सौंदेच्या राजाने आदिलशहाच्या मदतीने त्यावर स्वारी करून त्याला शरण आणले व त्याच्याकडून सौंदे वगैरे किल्ले परत घेतले, सात लक्ष होन खंडणी उकळली आणि तारीख 21 नोव्हेंबर 1663 रोजी आदिलशहा परत फिरला.

9. कानडी मुलुख

वरप्रमाणे अलीआदिलशहा बेदनुरकडे गुंतला असता शिवाजीराजांनी दक्षिण कोकण व वायव्य कानड्यावर स्वारी केली. कोल्हापुर- कुडाळ या रस्त्याने तो मे 1663 मध्ये वेंगुर्ल्यास जाऊन पोहोचला. या वेळी शिवाजीराजांनी लोकांस सुरक्षिततेबद्दल कौल दिले व ते अक्षरशः पाळले, त्यामुळे पुष्कळ प्रांत त्याला अनुकूल झाला. शिवाजीराजे येत आहेत असे

ऐकून संकेलिम-बिचोलिमपर्यंतचे सगळे मुसलमान फौजदार आपआपली ठाणी टाकून पळून गेले. त्यामुळे तिकडेस अराजकता माजून चोर लुटारूंचे पुष्कळच फावले. जून 1664 मध्ये शिवाजीराजे, वेंगुर्ल्यास दोन हजार शिबंदी ठेवून, परत फिरले. फोंड्याच्या फौजदाराने वाडीच्या सावंतांच्या मदतीने खारेपाटणांतून मराठ्यांना हाकलून लावावे असा अदिलशहाचा हुकूम जुलैमध्ये आला. परंतु त्यांच्यातच यादवी चालू असल्यामुळे ते काही करू शकले नाहीत व मराठे तसेच तेथे चिकटून राहिले.

10. फजलखान

रुस्तमेजमानाने शिवाजीराजांशी मैत्री केल्यामुळे आदिलशहाने त्याला नोकरीतून कमी केले व त्याच्या जागी महंमद इखलासखानाची नेमणूक केली. आणि दाभोळ व चिपळूण येथे फजलखान यास नेमिले. याच सुमारास राजापूर शिवाजीराजांच्या ताब्यांत कायमचे गेले.

11. इंग्रज

जुलै 1663 मध्ये रुस्तमच्या हस्तकांनी कारवार येथील इंग्रजांच्या वखारीला अतिशय त्रास देऊन तिच्यापासून पुष्कळ द्रव्य उकळले. पुढे हा त्रास असह्य झाल्याने वखार हुबळीस नेण्याचे विचारांत कंपनी होती. वखार गेल्याने आपले अतिशय नुकसान होईल हे रुस्तम व बादशहा जाणून असल्याने बादशहाने कंपनीस फर्मान पाठवून कळविले की, कंपनीपासून पूर्वीइतकीच जकात घेण्यांत येईल. अधिक मुळीच मागण्यांत येणार नाही. हे फर्मान आल्यावर वखार कारवारास कायम राहिली.

12. तमय्या

सन 1664 मध्ये बेदनूरचा राजा भद्राप्पा याचा खून त्याच्या ब्राह्मण कारभाऱ्यांनी करून त्याचा लहान मुलगा बसव यास गादीवर बसविले. व सर्व राज्यकारभार त्याची मातोश्री चेन्नम्माजी व तिचा प्रियकर तम्मय्या नायक यांच्या हाती आला. हा तम्मय्या मूळचा ताडीविक्या होता. बेदनूरची ही परिस्थिती लक्षात घेऊन आदिलशहाने बहलोलखान व सय्यद लियास शर्जाखान या दोन सेनापतींना एकदम बेदनूरवर पाठविले. याच सुमारास रुस्तमेजमान पुन: आदिलशहाच्या मर्जीत शिरला असे दिसते. महंमद इखलासखानाची बादशहाने कारभारांतून बदली करून पुन: रुस्तम यास ऑगस्ट 1664 मध्ये तेथे सुभेदार नेमिले व शिवाजीराजांस कारभारातून हाकलून लावावे असा हुकूम केला. परंतु त्याने काहीही केले नाही.

13. यादवी

या वेळी अलीआदिलशहाचे लक्ष बेदनूरकडेस वेधले असल्याने व 1664 च्या ऑक्टोबर मध्ये बारा हजार स्वारांनिशी शर्जाखानाच्या मदतीसाठी तो स्वतः बेदनूरला चिरडून

टाकण्यास जाण्याच्या विचारांत असल्याने शिवाजीराजांकडे लक्ष देण्यास त्याला फुरसतच नव्हती. तसेच याच वेळी दक्षिणेत व किनाऱ्यावर अशी काही यादवी माजून राहिली होती की, कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नव्हता. त्यामुळे तेथे शिवाजीराजे निर्धास्तपणे मुलूख काबीज करीत होते. त्यांच्या पराक्रमाने ते सर्वांसच अनिवार्य असा वाटत होते. व त्यांना सगळेच भीत होते असे इंग्रज लेखक म्हणतात.

14. खवासखान

नंतर, भटकळ येथे शिवाजीराजांचे आरमार होते त्याळत बसून पश्चिम किनाऱ्यावरची शहरे लुटावीत असा शिवाजीराजांचा विचार होता. परंतु मध्येच खवासखान त्यांना आडवा आला. तारीख 25 ऑक्टोबर 1664 रोजी या उभयतांची निकराची लढाई झाली. या लढाईच्या निकालासंबंधाने जेधे शकावली व बुसातीने सलातीन यांच्यांत मतभेद आहे. एक म्हणतो खवासखान पळाला तर दुसरा त्याचे उलट म्हणतो. शिवाजीराजांच्या सैन्यांतून अडचणींत सापडलेल्या खवासखानाच्या सैन्यावर बंदुकांच्या गोळ्यांचा वर्षाव होत होता. इतक्यांत खवासखान तरवार घेऊन थोड्या लोकांनिशी मराठ्यांवर चालून गेला व त्यामुळे मराठ्यांचा मोड झाला असे बुसातीने सलातीनकार म्हणतो. परंतु हे शक्य दिसत नाही. या प्रसंगी विजय शिवाजीराजांसच मिळाला परंतु त्याचीही पुष्कळ माणसे कामास आल्याने त्यांना आपला पुढील बेत तहकूब करावा लागला असेल, इतके यात संभवनीय दिसते.

15. सावंत

‘‘कोकणांत कुडाळी लखम सावंत देसाई म्हणोन पुंड होता. बारा हजार हशमांनिशी राहत असे. कुडाळ म्हणजे अदिलशाही. त्याने विजापुरास सांगून पाठविले की, फौज, घोडा, राऊत हशम मेळवून आपण (शिवाजी) राजियावरी चालून जातो. आणि कोकण सोडवितो. त्याजवरून विजापुरीहून खवासखान सरलष्कर, मोठा योद्धा, दहा हजार स्वारांनिशी कुडाळास आला. लखम सावंत बारा हजार हशमांनिशी सामील होऊन होऊन कोकण सोडवीत चालले. इतकियांत राजास खबर कळून लष्कर व हशम निवड करून नीट चालून त्याजवर घेतले. खवासखानास विजापुराहून मदतीस बाजी घोरपडे, दीड हजार स्वारांसह येत होते. घाट उतरोन कोकणात राहिले. त्याजवर राजियांनी लष्कर पाठवून छापा घालून, बाजी घोरपडे कुल् भाऊबंद सहवर्तमान बुडविले. बाराशे घोडी पाडाव केली. मोठे युद्ध जाहले. (हे वर्तमान सन 1664 च्या ऑक्टोबर-नोव्हेंबरमध्ये झाले) पुढे कुडाळावरी खवासखानावरी जावे, त्यासही यासारखे बुडवावे, तो त्यांनी हे वर्तमान ऐकिले. बाजी घोरपडे दीड हजार घोडे समवेत बुडविले. ही खबर ऐकुन धास्त खाऊन घाटावर पळून गेला. कुडाळ देश राजियांनी काबीज केला.’’ सन 1648 मध्ये शहाजीराजांना कैद केले तेव्हा या बाजी घोरपड्यानेच त्याला हातकड्या घालून विजापुरास आणले होते. त्यावरून

शिवाजीराजाने बाजीचा सूड उगविलाच पाहिजे असे शहाजीराजाने त्यांस सांगून पाठविले होते व त्याप्रमाणे शिवाजीने हा सूड उगविला अशी एक प्रचलित समजूत आहे. कसेही असले तरी बाजी घोरपडे हा विजापुरकरांशी मोठ्या इमाने-इतबारे वागणारा सरदार होता व त्यामुळे शिवाजीराजांस त्याचा मोठाच अडथळा होत असला पाहिजे एवढे यावरून स्पष्ट दिसते.

16. फूट

सन 1664 च्या नोव्हेंबरमध्ये ''लखम सावंतावरी राजियांनी नामजादी केली. त्याचीही फौज कित्येक मारिली. यावरि लखम सावंत कुडाळ प्रांत सोडून फिरंगण देशांत (=गोव्यांस) पळाला. कुडाळ देश राजियांनी काबीज केला. फिरंगी (पोर्च्युगीज) यास राजियाचा धाक. (म्हणून तो लखम सावंताला आपल्या येथे) ठेवून घेईना. जागा कुठे नाही.*'' असे झाले. केशव नायक, पेर्नमचा केशव प्रभू आणि बिचोलिमचा रावळ शेणवी हेही आपली जहागीर सोडून रानांत पळून गेले. जहागीर शिवाजीराजांच्या ताब्यांत आली. हे सगळे देसाई गोव्यास मोठ्या कष्टाने राहत असत व मधून मधून आपली जहागीर परत मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असत. परंतु त्यांत त्यांना शेवटपर्यंत यश आले नाही. लखम सावंताचा प्रतिस्पर्धी कृष्ण सावंत हा शिवाजीराजांस येऊन भेटला, त्याला शिवाजीराजांनी कुडाळची देशमुखी देऊन मुख्य नेमले.

17. वेंगुर्ला

वेंगुर्ला येथे मोठा व्यापार चालत असून ते ते पोर्च्युगीजांमुळे मोठे श्रीमंत बंदर झाले होते. शिवाजीराजांनी ते लुटून अपार संपत्ती मिळवली. नंतर दुसरे एक शहर (बहुधा मालवण असावे) लुटले. सन 1664 च्या डिसेंबरमध्ये त्याने फक्त तीनशे स्वार हुबळी लुटण्यास पाठविले. 'ते येत आहेत' हे नुसते ऐकून हुबळीकर शहर सोडून पळून गेले व मराठे हुबळी लुटून परत गेल्यावरही पुष्कळ दिवस परत आले नाहीत. या लुटीत रुस्तमचे लोकही मराठ्यांस सामील झाले होते असे इंग्रज लेखक म्हणतात. सारांश, सन 1665 च्या आरंभी शिवाजीराजांनी कानडी मुलुखांत अगदी प्रळय करून सोडला होता. दक्षिणेतील आठ नऊ बंदरे आपल्या ताब्यांत घेऊन तेथून इराण, बसरा, मक्का इत्यादी ठिकाणी त्यांच्या तर्फे व्यापार सुरू झालेला होता.

18. बसनूरची लूट व कारवारला धमकी 1665

तारीख 8 फेब्रुवारी 1665 रोजी शिवाजीराजे लहान मोठी मिळून 8 लढाऊ जहाजे घेऊन मालवणहून निघाले ते गोव्यावरून बसनूरला जाऊन पोहोचले. त्या वेळी बेदनूरच्या राज्यांत बसनूर हे मुख्य बंदर होते. अचानकपणे शिवाजीराजे तेथे गेल्याने त्यांना तेथे अगणित लूट

मिळाली. नंतर तेथून परत येताना त्यांनी गोकर्ण महाबळेश्वरची यात्रा केली. येथून त्यांनी आपली बहुतेक जहाजे परत पाठवून फक्त बाराच जवळ ठेवली. आणि चार हजार पायदळांसह ते अंकोला येथे चालून गेले. तारीख 22 फेब्रुवारी रोजी ते कारवार येथे पोचले. तेथील वखारींच्या इंग्रजी व्यापाऱ्यांना शिवाजीराजांच्या हालचालींची बित्तंबातमी हेरांच्या मार्फत मिळत असल्याने त्यांनी शिवाजीराजे येण्यापूर्वीच आपल्या वखारींतील सगळी चीजवस्तू व रोकड रक्कम एका लहानशा शंभर टनाच्या जहाजांत भरून दुसरीकडे पाठवून देण्याची तयारी करून ठेवली होती. ते जहाज 'मस्कत'च्या एका इमामाचे असून इमान्युएल डोनाव्हॅडो हा त्यावर कप्तान होता. 'तुमचा माल आपण सुरक्षितपणे घेऊन जाऊ' असे त्या शूर कप्तानाने इंग्रजांस धीराचे अभिवचनही दिले होते. इंग्रज व्यापारीसुद्धा जहाजातच जाऊन सुरक्षिततेसाठी राहिले. इतक्यांत इखलासखानाचा मुलगा व बहलोलखानाचा हस्तक शेरखान हा त्याच दिवशी म्हणजे तारीख 22 फेब्रुवारी रोजीच रात्री कारवारास काही कामासाठी येऊन पोहोचला. येथे आल्यावर त्याला शिवाजीराजांच्या आगमनाची वार्ता कळली. लागलीच त्याने आपल्या पाचशे लोकांनिशी शहराचा बंदोबस्त करून शिवाजीराजांस तसे सांगून पाठवले. त्यामुळे कारवार लुटण्याचा बेत फसला व शिवाजीराजे तेथून निघून कालानदीच्या मुखाजवळ जाऊन राहिले. व इंग्रज व्यापाऱ्यांना आपल्या स्वाधीन करून द्यावे असा शेरखानास निरोप पाठविला. शेरखानाने हा निरोप इंग्रजी व्यापाऱ्यांस कळविला. त्यांनी जहाजावर सुमारे आठ हजार होनांचा माल भरला असताना सुद्धा साळसूदपणे सांगून पाठविले की जहाजावर फक्त दारूगोळा आहे. सोने-नाणे काहीही नाही. शिवाजीराजांची इच्छा असल्यास त्याने तो दारूगोळा घेऊन जावे. याच सुमारास शहरच्या व्यापाऱ्यांनी भलीमोठी रक्कम जमविली. तीत इंग्रजांनीही एकदम 112 पौंड दिले होते. ही सगळी रक्कम शिवाजीराजांकडे पाठवून दिली. ती घेऊन तारीख 23 फेब्रुवारी रोजी ते तेथून निघून वेंगुर्ल्यास गेले. या सालच्या शिमग्याची लूट शेरखानाने मध्ये पडून बिघडवली असे मात्र शिवाजीराजांस वाटले व तसे त्याने बोलूनही दाखविले. याच सुमारास जयसिंग चढाई करून आल्यामुळे शिवाजीराजांना आपल्या स्थळी परत जावे लागले.

19. आदिलशहाचा कारभार 1665: अन् शेरखानावर विषप्रयोग

तारीख 12 जून सन 1665 रोजी पुरंदरचा तह होऊन शिवाजीराजे व मोगल यांचा सल्ला झाला विजापुरी प्रांत लुटण्याला शिवाजीराजे मोकळे झाले. आदिलशाही दरबारांत या वेळी अव्यवस्था अगदी कळसाला पोचली होती. कर्नाटकच्या लढाईंतून बहलोलखानाला आदिलशहाने परत बोलावले. व तो विजापुरास येताच आठ दिवसांच्या आत जून-जुलैमध्ये एकाएकी मरण पावला. बहलोलखानाच्या पदरी दहा हजार लढाऊ पठाण होते. आदिलशहाला खानाचे हे बळ पहावत नव्हते. म्हणून त्याने त्या बहलोलच्या मुलांत व

पुतण्यांत वैमनस्य पेरून दिले. परंतु शेरखानाने आपल्या शौर्याने व न्यायी वर्तनाने सर्वांना कह्यांत ठेवले होते. इतक्यांत आदिलशहाने त्यालाही विषप्रयोगाने ठार मारले. त्यामुळे बहलोलच्या मुलात तंटा उपस्थित झाला व आदिलशहाने त्याची जहागीर घशात टाकली. विजापुरी दरबार तर आता ऱ्हासाच्या घसरणीलाच लागले होते.

20. इखलास खान

पुरंदराकडेस जयसिंगाच्या स्वारीची धामधुम चालत असता खवासखानाचा भाऊ इखलासखान यांनी दाभोळ व दक्षिण कोकणातील बरीच स्थळे मराठ्यांपासून परत घेतली. परंतु लागलीच नोव्हेंबरमध्ये शिवाजीराजांनी इखलासखानाचे दोन हजार शिपाई कापून काढून त्याने सर केलेली सगळी स्थळे परत मिळविली. फक्त वेंगुर्ला आणि कुडाळ विजापुरकराकडेच राहिले आणि राजापुर व खारेपाटण शिवाजीकडे आले. मात्र कारवारच्या आसपासचा मुलूख मराठी सतत लुटीत होते.

21. शिवाजी, रुस्तम 1666 आणि फोंड्याची लढाई

मोगलांच्या तर्फेने शिवाजीराजे पन्हाळ्यावर चालून गेले पण त्याचा तेथे ता. 16-1-1666 रोजी पराजय झाला हे मागे पृष्ठ 101 वर आलेच आहे. नंतर शिवाजीराजे खेळण्याच्या किल्ल्यावर जाऊन राहिले. व एका मुसलमान सरदाराच्या हाताखाली दोन हजार फौज देऊन त्याला फोंड्याला वेढा घालण्यास पाठवले. दोन महिन्यानंतर किल्ल्यांतील लोक शरण आले व सहा तासांत किल्ला खाली करून देण्याचे त्यांनी कबूल केले. इकडे विजापुरकरांनी पाच हजार घोडेस्वार व एक हजार पायदळ देऊन सिद्दी मसाऊद, सिद्दी जोहरचा मुलगा अबदुल अजीज आणि रुस्तमेजमान या तीन सरदारांस पन्हाळ्याकडे शिवाजीराजांवर पाठवले. त्यांनी गुप्तपणे जाऊन शिवाजीराजांवर छापा घालावा असे ठरवले. व त्याप्रमाणे ते ज्या टेकडीवर शिवाजीराजे होते ती चढू लागले. रुस्तम सर्वांच्या पुढे होता. त्याने थोडीशी टेकडी चढल्यावर एकदम आपल्या नौबती वाजविल्या. त्याबरोबर शिवाजीराजे सावध होऊन सैन्यासह तिथून निसटले. परंतु सिद्दी मसाऊद याने सहाशे लोकांनिशी त्याचा पाठलाग करून त्याचे दोनशे मावळे कापून काढले व तो परत फिरला. कारण शिवाजीराजे त्याच्या हाती लागणे शक्यच नव्हते. परत आल्यावर त्याला रुस्तम व शिवाजीराजे यांचा काही पत्रव्यवहार हाती लागला. तो त्याने आदिलशहाकडे रुजू केला. त्यावरून शहाने रुस्तम यास लिहून पाठविले की, ‘तुमचे हे कपटी वर्तन पाहून आम्हांस फार वाईट वाटते. तथापि फोंड्याच्या किल्ल्याला असलेला शिवाजीराजांचा वेढा जर तुम्ही उठविला तर तुम्हांला क्षमा करण्यांत येईल. नाही तर तुम्हांला नोकरीतून बडतर्फी मिळेल.’ हे निर्वाणीचे फर्मान पाहून रुस्तम घाबरला. व त्याने एकदम आपला हस्तक महंमदखान याला कसेही करून वेढा उठवून लावण्याचे लिहिले. या वेळी महंमदखानाने मोठी नामी

युक्ती योजली. तो लहानशी फौज घेऊन फोंड्याच्या जवळच एका खेड्यांत राहिला. व इकडील जहागिरीची व्यवस्था लावण्यास आपण आलो आहोत असे त्याने शिवाजीराजांच्या सेनापतीस सांगून पाठविले. महंमदखानाचा धनी रुस्तम हा आपला धनी शिवाजीराजे यांचा स्नेही आहे हे शिवाजीराजांच्या लोकांस ठाऊक असल्याने त्यांनी महंमदखानाकडे अगदीच दुर्लक्ष केले. एके शुक्रवारी शिवाजीराजांचा मुसलमान सरदार सगळ्याच मुसलमान शिपायांना घेऊन दूर एका मैलावर निमाज पढण्यासाठी गेला. ही संधी साधून महंमदखानाने आपल्या निवडक लोकांनिशी एकदम मराठ्यांवर चाल केली व त्यांना तेथून पिटाळून लावलें. फोंडा किल्ल्यावरील लोक गेले तीन दिवस नुसता झाडपाला खाऊन राहिले होते. त्यामुळे त्यांनाही मदत अगदी ऐनप्रसंगी येऊन पोहोचली व ते संकटमुक्त झाले. यानंतर रुस्तमने फोंडा, कुडाळ, बांदा संकेलिम व बिचोलिम व आणखी पाच प्रसिद्ध शहरे शिवाजीपासून हस्तगत केली. परंतु शिवाजी व रुस्तम यांची मैत्री या प्रकारापासून तुटली.

22. गोवा सर करण्याचे कारस्थान 1668

स. 1666 च्या मार्चमध्ये शिवाजी आगऱ्यास गेला. व त्यानंतर 4 वर्षेपर्यंत कोणालाही त्याचा फारसा उपसर्ग पोचला नाही. फक्त 1668 च्या ऑक्टोबरमध्ये त्याने गोवा सर करण्याचा एक लहानसा प्रयत्न करून पाहिला. सुमारे हजार लोक गोव्यास गुप्तपणे इतस्ततः पसरून त्या सर्वांनी एकदम गोवा सर करावा अशी युक्ती त्याने योजली. आणि तीप्रमाणे चार-पाचशे लोक त्याने गोव्यात पाठविले. परंतु शिवाजीराजांचे हे कारस्थान गोव्याचा पोर्तुगीज व्हाईसरॉय कोंडे याला कळली. त्याने तात्काळ शिवाजीराजांच्या लोकांस कैद केले आणि शिवाजीराजांच्या वकिलांना बोलावून ही सर्व हकीकत सांगितली व त्याच्या श्रीमुखांत भडकाविल्या, आणि सर्वांना गोव्याबाहेर हाकलून दिले. पुढे लवकरच तारीख 27 ऑक्टोबर 1668 रोजी कोंडे मरण पावला. शिवाजीराजांना ही हकीगत कळताच त्याने दहा हजार पायदळ व एक हजार घोडेस्वार जमवून गोव्यावर स्वारी करण्याची तयारी केली. ते राजापुराहून वेंगुर्ल्यास गेले. वाटेतील सर्व किल्ल्यांची तपासणी केली. परंतु पोर्तुगीजांची तयारी पाहून त्याने पुढील स्वारीचा बेत रहित केला व ते राजगडाला परत आले.

23. स्वस्थता

स. 1670 मध्ये शिवाजीराजांचे व मोगलांचे बिनसले. त्यामुळे शिवाजीराजे मोगलांकडेच गुंतून राहिले व कानडी मुलुखाला 1672 पर्यंत स्वस्थता मिळाली. परंतु लवकरच दुसरा अलीआदिलशहा मृत्यु पावल्यामुळे विजापुरी मुलुखांत शिवाजीराजांनी पुन: धामधुम सुरू केली.

24. सख्य

सन 1666 मध्ये रुस्तमाचे शिवाजीराजांशी बिनसल्याची माहिती मागे दिलीच आहे. परंतु या उभयतांचे सख्य पुन: लवकरच जुळले. निदान आदिलशहाला तरी तसा संशय आला असे दिसते. एक किल्लाही त्याने शिवाजीराजांचे स्वाधीन केला असे बादशहास कळले, त्यामुळे सन 1671 मध्ये त्याला नोकरीवरून कमी करण्यांत आले. म्हणून सप्टेंबरमध्ये त्याने बंडाचा झेंडा उभारला आणि शिवाजीराजांच्या गुप्त मदतीने दरसाल तीन लक्ष होन उत्पन्नाचा विजापुरी प्रांतही त्याने बळकावला. मराठ्यांनी पूर्वी एकदा लुटलेले रामबाग शहरही लुटून जाळून टाकले. परंतु एक महिन्याचे आतच विजापुरी फौजांनी रुस्तमचा बंदोबस्त केला. आणि पुढे काही महिन्यांनी त्याच्या ताब्यांत असलेले मिर्जण व अंकोला हे किल्लेही सर केले. सन 1672 च्या मध्याच्या सुमारास मुजफरखान याला विजापुर दरबाराने कानडी किनाऱ्याचा (हद्दीचा) सुभेदार नेमले. त्याने लवकरच बंडखोरांशी तह केल्यामुळे धामधुमी बंद झाल्या.

25. विजापुरी कानडा घेण्याचे निष्फळ बंड-प्रयत्न 1673

तारीख 24 नोव्हेंबर 1672 रोजी अली आदिलशहा मरण पावताच सौंदे आणि बेदनूर येथील राजे बंडाचा झेंडा उभारून विजापुरी प्रांतात चाल करून आले. परंतु मुजफरखानाने त्यांच्यावर स्वारी करून त्यांना शिक्षा केली. व सौंदच्या राजाला तर पदच्युत केले. ह्या बंडाचा बीमोड होतो न होतो तोच मराठ्यांनी कानडी मुलुखांवर दुसरी स्वारी केली. त्या वेळी हुबळी हे मोठे व्यापाराचे स्थळ होते. प्रतापरावांनी ते लुटले. आणि एकट्या इंग्रजी वखारीतूनच 7894 होनांचा मान मराठ्यांना मिळाला. याप्रमाणे अगणित संपत्ती लुटून मराठे तेथून निघून गेल्यावर दुसऱ्याच दिवशी मुजफ्फरखान हुबळीच्या संरक्षणासाठी धावून आला. परंतु तो उशिरा आल्यामुळे 'तो शिवाजीराजांस सामील झाला आहे', अशी त्याच्याबद्दल शंका आली आणि त्याचेच सरदार त्याला सोडून गेले व विजापूरकरांनी त्यास नोकरीतून कमी केले. त्यामुळे तो बंडखोर झाला व बळजबरीने स्वतःची जहागिरी बळकावून बसला. बेळगावचा मजबूत किल्ला व इतरही बराच प्रांत त्याच्या ताब्यांत होता. हे पाहून त्याच्या पारिपत्यासाठी आदिलशहाने मोठे सैन्य रवाना केले.

26. बहलोलखान

पुढे 1673 च्या जूनमध्ये विजापुरी सरदार बहलोलखान याने कोल्हापुराकडे स्वारी करून अनेक चकमकीत मराठ्यांचा पराजय करून त्यांना कारभारातून हाकलून लावले. व तो दक्षिण कोकण व राजापूरवर स्वारी करण्याच्या विचारांत होता. ऑगस्टमध्ये त्याने शिवाजीराजांना बरेच चेपले होते असेच दिसते. परंतु पुढे लवकरच तो मिरजेस आजारी

पडला व मोगलांचा सरदार बहादुरखान हा सप्टेंबरमध्ये विजापुर व गोवळकोंडा यांच्यावर एकदम चालून आल्याने त्याच्या प्रतिकारार्थ या दोन्ही बादशहानी उलट शिवाजीराजांचीच मदत मागितली. हा इतिहास मागे आलाच आहे.

27. बंकापुर

सप्टेंबरच्या अखेरीस शिवाजीराजांनी मोठे सैन्य जमवून मोगली प्रांतावर स्वारी करण्याचा बेत ठरवला. आणि लुटीचे सामान भरून आणण्यासाठी वीस हजार पोती नवीन तयार केली. परंतु इतक्यात मूळचा बेत फिरवून दशहराच्या दिवशी म्हणजे 10 ऑक्टोबर रोजी 25 हजार सैन्यासह विजापुरी प्रांतावर स्वारी करुन बंकापूर वगैरेसारखी श्रीमंत शहरे लुटली व ते कानडी मुलखांवर चालून गेले. डिसेंबरच्या आरंभी चारहजार पायदळ व दोनहजार घोडेस्वार इतक्या सैन्यानिशी त्यांनी कडरा येथे जाऊन चार दिवस मुक्काम केला. परंतु बहलोलखान आणि सर्जाखान या दोघांनीही त्यांच्यावर स्वारी करून बंकापूर आणि चांदगड अशा दोन ठिकाणी त्यांचा पराभव केल्यामुळे ते कानड्यांतून परत फिरले.

28. कानडी मुलखांतील यादवी 1674 आणि मियासाहेब

याप्रमाणे मराठे कानड्यांतून निघून गेल्यावरसुद्धा कानडी मुलखाला शांतता प्राप्त झाली नाही. कारण कारवारचा फौजदार मियासाहेब याने लागलेच तेथे बंड उभारले. मियासाहेबाला शिवाजीची चिथावणी होती असे म्हणतात. आदिलशहाने मियासाहेबावर सैन्य पाठवले. त्यांच्या चकमकी बरेच दिवस चालू होत्या. 1674 च्या फेब्रुवारीमध्ये विजापुरी सैन्याने सौंदे काबीज केले. त्यात मियासाहेबांची बायकोही त्यांच्या हाती लागली. तथापि बंडखोर मियासाहेब इतर किल्ल्यांवरून लढाई चालवीतच होता. पुढे आबूखान ऊर्फ दुसरा रुस्तमेजमान याला विजापुरकरांनी कानडी मुलखाची सुभेदारी दिली. याच सुमारास मियासाहेब त्याच्या सैन्यास पगार न मिळाल्यामुळे ते त्याला सोडून गेले. आणि 22 एप्रिल रोजी मियासाहेब याच्या बंडाचा शेवट झाला. बकदरा, कारवार, अंकोला आणि शिवेश्वर हे किल्ले तोफेचा एकही आवाज झाल्याशिवाय आबूखानाच्या हाती आले. आबूखानाने ‘मियासाहेबांची बायको तत्काळ मुक्त करावी असे’ त्या उभयतांच्या तहात ठरले होते. या वेळी शिवाजीराजे कारभारापासून एक दिवसाच्या रस्त्यावर येऊन राहिले होते. आणि तेथे एका उंच टेकडीवर एक मोठा किल्ला बांधण्याचे विचारात होते.

29. यादवी

दुसऱ्या रुस्तमेजमानाची आपल्या बापाप्रमाणे, मराठ्यांशी मैत्री नव्हती. 1674 च्या ऑगस्टमध्ये त्याने नर्सा येथील शिवाजीराजांच्या प्रजेपैकी एका श्रीमंत अश्या व्यापाऱ्याला पकडून नेले. त्यामुळे शिवाजीराजांनी त्याच्यावर स्वारी करण्याची तयारी केली. इतक्यांत

ऑक्टोबरमध्ये रुस्तम यास विजापुरचा वजीर खवासखान याने बोलावले. त्यामुळे आपली सुभेदारी जाणार असे रुस्तम यास वाटून त्याने कारवारच्या अनेक व्यापाऱ्यांकडून मिळाले तेवढे कर्ज घेतले, व नंतर ते विजापुराकडे निघून गेले. ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यांत मराठ्यांचा सरदार अनाजी दत्तो तीन हजार फौजेनिशी कुडाळमधून फोंड्यावर गेला. परंतु तेथे मामतखानाची तयारी चांगली असल्यामुळे अनाजी दत्तोने विशेष गडबड केली नाही.

30. घोटाळा

विजापूरी दरबारांत या वेळी मनस्वी घोटाळा माजून राहिला होता. मोठमोठ्या सरदारांची आपआपसात भांडणे सुरू होती. वजीर खवासखान याला अफगाण पक्षाने अगदी जेरीस आणले. रुस्तम (दुसरा) या वेळी विजापुरास पोचलो व त्याची सुभेदारी त्याच्या अंदाजाप्रमाणे त्याच्याकडून गेलीच. अर्थात्च ही संधी शिवाजीराजांना मिळताच त्याने कानडी मुलुख सर केला व तो त्याच्याकडे कायमचाच राहिला. त्याने मोगल सुभेदार बहादुरखान याला तहाच्या नादी लावून कसे फशी पाडले हे मागे आलेच आहे.

31. 'फोंडा' सर व नंतर 'कानडा' खालसा 1675: वेढा

पंधरा हजार स्वार, चौदा हजार पायदळ आणि कुदळी, पावडे वगैरेसह दहा हजार बिनीचे लोक, इतक्या फौजेनिशी तारीख 22 मार्च 1675 रोजी शिवाजीराजे विजापुरास आले. तेथे तीन दिवस मुक्काम करून चाळीस जहाजे वेंगुर्ल्यास तयारी ठेवण्यास सांगून अत्यंत त्वरेने ते कुडाळात गेले, आणि तारीख 8 एप्रिल रोजी त्याच्या सैन्याने फोंड्याच्या मजबूत किल्ल्याला वेढा दिला. हा किल्ला गोव्याजवळ असून विजापुरकरांच्या ताब्यात होता. तिकडे वेढ्याचे काम चालू असता मराठ्यांनी हैदराबादेजवळची दोन मोठी शहरे व अटगिरी ही लुटून अगणित संपत्ती मिळविली व पुष्कळ श्रीमंत लोकांना निष्क्रयासाठी (= दंडाच्या आशेने) कैद करुन नेले.

32. फोंडा

महंमदखान हा फोंड्यास किल्लेदार होता. आणि किल्ल्यांतून फक्त चार महिन्यांचीच बेगमी होती. विजापुराकडून त्याला मदत मिळण्याची आशा नव्हती. व पोर्तुगीज काही सहाय्य करतील म्हणावे तर मराठी सैन्याच्या पराक्रमाला पाहून त्यांच्याच तोंडचे पाणी पळून गेले होते व भीतीने ते स्वतःच चळचळा कापू लागले होते. पावसाळ्यांत सुद्धा वेढा चालवायचाच अशा निश्चयाने दोन हजार स्वार व सात हजार पायदळ फोंड्यास वेढा घालून बसले होते. तथापि महंमदखानाने फोंडा मोठ्या शौर्याने लढवला. एक-दोन वेळा मराठ्यांनी आत शिरण्याचा प्रयत्न केला पण त्यात त्यांची फारच हानी झाली. शेवटी बारा फूट उंचीची मातीची भिंत रचून मराठी सैन्य फोंड्यापुढे अड्डा ठोकून बसले. मराठ्यांनी फोंडा घेतला

की, आपला गोवा सहज त्यांच्या हाती जाईल हे पोर्तुगीजांना दिसत असल्यामुळे त्यांनी गुप्तपणे दहा बोटी भरून धान्य वगैरे सामान फोंड्यास पाठविले. परंतु मराठ्यांनी त्या बोटी मध्येच पकडल्या. इकडे वेढ्याचे काम जोराने चालू होते. शिवाजीराजांनी फोंडा सर करण्यास एक युक्ती योजली. त्याने पाचशे शिड्या तयार केल्या व अर्धाशेर सोन्याच्या वजनाचा एक असे पाचशे गोफ करविले. व शिडी लावून कोटावर चढून जाणारास ते इनाम देण्याचे ठरवले. या वेळी बहलोलखान मिरजेस होता. त्याला फोंड्याच्या वेढ्याची वार्ता कळताच तो पंधरा हजार फौजेनिशी किल्लेदाराच्या मदतीस येण्यास निघाला. परंतु पूर्वीच शिवाजीराजांनी हे जाणून मार्गात झाडे-झुडपे वगैरे टाकून मार्गच बंद करून टाकला होता त्यामुळे बहलोल परत फिरला. बहलोल यास शिवाजीराजांनी लाच दिली असेही कित्येक म्हणतात. सरतेशेवटी तारीख 6 मे रोजी फोंड्याचा किल्ला शिवाजीराजांच्या स्वाधीन झाला. किल्ल्यावरील सर्वांची कत्तल झाली. फक्त किल्लेदार महंमदखान व आणखी चार-पाच असामी वाचले. आसपासचे इतर किल्ले महंमदखानाने शिवाजीराजांना मिळवून दिले. अंकोल्याचा फौजदार इनायतखान थोडी गडबड करू लागला, परंतु आता फोंड्याच्या वेढ्यात गुंतलेली एवढी सगळी फौज मोकळी झाली असल्याने इनायतखानाचे काही चालले नाही. अंकोला, शिवेश्वर, कारवार कद्रा हे सगळे किल्ले शिवाजीराजांच्या हस्तगत झाले. आणि तारीख 25 मे च्या सुमारास गंगावती नदीपर्यंतचा सगळा विजापुरी प्रदेश शिवाजीराजांच्या स्वाधीन झाला.

33. कानड्यांत वरघाटी मराठे: कारवार

सन 1675 च्या एप्रिलमध्ये मराठ्यांनी कारवारावर स्वारी करून ते अगदी जाळून टाकले, तथापि इंग्रजी वखारीला धक्का लावला नाही. पुढच्याच महिन्यांत फोंडा पडताच कारवारचा किल्लाही स्वराज्यांत सामील झाला. लवकरच पावसाळा सुरू झाल्याने लढाया बंद झाल्या. फौज मिरजेस ठेवून बहलोलखान विजापुरास गेला व शिवाजीराजे राजापुरावरून रायगडास तारीख 12 जून रोजी गेले.

34. खिजरखान

मे अखेरीस मराठ्यांची एक तुकडी सौंदच्या राज्यांत होती. त्यांनी त्या राज्याचे सुपे व उलवी हे प्रांत विशेष अडथळ्याशिवाय काबीज केले. परंतु लवकरच खिजरखान पानी याने व स्थानिक देसायांनी मराठ्यांवर हल्ले चढवून त्यांची तीनशे माणसे कापून काढली आणि दोनहि प्रांत परत मिळवले. अंकोल्यापासून 7 मैलांवर वरहुल्ली येथे जकात वसुलीसाठी मराठ्यांची एक तुकडी ठेवली होती. तिलाही ऑगस्ट 1675 मध्ये खिजरखानाने पळवून लावले.

बेदनूरच्या विधवा राणीचे व तिचा प्रियकर तिम्मया यांचे बिनसले. परंतु सर्व सत्ता तिम्मय्याचे हाती असल्याने राणीला त्याच्याशी समेट करणे भाग पडले. व हा समेट सन 1675 च्या ऑगस्टमध्ये झाला. परंतु राणीने गुप्तपणे शिवाजीराजांकडे बोलणे लावून वार्षिक खंडणी कबूल करून आपले संरक्षण करण्यास बोलावले. त्याप्रमाणे मराठी वकील बेदनूरच्या दरबारी येऊन राहिला.

35. दळवी

उत्तर कानडांतील दळवी आणि देसाई यांनी प्रथम शिवाजीराजांना विजापुरकराविरुद्ध मदत केली होती. परंतु आता त्यांना मराठ्यांचा कडक अंमल नकोसा झाला होता, त्यामुळे ते चळवळ करू लागले व फौजदार जमवून मराठ्यांवर कारवार येथे त्यांनी हल्लाही केला. परंतु यावेळी विजापुर दरबारांत यादवीचा जोर बराच झालेला असल्याने दळवी वगैरेंचे काही चालले नाही आणि दक्षिण कोकण व उत्तर कानडा शिवाजीराजांकडेच राहिले. तथापि बेदनूर काही शिवाजीराजांच्या छत्राखाली आले असे दिसत नाही. कारण बेदनूरच्या राणीचे सौंदच्या राजाशी युद्ध होऊन शिर्सी, सेरा हे किल्ले व मिर्जान बंदर राजाने घेतले असा उल्लेख तारीख 29 जुलै 1679 च्या पत्रांत आहे.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 11 वे

दर्यास पल्याण

1. पश्चिम किनाऱ्यावरील सिद्दी : परिस्थिती

पश्चिम घाटावर किनाऱ्याच्या बाजूस स्वराज्याचा अंमल बसू लागताच पश्चिम समुद्रांतील आरमाराशी शिवाजीराजांचा संबंध आपोआप आला. विशेषतः शिवाजीराजांचा इकडील संचार जंजिऱ्याच्या सिद्दीच्या डोळ्यांत अधिक खुपू लागला. जंजिरा हे बेट मुंबईच्या दक्षिणेस 45 मैलांवर आहे. खाडीच्या पूर्वेस अर्ध्या मैलावर राजपुरी असून तेथून आग्नेय दिशेस दोन मैलावर 'दंडा' हे शहर आहे; व यावरून दंडाराजपुरी हे संयुक्त नाव प्रचलित होऊन येथे सिद्दीचे मुख्य ठाणे वसलेले होते. हल्लीचा बहुतेक कुलाबा जिल्हा त्यावेळी या सिद्दीच्या ताब्यांत असे.

2. सिद्दी

ईसवीसनाच्या पंधराव्या शतकांत सिद्दीने आपली वसाहत या बाजूला प्रथम केली. त्यावेळी हा प्रदेश अहमदनगरच्या निजामशाही राज्यांत मोडत होता. व त्या राजाने एका सिद्दीला आपला सुभा नेमले. परंतु हा प्रदेश मुख्य राज्याहून पुष्कळच दूर असल्याने सिद्दी लोक जवळ जवळ स्वतंत्र असेच राहिले; आणि सन 1636 मध्ये मोगल व विजापुरकर यांच्यांत झालेल्या सिद्दी विजापुरकरांचे अंकित झाले, आणि तेव्हा आदिलशहाने त्यांस वजीर हा किताब देऊन नागोठण्यापासून बाणकोटापर्यंतच्या प्रदेशाची देखरेख करण्याचे काम त्यांना सोपवले, व त्याचे मोबदल्यांत त्यांनी विजापुरकरांच्या व्यापाराचे व मक्केच्या यात्रेकरूंचे संरक्षण करावे असे ठरवले.

3. आरमार वर्णन

जंजिऱ्याचे सिद्दी हे मूळचे लढाऊ असून तेथे सरदार बनले व बऱ्याचशा प्रदेशावर स्वामित्व गाजवू लागले. त्यांनी आपल्या लहानशा जातीत जे नियम करून ठेवले तेही फार महत्त्वाचे होते. मुख्य सत्ताधारी निवर्तल्यावर त्याचे जागी त्याचा मुलगाच यावयाचा असा इतरत्र असलेला नियम येथे नसून मुख्याच्या जागी जो सर्वांत अधिक पराक्रमी असेल तोच यावयाचा असा नियम येथे होता. हे सिद्दी लोक शरीराने काटक, मोठे युक्तिबाज, धाडसी

आणि जलयुद्धांत अत्यंत प्रवीण असे होते. मुसलमान समाजांत यांच्या एवढे जलयुद्धप्रवीण असे दुसरे कोणीही नव्हते. धैर्य आणि शौर्य या युद्धोपयोगी गुणाबरोबरच गांभीर्य आणि सत्ता चालविण्याचे कौशल्य त्यांच्यांत असल्याने ते जसे उत्तम सेनापती होते तसेच ते राजकार्यधुरंधरही होते. जंजिऱ्याच्या सिद्दींचे लढाऊ आरमार मोठे जय्यत असल्याने सतराव्या शतकांत ते प्रथम आदिलशहाचे व नंतर मोगलांचे आरमारी मुख्य सरदार म्हणून प्रसिद्ध होते. त्या वेळी पश्चिम किनाऱ्यावर सिद्दींच्या तोडीचे दुसरे एकही आरमार नव्हते इतके सांगितले म्हणजे सिद्दींचे आरमार किती बलवान् होते याची योग्य कल्पना येईल.

4. कारण

अशी एकंदर परिस्थिती असल्यामुळे, ज्याच्या ताब्यांत कोकण असेल त्याने, एक तर सिद्दींशी मैत्री केली पाहिजे, किंवा आपल्या आरमारी बळाने सिद्दींना दहशत तरी उत्पन्न केली पाहिजे. कोकण जिंकल्यावर ही गोष्ट शिवाजीराजांच्या लक्षात आली व आपल्या व्यापारासाठी व समुद्रकिनाऱ्यावरील आपल्या प्रजेच्या संरक्षणासाठी त्याने मजबूत आरमार उभारले. त्या वेळी समुद्रावरील चाचे लोक किनाऱ्यावरील शहरे लुटीत, जाळीत, लोकांच्या कत्तली करीत व लोकांना पकडून नेऊन गुलाम बनवीत, आणि त्यांचाही बंदोबस्त शिवाजीराजांनी या आरमाराच्या जोरावर केला. जंजिऱ्याच्या सिद्दीला आपल्या अस्तित्वासाठी दंडाराजपुरी आपल्या ताब्यांत ठेवणे आवश्यक होते. यामुळे सिद्दी आणि मराठे यांच्यात वारंवार खटके उडाले. त्यांची हकिगत पुढे ओघाओघाने येणार आहे.

5. सन 1661 पर्यंत मराठ्यांचे विजय: बाजी पासलकर

कुलाबा जिल्ह्याचा पूर्व भाग शिवाजीराजांनी आरंभीच जिंकला होता, तरी दंडाराजपुरी व त्या लगतचा प्रदेश सिद्दींच्या ताब्यांत होता. त्यामुळे मराठे आणि सिद्दी यांच्यामध्ये अनेक चकमकी झडल्या. परंतु या संबंधीचे लेख आज उपलब्ध नाहीत. सिद्दींचे बळ जमिनीवर चालत नसे, आणि मराठी जलयुद्धांत निष्णात नव्हते. त्यामुळे सिद्दी वारंवार समुद्रावरून स्वराज्याचा मुलखास त्रास देत असे. स. 1642 पासून 55 पर्यंत युसुफरखान हा जंजिऱ्यास राज्य करीत होता. त्याने विशेष चळवळ केल्याचे दिसत नाही. परंतु त्याच्या मागून गादीवर आलेला (उत्तर अधिकारी) फातखान हा मात्र शूर व कार्यकर्ता होता. सन 1659 मध्ये अफजलखान शिवाजीराजांवर चालून आला तेव्हा ती योग्य संधी जाणून फातखानही कोकणात वळवळ करू लागला होता. परंतु अफझलखान व विजापुरी सैन्य या दोघांचाही नाश झाल्याचे वर्तमान कळतांच फातखानही स्वस्थ राहिला. तथापि दंडाराजपुरी मराठ्यांनी घेतली. किल्ला मात्र त्यांचे हाती आला नाही, असे इंग्रज लेखक म्हणतो. स. 1660 मध्ये शिवाजीराजे पन्हाळ्यांत कोंडले गेले होते; त्यावेळी फातखानाने पुन्हा उचल

केली. ‘‘त्याजवरी राजपुरीहून (सिद्दीच्या तर्फेने मराठ्यांशी लढण्यासाठी) पाच हजार फौजेनिशी कायसावंत आला. मोठे युद्ध होता बहुत रणकंदन झाले. कायसावंत खासा व बाजी पासलकर महायोद्धा होता याच्या मिशा दंडा येवढ्या. यास पीळ घालून वरी केशांच्या आधारे निंबे दोहींकडे दोन ठेवीत होता. असा शूर मर्द यासी व कायसावंताशी खासाखाशी गाठ पडली. एकास एकानी पंचवीस जखमा करून ठार पडले. मग उभयतांकडील दळ आपले जागियास गेले.’’

6. रघुनाथ बल्लाळ

‘‘पुढे राजियास राजपुरीचे शिदी घरांत जैसा उंदीर तैसा शत्रू, यांस कैसे जेर करावे म्हणून तजवीज पडली. तेव्हा रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांनी आंगे अर्ज केला की, आपण सिद्दीवर स्वारी करितो. असे म्हणून पाच-सात हजार मावळे खलक पाईंजे घेऊन राजपुरीवरी चालिले. त्यांनी जाऊन राजपुरी पावेतो तळे घोसाळे कुल देश मारून राजपुरी पावेतो दरिया किनारा मोकळा केला.’’ व वेढा घालून दंडा किल्लाही सर केला. नंतर जंजिऱ्यावर तोफा डागल्या. परंतु मराठ्यांच्या तोफा कमकुवत असल्याने येथे त्यांचे काही चालेना. तथापि सिद्दी घाबरा झाला होता व विजापुराकडून मदत मिळण्याची त्याला अशा नव्हती, म्हणून त्याने ‘‘रघुनाथपंताशी राजकारण करून सल्ला केला. देश थोडा-बहुत मागून, पुढे सज्जन मनुष्य पाठवून, आण-शपथ देऊन रघुनाथपंतास भेटीस नेले. भेट जहाली. सल्ल्याची बळकटी करून सख्य जहाले. रघुनाथपंतास वस्त्रे घोडा दिधला.’’ तेथून रघुनाथपंत देशी आला व लवकरच मृत्यु पावला. (यावरून हा रघुनाथपंत प्रभु असावा असे वाटते. कारण ब्राह्मण रघुनाथपंत 1678 च्या कर्नाटक स्वारींत हजर असल्याचा उल्लेख आहे.) या तहांत दंडाराजपुरी शिवाजीराजांना मिळाली व त्या योगे सिद्दीचे बळ कमी झाले.

7. भांडण

परंतु हा तह फार दिवस टिकला असे दिसत नाही. कुलाबा जिल्हा गेल्याने सिद्दीचे उत्पन्नाचे साधनच नाहीसे झाले व शिवाजीराजांना जंजिरा घेऊन पश्चिम किनारा सगळा आपले स्वाधीन ठेवावयाची मोठी महत्त्वाकांक्षा. त्यामुळे तह मोडला जाऊन सिद्दी पुन: किनाऱ्या लगतच्या खेड्यांवर छापे घालू लागले व मराठे दर वर्षी जंजिऱ्यावर तोफा डागू लागले परंतु त्या लागू मात्र झाल्या नाहीत.

8. व्यंकोजी दत्तो

कुलाबा जिल्ह्यावर राजाने व्यंकाजी दत्तो याला पाच-सात हजार फौज देऊन सुभेदार नेमले. ‘‘त्यांनी जाऊन त्याचा मुलूख मारून तलफ (=जप्त) केला. मग सिद्दीने आपले जातीचे हबशी लष्कर, घोडेस्वार व हशम नामजाद व्यंकाजी दत्तोवर रवाना केले. त्यांशी

युद्ध झाले. तीनशे हबशी व्यंकाजीपंती मारिले. घोडे पाडाव केले. व्यंकाजी पंती कस्त फार केली. बारा जखमा व्यंकाजीपंतास लागल्या. असा चौका बसवून आले. सिद्दीने सल्ल्याचे नाते लावले होते. परंतु राजियांनी सल्ला केलाच नाही. त्याचे देशांत जागा-जागा गडकोट नवेच होऊन राहिले. राजपुरी नजीक डोंगर बळावला होता, तो घेऊन घर बांधून कुलदेश काबीज केला. ठाणी ठेवली मग त्याचा इलाज चालेना. पाच-सात हजार हशम व सुभे ठेवले. असे केले. मग राजपुरीस मुलूख नाही. दाणे कोठून यावे? यावे त्यास पाणियांतील जहाजे होती. तेणे करून वरकड मुलूख मारून, सामान आणून खाऊ लागले.' सिद्दीच्या या चाचेगिरीला आळा घालण्यासाठी व आपल्या मुलुखाच्या संरक्षणासाठी शिवाजीराजांनाही आरमार बांधणे आवश्यक झाले.

9. शिवाजीराजांचे आरमार आणि विनिमय विचार

शिवाजीराजांच्या उदयाला प्रारंभ झाल्यावर लवकरच म्हणजे ठाण्याकडील प्रदेश काबीज करिताच त्यांनी आपले लहानसे आरमार बांधले. सन 1659 च्या सुमारास तर मराठी आरमार कल्याण भिवंडी-पनवेलच्या खाडीत सफरी करून पोर्तुगीजांना सतावीत होते. परंतु खाली गोव्यापर्यंत पश्चिम किनारा हस्तगत होताच त्याच्या संरक्षणासाठी आरमाराची अत्यंत आवश्यकता त्याला भासू लागली. बरीचशी बंदरे ताब्यांत आल्याने आरमार ठेवण्यासही सुरक्षित स्थळ झाले व तेथे आरमार ठेवून अगर तेथून मालाची ने-आण करून मलबार किनाऱ्याकडील श्रीमंत शहरावर त्याला वचक बसविता येणे शक्य होते. तसेच मजबूत आरमार आपल्या सत्तेचे असल्याविना

जमिनीवरसुद्धा आपली सत्ता दृढ राहणार नाही हे त्या चाणाक्ष राजाने तेव्हाच ओळखले व तत्काळ-सभासदाच्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे-त्याने समुद्रास पल्याण (=खोगीर) घातले.

10. आरमार प्रकार वर्णन

शिवाजीराजांचे लढाऊ आरमार चारशे जहाजाचे होते असे बखरीवरून दिसते. ही जहाजे निरनिराळ्या आकारांची व निरनिराळ्या प्रकारांची होती. ''राजियांनी जहाजे पाणियांतील सजिली. गुराबा (=तोफा ठेविण्याचे दोन शिडांचे तारू), तरांडी (=माणसे बसण्याचे मोठे जहाज.), तारवे, गलबते (जलद चालणारे), शिबाडे (=व्यापारी जहाज.) पगार अशी नाना जातीची जहाजे'' तयार केली. दोनदोनशे जहाजांचा एक काफिला करून त्यावर एक-एक सुभा 'असे आरमार सजले.' एकंदर जहाजावर दर्यासारंग मुसलमान सुभेदार व मायनाईक म्हणोन भंडारी असे सुभेदार नेमिले.*' शिवाजीराजांनी आपल्या आरमारावर समुद्र किनाऱ्यावरील पुष्कळ हिंदू खलाशी चाकरीस ठेवले. हे खलाशी मोठे दर्यावर्दी असून इंग्रजांना सुद्धा यांचा धाक वाटत असे. जंजिऱ्याच्या सिद्दीपैकी मिस्त्री आणि दौलतखान हे दोन मुसलमान शिवाजीराजांस येऊन मिळाले त्यांनाही आरमारावर चाकरीस ठेवले.

11. व्यापार

''राजियाची जहाजे जागोजागी बंदरे शहरे मोगलाई व फिरंगी व वलंदेज, इंग्रज, किलाताव ऐशा सत्तावीस पादशाह्या पाणियांत आहेत त्यांची शहरे... मारून पोट भरीत चालले. जागोजागी युद्ध करीत मालमत्ता मिळवून आपले पोट भरून राजियास रसद द्रव्ये जिन्नस आणून देऊ लागले.'' उत्तर कोकणांतील बंदरे हस्तगत होतात शिवाजीराजांनी इराण, बसरा, मक्का या देशांशी धडाक्याने व्यापार सुरू केला. अफजलखानाचे एक जहाज राजापुराजवळ शिवाजीराजांस आढळले तेही त्यांनी आपल्याच ताब्यांत घेतले. सारांश, बंदराचा उपयोग स्वराज्याच्या व्यापारवृद्धिकडे करण्यास शिवाजीराजांनी सुरुवात केली.

12. सफरी

स्वराज्याचे आरमार समुद्रावर सफरी करू लागलेले दिसताच सिद्दी, इंग्रज आणि मोगल या तिघांच्याही पोटात धसका बसला. इंग्रजांचे आरमार इंग्रजांच्या तोफा मराठ्यांपेक्षा सरस होत्या तरीही मराठी आरमार त्यांच्या डोळ्यांत खुपू लागले. मक्केला जाणाऱ्या जहाजांना तर मराठी आरमार आरंभापासूनच लुटू लागले होते. सन 1665 मध्ये मराठी आरमाराने दक्षिण कानडी मुलुख लुटल्याचे मागे आलेच आहे. शिवाजी व जयसिंग यांचा पुरंदर येथे तह झाल्यावर मोगलांसाठी आपण जंजिरा सर करतो असे शिवाजीराजांचे म्हणणे पडले. परंतु जंजिरा मराठ्यांकडे जाणे मोगलास घातक आहे हे राजनिष्ठ जयसिंगाच्या तेव्हाच ध्यानात आले व शिवाजीराजांच्या म्हणण्याला त्याने संमती दिली नाही.

13. जंजिरा घेण्याचे मराठ्यांचे प्रयत्न : व मारा

जंजिऱ्यावर डागलेल्या तोफा एक वेळी कशा निष्फळ झाल्या आहे मागे पृष्ठ 280 वर सांगितलेच आहे. त्यानंतर सन 1669 मध्ये पुन्हा जंजिरा घेण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. या सालच्या आरंभीच सिद्दीचे व मराठ्यांचे बिनसले आणि उभयतांत चकमकी सुरू झाल्या. 'रेड्यांची टक्कर आणि झाडांचा नाश' या म्हणीप्रमाणे या दोघांच्या भांडणांत प्रजेला मनस्वी दुःखे सहन करावी लागली आणि व्यापार तर अगदी ठार बुडाला. या वर्षाच्या ऑक्टोबरमध्ये मराठ्यांच्या माऱ्याने सिद्दी अगदी रडकुंडीस आला व त्याने इंग्रजांस कळविले की, 'उपासमारीने मी अगदी मेटाकुटीस आलो आहे, तथापि शक्य तेवढा प्रयत्न करून शेवटी चालेनासे झाल्यावर जंजिरा मोगलांच्या ताब्यांत देण्याचा मी निश्चय केला आहे.'

14. गुलाम सिद्दी संबल

सन 1670 मध्ये शिवाजीने मराठ्यांची सगळी शक्ती एकवटून जंजीऱ्यावर निकराचा मारा चालविला. रात्रंदिवस युद्धाची धुमश्चक्री आणि तीयोग प्रजेचा ऱ्हास यामुळे जंजिऱ्याचा

मुख्य सिद्दी फातखान हा जेरीस आला. आणि विजापुराकडोन मदत येत नाही हे पाहून जंजिरा मराठ्यांच्या ताब्यात घेऊन शिवाजीराजांची सरदारी पत्करण्यास तो सिद्ध झाला. परंतु त्याच्या हाताखालच्या तीन सिद्दी गुलामांस हा विचार नापसंत पडून त्यांनी फौजेत उठावणी केली व अदिलशहा आणि मोगल बादशहा यांना मदतीस येण्यास विनंतीपत्रे पाठविली. मोगल बादशहाने एकदम विनंती मान्य करून तीन गुलामापैकी एक सिद्दी संबल यास मुख्य सरदार नेमून त्याला आरमाराची मनसबदारी व तीन लाख रुपयांची जहागीर देऊन आपला सरदार बनविले. त्याचे दोन साथीदार सिद्दी कासीम व सिद्दी खैरीयत यांना अनुक्रमे जंजिरा व इतर प्रदेश यावर मुख्य नेमले. याप्रमाणे सिद्दीचे आरमार विजापुरकरांकडून मोगलांकडेस आले. आणि सिद्दी व विजापुरकर यांच्यांत आरमाराच्या संबंधी जे करारमदार होते तेच करारमदार सिद्दी व मोगल यांच्यात कायम ठेवण्यांत आले. आरमाराच्या मुख्याला याकुतखान ही नवीन पदवी निर्माण करून देण्यात आली व ती पुढे पुष्कळ वर्षेपर्यंत चालत होती. जंजिऱ्याची राज्यव्यवस्था व आरमारी खाते परस्परांपासून भिन्न करण्यात येऊन जंजिऱ्यावर दुसऱ्या सिद्दीची नेमणूक करण्यांत आली. आणि आरमाराच्या मुख्याच्या जागी त्याच्या मृत्यूनंतर जंजिऱ्याचा मुख्य नेमण्यांत यावा अशी पद्धती ठेवली. आरमाराचा मुख्य याकुतखान हा नावाचाच मुख्य होता. कारण प्रत्येक आरमाराचा कप्तान हा आपल्या जहाजापुरता स्वतंत्रच ठेवण्यात आला. एकंदर सर्वसाधारण व्यवस्था कौन्सिलच्या मताने चालावी असे ठरवून दिले. सारांश, या लहानशा प्रजासत्ताक राज्याची याप्रमाणे अंतर्व्यवस्था होती. ही क्रांती सं. 1671 चा जानेवारी-फेब्रुवारीमध्ये झाली असे खाफीखान म्हणतो. परंतु अन्य पुराव्यावरून फातखान हा 1674 पर्यंत राज्यावर होता असे दिसते. सिद्दी संबल मात्र 1671 मध्ये आरमाराचा मुख्य झाला.

15. सुरतेचा किल्ला

इ. स. 1670 च्या नोव्हेंबरमध्ये शिवाजीने सुरतेच्या किल्लेदारास लाच देऊन किल्ला स्वाधीन करून घेण्याचा प्रयत्न केला. ता. 29 नोव्हेंबर रोजी, किल्ला स्वाधीन होण्याचे ठरले. त्यासाठी दहा हजार घोडेस्वार व वीस हजार पायदळ वेढ्याच्या तयारीने जमिनीवरून रवाना झाले. आणि तीन हजार शिपाई 160 जहाजांतून येण्यासाठी सज्ज ठेवून शिवाजीराजांनी खुष्की व जल अशा दोन्ही मार्गांनी सुरतेकडे चाल केली. आणि सुरत घेतल्यावर भडोच सर करावे असा राजाचा हेतू होता.

16. फसगत

मराठी आरमार 24 नोव्हेंबर रोजी नांदगावाहून निघाले, ता. 25 रोजी ते मुंबईला गेले, आणि तारीख 26 रोजी ते माहीमला पोचले, खुष्कीवरून स्वतः शिवाजीराजे सैन्य घेऊन निघाले होते. व या सैन्याचे कूच आरमाराबरोबर होत असे. ता. 26 रोजी राजाच्या असे लक्षांत

आले की, सुरतेच्या किल्लेदाराने किल्ला स्वाधीन करण्याची युक्ती योजून अशा रीतीने मराठी सैन्याला कैचीत पकडण्याचा हा डाव मांडिला आहे. या कारस्थानाचा वास येताच शिवाजीराजाने आपला मूळचा बेत बदलून खानदेश-वऱ्हाडाकडे तो वळला व डिसेंबरमध्ये तिकडे यथेच्छ लूट केली. इकडे मराठी आरमार दमणवरून पुढे चालले व जाताना बारा हजार रुपये किंमतीचे सुरतेस जाणारे एक जहाज त्याने पकडले. पोर्तुगीजांनी याबद्दल मोबदला म्हणून बारा जहाजे पकडून नेऊन वसईला ठेवली, आणि मराठी आरमाराचा पाठलाग सुरू केला. परंतु ते दाभोळला निसटून गेले.

17. सिद्दी दंडाकिल्ला परत घेतो, सन 1671

जंजिऱ्याचा नवीन सुभेदार सिद्दी कासीम हा शूर, धूर्त व लायक म्हणून प्रसिद्ध होता. विशेषतः आपल्या शेतकऱ्यांची काळजी तो फार वाहात असे. आपले आरमार वाढविणे, युद्धसामुग्री जमविणे, आणि किल्ल्याचा बंदोबस्त करणे या कार्यांत तो रात्रंदिवस गढलेला असे. तो हमेशा लष्करी पोशाखात राहून मराठ्यांच्या जहाजावर छापे घालून कत्तली करून मराठ्यांची डोचकी सुरतेस रवाना करी. त्याने मराठ्यांपासून दंडा किल्ला घेतला त्यामुळे तर त्याची प्रसिद्धी फारच झाली. स. 1671 च्या फेब्रुवारीमध्ये होळीच्या दिवसांत किल्ल्यावरील शिबंदी खानपानांत व नाच-तमाशात दंग आहे ही संधी साधून कासीमने चाळीस जहाजे गुप्तपणे किल्ल्याच्या धक्क्याजवळ आणिली. आणि पाचशे शिपायांनिशी जमिनीवरून हल्ला करण्यासाठी सिद्दी खैरीयत याला पाठवून दिले. त्याने मोठा गोंगाट करून हल्ल्यास सुरवात केली. हे पाहून वरील शिबंदी फसली व सर्वजण त्या बाजूला धावून गेले. आणि समुद्राच्या बाजूस किल्ला उघडा पडला. कासीमने एकदम जहाजांतून बाहेर येऊन किल्ल्याच्या तटाला शिड्या लावून सैन्यानिशी किल्ल्यांत प्रवेश केला. वरून मराठ्यांनी बराच प्रतिकार केला. कित्येकांना समुद्रांत ढकलून दिले व कित्येकांची कत्तल केली. तथापि बाकीची फौज वर चढली. इतक्यांत किल्ल्यावरील दारूच्या कोठाराला आग लागून ते उडाले. त्यात किल्लेदार, काही शिबंदी व काही सिद्दी फौज नाश पावली. सिद्दी लोकांची रणगर्जना ‘‘खसु खसू’’ अशी आहे ती करीत सिद्दी कासीमने आपली फौज एकत्र जमविले. तिकडून खैरियतहि किल्ल्यावर चढून आला. या दोघांच्या सैन्याने किल्ल्यामधील लोकांची कत्तल केली व किल्ला सर केला.

18. सिद्दी कासीम

जंजिरा सर करण्याचा शिवाजीराजांचा बेत होता परंतु दंड्याचा किल्लाही त्यांच्या हातून गेला, यामुळे त्यांना फार वाईट वाटले. ज्या रात्री दंड्यावरील दारूगोळा उडाला त्या रात्री शिवाजीराजे तेथून चाळीस मैलांवर होते. दारूचा मोठा धडाका ऐकून ते दचकून जागे झाले, व दंडा किल्ल्यावर काही तरी अपघात आहे असे उद्गारले. परंतु या वेळी नाशिक

बागलाणकडे त्यांचे मोगलांशी युद्ध सुरू असल्यामुळे दंड्याकडे पाहाण्यास राजांना सवड नव्हती. कासीमने ही संधी साधून शेजारचे सातही किल्ले हस्तगत केले. पैकी सहा किल्ले त्याला सहज मिळाले. परंतु सातव्या किल्लेदाराने एक आठवडाभर किल्ला लढविला. शेवटी कासीमने किल्ल्यावरील लोकांस अभिवचने देऊन किल्ला मिळवला. आणि किल्ला याप्रमाणे ताब्यांत आल्यावर विश्वासघातकीपणाने किल्ल्यावरील पुरुषांची कत्तल केली. म्हाताऱ्या आणि कुरूप बायकांना हाकलून लावले आणि मुले व सुंदर स्त्रिया यांना बाटवून मुसलमान करून गुलाम बनविले. यानंतर काही दिवस मराठे आपला बचाव करून राहिले.

19. प्रयत्न

दंड्याचा किल्ला गेला ह्या नुकसानीने शिवाजीराजांच्या मनाला मोठी चुटपुट लागून राहिली. दंडा त्याच्या ताब्यांत राहणे हे राजकीय दृष्ट्या अत्यंत आवश्यक होते. दंडा मिळविण्यासाठी शिवाजीराजांनी व संभाजीराजांनी शेवटपर्यंत प्रयत्न केले, व मराठी आणि सिद्दी यांचे निकराचे भांडण येथून पुढे सतत वीस वर्षेपर्यंत चालले. परंतु दंडा मराठ्यांना परत मिळाला नाही. प्रत्येकाने आपल्या शत्रूच्या प्रजेवर अत्यंत क्रूरपणा दाखवून तिला सळो की पळो करून सोडले. लढाईंत सापडलेले कैदी व शेतकरी यांना मनस्वी छळले आणि त्यायोगे सगळा देश उद्ध्वस्त केला. अर्थात्च यायोगे सिद्दी अधिक जेरीस आला, व त्याने तहाचे बोलणेही लावले. परंतु आपले सर्वस्व मराठ्यांस सोपवून देऊन आपण मराठ्यांचा सरदार होऊन राहाणे ही अट सिद्दीला न पटल्यामुळे शेवटपर्यंत तह जमून आला नाही. 1671 च्या सप्टेंबरांत दंडा सर करण्यासाठी शिवाजीराजांनी इंग्रजांची मदत मागितली. परंतु दंडा शिवाजीराजांच्या ताब्यांत गेला की, 'मुंबई बंदर आपल्या हातांत राहाणार नाही', असे इंग्रजांना वाटल्यामुळे त्यांनी मदतीची टाळाटाळ केली.

20. आरमारी लढाई 1672-1675 : आणि मोगली आरमार

सन 1672 च्या शेवटी औरंगजेबाने छत्तीस जहाजाचे एक आरमार सुरतेहून सिद्दीच्या मदतीस पाठविले. या आरमाराने शिवाजीराजांची सगळी बंदरे लुटली व कित्येक शहरेही नष्ट केली, आणि पाचशे व्यापारी जहाजे पकडून बुडवली. या प्रसंगी म्हणजे तारीख 21 डिसेंबर सन 1672 च्या सुमारास शिवाजीराजांची सहा लढाऊ जहाजे मुंबई बंदरांत नांगरलेली होती. मोगली आरमाराने याही जहाजांची मागणी केली. परंतु सन 1661 मध्ये राजापुर येथील वखार शिवाजीराजांनी लुटली त्याचा मोबदला ही जहाजे आपणास शिवाजीराजांकडून मिळाली आहेत असे इंग्रजांनी कळविल्याने या जहाजांचा बचाव झाला. या वेळी शिवाजीराजे व औरंगजेब असे दोघेही इंग्रजाजवळ दुसऱ्याचा नाश करण्यासाठी मदत मागत होते. व ही संधी इंग्रजांस उत्तम होती. तरीही त्यांनी उदासीनता स्वीकारून कोणासच मदत दिली नाही, हे एका अर्थी उत्तमच झाले. सन 1673 च्या ऑगस्टमध्ये एका

फ्रेंच जहाजाने शिवाजीराजांस 80 तोफा व दोन हजार मण शिसे विकत दिले. सन 1678 च्या नोव्हेंबरमध्येही पन्हाळ्याच्या संरक्षणासाठी त्यांनी 40 तोफा शिवाजीराजांस विकल्या होत्या.

21. इंग्रज

इंग्रजांकडून मदत न मिळाल्यामुळे शिवाजीराजांस त्यांचा राग आला होता. याचा फायदा घेऊन सन 1673 च्या मार्चमध्ये पोर्तुगीजांनी शिवाजीराजांस आरमारी मदत देऊन दंडाराजपुरी घेऊन देण्याचे बोलणे लावले. व त्याचे मोबदल्यांत शिवाजीराजांनी तीन हजार माणसे पोर्तुगीजांच्या मदतीस देऊन मुंबई सर करून द्यावी अशी अट त्यांनी घातली. आतापर्यंत दंडाराजपुरीसाठी मराठ्यांचा पुष्कळ पैसा व 15 हजार माणसे खर्ची पडली होती तथापि शिवाजीराजांस पोर्तुगीजांचा विश्वास वाटला नाही व त्यामुळे वरील बोलणे तसेच राहिले.

22. कापाकापी

सन 1673 च्या मेमध्ये मोगलांचे एक आरमार सिद्दी संबल याच्या हाताखाली दंडाराजपुरीला आले व सगळा पावसाळा त्याने तेथे काढला. नंतर तेथून निघून त्याने समुद्रावर चांचेगिरी चालवली व काही मराठी व्यापारी जहाजे लुटली. तारीख 10 ऑक्टोबर रोजी ते मुंबई बंदरांत शिरले व तेथून पेण नागोठण्याकडेस टोळ्या पाठवून तिकडे लुटालूट चालवली. या लुटीत पुष्कळ लोकांना त्यांनी कैदी करून नेले. या महिन्याच्या अखेरीस अशीच एक सिद्दींची टोळी किनाऱ्यावर उतरून साळीची उभी शेते कापीत होती. इतक्यांत राजगडावरून मराठ्यांची एक टोळी अचानक तेथे येऊन पोचली व तिने त्या लोकांना साळी सारखेच कापून काढले व त्यांच्या प्रमुखांची डोचकी शिवाजीराजांकडे पाठवून दिली.

23. सिद्दी रंजीस

सन 1674 च्या फेब्रुवारीमध्ये व मराठे यांच्यांत लढाई चालूच होती. पण ती विशेष जोराची नव्हती. या वेळी सिद्दी अगदी रंजीस येऊन इंग्रजांनी मध्यस्थी करून शिवाजीराजांशी तह घडवून आणावा असे त्याने इंग्रजांशी बोलणे लावले होते, असे इंग्रजी पत्रावरून दिसते.

24. आरमारी लढाई

सन 1674 च्या मार्चमध्ये मोगलांचा सिद्दी संबल व मराठ्यांचा दौलतखान यांचे रत्नागिरी तालुक्यांतील मुचकुंदी खाडीत चांगलेच युद्ध होऊन दोघेही नौकाध्यक्ष जखमी झाले. तथापि या वेळी सिद्दी पराजय होऊन तो हरेश्वरच्या बंदरांत पळून गेला. याच सालच्या मे महिन्यांत शिवाजीराजांनी तोफा, दारूगोळा, सैन्य वगैरे पाठवून दंडाराजपुरीवर हल्ले

चढविले. व दक्षिण कोकणांतील राजापुरीपासून बार्डेसपर्यंतची सगळी ठिकाणे हस्तगत केली, परंतु दंडाराजपुरी काही त्यात प्राप्त झाली नाही.

25. जंजिऱ्यावर भयंकर मारा 1675-1676 : आणि चांचेगिरी

सन 1675 च्या सप्टेंबरमध्ये शिवाजीराजांनी जंजिऱ्यावर समुद्रांतून व जमिनीवरून अशा दोनही बाजूनी मारा करण्याची तयारी चालवली. या वेळी मराठ्यांच्या आरमारी संख्येत भर पडलेली होती. या वर्षाच्या जानेवारी फेब्रुवारीमध्ये सिद्दीच्या चांचेपणास मुळीच यश आले नव्हते. परंतु नोव्हेंबरमध्ये त्याने अधिक सैन्य आणून वेंगुर्ल्यापर्यंत लुटालूट केली. हे पाहून विजयदुर्ग आणि राजापूर येथून मराठी आरमाराने त्याचा पाठलाग केला परंतु तो पळून गेला.

26. वेढा

याच्यापूर्वीच काही दिवस मराठ्यांनी जंजिऱ्याला वेढा घालून आसपासच्या किनाऱ्यावर आपली ठाणी ठेवली होती. तसेच तराफ्यावरून काही तोफा समुद्रांत नेल्या होत्या व जंजिऱ्यापर्यंत एक पूल बांधण्याचाही प्रयत्न सुरू झाला होता. इतक्यांत सन 1675 च्या अखेरीस सिद्दी संबल चालून आल्याने हा वेढा उठवावा लागला. तथापि सन 1676 मध्ये पुन: जोराचा वेढा घालण्यांत आला. सन 1676 च्या ऑगस्टमध्ये दहा हजार फौजेनिशी मोरोपंत पेशव्याला आरमाराच्या मदतीस पाठवले. त्यांनी आजूबाजूचे जंगल तोडून शिड्या व तराफे यासाठी लाकडे जमविली व तटावर मारा करण्याचा विचार चालविला. परंतु 1676 च्या डिसेंबरच्या अखेरीस सिद्दी कासिम आरमार घेऊन आला. त्यायोगे किल्ल्यावरील लोकांसही धीर देऊन दोहींकडून जोराचा मारा मराठी सैन्यावर चालविल्याने शेवटी हाहि वेढा उठवून मराठ्यांस परत फिरावे लागले.

27. नौकायुद्ध 1676-1680: सिद्दी-सिद्दींचे भांडण

सिद्दी कासिम याला जंजिऱ्यावर नेमून सिद्दी संबल याला आरमारी मुख्य नेमले होते, ही व्यवस्था मागे पृष्ठ 284 वर आलीच आहे. परंतु सन 1676 च्या एप्रिलमध्ये संबल व इतर सिद्दी यांच्यांत भांडण होऊन त्यांनी संबळ यास नोकरीतून कमी केले आणि त्याच्या जागी सिद्दी कासिम याची नेमणूक केली. तथापि संबळ आपला अधिकार तसाच बळकावून बसला. आणि ऑक्टोबरमध्ये त्याने मराठी किनाऱ्यांवर लुटालूट करून डिसेंबरमध्ये राजापूर नदीच्या मुखाजवळील जैतापूर जाळून टाकले. परंतु पुढे त्याची प्रगती होऊ शकली नाही.

28. फुट

सिद्दी संबल आपला अधिकार सोडीत नाही व कामाचा हवाला आपणांस सोपून देत नाही अशी कासीमची तक्रार दिल्लीपर्यंत गेल्यामुळे संबल याच्या बडतर्फीचा हुकूम बादशहाकडून 1677 च्या प्रारंभी आला. परंतु संबलने त्याही हुकुमाला कित्येक दिवस धाब्यावर बसविले. शेवटी एकदा मुंबईस संबल आणि कासीम यांची प्रत्यक्ष मारामारी झाली व इंग्रजांच्या मध्यस्थीने ऑक्टोबर अखेरीस संबलने आपला अधिकार सोडला, व एव्हापासून सिद्दी कासीम आरमाराचा मुख्य बनला. या एकंदर प्रकारामुळे संबल अत्यंत नाराज होऊन आपले कुटुंब व इष्टमित्र यासह मराठ्यांच्या आश्रयास येऊन राहिला. सिद्दी संबलचा जो पुतण्या होता सिद्दी मिस्त्री हाही यावेळी मराठ्यांच्या नोकरीत शिरला. हा मिस्त्री अत्यंत पराक्रमी असल्याबद्दल याची ख्याती आहे.

29. लूट

सिद्दी कासीमने नोव्हेंबरमध्ये कोकण किनाऱ्यावर फिरून लुटालूट केली व पुष्कळ ब्राह्मणांना पकडून नेऊन गुलाम बनविले, इतकेच नव्हे पण त्यांच्याकडून अत्यंत गलिच्छ अशी कामे तो करून घेऊ लागला. सन 1678 च्या एप्रिलमध्ये तो मुंबईस येऊन पावसाळाभर तेथेच राहिला. इकडे ब्राह्मणांवरील अत्याचार शिवाजीस कळताच त्याने कासीमची जहाजे जाळून टाकण्यासाठी चार हजार लोकांसह दौलतखान व दर्यासारंग यांना पनवेलास पाठवले. परंतु हा जुलै महिना असल्याने पावसाच्या जोरामुळे व मराठ्यांचे आरमारहि थोडकेच असल्याने आणि पोर्तुगीजांनीही अडथळा केल्यामुळे मराठी आरमाराला रायगडास परत फिरावे लागले. कासीमने मात्र या वेळी अलिबाग लुटले.

30. दौलतखान

सन 1678 च्या ऑक्टोबरमध्ये पूर्वीपेक्षा उत्तम तोफा व पुष्कळ सैन्य देऊन शिवाजीराजांनी दौलतखानास जंजिऱ्यावर मारा करण्यास पाठविले. या वेळी कासीमच्या लोकांचा पगार थकला असल्याने ते मुळीच काम करीनात व कासीमला मुंबईस माशा मारीत बसावे लागले होते. मराठ्यांची लढाऊ जहाजे या वेळी थोडी वाढली होती. परंतु हिंदुस्थानांत प्राचीन काळापासून जहाजांचा जो लहानसा आकार होता तोच अद्यापिही कायम होता. आणि नौकायुद्धात कप्तानाच्या कुशलतेपेक्षा किंवा पल्लेदार तोफांच्या माऱ्यापेक्षा नौकांच्या संख्याधिक्यावर जय अवलंबून असे. मराठी आरमारही याच पद्धतीचे असल्यामुळे मराठ्यांचे प्रयत्न निष्फळ होत असत.

31. तह

सन 1680 च्या फेब्रुवारीमध्ये कासीमने पेणच्या बाजूला चाचेगिरी करून कित्येक खेडी जाळून टाकिली व एक हजार लोक कैद करून नेले. यामुळे शिवाजीराजांनी इंग्रजांशी तह

करून, सिद्दी मराठी मुलुखास उपद्रव देईल तर त्यांची जहाजे मुंबईत राहू देऊ नयेत, असे इंग्रजांकडून कबूल करून घेतले. परंतु हा तह शिवाजीराजांच्या हयातीपर्यंतच टिकला. व पुढे संभाजीराजांच्या कारकिर्दित मराठ्यांचे जंजिरा घेण्याचे निष्फळ प्रयत्न व सिद्दीचा मराठी मुलुखावर जुलूम चालूच राहिला.

32. खांदेरीसाठी इंग्रजांशी विग्रह 1679

जंजिरा हस्तगत होईना तेव्हा मराठी आरमाराला राहण्यासाठी दुसरे एखादे बंदर असणे आवश्यक वाटू लागले. आणि शिवाजीराजांनी खांदेरी बंदर पसंत केले. हे बंदर दीड मैल लांब व अर्धा मैल रुंद आहे. हे बंदर खडकाळ असून मुंबईच्या दक्षिणेस 11 मैलांवर व जंजिऱ्याच्या उत्तरेस 30 मैलांवर आहे. खांदेरीला मराठे किल्ला बांधीत आहेत ही बातमी सन 1672 च्या एप्रिलमध्ये सुरतेस सर्वतोमुखी झाली होती. आणि खांदेरीला मराठ्यांनी किल्ला बांधला तर मुंबई बंदरांत येणारी व तेथून बाहेर जाणारी जहाजे खांदेरीवरूनच आली गेली पाहिजेत हे उघड होते. परंतु असे होणे म्हणजे मुंबई बंदर सर्वस्वी मराठ्यांच्या ताब्यांत जाण्यासारखे होते व हे मुंबईच्या इंग्रज अध्यक्षाला अगदी पसंत नव्हते. सारांश, खांदेरीच्या किल्ल्याने सुरतेपेक्षा मुंबईसच अधिक धोका पोहोचणार होता. परंतु किल्ल्याचे काम सावकाशीने चालत असल्याने सप्टेंबरमध्येही ते पूर्ण झाले नव्हते. यावेळी इंग्रज आणि सिद्दी या दोघांचे आरमार खांदेरीवर चालून आले व किल्ल्याचे काम बंद करण्यास त्यांनी सांगितले. मराठी आरमाराचा मुख्य दौलतखान तेथे होता. परंतु हे संयुक्त आरमार चालून आलेले पाहून तो मागे सरला व किल्ल्याचे काम तात्पुरते बंद पडले.

33. समुद्रपुत्रांचा पराजय

सन 1679 च्या ऑगस्टमध्ये खांदेरीच्या किल्ल्याचे काम पुनः सुरू झाले. आणि सामानसुमानाची जमवाजमव चौल येथे करण्यात आली. कल्याण व चौल येथील खजिन्यांतून एक लक्ष होन या किल्ल्याकडेस खर्च करावेत असे शिवाजीराजांनी ठरवले होते. तारीख 15 सप्टेंबरच्या सुमारास 4 तोफा व 150 माणसे घेऊन मायनाइक भंडारी खांदेरीवर आला व त्याने किल्ल्याच्या कामाला सुरुवात केली होती असे दिसते. खांदेरी हे मुंबईच्या ताब्यातील बंदर असल्याने मराठ्यांनी तेथे कोणतेही बांधकाम करता कामा नये असे मुंबईच्या डेप्युटी गव्हर्नराने सांगून पाठवले. परंतु शिवाजीराजांच्या हुकुमाशिवाय आपणास हे काम बंद करता येणार नाही असा उलट जबाब त्यास मिळाला. त्यामुळे आता आपणांस मराठी आरमाराशी युद्ध करावे लागणार असे इंग्रजांस निश्चितपणे वाटले. व त्याप्रमाणे या उभयतांच्या आरमाराचे पहिले युद्ध तारीख 19 सप्टेंबर रोजी झाले. इंग्रजांचे एक लढाऊ जहाज मराठ्यांची शंभर जहाजे सहज बुडवून टाकेल असे इंग्रजांना आतापर्यंत वाटत होते. परंतु समुद्राचे पुत्र म्हणविणाऱ्या इंग्रजांचा या युद्धांत मराठा

आरमाराने पराजय करून त्याला पळावयास लावले. फ्रान्सिस थॉर्प याने एकदम चाल करून खांदेरीवर उतरण्याचा प्रयत्न केला. परंतु खांदेरीवरून तोफांच्या माऱ्यांत सापडून तो, ब्रॅडबरी व हेन्री वेल्च हे तीन युरोपियन अंमलदार मारले गेले. कित्येक जखमी झाले व जॉर्ज कोल वगैरे कित्येक जणांना मराठ्यांनी कैद करून नेले. इंग्रजांचे एक जहाज मराठ्यांनी धरले व दुसरी दोन समुद्रात पळून गेली. दुसरे दिवशी सार्जंट गाइल्सचे जहाजही असेच मराठ्यांस सापडले. सार्जंट बिचारा भीतीने अगदी गांगारून गेल्याने त्याने मुळीच अडथळा केला नाही.

34. पुनरावृत्ती

यानंतर एक महिन्याने दुसरे आरमारी युद्ध झाले. ऑक्टोबरमध्ये मराठी आरमार घेऊन दौलतखान खांदेरीच्या संरक्षणासाठी आला. इंग्रजांचे रिव्हेंज नावाचे मुख्य लढाऊ जहाज असून त्याबरोबरच इतरही सात चांगली जहाजे होती. या जहाजांवर 200 इंग्रज शिपाई व त्याशिवाय इंग्रज खलाशी व लास्कर अनेक होते. तारीख 18 ऑक्टोबर 1679 रोजी सकाळीच युद्धास सुरवात झाली व मराठा आरमाराने किनाऱ्याच्या बाजूने चौलच्या उत्तरेकडून इंग्रज आरमारावर तोफा डागल्या व अर्ध्या तासांत एक इंग्रजी जहाज मराठ्यांनी आपल्या ताब्यांत घेतले. बाकीची जहाजे पळून गेली व एकटे रिव्हेंज मात्र मराठ्यांशी टक्कर देत भर समुद्रांत टिकून राहिले. एकट्या रिव्हेंजने चांगलाच पराक्रम गाजविला व मराठ्यांची पाच लहान जहाजे बुडविली. बाकीचे मराठी आरमार पळून गेले. नोव्हेंबरच्या अखेरीस चौतीस लढाऊ जहाजे घेऊन सिद्दी इंग्रजांच्या मदतीस आला व या दोघांनी खांदेरीवर तोफांचा मारा पुढे बरेच दिवस चालविला.

35. इंग्रजांची विचारपूर्वकता

या दुसऱ्या आरमारी युद्धांत इंग्रजांचा अंशतः विजय झाला असला तरी एकंदरीने हा विजय त्यांना फारच महाग पडला यांत संशय नाही. कारण प्रत्येक वेळी जर इंग्रज सोल्जर याप्रमाणे कमी कमी होऊ लागले तर वारंवार इंग्लंडांतून त्यांची भरती करणे अशक्य असल्याने काही दिवसांनी आपण अगदी क्षीणबल होऊन जाऊ व मुंबईचे सुद्धा रक्षण आपल्याने होणार नाही असे त्यास वाटले. अशा प्रसंगी जर 'शिवाजीराजा आपल्या सैन्यासह मुंबईवर चालून आला तर मग आपणास हिंदुस्थानांत उभे राहाण्यास सुद्धा जागा राहणार नाही' अशीही भीती त्यांना टोचू लागली. दुसरे पावसाळ्यांत इंग्रजी आरमार परत आपल्या ठिकाणी जाणारच. व अशा वेळी शिवाजीराजे पुन: खांदेरीचा किल्ला बांधण्यास सुरुवात करतील हेही भविष्य त्यांना दिसू लागले. सुरतेहून किंवा इतर कोणत्याही ठिकाणाहून इंग्रजी शिपायांची मदत मुंबईस मिळणे शक्य नव्हते. या एकंदर परिस्थितीचा

विचार करून इंग्रजांनी मोठ्या शहाणपणाने माघार घेऊन युद्धाची घोरपड सिद्दी किंवा पोर्तुगीज यांच्या गळ्यात अडकवून देण्याचा मनसुबा मोठ्या धूर्तपणाने निश्चित केला.

36. मुंबईकर इंग्रजांची चिंता व युक्ती

खांदेरीजवळील इंग्रजांच्या आरमाराने मराठी जहाजाचे केलेले नुकसान ऐकून शिवाजीराजे फार खवळून गेले व पनवेलच्या मार्गाने सन 1679 च्या ऑक्टोबर अखेरीस त्याने चार हजार लोक मुंबईवर पाठविले, हे ऐकून मुंबईकरांची पाचावर धारण बसली. 'शिवाजीराजे मुंबईवर चालून येत आहेत' हे श्रवण करताच मुंबईचा डेप्युटी गव्हर्नराचा तर जळफळाट झाला; परंतु शिवाजीराजांच्या बळाची सुरतकर इंग्रजांस योग्य कल्पना असल्याने त्यांनी हरप्रयत्नाने लढाई टाळण्याचेच ठरवले. त्यांनी शिवाजीराजांस लिहून कळविले की, ''खांदेरीसारख्या क्षुद्र अश्या खडकावर किल्ला बांधण्यासाठी शिवाजीराजांसारख्या प्रतापी राजाने इतका हट्ट धरावा! या मराठ्यांनी मुंबईच्या इंग्रजांस इतका त्रास द्यावा!! हे राजाला अगदी न शोभण्यासारखे कृत्य झाले आहे. वस्तुतः खांदेरी आमच्याच ताब्यांतील आहे. तथापि झाल्या-गेल्या गोष्टी आपण विसरून जाऊ. हे किरकोळ भांडण ताबडतोब मिटवून टाकण्याबद्दल आम्ही मुंबईच्या डेप्युटी गव्हर्नराला लिहून कळविले आहे.'' हे साम-नीतिचे पत्र मुंबईच्या डेप्युटी गव्हर्नरास मुळीच पसंत नव्हते. त्यांच्या मनांतून स्वराज्यांतील मुलुखावर स्वाऱ्या करून शिवाजीराजांस जेर करावे, म्हणजे आपोआप हे भांडण थांबेल असे होते. परंतु सुरतेच्या कौन्सिलला हा विचार अगदी पोरकटपणाचा वाटून त्यांनी तो मोडून काढला व इतर हर युक्तीने खांदेरीवर किल्ला न बांधण्याबद्दल शिवाजीराजांचे मन वळवावे असे ठरवले. यासाठी शिवाजीराजांशी निराळा तह करावा किंवा सिद्दीला बगलेत मारून परभारे त्याच्याकडून खांदेरीवर मारा करवावा असा इंग्रजांनी एकमताने निश्चय केला. सन 1679 च्या डिसेंबरच्या अखेरीस मराठ्यांनी कित्येक मोठ्या तोफा, 'थळ' (ता. अलिबाग, जि. रायगड) वर आणून ठेवल्या व तेथून उंडेरीस विश्रांतीसाठी आणून ठेवलेल्या इंग्रजी जहाजांवर मारा चालविला.

37. दृढनिश्चय

परंतु, खांदेरीवर किल्ला बांधण्याचा विचारापासून शिवाजीराजांस परावृत्त करावयाचे इंग्रजाचे सर्व प्रयत्न फोल ठरले, आणि जानेवारी 1680 मध्ये इंग्रजी आरमार तेथून परत फिरले. सिद्दी आणि इंग्रज यांच्या दोघांच्याही अडथळ्याला न गाठता मराठ्यांनी आपल्या ताब्यांत खांदेरी शेवटपर्यंत कशी ठेवली याचे सर्वांनाच मोठे आश्चर्य वाटले. उंदेरी बेट मात्र सिद्दीने घेतले. आणि तारीख 9 जानेवारी 1680 रोजी 10 जहाजे व तीनशे माणसे पाठवून तेथे ठाणेबंदी केली व थळ येथे असलेल्या मराठी तोफांवर मारा चालविला. हे पाहून नागोठणे नदीतून दौलतखान आरमार घेऊन उंडेरीवर चालून आला, व अचानकपणे हल्ला

करून उंडेरी घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला; पण सिद्दीच्या सावधगिरीमुळे त्यात त्यास यश आले नाही. तारीख 26 जानेवारी सन 1680 रोजी त्याने उंडेरीवर तीन बाजूंनी हल्ला चढविला परंतु चार तासापर्यंत निकराची लढाई होऊन त्याला परत फिरावे लागले. यात मराठ्यांची आठ लहान-मोठी जहाजे बुडाली व दोनशे माणसे कामास आली आणि 100 जखमी झाली. त्या मानाने सिद्दीचे काहीच नुकसान झाले नाही. उंडेरी पुढे कायमचेच सिद्दीकडेस राहिले. याप्रमाणे शिवाजीराजांच्या आरमाराचा वृत्तांत आहे.

◆ ◆ ◆

प्रकरण-12 वे

सापत्न बंधूंची भेट

सन 1677-1678

1. मद्रास किनारा व तेथील संपत्ती

इ. स. 1674 च्या जूनमध्ये टोलेजंग राज्याभिषेक होऊन लक्षावधी रुपयांचा दानधर्म झाल्यामुळे शिवाजीराजांचा खजिना रिकामा झाला होता. त्यानंतर मराठी फौजा मुलुखगिरीसाठी जरी भटकत होत्या तरी म्हणण्यासारखी लूट त्यांना मिळाली नाही. सन 1674-1675 मध्ये विजापुरकर व मोगल यांच्याशी झालेल्या युद्धांतही खर्च फार झाला. फोंड्याला वेढा घालून तो किल्ला सर केला परंतु त्यातही आतबट्ट्याचाच व्यापार झाला. सन 1675 च्या मे मध्ये कर्नाटकावर स्वारी केली परंतु तीतही यश आले नाही. आणि सन 1676 च्या आरंभी स्वतः शिवाजीराजेच आजारी पडल्याने काही दिवस सगळ्याच चळवळी बंद ठेवणे भाग पडले.

2. शोध

अशी एकामागून एक कारणे उद्भवल्यामुळे स्वराज्याचा खजिना भरण्यास संधीच सापडली नाही. परंतु हे अधिक दिवस चालणे शक्य नव्हते. खजिना भरण्यासाठी कोणत्या देशाकडे मोर्चा वळवावा याचा विचार शिवाजीराजे आता करू लागले. दोन वेळा लुटल्याने व जवळच रामापुरास मराठ्यांचे कायमचे ठाणे ठेवल्याने सुरतेची स्थिती ‘रंग पिळुनि अळित जणु देति फेकूनी’ अशी नि:सत्व झाली होती. कानडी मुलुख व समुद्रकिनारा मूळचा श्रीमंत खरा, परंतु तोही लुटून मराठ्यांनी खंक करून टाकला होता. खवासखानाच्या कारकिर्दीत माजलेल्या यादवीमुळे विजापुराकडेस लक्ष देणेही शक्य नव्हते. शिवाय मुख्य विजापुरावरच हल्ला केल्यास त्या इष्टापत्तीने कदाचित् सर्व पक्ष एक होऊन राज्यांतील अंतस्थ यादवी आपोआपच नाहीशी होण्यास आपण कारणीभूत होऊ अशीही भीती शिवाजीराजांस वाटणे साहजिक होते.

3. कर्नाटक

विजापूरच्या राज्याची व खुद्द राजधानीची वरप्रमाणे स्थिती होती तरीही त्यांच्या ताब्यातील कर्नाटक प्रांत अद्यापि संपन्न व मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांपासून अलिप्त असा राहिलेला होता. या प्रांताला त्यावेळी सुवर्णभूमी असे म्हणत असत. इकडील जमीन अत्यंत सुपीक असून येथील लोकांची राहणी फारच साधी असल्याने संपत्तीचा साठा येथे चांगलाच झाला होता. इकडील समुद्रकिनाऱ्यावरील बंदरांतून फार प्राचीनकाळापासून परदेशांशी व्यापार चालत असे आणि येथील खाणीचेही उत्पन्न चांगलेच असे. सारांश, द्रव्यप्राप्तीची इतकी विविध साधने येथे होती व द्रव्याचा व्यय मात्र काही देवळे बांधण्यांत होत असे तेवढाच. बाकीची संपत्ती जमिनीत पुरून ठेवण्यांत येत असे. आणि या भूमिगत द्रव्याचा सुगावा इतरांस लागून त्यांनी येथे येऊन किरकोळ लुटीही केल्या होत्या. समुद्रगुप्त, चालुक्य, मलिक काफर, मीर जुम्ला इत्यादींनी या प्रांतांतून अगणित संपत्ती नेली होती तथापि येथे असलेल्या संपत्तीच्या मानाने या लुटी म्हणजे खंडिस नवटाकही नव्हत्या. अशा या संपन्न प्रांताकडेस शिवाजीराजांची दृष्टी वळली. येथील जहागीरदार स्वतंत्रच होते. त्यामुळे हा प्रांत नावालाच विजापूरच्या ताब्यांत होता. शिवाय या प्रांतावर स्वारी करण्याला शिवाजीराजांना एक निमित्तहि होते, आणि ते म्हणजे 'भाऊबंदकी' हे होय.

4. मादण्णा

'विजापूर दरबारांत चाललेल्या यादवीचा आता फायदा घेऊन कर्नाटकावर स्वारी करावी व तो प्रांत आपल्या ताब्यांत घ्यावा असे अलिकडे गोवळकोंड्याच्या कुत्बशहालाही वाटू लागले होते. गोवळकोंड्याचा मुख्य वजीर मादण्णा हा होता. मादण्णाचा पुतण्या गोपण्णा हा मोठा वीर वैष्णव साधू म्हणून प्रसिद्ध होता. या मादण्णाच्या मनांत पुतण्याच्या इच्छेप्रमाणे कर्नाटक प्रांत मुसलमानी अंमलांतून निघून हिंदू राजाच्या ताब्यांत जावा असे फार होते. आणि मादण्णाची ही इच्छा पूर्ण करणारा शिवाजीराजांशिवाय दुसरा कोणीही हिंदु राजा समर्थ नव्हता. मादन्नाने या बाबतीत मध्यस्थी करून शिवाजीराजे आणि कुतुबशहा यांचे सख्य जुळवून आणले. आणि कर्नाटक जिंकल्याबद्दल पुढील अटी ठरविल्या. (1) शिवाजीराजांनी कुतुबशहासाठी आपल्या सैन्यासह कर्नाटकावर स्वारी करून ते जिंकावे; (2) या स्वारीचा खर्च व युद्धोपयोगी सामान कुत्बशहाने शिवाजीराजांस पुरवावे आणि (3) लढाईंत मिळालेली लूट, खडणी व म्हैसूर प्रांत हे स्वारीचा मोबदला म्हणून शिवाजीराजांस मिळावेत. त्याप्रमाणे साधारणतः कच्च्या अटी ठरल्या, आणि कर्नाटकावरील स्वारीची तयारी सुरू झाली. पूर्व कर्नाटकावरील स्वारीचा विचार शिवाजीराजांच्या मनात 1675 च्या जुलैपासून घोळत होता असे एक फ्रेंच लेखक म्हणतो.

5. वडिलोपार्जित संपत्तीत वाटा : रघुनाथपंतांचे आगमन

याप्रमाणे कर्नाटकावर स्वारी करण्याचा बेत नक्की ठरला. इतक्यांत ‘साखरेचे खाई त्याला देव देई’ या म्हणीप्रमाणे कर्नाटकांतील अंतस्थ बातमी शिवाजीराजांना आपोआप मिळाली. शहाजीराजांनी आपल्या पश्चात् रघुनाथ नारायण हणमंते याला व्यंकोजीचा पालक नेमून कर्नाटकांतील जहागीर त्याच्या स्वाधीन केली होती. पुढे व्यंकोजीला चांगले समजू लागल्यावर रघुनाथपंताचा वरचष्मा त्याला खपेनासा झाला. शिवाय रघुनाथपंताने पुष्कळ वर्षांच्या आपल्या कारकिर्दित बराच पैसा अन्यायाने मिळवला होता, त्याचा हिशेबही व्यंकोजी आता मागू लागला. याप्रमाणे आपल्या विरुद्ध झालेले वातावरण पाहून राजीनामा देऊन रघुनाथपंत व्यंकोजीच्या नोकरीतून मुक्त झाला व पुण्यस्थळांची यात्रा करण्यासाठी तंजावराहून निघाला. आपली सर्व संपत्ती, कुटुंब व बंधु जनार्दन यासही त्याने बरोबर घेतले. परंतु सत्ता आणि संपत्ती यांच्यांत जन्मभर वागलेल्या रघुनाथपंतास हल्लीची अजागलस्तनासारखी स्थिती कशी मानवणार! त्याने तंजावराहून निघाल्यावर विजापूरची यात्रा करून अदिलशहाच्या थडग्याचे प्रथम दर्शन घेतले. रघुनाथ मोठा मुत्सद्दी असल्याची प्रसिद्धी होती. विजापूरच्या दिवाणगिरीची सूत्रे हाती घेऊन पडती बादशाही सावरावी असे त्यास विजापुरी सरदारांनी आग्रहाने विनविले. परंतु विजापूरचे राज्य अगदीच जर्जर झाले असून त्याचा नाश जवळ आला आहे हे त्या जांबुवंती मुत्सद्याला तेव्हाच दिसले. शिवाजीराजांचेही आमंत्रण त्याला आलेच होते. म्हणून मुसलमानांच्या पदरी न राहता शिवाजीराजांच्या पदरी राहण्याचे निश्चित करून तो शिवाजीराजांकडेस आला व तेथे त्याचा आदरसत्कार उत्तम प्रकारे झाला.

6. मंथराबुद्धी

व्यंकोजीचा सूड उगवावा ही रघुनाथाची इच्छा तीव्र होती. त्यामुळे त्याने शिवाजीराजांस कर्नाटकाच्या संपत्तीची व तिकडील राज्याची अंतस्थ माहिती तपशीलवार दिली. शहाजीराजांनी व्यंकोजीस सोपवलेल्या जहागिरीत शिवाजीराजांनी कायदेशीरपणे वाटा मागावा असा मंथरेला शोभण्यासारखा सल्लाही त्याने शिवाजीराजांस दिला. आणि शिवाजीराजांनी जर ‘कर्नाटकावर स्वारी केली तर आपले तिकडेस असलेले सर्व वजन खर्च करून ती स्वारी यशस्वी करून दाखवू’ असेही रघुनाथाने सांगितले. परंतु शिवाजीने कर्नाटकावर जी स्वारी केली ती निव्वळ रघुनाथाच्या सांगण्यावरूनच केली असे कदापि म्हणता येणार नाही. कारण शिवाजीराजे जन्मतःच स्वतंत्र विचाराचे कर्तृत्वशाली पुरुष होते.

7. स्वारीची सिद्धता आणि भोवतालची परिस्थिती

कर्नाटकाच्या स्वारीच्या वेळी सभोवतालची परिस्थितीही मोठी अनुकूल अशी जुळून आली होती. किंबहुना अशी अनुकूल परिस्थिती पाहूनच शिवाजीराजांनी स्वारीचा बेत नक्की

केला असावा. औरंगजेब बादशहा पंजाबात दोन वर्षे राहून तारीख 27 मार्च 1676 रोजी दिल्लीस परत आला होता. तथापि वायव्य सरहद्दीवरील दंगे चालूच असल्याने बादशाही उत्तम लढाऊ फौज तिकडेच गुंतून राहिली होती. विजापुरास अफगाण सरदार बहलोलखान याने, बालराजा शिकंदर याला तारीख 11 नोव्हेंबर 1675 रोजी आपल्या ताब्यांत घेऊन, तारीख 18 जानेवारी 1676 रोजी खवासखान याचा खून केला. परंतु बहलोलखानाचा ओढा अफगाण लोकांकडेस दिसून येताच दक्षिणी आणि अबिसीनियन हे एक होऊन बहलोलखानास विरोध करू लागले. खिजरखान नावाचा एक सरदार मोठा हुशार व बहलोलखानाच्या अत्यंत विश्वासातील होता. दक्षिणी मंडळींनी त्याचा खून केला. त्यामुळे विजापूरच्या राज्यात अफगाण व दक्षिणी यांच्यांत 1676 च्या फेब्रुवारीत यादवी सुरू झाली. याच सुमारास मोगल सुभेदार बहाद्दुरखान याच्याशी बहलोलखानाचे वाकडे आले. त्यामुळे बहाद्दुरखानाने मराठ्यांचा पक्ष घेऊन विजापुरावर स्वारी केली. या स्वारीची धामधूम पुढे एक वर्ष चालू होती. सारांश, आदिलशाही राज्यांत अशी बेबंदशाही माजून राहिल्यामुळे या वेळी शिवाजीराजांचा प्रतिकार करण्यास ती अगदीच असमर्थ होती.

8. बहाद्दुरखान

येऊन-जाऊन बहाद्दुरखानाकडून काय तो शिवाजीराजांस अडथळा व्हावयाचा, परंतु एका अतर्क्य राजकारणामुळे शिवाजीराजांनी त्याला अगदी चीत करून टाकले. गेली दोन वर्षे त्याच्या लढाया शिवाजीराजांशी सारख्या चालू होत्या. त्यातील जयापजयाची संख्या सारखीच असल्याने या अखंड युद्धाला तो अगदी कंटाळून गेला होता, व शिवाजीराजांशी मैत्रीचे बोलणेही त्याने सुरू केले होते. बादशहाकडून सहा हजाराची मनसब संभाजीराजांच्या नावे करून देऊन शिवाजीराजे आणि औरंगजेब यांच्यांत तह घडवून आणण्याचा प्रयत्न 1675 च्या जून पासून बहाद्दुरशहा करीत होता, आणि 1676 च्या मे मध्ये विजापुरावर स्वारी करण्याचे जेव्हा त्याने ठरवले तेव्हा शिवाजीराजांकडून आपणास हरकत होऊ नये म्हणून या तहाची त्याला अधिक आवश्यकता भासू लागली. इकडे शिवाजीराजांनाही मोगलांच्या मैत्रीची अशीच जरूरी भासू लागली होती. कारण, ही कर्नाटकची मोहीम सरासरी वर्षभर चालणार असल्याने शिवाजीराजे तिकडेच गुंतून राहणार होते. आणि आपल्या गैरहजेरीत मोगलांनी स्वराज्याला पीडा देऊ नये, अशी त्यांची इच्छा असणे साहजिकच होते. याप्रमाणे दोनही पक्ष तहाविषयी आतुर झाल्यावर तह घडून येण्याला किती उशीर लागणार होता! शिवाजीने आपला सरन्यायाधीश निराजी रावजी याजबरोबर किंमती नजराणे देऊन त्याला बहाद्दुरखानाकडे पाठवले. "(बहाद्दुरखानासी) अंतरंगे सख्य (करून) एक वर्षपर्यंत आपणास कर्नाटक साधावयास लागेल. तुम्ही राज्यास उपद्रव न करणे असे सांगोन ठायी ठेविले." आणि बहादूरखानाला बरीचशी लाचही दिली व खंडणीदाखल काही रक्कम प्रसिद्धपणे देऊन तह घडवून आणला.

9. नेताजी

याप्रमाणे राज्याची सुरक्षितता केल्यावर स्वारीची सिद्धता सुरू झाली. दहा वर्षांवर नेताजी पालकर मोगलांकडेस गेला असून बाटून मुसलमानही झाला होता. आणि गेली दहा वर्षे त्याने मोगलांच्या झेंड्याखाली अफगाणिस्थानांत व इतर ठिकाणीही बऱ्याच लढाया मारल्या होत्या. जून 1676 मध्ये तो महाराष्ट्रांत परत आला. तारीख 19 जून 1676 रोजी त्याजकडून प्रायश्चित्त करवून त्यास हिंदूधर्मांत परत घेण्यांत आले. प्रस्तुतच्या कर्नाटकाच्या स्वारीत नेताजी हजर होता. परंतु बखरकार त्याचा उल्लेख करीत नाहीत. ‘‘मोरो त्रिंबक पेशवे आणि अनाजी दत्तो सुरनीस व वाक्निस वरकड लष्कर राज्यास रक्षणास ठेवले.’’ अनाजी दत्तोला पायदळ व फौज देऊन कोकणपट्टीचे रक्षण कर करण्यास सांगितले.

10. द्रव्य

‘‘कर्नाटक साधावयास द्रव्य लागेल त्यास खजिन्यांतील द्रव्य वेचू नये. नूतन मिळवावे. आणि वेच करून देश साधावा. असा विचार करिता भागानगरचे पातशाही द्रव्य उदंड आहे. तेथे निष्ठुरता करून द्रव्य मिळवावे तरी वर्षास (एक लक्ष होनांचा) कारभार भागानगरकर देतात. तेथे निष्ठुरता करू नये. सख्य करून त्यांची भेट घ्यावी. भेटीनंतर सर्वही अनुकूल करून देतील असा विचार करून भागानगरी प्रल्हाद निराजी हेजीब राजियाचे होते त्याची हे वर्तमान लिहून भेट घ्यावी असा विचार केला.*’’ गोवळकोंड्याचा पादशहा अबूलहसन कुतुबशहा याच्याशी त्याचा सर्वाधिकारी वजीर मादण्णापंडित याच्या मार्फतीने शिवाजीराजांनी सूत्र लावून ठेवलेच होते; त्यामुळे पुढील बार उडविण्यांत मुळीच हरकत आली नाही.

11. हैदराबादेस प्रयाण: तानाशा

‘‘तानाशाहा पादशहा भागानगरकर यांनी मनांत बहुत शंका धरिले की, ‘जैसा अफझलखान बुडविला, की शास्ताखान बुडविला, दिल्लीस जाऊन आलमगीर पातशाहास पराक्रम दाखविला, ऐसा एखादा अनर्थ जहाला तर काय करावे? भेट मात्र राजियाची न घ्यावी. जे मागतील ते देऊ.’ असे बोलिला. मग पातशहाशी व अकण्णापंत व मादण्णापंत कारभारी याशी प्रल्हादपंते आण, शपथ, क्रिया बहुत दिधल्या. अपाय नाही. स्नेहाची भेट घेऊन जातील, अशी बळकटी केली.’’

12. हैदराबाद

इतके वचन प्रमाण झाल्यावर कुतुबशहाने भेटीस संमती दिली व सन 1677 च्या जानेवारीत शिवाजीराजे भागानगरास जाण्यास निघाले. ‘‘भागानगरची विलायत लागल्यावर शिवाजीराजांनी सर्व फौजेस ताकीद केली की, एक काडी रयतेची तसनस न

व्हावी, ऐसे केले. कित्येक लोकांनी आरंभी हा हुकूम न मानिता काही लूट केली त्यांच्या गर्दना मारून जाबता बसवला. आणि मजलीस जाऊन तेथे खुश खरेदी सर्व पदार्थ घेऊन चालिले. लूट नाही.'' यावेळी शिवाजीराजांबरोबर पन्नास हजार फौज होती. पण ती सर्वही वरील हुकुमाने अगदी शिस्तीने वर्तू लागली.

13. आदर

सन 1677 च्या फेब्रुवारीच्या आरंभीच शिवाजीराजांची स्वारी हैदराबादेस पोचली. ''पातशहास खबर कळून तो बहुत संतुष्ट जाहला. पादशहा पुढे दोन चार गाव सामोरे यावे असे केले. राजा मोठा साधक, आण घालून पातशहास सांगून पाठवले की, 'तुम्ही न येणे, आपण वडिलभाऊ, मी धाकटा भाऊ. आपण पुढे न यावे. 'असे सांगून पाठविल्यावरी पातशहा बहुत संतुष्ट जहाले. आणि मादण्णापंत व अक्कण्णापंत व शहरांतील प्रतिष्ठित नागरिक इतके सामोरे जाऊन राजियास घेऊन शहरास गेले. पातशहानी कुलनगर शृंगारिले. चौफेर बिदीस कुंकुम-केशराचे सडे रंगमाळा घातल्या. गुडिया 'तोरणे पताका निशाणे नगरांत लाविली. नगर-नागरिक लोक कोट्यानकोटी राजा पाहावयास उभे राहिले. नारींनी मंगळ आरत्या अगणित उजळून राजियास वंदिले. सोने रुपियाची फुले राजियावरी उधळली.''

14. पोशाख

हा आदरसत्कार पाहून मराठी सैन्यालाही फार आनंद झाला. या प्रसंगी मराठा सैनिकांचा नेहमीचा साधा पोशाख नसून त्यांनी उत्तम पोषाख केलेला होता. शिवाजीराजांनी आपल्या सरदारांस मोत्यांचे तुरे, गोप व नवीन चिलखते वाटली होती. त्यायोगे सगळी मराठी सेना फारच खुलून दिसत होती.

15. मराठी सैन्य

पातशहाच्या भेटीसाठी जो उत्तम मुहूर्त नक्की केला होता, त्या सुमारास पन्नास हजार फौजेसह शिवाजीराजांनी नगरीत प्रवेश केला. ज्या मराठी सैन्याने दिल्लीपतीस दहशत बसवली व दक्षिणेतील पातशाहांना जर्जर केले; ज्याने मोगली सरदार व विजापुरी दरबार या दोघांनाही हताश केले ते मराठी सैन्य कुतुबशहाची प्रजा सभय अंत:करणाने परंतु उत्सुक मनोवृत्तीने पाहू लागली. ज्या मराठी सैन्याने उत्तरेस दिल्लीपर्यंतचा मुलुख हादरून सोडला व दक्षिणेस विजापुरापर्यंत स्वाऱ्या केल्या ते सैन्य या वेळी शहरांतून मिरवत चालले होते. ज्या मावळ्यांनी आपल्या तलवारीचे पाणी मोठमोठ्या मी मी म्हणविणारांसही चाखवून नामोहरम केले, व ज्यांच्या भयंकर माऱ्यापुढे एकही किल्ला सुरक्षित राहू शकला नाही आणि ज्याच्या शौर्याचे पोवाडे सर्वत्र गायले जात होते ते शूर मावळे नगरीतून 'आस्ते

कदम’ चालत होते. विचारपूर्वक हल्ला करण्यांत कुशल असा सेनापती हंबीरराव मोहिते, त्याच्या खालोखाल आनंदराव व मानाजी मोरे हे दोन योद्धे, प्रतिभीम व प्रसंगी हत्तीशीहि झुंज खेळणारे असे सूर्याजी मालुसरे व एसाजी कंक हे दोन मावळे सरदार, द्वाररक्षक सोनाजी नायक, राजसंरक्षकांचा सरदार बाबाजी ढमढेरे या वीर पुरुषांना जनता जरी प्रत्यक्ष ओळखत नसली तरी यांच्या शौर्यामुळे यांची नावे सर्वतोमुखी झाली असून हे योद्धेही या वेळी शिवाजीराजांचे बरोबर होते. आतापर्यंत तंजावरचे अनभिषिक्त राजेच म्हणून प्रसिद्ध असलेले रघुनाथ नारायण व जनार्धन नारायण हणमंते, हैदराबादचा शिवाजीराजांचा वकील प्रल्हाद निराजी, शिवाजीराजांचा वाकेनिवीस दत्ताजी त्र्यंबक, केशवपंत, निळो मोरेश्वर व गंगाधरपंत हे दोघे मुजुमदार इत्यादी ब्राह्मण मुत्सद्दीहि या धारकऱ्यांच्या संमर्दामध्ये विस्तीर्ण आकाशांतील सजल मेघाप्रमाणे शोभत होते. याच मुत्सद्यांच्या राजकार्यकुशलतेमुळे मावळ्यांच्या विजयाला स्थैर्य प्राप्त झाले होते हे जनता पूर्णपणे जाणत होती. यांच्या विशाल भुंवया व तीक्ष्ण परंतु वयोमानापरत्वे निस्तेज झालेले नेत्र त्यांच्या कर्तृत्वाची साक्ष भरीत होते व त्यांच्या मस्तकावरील चंदनतिलक यांचे ब्राह्मण्य दर्शवित होता. त्यामुळे हे संख्येने थोडे होते तरी जनतेचे लक्ष आपल्याकडे हटकून वेधून घेत होते. मुद्रारक्षक श्यामजी नाईक पुंडे याचाही उल्लेख येथेच करणे अवश्य आहे. कारण हाही महत्त्वाची कामगिरी करणारा शिवाजीराजांचा ब्राह्मण सेवक प्रसिद्ध होता. फारसी भाषाविशारद मुनशी नीलप्रभू व ज्याला शिवाजीराजे सतत आपल्या सन्निध ठेवीत असंत, लेखकरत्न बाळाजी आवजी चिटणिस हे कायस्थ याच समुदायांत मेघमालेतील विद्युल्लतेप्रमाणे चमकत होते. यांची अत्यंत साधी राहणी व प्रयत्नपूर्वक स्वीकारलेली मूकवृत्ती जनतेच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहत नव्हती.

16. आत्मा

सैनिक, मावळे, सरनौबत, सरदार, भीमपराक्रमी वीर, ब्राह्मण मुत्सद्दी, कायस्थ लेखक हे आपआपल्यापरीने जनतेच्या विस्मयाला कारणीभूत झाले होतेच परंतु या सर्वांचा सूत्रधार व आत्मा राजा शिवाजी यांच्याविषयी जनपदाचे कुतूहल अवर्णनीय होते. तेजस्वी मंत्रिमंडळ व पराक्रमी सेनापती यांच्या कड्यामध्ये श्रीरामचंद्राप्रमाणे शिवाजीराजांची प्रभावकारी अशी ठेंगणी मूर्ती घोड्यावर आरूढ झालेली होती. नुकताच आजारांतून उठल्यामुळे राजा शरीराने कृश झाला होता व तीनशे मैलांच्या प्रवासाने त्याच्या चेहऱ्यावर मलिनत्व व म्लानत्व आले होते; तथापि त्याचा भेदक व तेजस्वी दृष्टिक्षेप सगळीकडे न्याहाळून पाहत होता आणि मधून-मधून त्याच्या लंबगोल चेहऱ्यावर स्मित विलसत होते. ‘लहान मूर्ती पण थोर कीर्ति’ अशा छत्रपतीला पाहताच नागरिकांनी एकदम त्याच्या नावाचा जयजयकार केला आणि रस्त्याच्या दुतर्फा असलेल्या घरांच्या सज्ज्यांतून त्यांच्यावर सोन्या-रुप्याची पुष्पवृष्टी झाली. सुवासिनी वारंवार पुढे येऊन मंगलारत्या

ओवाळू लागल्या व स्तुतिपर गीते म्हणू लागल्या. यावेळी शिवाजीराजांनीही सोन्यारुप्याच्या नाण्यांचा जनसमुदायावर पाऊस पाडला, आणि महाजनांस किंमती पोषाख अर्पण केले.

17. भेट

याप्रमाणे शिवाजीराजांची स्वारी मिरवीत-मिरवीत दाद-महाल ऊर्फ न्यायमंदिरात येऊन दाखल झाली. तेथे मुख्य दरवाज्यापुढे सर्व सैन्य व्यवस्थेने उभे राहिले, व फक्त पाच सरदार बरोबर घेऊन शिवाजीराजे न्यायमंदिराचा जिना चढून ज्या दिवाणखान्यांत कुतुबशहा शिवाजीराजांचीच वाट पाहत बसला होता, तेथे गेले. सुलतान पुढे येऊन शिवाजीराजांना क्षेमालिंगनपूर्वक भेटला व उभयता एकासनी बसले. दिवाण मादण्णा यासही बसण्याचा हुकूम झाला. बाकी सगळे उभेच होते. उभयतांचे बोलणे जाले. 'पातशहाच्या स्त्रिया झरोकियांतून शिवाजीराजांस पाहून बहुत थक्क जहाल्या.'

18. पराक्रम

एक प्रहरपर्यंत शिवाजीराजे व कुतुबशहा एकेठिकाणी गोष्टी करीत बसले होते. आरंभी सलाम-रामराम व प्रकृतीविषयी विचारपूस झाल्यावर कुतुबशहा पादशहा अबुलहसन याने शिवाजीराजांच्या आजपर्यंतच्या पराक्रमाच्या सर्व गोष्टी श्रवण करण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून त्या त्याला क्रमशः कथन करण्यांत आल्या. रावणासारख्या गर्विष्ठ अफजलखानाशी समोरासमोर लढून एकट्याने त्याचा केलेला वध, शास्ताखानावरील रात्रीचा हल्ला, भर दरबारांत औरंगजेबाविषयी व्यक्त केलेला संताप, आगऱ्याच्या कैदेंतून कल्पनातीत युक्तीने करून घेतलेली सुटका, सुरतेची लूट, अनेक डोंगरी किल्ल्यांवरील लढाया यांची अद्भुत वर्णने ऐकून कुतुबशहा तर अगदी आश्चर्यचकित होऊन गेला. अश्या या बादशहाचा सगळा जन्म जनानखान्यांतील नाचरंगांत गेलेला असून त्याने चित्रांतच फक्त तलवार पाहिलेली होती आणि 'सुरत' युद्धाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही युद्धासाठी कधीही शय्यागाराहून इतर रणभूमीवर त्याने स्वप्नातसुद्धा प्रवेश केला नव्हता. त्यामुळे शिवाजीराजांच्या पराक्रमाच्या कथांनी तो अगदी स्तिमित होऊन गेला. शेवटी या सर्व पाहुण्यांस रत्नजडित अलंकार, घोडे, हत्ती, पोषाख वगैरे देऊन पानसुपारी व अत्तरगुलाब दिल्यानंतर त्या दिवसाचा दरबार बरखास्त करण्यांत आला. बादशहाने शिवाजीराजांस जिन्यापर्यंत येऊन पोचवले.

19. आश्चर्य

''महालाखाली रघुनाथपंत व हंबीरराव वरकड सरदार लष्कर ठेविले होते, त्यासही समागमे घेऊन आपले जागियास आले. मार्गी येता नगरलोकांस खैरात केली. राजे उठोन गेलियावरी

पातशहाचे समाधान झाले की, राजा प्रमाणिक, आपल्यास रक्षिले. क्रिया जतन केली, ऐसे आश्चर्य मानून प्रल्हादपंतास कित्येक बक्षिसे पातशाहांनी दिली की, तुम्ही प्रामाणिक.''

20. मेहमानी

''दुसरे दिवशी मादण्णापंतांनी राजियास आपले घरास मेहमानीस नेले. आणि आपले मातोश्रीचे हाती पाक सिद्ध करून मादण्णापंत व अक्कण्णापंत जवळ बसून राजियास भोजन घातले. वरकड राजियाकडील समुदाय होता त्यांसही भोजनास घातले. आणि अलंकार, वस्त्रे, हत्ती, घोडी देऊन स्थळास पोहोचविले.''

21. संधी आणि अटी

यानंतर मुख्य मुद्यासंबंधाने बोलण्यास खरी सुरुवात झाली. शिवाजीराजांचे वैयक्तिक सद्गुण, चारित्र्य, तेजस्विता, त्याच्या फौजेचे बळ व शिस्त इत्यादिकांमुळे अबुल्हसन पादशहा तर अगदी मंत्रमूढ सर्पाप्रमाणे भारून गेला व शिवाजीराजास काय पाहिजे ते द्या असा त्याने आपला दिवाण मादण्णा यास एकसहा आज्ञा देऊन ठेवली. वाटाघाटीनंतर आगामी स्वारीसंबंधी पुढीलप्रमाणे करार-मदार ठरले.

1. सुलतान अबुल्हसन याने शिवाजीराजांस स्वारीखर्चास म्हणून रोजी तीन हजार होन किंवा दरमहा सव्वाचार लक्ष रुपये द्यावे. व ही रक्कम अगाऊ तसलमात म्हणून द्यावी.

2. एक हजार स्वार व चार हजार पायदळ मिळून पाच हजार फौज सरलष्कर मिर्जा महंमद याच्या हाताखाली कर्नाटकच्या स्वारीपुरती शिवाजीराजांच्या मदतीसाठी पाठवावी.

3. दारूगोळ्यासह तोफखाना शिवाजीराजांकडे पुरवावा याच्या मोबदल्यात कर्नाटकांतील जेवढा प्रदेश मराठे जिंकतील त्यांपैकी मूळचा शहाजीचा असलेला प्रदेश शिवाजीराजांकडे राहून बाकीचा सुलतानास द्यावयाचा. याशिवाय मोगलांचा उपसर्ग गोवळकोंड्यास पोचू नये एवढ्यासाठी पूर्वी केलेला बंदोबस्त अधिक बळकट असा शिवाजीराजांनी करून सुलतानाच्या संरक्षणाची हमी घेतली. कुतुबशहानेही एक लक्ष होनांची खंडणी पूर्वीप्रमाणेच दरसाल पुढेही देण्याचे कबूल करून मराठ्यांचा वकील हैदराबादेस ठेवण्याचे मान्य केले. याप्रमाणे शपथपूर्वक सर्व अटी उभयपक्षी ठरून कर्नाटकच्या स्वारीची सिद्धता झाली.

22. देणगी

वरील करार अंतस्थपणे ठरत असता प्रसिद्धपणे पाहुण्यांचा पाहुणचार, मेजवान्या वगैरेच्या रूपाने चालू होता. ''सुमुहूर्त पाहून मागती राजे भेटीस आणिले. कुल् सरकारकून व हंबीरराव वरकड सरदार यांचे मुजरे महालावरी उभयता छत्रपती बैसून, घेऊन, सरदारांचे पराक्रम नाव पाहून सर्वांस अलंकार वस्त्रे हत्ती, घोडे, मनुष्य पाहून दिधले.*'' ज्या

घोड्यावर राजा बसत असे त्या घोड्याच्या गळ्यांतही कुतुबशहाने एक रत्नमाला घालून देणगीची सीमा केली.

23. हत्ती

तिसरे दिवशी शहरांतील महाजनांनी शिवाजीराजांस थाटाची मेजवानी दिली. भोजनोत्तर गप्पा गोष्टी चालत असता 'तुमच्याजवळ किती हत्ती आहेत' असे सुलतानाने राजास विचारिले. प्रत्येक मावळा हत्तीसारखा पराक्रमी असल्याने 'जितके मावळे आपल्या फौजेत असतील तितके हत्ती' आपल्याजवळ आहेत असे शिवाजीराजांनी उत्तर दिले. यावर सुलतानाच्या खऱ्या हत्तीशी राजाच्या मावळ्याची कुस्ती ठरली. हत्तीशी लढण्यास येसाजी कंक सिद्ध झाला. या द्वंद्वाने सुलतानाचे मनोरंजन होऊन मावळ्यांचा पराक्रम जगास दिसेल व त्यायोगे आपला वचक वाढेल असाही राजाचा हेतू होता. हातांत नगी समशेर घेऊन येसाजी कंक मैदानांत आला. त्यावर मदोन्मत्त हत्ती दुसरीकडून सोडण्यांत आला. काही वेळ हत्तीस हुलकावण्या दाखविल्यावर लाग साधून येसाजीने इतक्या सफाईने तलवारीचा हात चालविला की त्यासरशी हत्तीची सोंड तुटून खाली पडली, व तो पर्वतप्राय प्राणी ची-ची करीत मैदानांतून पळून गेला.

24. भेटीचा उपसंहार

याप्रमाणे मुख्य कार्याचे संधान राखून नाचरंगाच्या करमणुकीत शिवाजीराजांनी एक महिना हैदराबादेत घालविला, व तितक्या अवधीत सुलतानाकडून द्रव्य, फौज, तोफा व दारूगोळा घेऊन स्वारीची संपूर्ण सिद्धता केली.

25. श्रीशैलदर्शन: तीर्थे

हैदराबादेचा प्रवास वरप्रमाणे यशस्वी झाल्यावर सन 1677 च्या मार्चमध्ये शिवाजी तेथून पुढे जाण्यास निघाला. कृष्णेच्या काठा काठाने दक्षिणेस जाऊन त्याने कर्नुलपासून पाच लक्ष होनांची खंडणी वसूल केली. पुढे निवृत्तीसंगमावर स्वारी गेली. येथेच भव-नाशी नदी कृष्णेस मिळते. हे स्थान अत्यंत पवित्र क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. तेथून चक्रतीर्थावर ही सेना गेली. दोनही ठिकाणी शिवाजीराजाने आवश्य क्षेत्रविधि यथासांग केले. 'तेथून अनंतपुरी कुललष्कर ठेवून गायमुखापासून पर्वत वेघावा भीमकुंड उतरचढ मिळोन तीन कोस प्रवास होतो तो करून दो दिवसा श्रीशैल्यास राजे गेले.'

26. श्रीमल्लिकार्जुन

हे मंदिर कर्नूलपासून खाली 70 मैलांवर नल्लमाल जंगलामध्ये समुद्र सपाटीपासून 1600 फूट उंच पठारावर वसलेले आहे. येथेच खाली कृष्णानदी पूर्वसमुद्रास मिळण्यास वळसा घालून वहात जाते. यात्रेकरूला कैलासद्वारांतून या पठारावर प्रवेश करावा लागतो. श्रीशैल्य

मल्लिकार्जुनाचे देवालय फारच भव्य असून त्याच्या भोवती वीस-पंचवीस फूट उंचीच्या जाड भिंती घातलेल्या आहेत. जाड करड्या रंगाचे भिंतीचे चौकोनी दगड प्राचीन शिल्पकलेची साक्ष पटवितात. दगडावर हत्ती, घोडे, वाघ, शिकारी, योद्धे व योगी आणि दशावतार अशी नानाविध चित्रे कोरलेली आहेत. या भिंतीच्या आत मध्यभागी मल्लिकार्जुनाचे चतुष्कोनी मंदिर आहे. श्रीशैल्य हे द्वादश ज्योतिर्लिंगांपैकी एक आहे व याच्या भिंती व छप्पर सुद्धा तांब्याच्या पत्र्यावर सोन्याचे पाणी देऊन त्याने मढवून काढलेले आहे. पातालगंगा व नीलगंगा ही पुण्यतीर्थे येथून खाली जवळच आहेत. ''नीळगंगेचे स्नान करून (राजाने) श्रीचे दर्शन घेतले. तीर्थविधि झाला. राजियानी स्थळ देखोन परम आनंद झाला की, केवळ दुसरे कैलास, असे स्थळ वाटले. 'येथे हा देह श्रीस अर्पण करावा, शिरकमल वाहावे' ऐसे योजिले.'' हे पाहून जवळच्या मंडळींनी ''नानाप्रकारे शास्त्रांतील पुराणातील आधार सांगोन नववे दिवशी सावध केले.'' व शिरकमल वाहण्याचा बेत रहित करविला. ''नीळगंगेस संध्यामठ चिरेबंदी बांधाविला'' श्रीगणेश नावाचा घाट व धर्मशाळाहि बांधली. ''धर्म बहुत केला. ब्राह्मण भोजन करून यात्रा यथासांग झाली. लक्ष ब्राह्मणांचा संकल्प करविला त्या उपर मजल दरमजल चंदी प्रांतास गेले.''

27. वेलोरचा वेढा : नासिरशी व्यवहार

एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यांत मल्लिकार्जुनाहून शिवाजीराजे निघाले व अनंतपुर येथून आपले सैन्य बरोबर घेऊन दक्षिणेकडे नंदियाल, कडाप्पा यांवरून तिरुपतीला गेले. तेथून पूर्वकिनाऱ्यावर उतरून कलहस्त्रीमधून मेच्या पहिल्या आठवड्यांत मद्रासच्या पश्चिमेस सात मैलांवर पेडापोलम् येथे जाऊन पोहोचले. तेथे काही दिवस राहून तो नैऋत्यकडेस वळले व पाच हजार घोडदळ त्यांनी तारीख 9 मे रोजी कांजीवरम्वरून जिंजीकडे पाठवून दिले. या वेळी जिंजीवर विजापुरकरांच्या तर्फे नासीर महंमदखान हा किल्लेदार होता. मराठी फौजेच्या सरदाराने त्याच्याशी बोलणे लावून पन्नास हजार रुपयांची जहागीर त्यास देण्याचे कबूल करून जिंजी किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. हा प्रकार तारीख 13 मेच्या सुमारास झाला. हा पहिला बार इतक्या यशस्वितेने उडालेला ऐकताच शिवाजीराजे स्वतः धावत जिंजीवर आले व त्यांनी किल्ला गोवळकोंड्याच्या ताब्यात न देता स्वतःच्याच ताब्यात ठेवला. परंतु याचा परिणाम नासीर महंमदखानास भोगावा लागून त्याला जहागीर वगैरे काही न मिळता शेष आयुष्य दुःखांत काढावे लागले, व तो पुढे लवकरच निवर्तला.

28. जिंजीची तटबंदी

जिंजी ताब्यांत घेतल्यावर तेथील बंदोबस्त शिवाजीराजांनी उत्तम प्रकारे केला. तेथे, ''रायाजी नलगे हवालदार ठेविले. तिमाजी केशव सबनिविस ठेविले. इमारतीवर रुद्राजी साळवी ठेविले. विठ्ठल पिलदेव अत्रे गराडकर सुभेदार महालची ठेविले. याप्रकारे चंदी

घेतली.*'' जिंजीभोवती नवीन कोट घातला, खंदक खणला व बुरूज बांधले. आणि ही बांधकामे फारच मजबूत अशी करण्यात आली.

29. वेलूर

जिंजीहून मागे वळून शिवाजीराजे वेलूरवर चालून गेले व तारीख 23 मे रोजी तेथे जाऊन पोहोचले. वेलूर येथे अबदुल्लाखान हा विजापुरकरांचा अबिसीनियन किल्लेदार होता. हा मोठा इमानी असल्याने त्याने वेलूर किल्ला चौदा महिने लढविला. हा किल्ला मूळचाच फार मजबूत व अभेद्य असा होता. त्याच्या भोवताली खोल खंदक असून त्यांत नेहमी मगर वावरत असत. ''तो (वेलूरचा) कोट म्हणजे पृथ्वीवर दुसरा गड असा नाही. कोटांत जीत पाणियाचा खंदक. पाणियास अंत नाही. उदकांत दहाहजार सुसरी. कोटाचे फांजियावरून दोन गाडिया जोडून जावे ऐशी मजबुती. पडकोटे तरी चारचार फेरीयावरी फेरे. ये जातीचा कोट.'' कोटाला मराठ्यांनी वेढा घातला. अशा मजबूत किल्ल्याला वेढा घालून तो सर करण्यासाठी लागणारी सामग्री पुरेशी नसल्यामुळे हा वेढा फारच रेंगाळणार असे दिसून आल्यामुळे दोन हजार स्वार व पाच हजार पायदळ इतके सैन्य नरहरी रुद्र याचे हाताखाली ठेवून स्वतः शिवाजीराजे तारीख 20 जून 1677 च्या सुमारास शेरखान लोदीशी लढण्यास निघून गेले. वेलोर किल्ला पुढे तारीख 21 ऑगस्ट सन 1678 रोजी मराठ्यांच्या स्वाधीन झाला.

30. शेरखान लोदीशी लढाई

शेरखान लोदी हा वालिगंडापुरम् येथे राहून विजापुरी कर्नाटकाच्या अर्ध्या दक्षिण भागावर सत्ता चालवीत असे. स्वभावतः तो शांत प्रकृतीचा असल्यामुळे कलहप्रिय असा मुळीच नव्हता. त्याच्या ब्राह्मण मंत्रिमंडळाने शिवाजीराजांच्या 'बळा'ची त्याला अगदी चुकीची माहिती देऊन तोच शिवाजीराजांपेक्षा अधिक बलाढ्य आहे अशी त्याची समजूत करून दिली. त्याचा मुलगा इब्राहिमखान यानेही मंत्रिमंडळाच्याच म्हणण्याला दुजोरा दिला. यामुळे शेरखान शेवटपर्यंत भ्रमांतच राहिला व फ्रान्सिस मार्टिन हा फ्रेंच इसम जरी त्याला शिवाजीराजांच्या सैन्याची योग्य आणि खरी कल्पना करून देत होता तरीही त्याने तिकडे दुर्लक्षच केले.

31. युद्ध

मराठ्यांशी सामना देण्यासाठी चार हजार स्वार व तीन चार हजार पायदळ घेऊन शेरखान तारीख 10 जून रोजी कुडलोरच्या पश्चिमेस तेरा मैलावर तिरूवाडी येथे येऊन वाट पहात बसला. तारीख 26 जून रोजी शिवाजीराजे सहाहजार घोडेस्वारांसह तेथे येऊन दाखल झाले. हे मराठी सैन्य दृष्टीस पडताच शेरखानाने आपले सैन्य लढाईच्या तयारीने उभे करून

त्याला मराठ्यांवर चाल करून जाण्याचा हुकूम केला. युद्धशास्त्राच्या दृष्टीने शेरखानाच्या सैन्याच्या हालचाली अगदी चुकीच्या असल्याने मराठी सेना त्या स्वस्थपणे पाहत उभी राहिली. आपल्या फौजेच्या इतक्या हालचाली होत असून मराठी सैन्य जागचे जागीच स्थिर उभे आहे हे पाहताच झालेली चुकी शेरखानाच्या लक्षांत आली व त्याने मराठ्यांवर चाल करून जात असलेल्या आपल्या फौजेस एकदम मागे परतण्याचा हुकूम दिला. ते सैन्य मागे परतू लागताच मराठ्यांनी त्यावर चाल केली व त्याचा पराजय करून त्याला पळवून लावले.

32. पळ

आपल्या सैन्याची ही दशा पाहून शेरखान थोडक्याशा लोकांनिशी जवळच असलेल्या तिरुवाडी किल्ल्यांत शिरला, आणि रात्रीच्या वेळी तिवेनापट्टम् येथे पळून जाऊ लागला. मराठी फौजेचे लक्ष त्याच्या हालचालीवर असल्यामुळे तिने त्याचा पाठलाग केला. तो अकालनायकाच्या जंगलांत पळून गेला. तेथे त्याच्या फौजेची व मराठ्यांची निकराची लढाई झाली. व तीत शेरखानाची फौज पराभव पावली. आणि मराठे पुन्हा शेरखानाच्या पाठीशी लागले. ता. 27 जून रोजी शेरखान बोनागीरपट्टम्च्या किल्ल्यांत शिरला. त्यामुळे तो ताबडतोब कोंडला गेला. शेरखानाशी झालेल्या चकमकीत मराठ्यांना 500 घोडे, दोन हत्ती, 20 उंट आणि बैल, तंबू इत्यादी पुष्कळच लूट मिळाली.

33. तह

तिरुवाडीच्या किल्ल्यांतून शेरखान पळून गेल्यावर त्याच्या सासऱ्याने तो किल्ला काही दिवस लढविला. हा किल्ला सर करण्यासाठी बाबूसाहेबांच्या हाताखाली काही सैन्य ठेवून शिवाजीराजे स्वतः बोनागिरपट्टम् येथे आले. बालडौल, तिवेनापट्टम् व इतर किल्ले तारीख 30 जून रोजी मराठ्यांना मिळाले, हे पाहून शेरखानाने तहाचे बोलणे लावले. वीस हजार होन दंड भरून शेरखानाने त्या प्रांतांतून निघून जावे, असा करार ता. 5 जुलै रोजी नक्की ठरला. दंडाची रक्कम वसूल होईपर्यंत शेरखानाने आपला वडिलमुलगा मराठ्यांकडे ओलीस ठेवला. त्याच्या मोबदल्यांत शेरखानाला किल्ल्यांतून सुरक्षितपणे बाहेर जाऊ द्यावे व गोंडलूरकडील त्याची जहागीर त्याला परत मिळावी असे शिवाजीराजांनी कबूल केले होते.

34. ओलीस

आपला वडील मुलगा इब्राहिमखान यास मराठ्यांकडे ठेवून शेरखान बोनागिरपट्टम् मधून निघाला तो शिवाजीराजांस भेटून बालीगंडापुरम् जवळ आरियालुरच्या जंगलांत गेला. तेथील कल्लार जातीच्या राजाने सालीना 1500 रुपये उत्पन्नाचे दोन गाव देऊन त्याला

आपल्या पदरी ठेवला. वीस हजार होन दंडादाखल मराठ्यांस द्यावयाचे परंतु ही रक्कम खानाजवळ नसल्याने तो मोठ्या संकटांत पडला. हे पाहून मद्रासकडील हिंदु राजाने 1678 च्या फेब्रुवारीमध्ये वर्गणी काढून दंडाची रक्कम पुरी केली. व त्याचा मुलगा इब्राहिमखान याची सुटका केली. पुढे एप्रिलमध्ये शेरखान मदुरेच्या नायक राजाच्या पदरी राहिला.

35. कोलेरून नदीवर तळ : आणि राजा चोकनाथ

शेरखानाची गडबड शांत होताच शिवाजीराजे जुलैच्या पहिल्या आठवड्यांत कुडलोरहून निघाले व वेलूर ओलांडून कोलेरून नदीच्याकाठी त्यांनी आपल्या सैन्याचा ता. 12 जुलै रोजी तळ दिला. येथून दक्षिणेस तंजावर 10 मैलांवर आहे. मदुरेचा राजा चोकनाथ याचा वकील तेथे शिवाजीराजांस भेटला. शिवाजीराजांनी त्याच्याकडे फौजेच्या खर्चासाठी एक कोटी रुपयांची मागणी केली. वकिलांचे म्हणणे असे पडले की, ‘‘आपल्या धन्याचा काही मुलूख म्हैसूरने घेतला आहे व काही व्यंकोजीने बळकावला आहे. तो मुलूख शिवाजीराजांनी सोडून दिल्यास आपला धनी सात लक्ष रुपये देईल.’’ याप्रमाणे वाटाघाटी चालू असता महाराष्ट्रांतून रघुनाथपंत येऊन दाखल झाला. लगेच शिवाजीराजांनी त्याला खंडणीची रक्कम ठरविण्यासाठी नायकाच्या वकिलाबरोबर मदुरेस पाठविले. रघुनाथाने सहा लक्ष होन खंडणी ठरवून तिच्यापैकी दीड लक्ष होन रोकड घेतले व तो परत आला.

36. मुलाखतः भेट

नायक राजाच्या खंडणीची वाटाघाट चालू असतां व्यंकोजीशी भेटीचे बोलणे शिवाजीराजांनी लावून तंजावरच्या दिवाणास आपल्याकडे बोलावून घेतले होते. त्याच्याबरोबर शिवाजीराजांनी आपले तीन प्रधान देऊन व्यंकोजीला भेटीचे आमंत्रण पाठविले. व्यंकोजीच्या सुरक्षितपणाबद्दल वचनप्रमाण झाल्यावर जुलै मध्याच्या सुमारास दोन हजार स्वारांसह व्यंकोजी तिरुमलवाडी येथे भेटीसाठी येऊन दाखल झाला. शिवाजीराजेही तिरुमनूरपर्यंत त्यास सामोरा गेले. भेटी, परतभेटी, नजरनजराणे आणि अरस-परस मेजवान्या यामध्ये उभयता बंधूंचे काही दिवस गेल्यावर मुख्य मुद्द्यासंबंधाने शिवाजीराजांनी बोलणे काढून व्यंकोजीस असे कळविले की, ‘शहाजीराजांच्या सर्व मिळकतीपैकी तीनचतुर्थांश भाग आपणास देऊन बाकीचा एक चतुर्थांश व्यंकोजीने स्वतःकडे राहू द्यावा.’ व्यंकोजीने अर्थात्च हे नाकारले. हे पाहून शिवाजीराजांस फार राग आला, व त्याने व्यंकोजीची बरीच खरडपट्टी काढली. इतकेच नव्हे परंतु आपले म्हणणे कबूल करीपर्यंत त्याला अटकेत ठेवण्याचीही धमकी दिली. हे पाहून व्यंकोजी ता. 23 जुलैच्या सुमारे एके रात्री चार-पाच लोकांनिशी ‘शौचाच्या मिषाने’ बाहेर पडला व कोलेरून नदीवर जाऊन पलिकडच्या तीरी आपल्या राज्यात निघून गेला.

37. पलायन

व्यंकोजीच्या अश्या पलायनाची बातमी शिवाजीराजांस दुसरे दिवशी समजली. जगन्नाथपंत दिवाण, कोन्हेर महादेव आणि शिवाजी शंकर हे दोघे मुजुमदार आणि निळोजी नायक व्यापारी या व्यंकोजीच्या मंडळींना बोलावून शिवाजीराजांनी कैद केले व 'रघुनाथ नारायण हणमंत्यांना पाठवून तंजावरचे राज्य आपल्या ताब्यांत घेऊ' असा ही धाक त्यास दाखवला. आपल्या भावाच्या विचित्र वागण्याचा शिवाजीराजांना फार राग आला. विशेषतः आपण वचनप्रमाण केले असताही व्यंकोजीस आपला विश्वास आला नाही यामुळे राजास वाईट वाटले. तो म्हणाला, ''काय निमित्ते पळाले? आम्ही त्यास धरीत होतो की काय? आम्हांस बिरुदे काय करावयाची? आमची बिरूदे अष्ट दिशेस लागली आहेत. समुद्रवलयांकित भूमंडळी कीर्ति आपली झाली आहे. तेथे बिरुदे काय करावयाची? वडिलांची वस्त असावी म्हणून मागितली होती. पळावयाचे नव्हते. द्यावयाची नव्हती तर न देणे. उगच उठून पळून गेले. अति धाकटे ते धाकटे, बुद्धीही धाकटेपणयोग्य केली. यानंतर व्यंकोजीने पुन: भेटीस यावे म्हणून शिवाजीने प्रयत्न करून पाहिला, परंतु त्यात त्यास यश आले नाही.

38. संताजी

''मग व्यंकोजीचे कारकून व सरदार पळत होते ते राजियाच्या लोकांस सापडले, त्यास धरून आणिले. मग त्या अवघियांस वस्त्रे, भूषणे, अश्व देऊन चंदावरास बंधूसन्निध पाठविले. संताजी राजे म्हणून शहाजीमहाराजांचे नाटकशाळेचे पुत्र होते. ते शूर पराक्रमी होते. ते राजियाच्या भेटीस आले. भेट झाली. त्यांस कर्नाटकांत हजार घोड्यांची दौलत दिधली. महाल मोकाशी दिले. हत्ती घोडे वस्त्रे देऊन'' पदरी ठेवले. कोलेरूनच्या दक्षिणेकडेस स्वारी करण्याचा बेत शिवाजीराजांनी तूर्त तहकूब केला. परंतु त्या नदीच्या उत्तरेकडील सगळा प्रांत त्यांच्या ताब्यांत आला होता. वेलोर व अरणी फक्त अद्यापपर्यंत लढत होती.

39. शिबिर

फ्रेंचांचा वकील एम्. जर्मन हा या वेळी शिवाजीराजांच्या सैन्याबरोबर कोलेरून नदीवरील मुक्कामांत तीन दिवस होता. तो त्या शिबिराचे सुंदर वर्णन देतो. ''या शिबिरांत कुठल्याही प्रकारचा डामडौल नसून अत्यंत साधेपणा मूर्तिमंत दिसत होता. यात सामानाची अडगळ बिलकुल नव्हती व एकही स्त्री या सैन्याबरोबर दिसत नव्हती. मजबूत परंतु लहानसेच असे फक्त दोनच तंबू या सगळ्या तळावर होते. त्यांपैकी एक स्वतः राजा शिवाजीसाठी असून दुसरा त्याच्या प्रधानासाठी होता. फौजेतील सगळे घोडे सरकारी पागेतील असून बारगिरांना फक्त दरमहा दोन पगोडा पगार मिळत असे. दोन राउतात तीन घोडे असा साधारण हिशोब असे. बातमी मिळविण्यांत शिवाजीराजे फार दक्ष असत. किंबहुना त्यांच्या

सर्व विजयाचे श्रेय अचुक बातमी मिळविण्यांतच असे. व त्यामुळे ते आपल्या वार्ताहरांना सढळ हाताने देणग्या व पगार देत असत.''

40. वृद्धाचलम्

व्यंकोजी पुन: भेटण्यास येत नाही हे निश्चित झाल्यावर तारीख 27 जुलै 1677 रोजी शिवाजीराजांनी कोलेरून नदीकाठचा आपला मुक्काम उठविला. नंतर वालिगंडापुरम् येथे थोडेसे थांबून वेलार नदी त्याने ओलांडली व तुंदुंगुरी येथे एक-दोन दिवस मुक्काम केला. येथेच तिवेनापाटम् येथील डच लोकांचा मुख्य अंमलदार पुष्कळ नजर-नजराणा घेऊन तारीख 31 जुलै रोजी त्याला जाऊन भेटला. शिवाजीराजांनी आपले सैन्य येथूनच व्यंकोजीचा एलावेनासुर हा किल्ला हस्तगत करण्यास रवाना केले, आणि स्वतः सिमाजी नायक व इतर काही ठळक-ठळक मंडळींसह वृद्धाचलम् येथील भगवान् महादेवाच्या दर्शनास निघून गेले.

41. अर्काट

वानिकम्वाडीहून तारीख 22 सप्टेंबर 1677 रोजी शिवाजीराजे मद्रास येथील इंग्रज गव्हर्नरास लिहितात. 'कर्नाटकांत मी जिंकलेल्या किल्ल्यांवर नवीन सामान तयार करावयाचे आहे तरी तोफेसाठी मोठमोठे गाडे तयार करणारे व सुरुंग तयार करणारे लोक तुमच्याकडे असल्यास त्यास आमच्याकडे ताबडतोब पाठवून द्यावे. विशेषतः सुरुंगाचे काम करणारी माणसे आम्हांस अत्यंत निकडीने पाहिजे आहेत. वीस-पंचवीस निदान दहा-पाच तरी माणसे पाठवून देणे. त्यांना योग्य वेतन देऊन किल्ल्यावर त्यांची नेमणूक करण्यात येईल.' इंग्रजांनी मोठ्या नम्रतेने, ''आपण व्यापारी असल्यामुळे अशा प्रकारची कोणतीही कामगिरी आपणास करिता येणार नाही'' असे शिवाजीराजांस कळवून त्याची मागणी नाकारली. तारीख 3 ऑक्टोबर रोजी शिवाजीराजे मद्रासपासून दोन दिवसांच्या वाटेवर होते. याच सुमारास त्यांनी पोर्टोनोव्हो लुटून अर्काटचा दक्षिण प्रदेश आपल्या ताब्यांत घेतला होता. ऑक्टोबरमध्ये त्याने अरणी सर केली व उत्तर अर्काट मधील काही किल्लेहि याच सुमारास त्यांना मिळाले.

42. महाराष्ट्रात प्रत्यागमन: सल्ला

कर्नाटकांत येऊन दहा महिने होऊन गेल्याने शिवाजीराजांना आता आपल्या राज्यांत परत जाण्याची आवश्यकता वाटू लागली, व त्याच्या मंत्रीमंडळाचाही तसाच सल्ला पडला. इतक्यांत त्याच्या हेरांनी अशी बातमी आणली की, ''कुतुबशहाने बंडखोर शिवाजीराजांना मदत केल्याचे ऐकून औरंगजेब बादशहा संतापून गेला आहे व त्याने आपल्या दक्षिणेतील सुभेदाराला गोवळकोंड्यावर स्वारी करण्याचा हुकूम केला असून त्याप्रमाणे मोगल व

विजापुरकर यांच्या संयुक्त सैन्याने, मालखेडजवळ गोवळकोंड्याच्या प्रांतावर स्वारी केली आहे.'' ही बातमी ऐकतांच 1677 च्या नोव्हेंबरच्या प्रारंभी शिवाजीराजे आपले मुख्य सैन्य कर्नाटकांतील जिंकलेल्या प्रदेशाची व्यवस्था लावण्यास ठेवून व लवकरच परत येण्याचे सांगून ते चार हजार स्वारांसह परत फिरले. जाता-जाता त्यांनी शहाजीराजांच्या जहागिरीपैकी कोलार, उस्कोटा, बंगलोर, बाळापूर आणि सेरा, हे हल्लीच्या म्हैसूरच्या राज्यांतील प्रांत आपल्या ताब्यांत घेऊन तिकडील जुलमी पाळेगारांना शिक्षा करून 1678 च्या एप्रिलमध्ये ते धारवाड बेलवाडी या मार्गाने पन्हाळ्यावर येऊन पोचले.

43. विजय

तारीख 21 ऑगस्ट 1678 रोजी 14 महिन्यांच्या वेढ्यानंतर, वेलोर किल्ला मराठ्यांस मिळाला. किल्लेदार अबदुलाखानाने आपल्या 2500 लोकांनिशी हा किल्ला 14 महिनेपर्यंत मोठ्या शौर्याने लढविला. परंतु या 14 महिन्यांत विजापुराकराकडून त्याला काहीच मदत मिळाली नाही व आतील लोकांची संख्या 300 शे वर येऊन ठेपली. तेव्हा रोकड 30,000 पॅगोडा, एक लहान किल्ला व तीस हजार पॅगोडा उत्पन्नाचा मुलुख इतका मोबदला घेऊन त्याने किल्ला मराठ्यांच्या स्वाधीन केला.

44. व्यवस्था

''कर्नाटकामध्ये सर केलेल्या प्रदेशांत शिवाजीराजांनी जागोजागी गढीकोट घेतले. कित्येक नवे बसवले असे शंभर त्याप्रांती केले. 20 लक्ष होनांचे राज्य साध्य केले.'' 1678 च्या ऑगस्टमध्ये मद्रासेहून इंग्रज लेखक लिहितो, ''जिंजी आणि वेलोर या दोनही किल्ल्यांजवळचा प्रदेश प्रत्येकी दरसाल बावीस लक्ष पॅरडोस म्हणजे 550 हजार पौंड सालीना उत्पन्नाचा आहे. हा सगळा प्रदेश मराठी सैन्याने आपल्या ताब्यांत घेतला आहे. याशिवाय बहात्तर गढ्या व 14 किल्लेही त्यांना मिळाले आहेत.'' या कर्नाटकाच्या स्वारीत शिवाजीराजांना अगणित संपत्ती मिळाली, ती पाहून इंग्रज, फ्रेंच इत्यादी लेखकांची छाती अगदी दडपून गेली व मराठ्यांनी कर्नाटक प्रांत अगदी पिळून काढला असे उद्गार त्यांनी काढले आहेत.

45. जिंजी

कर्नाटकात सर केलेल्या प्रांतांवर सुभेदार नेमून जिंजी हे त्याचे मुख्य ठाणे केले. ''रघुनाथ नारायण हणमंते यास त्याची मजमू सांगितली. त्यापाशी तूर्त फौज असावी म्हणून हंबीरराव सेनापती सेनेसह ठेवले. कोल्हार, बाळापूर वगैरे प्रांती रंगो नारायण म्हणून सरसुभेदार ठेवले.'' त्यानेही जिंजी हेच मुख्य ठाणे समजून आपला कारभार करावा असे ठरवून दिले.

46. व्यंकोजीशी लढाईचा सामना

नवीन जिंकलेल्या प्रदेशांत शांतता प्रस्थापित होण्याला वेळ लागतो या नियमाला शिवाजीराजांनी जिंकलेला कर्नाटक काही अपवाद नव्हता. शिवाजीराजांची पाठ वळताच व्यंकोजीने कारस्थाने सुरू केली. प्रथम त्याने मदुरा व म्हैसूर येथील नायक, राजे व पाळेगार यांच्याशी राजकारण लावून पाहिले. नंतर विजापूर दरबारकडे मदत मागितली, आणि शेवटी कर्नाटकांतील मुसलमान राजांनी शिवाजीराजांविरुद्ध एक व्हावे असा प्रयत्न केला. परंतु त्याला कशांतही यश आले नाही. सन 1677 च्या नोव्हेंबरमध्ये शिवाजीराजांनी सैन्य कोलेरून नदी उतरून तंजावरांत प्रवेश करण्याचा ते विचार करू लागले, तेव्हा व्यंकोजीने त्याला अडथळा केला. दोनही फौजा नदीच्या दोनही तटांवर काही दिवस तळ देऊन राहिल्या. कोणीही कोणावर चाल करून जाईना. एकी घडवून आणण्यासाठी दोघांनीही वकील पाठवून प्रयत्न करून पाहिले. परंतु त्यातही यश आले नाही. व्यंकोजीच्या सैन्यांने 'आकाशात गिधाडे फिरत असल्याने' तो अपशकुन मानून व्यंकोजी चाल करून जाईना. सारांश, याप्रमाणे युद्ध लांबणीवर पडू लागले.

47. युद्ध

सरतेशेवटी तारीख 16 नोव्हेंबर रोजी पहाटे चार हजार स्वार व दहा हजार पायदळ इतक्या सैन्यानिशी व्यंकोजी कोलेरून नदी उतरून शिवाजीराजांचे सरदार संताजी भोसले व सेनापती हंबीरराव मोहिते यांच्या बारा हजार लष्करावर चालून गेला. सगळ्या दिवसभर मोठ्या निकराचे युद्ध होऊन उभयपक्षी पुष्कळ माणसे कामास आली. शेवटी संध्याकाळी संताजी फौजेसह पळाला. व्यंकोजीने त्याचा एक मैलपर्यंत पाठलाग केला. व तो दूर गेला असे पाहून व्यंकोजी परतला. दिवसभर चाललेल्या लढाईने फौज थकून गेली होती. व शेवटी विजय मिळाल्याने त्या आनंदांत ती स्वस्थ घोरत पडली होती. इकडे संताजी दूर पळून गेल्यावर इतर सरदारांबरोबर त्याने खलबत करून ह्या अपयशाचा कसेही करून धुऊन टाकिलाच पाहिजे असा निश्चय केला व निराळ्या रस्त्याने ही मराठी सेना रात्रीच्या गर्द अंधकारांत व्यंकोजीच्या गाफिल फौजेवर चालून आली व तिने एकदम कत्तल केली. या कत्तलीत हजारो लोक मारले जाऊन बाकी राहिलेले तंजावरास पळून गेले. मराठ्यांना या वेळी एक हजार घोडे, तंबू व इतर सामान बरेच मिळाले. व्यंकोजीचे तीन सरदारही मराठ्यांनी या हल्ल्यांत कैद केले

48. समेट

यानंतर या दोनही सैन्यांच्या चकमकी डिसेंबर महिनाभर चालल्या. व दोघांनीही परस्परांचे मुलूख लुटून उद्ध्वस्त केले. इतक्यांत महाराष्ट्रावर खुद्द औरंगजेबाची स्वारी होणार अशी बातमी शिवाजीराजांस आली. तेव्हा तत्काळ त्याला आपले कर्नाटकांतील सैन्य एकदम परत बोलाविणे भाग पडले. या समयी शिवाजीराजांनी व्यंकोजीशी तह करून भांडण

मिटवून टाकले. या तहात जिंजी व त्या लगतचा मुलूख आणि काही किल्ले व कोलार वगैरे शहाजीराजांच्या जहागिरीपैकी काही प्रांत शिवाजीराजांनी आपणाकडे ठेवून कोलेरूनच्या दक्षिणेकडील आणि काही उत्तरेकडील मुलूख व्यंकोजीपासून तीन लक्ष होन घेऊन त्याला कायमचा आणि निर्विवादपणे देऊन टाकला. हंबीरराव मोहिते सेनापती याला सैन्यासह परत बोलावून नेल्यामुळे रघुनाथपंत हणमंत्याने दहा हजार फौज नवीन ठेवून जिंजीच्या रक्षणाची योग्य व्यवस्था केली. याप्रमाणे उभयता बंधूंचा विग्रह व समेट होऊन हे कर्नाटक प्रकरण समाप्त झाले.

49. युरोपियन व्यापारी: इंग्रज

शिवाजीराजे कर्नाटकांत उतरतांच युरोपियन व्यापारी सन 1677 च्या मेच्या प्रारंभीच जाऊन भेटले व नजर-नजराणा देऊन आपल्या वखारीकडे त्यांची कृपादृष्टी असावी अशी त्यांनी तजवीज करून ठेवली. महादाजीपंत ब्राह्मणाबरोबर एक पत्र देऊन शिवाजीराजांनी विषाच्या उताऱ्याची औषधे मद्रासच्या इंग्रजांच्या गव्हर्नराकडून मागवली होती. ते पत्र तारीख 14 मे रोजी गव्हर्नरास पोचून त्याप्रमाणे त्याने औषधे पाठवून दिली. व त्याबरोबर मालदीवचे नारळ आणि 60 होन किंमतीचा नजराणाहि पाठविला. हे सर्व पोचले असे तारीख 25 मे च्या शिवाजीराजांच्या पत्रावरून दिसते. हे पत्र वेलोरहून लिहिले असून त्यात शिवाजीराजांनी गव्हर्नराचे आभार मानले आहेत. व याच पत्रांत विषाच्या उताऱ्यावरील आणखी औषधे मागवून 'त्यांची किंमत मागण्यास मुळीच संकोच बाळगू नये' असेही कळवले आहे. शिवाजीराजांनी गव्हर्नरास या पत्राबरोबर पोषाखही पाठवला होता. तारीख 18 जून रोजी गव्हर्नराने 52 होन किंमतीचा दुसरा नजराणा पाठवून शिवाजीराजांच्या कृपेची पुन: याचना केलेली आहे. इंग्रजांच्या तर्फे दोन ब्राह्मण शिवाजीराजांबरोबर कर्नाटकच्या स्वारीत होते. त्यांनी शिवाजीराजांच्या सर्व हालचाली गव्हर्नरास लिहून कळवाव्यात असे ठरले होते. तारीख 22 सप्टेंबर रोजी शिवाजीराजांनी तोफांचे गाडे करणारे व सुरुंग तयार करणारे वीस पंचवीस कारागीर इंग्रजांकडे मागितले व ते त्यांनी देण्याचे टाळले ही माहिती पूर्वी पृष्ठ 323 वर आलीच आहे.

50. फ्रेंच

इंग्रजांचे कारवाई वर सांगितली. आता फ्रेंचांनी काय केले ते आपण पाहू. शिवाजीची स्वारी कर्नाटकांत उतरतांच जिकडे तिकडे पळापळी व गोंधळ माजून राहिला. या वेळी पांडेचरी येथे फ्रान्सिस मार्टिन हा फ्रेंचांचा गव्हर्नर होता. त्याने आपला एक ब्राह्मण वकील शिवाजीराजांकडे वेलोर येथे पाठविला. व त्याबरोबर पत्र देऊन शिवाजीराजांस अशी विनंती केली की, 'खुद्द आपल्या राज्यांत ज्याप्रमाणे आपण फ्रेंचांच्या वखारीचे संरक्षण केले आहे त्याचप्रमाणे येथे कर्नाटकांतही आमचे रक्षण करावे.' या वकिलाने तीन वेळा

शिवाजीराजांची मुलाखत घेतली. शेरखान लोदीशी लढाई देण्यासाठी फ्रेंचांनी मदत करावी असे बोलणे प्रथम शिवाजीराजांनी लावले. पुढे फ्रेंचांच्या वखारीस त्रास न दिल्यास आपणास फ्रेंच काय मोबदला देतील असे शिवाजीराजांनी विचारले. यावर नुकतीच आपली डच लोकांशी मोठी लढाई झाली असून तीमुळे व्यापारही मोडकळीस आलेला आहे त्यामुळे मोबदला देण्यास आपणाजवळ काहीही नाही असे फ्रेंचांनी कळविले. परंतु फ्रेंचांचे हे म्हणणे ढोंगीपणाचे होते असे दिसते. कारण द्रव्य अगर माल यापैकी फ्रेंचांजवळ काहीच नव्हते अशा स्थितीत त्यांच्या वखारीचे म्हणजे नुसत्या इमारतीचे संरक्षण शिवाजीने करावे असे फ्रेंचांचे म्हणणे होते की काय? असो. तारीख 2 जुलै 1677 रोजी मार्टिन याने पुन: आपला ब्राह्मण वकील शिवाजीकडे पाठविला. या वेळी त्याच्याबरोबर फ्रेंचांचा मुख्य डायरेक्टर बॅरन याने पत्र देऊन त्यात फ्रेंच वखारीच्या संरक्षणासाठी पुन्हा शिवाजीराजांस विनविले होते. ब्राह्मण वकिलाऐवजी इंग्रज वकील पाठवावा असे शिवाजीकडून सांगून आल्यावरून मि. जर्मेन यास करल नावाच्या दुभाष्यासह शिवाजीराजांकडे कोलेरूनच्या तळावर पाठविले. तेथे जाऊन पोहोचल्यावर जनार्दनपंतांनी या वकिलांना शिवाजीराजांपुढे नेऊन त्यांची मुलाखत करवली. हे वकील तेथे तीन दिवस राहिले होते. शिवाजीने पांडेचरी येथील फ्रेंच वखारीच्या संरक्षणाचे फर्मान ऑगस्टमध्ये यास दिले व ते नंतर निघून गेले. इतके झाले तरी स्थानिक मराठा अंमलदारांनी लोकांपासून बळजबरीने पैसे काढले व त्यास पुष्कळ त्रास दिला असे मार्टिनने लिहून ठेविलेच आहे. व याबद्दल शिवाजीराजांकडे पत्र पाठवून पुष्कळ वेळा तक्रारी नेल्या परंतु त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही असेही मार्टिन पुढे लिहितो. परंतु याबाबतीत मराठी अंमलदारांचे म्हणणे आपल्यापुढे नसल्याने खरोखर कोणाकडे दोष होता हे सांगणे कठीण आहे.

51. डच

आता डच व्यापाऱ्यांची हकीकत सांगावयाची राहिली आहे ती सांगून हे व्यापारी पुराण पूर्ण करू तारीख 31 जुलै रोजी तिवेनापटम् येथील डच वखारीचा मुख्य तुदुमगुर्ती येथे शिवाजीराजांस येऊन भेटला. त्याने रेशीम, चंदन, गुलाबपाणी, मालदिवचे नारळ, लवंगा आणि तलवारीची पाती यांचा नजराणा केला. शिवाजीराजांनीही याबद्दल आनंद व्यक्त करून परत पोशाख दिले. तथापि त्यांच्या वखारीतून काही माल मराठ्यांनी लुटलाच. तो अगर त्याची किंमत परत मिळवण्यासाठी डच लोकांनी मागणी केली; परंतु तिचा काही उपयोग झाला नाही. फ्रेंचांचा गव्हर्नर मार्टिन लिहितो: ‘‘तिवेनापटम् येथे डच लोक जवळ-जवळ मराठ्यांचे कैदीच होते. व आपआपल्या घराच्या बाहेर जाण्यास व परत घरात येण्यासही त्यांना मोबदला द्यावा लागला.’’

52. व्यंकोजीची खरी योग्यता... तिचं वर्णन

'व्यंकोजी हा महामूर्ख होता. कोणतीही उदात्त महत्त्वाकांक्षा त्याच्यात नव्हती. तो स्वतः मंद, जड, आळशी व कार्यक्षम असल्याने रघुनाथपंत हणमंत्यासारख्या खऱ्या स्वामीनिष्ठ सेवकांची त्याला बूज करिता आली नाही.' असे आरोप व्यंकोजीवर कित्येक लेखकांनी केले आहेत. परंतु ते सर्व लेख व्यंकोजीनंतर शेदोनशे वर्षांनी अस्तित्वात आल्यामुळे व समकालीन लेखकांचे लेख याविरुद्ध उपलब्ध असल्यामुळे पूर्वोक्त लेख अविश्वसनीय आहेत असे निश्चितपणे वाटते. समकालीन लेखांवरून आपली खात्री पटते की, व्यंकोजी हा शिवाजीराजांना शोभण्यासारखा भाऊ होता. सन 1665 मध्ये विजापुरकर व मोगल यांच्यात जे युद्ध झाले त्यांत विजापुरकरांतर्फे जयसिंगाशी लढण्यास व्यंकोजी रणांगणावर आला होता. त्या वेळच्या त्याच्या शौर्याची तारीफ मुसलमान इतिहास लेखकांनीही लिहून ठेवली आहे. तंजावरचे राज्य शहाजीराजांनी मिळवले नसून व्यंकोजीने कमावले होते हे आपण विसरता कामा नये. व म्हणून या राज्यांत शिवाजीराजांस वाटा मागण्याचा बिलकुल अधिकार नव्हता. तंजावरच्या जिंकिलेल्या राज्याची व्यवस्था त्याने फार उत्तम रीतीने लाविली असल्याबद्दल जे जेसुइट मिशनरी अँड्रे फ्रीयर याने व्यंकोजीची स्तुती पुढीलप्रमाणे केली आहे. "व्यंकोजीने केलेल्या सुधारणांमुळे प्रजेचे त्यावर निःसीम प्रेम जडले होते. त्याने आपल्या राज्यांतील पाण्याची तळी व जुने पाटबंधारे यांची दुरुस्ती करून शेकडो एकर जमिनीची लागवड करविली." या जमिनीचे पीक पूर्वीच्या सर्व पिकांपेक्षा फारच जोरदार येऊ लागले. "व्यंकोजी स्वतः फार शहाणपणाने व न्यायीपणाने राज्य करू लागल्यामुळे त्याच्या पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांच्या कारकिर्दित प्रजेला झालेले दुःखे व सोसाव्या लागलेल्या हालअपेष्टा यांचा अगदी विसर हल्लीच्या कारकिर्दित प्रजेला पडला होता" असे इंग्रज लेखकांनी लिहून ठेवले आहे.

53. बनावट पत्रे

रघुनाथपंत हणमंते हा द्रव्याच्या बाबतीत साधुवृत्तीचा नव्हता. (शिवाजीराजांच्या स्वारीनंतर एक वर्षपर्यंत रघुनाथपंताने व्यंकोजीचा कारभार पाहिला असे रा. ब. पारसनीस यांनी इतिहाससंग्रहांतील 'तंजावरच्या राजघराण्या'च्या कथनांत जे लिहिले आहे त्याला अन्य पुरावा नसल्याने ते विश्वसनीय मानता येत नाही. आणि म्हणून शिवाजी व्यंकोजी यांचा पत्रव्यवहार, तहाच्या अटी, व्यंकोजीस व त्याच्या पत्नीस शिवाजीची देणगी एतद्विषयी जे कागद पाठविलेले आहेत ते सर्व बनावट अतएव त्याज्य होत.)

प्रकरण-13 वे
महाप्रस्थान

1. कर्नाटकच्या स्वारीनंतर लक्ष्मीश्वर : आणि सावित्रीबाई देसाईंची तलवारबाजी

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे कर्नाटकच्या स्वारीत अद्भुत यश मिळवून शिवाजीराजे सन 1677 च्या नोव्हेंबर मध्ये मद्रासहून म्हैसूर येथे गेले व मैसूरचा पूर्व व मध्य भाग जिंकते झाले. सन 1678 च्या जानेवारीत म्हैसूर सोडून त्यांनी तुंगभद्रा ओलांडली व कोपळ, गदग मार्गाने धारवाड जिल्ह्यांतील लक्ष्मीश्वरास ते येऊन दाखल झाले. तेथे खान गौडा हा देसाई होता. त्याने मराठ्यांच्या भीतीने किल्ला खाली करून दिला व तत्काळ मराठ्यांनी तो आपल्या ताब्यांत घेतला. सन 1678 च्या जानेवारीच्या मध्याच्या सुमारास त्यांचा मोर्चा बंकापुराकडे वळला. येथून पुढे पूर्वेकडेस वळून शिवाजीराजांची स्वारी ‘संप’गावी आली. या प्रांती ‘‘बेलवाडी (येथे) कोट होता. तेथे देसाईण बायको होती. तिने राजियाचे लष्करचे कहीकवाडी बैल नेले. हे वर्तमान राजियास कळले. बेलवाडीस वेढा घातला.’’ सावित्रीबाई देसाइणीने सत्तावीस दिवसपर्यंत किल्ला मोठ्या शौर्याने लढवला. परंतु शेवटी दारूगोळा खुंटल्याने मराठ्यांनी हल्ला करून किल्ला सर केला. या वेळी जी हातघाईची लढाई झाली तीत सावित्रीबाईने स्वतः तलवार चालवली होती व एक संबंध दिवसपर्यंत मराठ्यांस पुढे सरकू दिले नाही. शेवटी तिचा पराजय झाला. तिला मराठ्यांनी जिवंत पकडले व सकुजी गायकवाडाने तिची विटंबना केली. ही हकीकत शिवाजीराजांस कळताच त्याने सकूजीचे डोळे काढून टाकले व त्याला जन्मभर कैदेत ठेवले. ही सावित्रीबाई कायस्थ प्रभु होती असे कित्येकांचे म्हणणे आहे.

2. कारस्थान

यानंतर फेब्रुवारीमध्ये शिवाजीराजांनी एक मोठे कारस्थान रचिले होते, परंतु ते फसले. तारीख 23 डिसेंबर 1677 रोजी विजापूरचा मुख्य सरदार बहलोल मरण पावला व त्याचा हस्तक जमशेदखान हा तेथे मुख्य बनला. परंतु बालराजा सिकंदर-आदिलशहा याला सांभाळून राज्यव्यवस्था ताब्यांत ठेवण्याइतके सामर्थ्य त्याच्यात नसल्याने सहा लक्ष पगोडा घेऊन बालबादशहासह विजापूरचे राज्य शिवाजीराजांचे ताब्यांत देण्याचे त्यांनी ठरवले. व या ठरावाप्रमाणे विजापूर ताब्यांत घेण्यासाठी शिवाजीराजे निघाले. परंतु ही बातमी फुटून

विजापुरचा दुसरा एक सरदार सिद्दी मसाऊद याला कळली. त्याने विजापुर आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठी निराळीच नियुक्ती केली. प्रथम आपण अतिशय आजारी आहोत असे त्याने प्रसिद्ध केले. नंतर त्याचा मृत्यु झाला असे जाहीर केले. याप्रमाणे मुख्य सरदार निवर्तल्याने त्याची चार हजार इतकी फौज त्याच्या चाकोरीतून एकदम कमी होऊन जमशेदखानाकडे आली. खानाने तिला आपल्या पदरी ठेवून एकदम किल्ल्यावर घेतले. आणि लागलीच म्हणजे तारीख 21 फेब्रुवारी सन 1678 रोजी या फौजेने जमशेदखानास कैद करून सिद्दी मसाऊद याला फौजेसह किल्ल्यावर घेतले व मसाऊद हा मेला नसून जिवंत आहे अशी लोकांची खात्री करून दिली. ही बातमी शिवाजीराजांस कळतांच ते एकदम परत पन्हाळ्याकडे वळले व सन 1678 च्या एप्रिलमध्ये तेथे जाऊन पोहोचले.

3. सन 1677 तील मराठ्यांच्या चळवळी : एक आढावा.

सन 1677 च्या जानेवारीपासून सन 1678 च्या मार्चपर्यंत शिवाजीराजांची स्वारी कर्नाटकच्या मुलुखगिरीत गुंतली होती. या सुमारे सव्वा वर्षांच्या अवधीत स्वराज्यांत काय-काय चळवळी झाल्या यांचाही आढावा येथे घेणे मनोरंजक आहे. शिवाजीराजे कर्नाटकाकडे रवाना झाल्यावर गोव्याजवळचा पोर्तुगीजांचा काही मुलूख खालसा करण्यासाठी संभाजीराजे सैन्यासह तिकडे गेले. मराठ्यांनी फोंडा किल्ला सर केला होता. त्याच्या आसपासची साठ खेडी आपणासच मिळावी अशी संभाजीराजांनी पोर्तुगीजांकडे मागणी केली. परंतु ती त्यांनी नाकारल्यामुळे संभाजीराजांनी एकदम त्यांच्यावर हल्ला चढवला. परंतु पोर्तुगीजांची तयारी बरी असल्याने संभाजीराजांना मागे परतावे लागले. नंतर संभाजीराजे सन 1677 च्या नोव्हेंबरमध्ये दमणकडे वळले. परंतु तेथेही त्यांची तसं म्हणण्यासारखी टिक्की लागली नाही. यानंतर मराठ्यांकडून गोव्यास शिष्टाई करण्यांत आली. तिचे वर्णन पुढे चौदाव्या प्रकरणांत करण्यांत येईल.

4. लुटालूट

शिवाजीराजांच्या गैरहजेरीत देशावर मोरो त्रिंबक आणि कोकणात आनाजी दत्तो सैन्यासह ठेवण्यांत आले होते. त्यांनीही बारीकसारीक लुटालुटीच केल्या. नाव घेण्यासारखी एकही मोहीम केली नाही. नवसरी, गणदेवी आणि पिंडवल येथे मराठ्यांची ठाणी बसल्याने सुरतेला कायमचाच शह उत्पन्न झाला होता. चाळीस-पन्नास स्वारांनिशी एखादा लहानसा सरदार सुरतेस वारंवार जाऊन तेथील फौजदाराकडून उघडपणे लागेल त्या वस्तू व द्रव्य मागून आणीत असे. दिलेरखान व बहलोलखान या दोघांचा संपूर्ण पराजय गोवळकोंडेकरांनी केल्याचे पाहून दत्ताजीने सन 1677 च्या नोव्हेंबरमध्ये कानड्यावर स्वारी करून हुबळी लुटली. सन 1678 च्या जानेवारीच्या प्रारंभी मोरोपंतांने नाशिक त्रिंबक व

अशीच इतर मोगली शहरे लुटली. त्याच्या पारिपत्यासाठी दिलेरखान आपल्या मोडक्यातोडक्या फौजेनिशी फेब्रुवारीमध्ये गेला होता.

5. तुंगभद्रेच्या उत्तरतीरावरील विजय: मायणा

सन 1678 च्या एप्रिलमध्ये शिवाजीराजे कर्नाटकाच्या स्वारीहून परत आल्याचे मागे पृष्ठ 324 वर सांगितलेच आहे. त्यानंतर महाराष्ट्रांतून मराठ्यांच्या हालचालीस सुरुवात झाली. कर्नाटकाच्या स्वारीमध्ये म्हैसूरच्या पूर्वेकडील वगैरे जो भाग शिवाजीराजांनी जिंकला होता तो स्वराज्यास जोडणे आवश्यक होते. परंतु याप्रमाणे सलग स्वराज्य करण्यास विजापुरच्या राज्याचा दक्षिण कोपरा जिंकणे अपरिहार्य होते. या बाजूने तुंगभद्रेच्या उत्तरेकडील बेलवाडीच्या समोरचा कोपल प्रांत आणि बेळगांव व धारवाडप्रांतातील काही मुलुख इतका प्रदेश विजापुरकरांच्या ताब्यात असून तेथे अनुक्रमे कोकनूरचा हुसेनखान मियाणा त्याचा भाऊ कासमखान हे सरदार होते. हे दोघेही पठाण बहलोलखानाचे हस्तक असून त्याच्या मृत्यूनंतर उपर्युक्त सरहद्दीचे संरक्षण करण्यासाठी यांची नेमणूक दरबारांतून झालेली होती. ''विजापूरचा सरदार हुसेनखान मायणा पठाण तोलदर होता. त्याचे पदरी पाच हजार पठाण तिरंदाज, बरचीवाले, आडहत्यारी असून शिवाय बंदुकी, तोफखानाही होता. हुसेनखान म्हणजे जैसा नबाब बहलोलखान याच्या जोडीचा सरदार.'' सन 1677 च्या जानेवारीमध्ये बहिररावाने गदग प्रांतावर स्वारी केली हे पाहून हुसेनखान मियाणा हा आपल्या पाचहजार पठाणांसह त्यास आडवा आला, व येलबुर्गा येथे या दोघांची निकराची लढाई झाली. ''मराठे म्हणजे मोठे हरीफ, त्यांनी शर्त करून भांडण दिधले. नीट घोडी घालून मारामारी केली. हुसेनखानाचे कित्येक लोक मारले, घोडी मारली व हत्ती रणास आले. मोठे युद्ध बळकट दोन प्रहर दिवसापासून चार प्रहर रात्रपर्यंत जाले.'' हुसेनखानाचे शरीर फार स्थूल असल्याने त्याला घोड्यावर बसता येत नसे. तो हत्तीवर बसूनच रणांगणावर आलेला होता. ''दोन हजार घोडे व (बारा) हत्ती पाडाव जाले. युद्धसमयी राजश्री नागोजी बिन सर्जाराव जेधे याणी युद्धाची शर्थ केली. (हुसेनखान) खाशांच्या हत्तीच्या सोंडेवरी वार करून हत्ती वळविला. तेव्हा हसनखानाने हत्तीवरून तीर मारिला तो मस्तकी लागोन हनुवटीजवळ निघाला ते जखमेने नागोजी जेधे ठार जाले.'' तथापि या लढाईत शेवटी मराठ्यांस विजय मिळवून त्यांनी हुसेनखानास कैद केले. 'कोपळचा किल्ला सोपविल्यास तुझी सुटका होईल' असे शिवाजीराजांनी हुसेनखानास कळवले परंतु आरंभी ते त्याला मानवले नाही. पुढे सन 1678 च्या प्रारंभी शिवाजीराजांनी गदग प्रांत जिंकला. नंतर मोरोपंत पेशव्यांने कोपळचा किल्लेदार कासीमखान याजकडे हुसेनखानाच्या मुलामार्फत बोलणे लावून काही लाच देऊन तारीख 3 मार्च सन 1679 रोजी कोपळ किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यांत घेतला, व हुसेनखानाने पुढे मराठ्यांचीच नोकरी पत्करली.

6. कोपळ

''कोपल म्हणजे दक्षिणेचा दरवाजा तख्ताची जागा. असा किल्ला घेतला. मोठे स्थळ प्राप्त जाले. कोपल म्हणजे तुंगभद्रेचे काठी. (हे स्थळ हस्तगत झाल्याने बेलवाडी चित्रदुर्गपर्यंतचा सगळा प्रदेश स्वराज्यास जोडला गेला. आणि इकडील जे जमीनदार पूर्वी विजापुरकरास गाठत नव्हते त्यास मराठ्यांनी वठणीवर आणून खंडणी वसुल करण्यास प्रारंभ केला.) याप्रमाणे तुंगभद्रेपावेतो देश हस्तगत जहाला. (आणि कोपल ताब्यांत आल्याने) कनकगिरी, हरपनहल्ली, रायदुर्ग, चित्रदुर्ग, वियानगर, (? प्राचीन विजयानगर), बुंदीकोट (? गुंडीकोट) बाजे पाळेगार रुजू जाले. असे कार्य झाले.'' इकडील जो प्रदेश स्वराज्यास जोडला गेला त्यावर जनार्धन नारायण हणमंते यास सुभा नेमण्यात आले.

7. मुंगी-पैठण

सन 1678 च्या अखेरीस मराठ्यांनी गोदावरीच्या तीरावर असलेले मुंगी-पैठण लुटले. यानंतर शिवनेरी किल्ला घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. पायथ्याचे खेडे हस्तगत करून अंधाऱ्या रात्री तीनशे मावळे डोंगर चढून शिड्यांच्या सहाय्याने बुरुजावर दाखल झाले. या किल्ल्यावर अबदुल अझीजखान हा नामांकित किल्लेदार होता. किल्ल्याच्या पायथ्याशी मराठ्यांशी लढण्यासाठी याने आपल्या मुलाबरोबर काही फौज पाठवली असल्याने किल्ल्यावर शिल्लक फौज अशी थोडीच होती. तथापि तेवढ्या फौजेनिशी त्याने रात्री बुरुजावरील मराठ्यांवर तुटून पडून त्यांची कत्तल केली. दुसरे दिवशी सकाळी डोंगरांच्या कपारीत लपलेल्या मावळ्यांस शोधून काढून बक्षिसे देऊन त्याने शिवाजीराजांकडे पाठवून दिले व ''आपण किल्लेदार असेपर्यंत शिवनेरीचा किल्ला तुम्हांस मिळणार नाही'' असा त्यांच्याबरोबर निरोपही पाठवला.

8. मोगल, विजापुरकर व शिवाजीराजे 1678 : आणि कुतुबशहा

कुतुबशहाने पैसा, दारूगोळा तोफा यांचे यांचे साहाय्य करावे आणि या सहाय्याच्या जोरावर शिवाजीराजांनी कर्नाटक सर करावे असा करार मादण्णाच्या मध्यस्थीने ठरल्याचे मागे नमूद केले आहेच. त्या कराराप्रमाणे कुतुबशहाने सर्वतोपरी सहाय्य केले परंतु कर्नाटकांतील मुलुख, लूट अगर किल्ले यांपैकी काहीही शिवाजीराजांनी कुतुबशहाला दिले नाही; त्यामुळे कुतुबशहाच्या मनांत वाकडे येऊन त्याचा शिवाजीराजांशी बिघाड झाला व मादण्णाचे सगळे कारस्थान फोल ठरले. त्यात विजापूर सर करण्याचे कारस्थान शिवाजीराजांनी केले हे कळतांच अबुल हसन कुतुबशहा तर अगदीच संतापून गेला. कारण तो स्वतःला विजापुरच्या बालराजाचा मित्र व संरक्षक असे अलिकडेच म्हणवून घेत असे. सिद्दी मसाऊद याने विजापुरचा कारभार आपल्या हाती घेतला होता हे मागे सांगितलेच आहे. कुतुबशहाने सिद्दी मसाऊद व त्याचा प्रतिस्पर्धी शर्जाखान या दोघांशीही सख्य करून

त्यांच्या फौजेचा थकलेला पगार देण्याचे कबूल केले. आणि त्याच्या मोबदल्यांत या दोघा विजापुरी सरदारांनी शिवाजीराजांवर स्वारी करून त्याला कोकणातच डांबून टाकावे असा करार केला होता. या कराराला अनुसरून विजापुरात स्वारीची तयारी सुरू होऊन येत्या ऑक्टोबरात पंचवीस हजार स्वार व असंख्य पायदळ उभारण्याचा जारीचा प्रयत्न सुरू झाला. परंतु दिलेरखानाने हा सगळा व्यूह बिघडवून टाकला. तो कसा ते पहा.

9. घालमेली

सन 1677 च्या नोव्हेंबरमध्ये दिलेरखानाने सिद्दी मसाउदाशी तह करून ज्या सवलती मिळवल्या होत्या त्या विजापुर दरबारला असह्य आणि अपमानकारक अशा होत्या. त्यामुळे अशा तहाच्या उत्तरदायित्वाची जबाबदारी मसाउदावर पडली, म्हणून विजापूर दरबारांतील सगळी अव्यवस्था आणि प्रजेची गाऱ्हाणी यांचे खापर मसाउदाच्याच डोक्यावर फुटू लागले. यावेळी त्याची स्थिती फार अनुकंपनीय अशी झाली होती. कौटुंबिक कलह, अफगाण शिपायांच्या धमक्या आणि त्यांनी केलेले अपमान या योगे तो अगदी कंटाळून गेला होता. दरबारांतील यादवी व निर्धनता यायोगे तो शिवाजीराजांशी सामना देण्यास असमर्थ झाला होता. आणि मराठ्यांच्या मात्र स्वाऱ्यांवर-स्वाऱ्या चालू असून ते विजापूर दरबारचा प्रांत बळकावीत होते. अशा एकंदर कारणसमुच्चयामुळे मसाऊद शिवाजीराजांशी तह करण्यास सिद्ध झाला. परंतु दिलेरखानाने पुन: त्याला घोटाळ्यांत टाकले. त्याने असे सांगून पाठवले की, मराठ्यांशी लढण्यास मोगली सैन्य या सिद्दीस मदत करण्यास सिद्ध आहे. परंतु मराठ्यांनी सगळीकडेस जो विच्छेद आरंभला होता त्यायोगे सिद्दी अगदी मेटाकुटीस येऊन त्याने दिलेरचे सांगणे बाजूस ठेवून शिवाजीराजांस असे लिहून कळवले की ‘‘वस्तुतः आपण शेजारी आहोत. आपण एकाच धन्याचे मीठ खाल्लेले आहे. आणि विजापुरच्या राज्याबद्दल जितका मला अभिमान आहे तितकाच तुम्हांलाही असला पाहिजे. मोगल हे आपले शत्रू असून ते विजापुरचा नाश करण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न करीत आहेत. अशा प्रसंगी आपण उभयता एक होऊन मोगलांना दक्षिणेतून हाकलून लावले पाहिजे.’’

10. संभाजीराजे मोगलांस मिळतात

आपल्याशी झालेला तह धाब्यावर बसवून मसाउदाने शिवाजीराजांशी पत्रव्यवहार सुरू केला व अशारीतीने आपला विश्वासघात केला हे वृत्त दिलेरखानास कळताच त्याने विजापुरावर स्वारी करण्याचा निश्चय केला. आजपर्यंत त्याने कधीच स्वारी केली असती परंतु तहाची अट त्याला आड येत होती. मसाउदानेच तह मोडला हे निमित्त त्याला अनायासेच सापडले. आणि इतक्यांत अकल्पितपणे त्याला मोठे सहाय्यही मिळाले. शिवाजीराजांचे वडिलपुत्र संभाजी हे म्हणजे शिवाजीराजांच्या पूर्वजन्मींच्या पापाचा मूर्तिमंत पुतळाच होते. यावेळी ते एकवीस वर्षांचे तरणाबांड असून मोठे क्रूर, व्यभिचारी,

चंचल बुद्धीचे, अविचारी आणि स्वैरवर्तनी होते. त्यांनी एका ब्राह्मणस्त्रीवर अत्याचार केल्यामुळे शिवाजीराजांनी त्यांना पन्हाळ्यावर कैदेत ठेवले होते. परंतु तारीख 13 डिसेंबर 1678 रोजी ते तेथून आपली पत्नी येसूबाईसह निसटून काही मित्रांना बरोबर घेऊन दिलेरखानाकडे यावयास निघाला. ही बातमी शिवाजीराजांस लागताच त्याने संभाजीराजांच्या पाठीवर सैन्य पाठवले. परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. तिकडे 'संभाजीराजे आपल्याकडे येत आहेत' हे वृत्त दिलेरखानास कळताच त्याने इखलासखान व धैरियतखान त्यांच्या हाताखाली चार हजार फौज देऊन त्यांना बहादुरगडाहून संभाजीराजांचे सामोरे पाठवले. ते सुप्याजवळ संभाजीराजांस भेटले. करकंब्यास दिलेरखानही येऊन भेटला. मराठी राज्याचा वारस आपल्यास येऊन मिळाला हे पाहून दिलेरखान तर आनंदसमुद्रात पोहू लागला. 'सर्व दक्षिण आपण सर केली की काय!!' असा त्याला हर्ष झाला. आनंदातिशयाने त्याने दुंदुभी वाजविल्या आणि औरंगजेबासही ही खबर कळवली. संभाजीराजांस 'राजा' ही पदवी देऊन सातहजारी मनसब बहाल करण्यांत आली व एक हत्तीही बक्षीस दिला. या अनर्घ्य पाहुण्यासह दिलेरखान अकलूज येथे काही दिवस राहून विजापुरावर स्वारी करण्याची तयारी करीत होता.

11. विजापुर घेण्याचे मराठ्यांचे प्रयत्न

दिलेरखानाच्या स्वारीचा बेत सिद्दी मसाऊद कळताच त्याने पूर्वी ठरल्याप्रमाणे दिलेरशी तोंड देण्यासाठी मराठ्यांची मदत मागितली. शिवाजीराजांनी लागलीच सहा-सात हजार घोडेस्वार विजापुरच्या संरक्षणासाठी पाठवून दिले. परंतु मसाउदचा पूर्ण विश्वास या मराठी फौजेवर नसल्याने त्याने या स्वारांस इतंगिहल खेड्याजवळ मुक्काम करावयास सांगितले. तथापि त्यांनी शहराजवळ येऊन खानापूर आणि खुसरूपुर येथे मुक्काम केला व किल्ल्याच्या एका बुरुजाच्या दरवाज्याचे रक्षण करण्याची कामगिरी आपणावर सोपवावी अशी मागणी केली. परंतु मसाउदाने ती शहाणपणाने नाकारली. यामुळे ह्या मराठी फौजेने आपला तळ हालवून जोहरपुरा येथे कोटाच्या बाहेर मुक्काम केला. या योगे तर मसाउदास त्यांचा अधिकच संशय आला. धान्याच्या गोणीत हत्यारे लपवून ती किल्ल्यांत नेण्याचा प्रयत्न मराठे करीत आहेत व त्या गोणी ज्या बैलावर लादण्यांत आल्या होत्या त्या बैलास हाकलून आणणारे बंजारी लोकही नसून मराठे शिपाईच वेषांतर करून किल्ल्यात प्रवेश करीत आहेत असे मसाउदास आढळून आले. त्यामुळे शिवाजीराजे व मसाऊद यांचे चांगलेच बिघडले. शिवाजीराजांनी लागलीच आपले उग्र स्वरूप प्रकट करून आदिलशाही प्रांतात लुटण्याला प्रारंभ केला आणि दौलतपुरा, खुसरूपुरा, जोहरपुरा इत्यादी विजापुरची उपनगरे लुटून दंड वसुलीसाठी श्रीमंत लोकांना कैद करून नेले. त्यांनी शेख अहमद खवासखान याच्या थडग्याजवळ अलिरेजा याला ठार करून सिद्दी याकूत यास जखमी केले. याप्रमाणे मारामारी करीत ते इब्राहिम आदिलशहाच्या थडग्याजवळ गेले. इतक्यांत

किल्ल्यावरील तोफेच्या गोळ्याने मराठी फौजेचा एक सरदार मारला गेला, त्यामुळे मराठे तेथून परत फिरले. इतका प्रकार झाल्यानंतर मसाउदने दिलेरखानाशी पुन: तह केला.

12. भांडण

दिलेरखान व मसाऊद यांची याप्रमाणे मैत्री होताच मराठ्यांच्या पारिपत्यासाठी मोगली सैन्य विजापुरांत येऊन दाखल झाले व त्याचा मोठा मानसन्मानही करण्यात आला. सिद्दी मसाऊदचा हस्तक वेंकटाद्री मुरारी याच्या हाताखाली विजापुरी सैन्य देऊन मोगली सैन्यासह त्यास मराठ्यांवर पाठविण्यांत आले. हे संयुक्त सैन्य तिकोट्यास पोचले तो त्यास, 'स्वतः शिवाजीराजे सेल्गुर येथे येऊन, जे सैन्य आघाडीस येईल त्यावर रात्रीचा छापा घालण्याच्या तयारीत आहेत', अशी बित्तंबातमी हेरांच्याकडून मिळाली. हे संयुक्त सैन्यही प्रतिकाराच्या तयारीत होते. इतक्यात सिद्दी मसाऊद आणि शर्जाखान यांच्यांत भांडण होऊन विजापुरी सैन्य पक्षाघात झाल्याप्रमाणे निर्बळ झाले. भूपाळगड हा किल्ला शिवाजीराजांनी मुद्दाम मजबूत असा बांधून तेथे संकटाच्या प्रसंगी खजिना व इतर सामान ठेवण्याची व्यवस्था केली होती. मोगलांशी लढाई सुरू झाल्यास मराठी कुटुंबानी आश्रयार्थ येथेच राहावे अशीही योजना केलेली होती. अशा या किल्ल्यावर दिलेरखानाने चाल केली व रात्रभर खपून शेजारच्या उंच टेकड्यांवर काही तोफा चढवून दिल्या. दुसरे दिवशी सकाळी 9 वाजेपासून तोफांचा मारा किल्ल्यावर सुरू होऊन किल्ल्याचा कोट आणि बुरूज हादरून गेले. दुपारपर्यंत मोठ्या शर्थीचे युद्ध होऊन उभयपक्षी पुष्कळ मनुष्यहानी झाली परंतु मोगलांनी शेवटी किल्ला सर केला. येथे मोगलांना मुबलक धान्य व पुष्कळ खजिना मिळाला. आश्रयार्थ येऊन राहिलेल्या हजारो कुटुबांनाही मोगलांनी कैद केले. लढाऊ फौजेपैकी सातशे लोक बाकी राहिले होते त्या प्रत्येकाचा एकक हात कापून टाकून त्यांना सोडून देण्यांत आले. इतर लोकांना गुलाम म्हणूनही विकण्यात आले.

13. इखलासखान

या किल्ल्याच्या मदतीसाठी शिवाजीराजांनी सोळा हजार स्वार पाठविले होते परंतु ते वेळेवर येऊन पोहोचले नाहीत. तथापि त्यांनी मोगली फौजेवर छापे घालण्यास कमी केले नाही. इरजखान व बजाजी निंबाळकर हे मोगली सैन्यासाठी धान्य वगैरे घेऊन येत होते. ती बातमी मराठी सैन्यास लागताच ते त्यांच्यावर चालून गेले. परंतु दिलेरखानाने इरजखानाच्या मदतीसाठी इखलासखानास पंधराशे स्वार देऊन ताबडतोब पाठविले. भूपाळगडापासून बारा मैलांवर मराठे व इखलासखान यांची गाठ पडली. खानाने सभोवताली कोट असलेल्या एका खेड्याचा आश्रय करून मराठी फौजेवर तोफा डागल्या, त्या योगे मराठी फौजेचा फर नाश झाला. जवळ-जवळ एक हजार मराठे कामास आले. इतक्यांत दिलेरकडून इखलासखानाच्या मदतीसाठी आणखी फौज येऊन दाखल झाली ती

पाहून मराठे तेथून पळून गेले. नंतर दिलेरखानाने भूपाळगडवरील अवजड सामानास आग लावून जाळून टाकले, किल्ल्याचे बंदोबस्ताचे कोट वगैरे पाडून टाकले व तो धुलखेडास परत गेला.

14. इरजखान

इखलासखानाशी लढत असता त्याच्या मदतीस आणखी सैन्य आल्याचे पाहून मराठे पळाल्याचे वर सांगितले आहे. पळता-पळता त्यास करकंब येथे इरजखान सापडला. त्यावर ते एकदम तुटून पडले व त्याच्या जवळील सगळा दाणागोटा त्यांनी लुटून घेतला व त्याला थोडक्या लोकांनिशी पळावयास लावले. तो एका लहानशा किल्ल्यांत आश्रयार्थ शिरला. तेथील किल्लेदार मीर महंमदखान याने त्याचा बचाव केला म्हणून तो वाचला. नाही तर तो यावेळी मारलाच गेला होता. तारीख 2 एप्रिल सन 1679 रोजी दिलेरखानाने भोपाळगड घेतला. परंतु त्यानंतर त्याचे विजापुरी सरदारांशी वाकडे पडले. विजापुरातही मसाउदाचे शर्जाखान, दिलेर आणि व्यंकटाद्रि मुरारी यांच्याशी भांडण सुरू होऊन यादवी माजली. त्यामुळे सर्वांचे मनोरथ जागच्या जागीच विरून गेले.

15. जिझिया

औरंगजेबाने जिझिया नावाचा एक कर मुसलमानेतरांवर नुकताच बसविला होता. त्या कराबद्दल नापसंती दर्शविणारे जोरदार व सयुक्तिक असे एक पत्र शिवाजीराजांनी औरंगजेबास म्हणजे सन 1679 च्या मध्याच्या सुमारास पाठवले. हे पत्र वक्तृत्वपूर्ण असून पर्शियन भाषेत लिहिलेले आहे. या पत्राचा मसुदा नील प्रभूने तयार केला होता. ते पत्र पुढे दिले आहे.

16. शिवाजीराजांचे औरंगजेबास पत्र

‘‘आलमगीर पादशहा यांसी - हा निश्चयी व निरंतरचा शुभचिंतक परमेश्वर दयेबद्दल सूर्यप्रकाशाहूनही उज्ज्वल अशा पादशहाच्या कृपेचे आभार मानून नम्रतापूर्वक कळवितो की, जरी पादशहाचा सेवक प्रतिकूल दैवयोगाने पादशहाची रजा घेतल्याशिवाय पादशहाच्या चरणापासून निघून आला व हुजूरच्या प्रतापशाली सान्निध्याला मुकला आहे, तरी स्वामीभक्तिचे व कृतज्ञतेचे कोणतेही कर्तव्य बजावण्यास तो केव्हाही अत्यंत उत्कटतेने एका पायावर तयारच आहे....

17. लायकी

हिंदुस्थानांतील राजेरजवाडे, खान, अमीर व राव हे राज्यासंबंधी माझी उत्कृष्ट नोकरी व सोज्वल निष्ठा जाणत आहेत. इतकेच नव्हे, पण इराण, मध्य एशिया, तुर्कस्थान व सीरिया येथील राज्यकर्ते, पृथ्वीवरील सर्व प्रजाजन आणि खुष्कीच्या मार्गांतील प्रवासी व

जलपर्यटन करणारेसुद्धा जाणत आहेत. बहुधा ही माझी नोकरी व निष्ठा हुजूरच्या उदार अंत:करणालाही पटली असेलच. म्हणून हुजूरची मर्जी संपादन करण्यासाठी व आणखी उत्तम नोकरी बजावण्याचा हेतूने मी पुढे सांगितल्याप्रमाणे सार्वजनिक कल्याणाच्या बाबतीचा अर्ज हुजूरपुढे नम्रतापूर्वक सादर करीत आहे...

18. भिन्न कारकिर्दा

नुकतेच माझ्या असे ऐकण्यात आले की, 'माझ्याशी युद्ध चालविण्यांत हुजूरच्या हजारो रुपयांचा चुराडा झाल्यामुळे रिकामा झालेला खजिना भरून काढण्यासाठी जिझिया नावाचा एक नवीन कर हिंदूंवर लादण्यांत येऊन त्याच्या उत्पन्नांतून साम्राज्याच्या गरजा भागवण्यात येणार आहेत. साम्राज्यसंस्थापक जलालुद्दिन अकबर पादशहाने बावन (चांद्र) वर्षेपर्यंत सार्वभौम नात्याने राज्य केले. त्यांनी साम्राज्यांतील ख्रिस्ती, ज्यू, मुसलमान, फलाकी, मलाकी, अन्सारी, दहरी, ब्राह्मण व जैन साधू, दादूचे भक्त इत्यादींना अनेकविध धर्मियांना शांततेने वाढविण्यासाठी आश्चर्यकारक राजनीति प्रकट केली. सर्व लोकांचे संरक्षण व सांभाळ करणे हा त्यांच्या उदार अंत:करणाचा हेतु असल्यामुळे जगद्गुरु या नात्याने त्यांची प्रसिद्धी झाली. या नंतर दुसरे पादशहा नुरुद्दिन जहांगीर, यांनी बावीस वर्षेपर्यंत जगाला व त्यातील रहिवाश्यांना आपल्या कृपाछत्राखाली घेतले व मित्रांना मदत देऊन व कार्यकर्त्यांना कर्तव्यतत्परता दाखवून आपल्या इच्छा तृप्त केल्या. तिसरे पादशहा शहाजहान, यांनी बत्तीस वर्षेपर्यंत जगावर साम्राज्यसत्ता चालवून कीर्तिरूपाने अमरत्व प्राप्त करून घेतले. त्यांच्या वेळेस जगावर जे सुख नांदत होते, त्यामुळे त्यांच्या शुद्ध कीर्तिचे व भलेपणाचे याहून दुसऱ्या शब्दांनी वर्णन करिता येणेच शक्य नाही. कारण कवीने म्हटलेच आहे की, 'ज्याने जन्मभर सत्कीर्तिच मिळविलेली असते त्यानेच शाश्वत संपत्ती प्राप्त करून घेतलेली असते, कारण त्याच्या पश्चात् त्याच्या सत्कृत्याच्या स्मरणाने त्याचे नाव अमर रहाते.'

मूरतसे कीरत बडी; बिनपंख उड जाय ।
मूरत तो जाती रही; पण कीरत कभू न जाय ॥

19. धमकी

अकबराच्या उदात्त शीलाचा यश:प्रद परिणाम होत असल्यामुळे त्याच्या सदिच्छेचा कटाक्ष जिकडे-तिकडे पडत असे, तिकडून तिकडून कीर्ति आणि विजयश्री त्यास माळ घालण्यासाठी धावत येत असत. त्याच्या कारकीर्दित पुष्कळ मुलूख व किल्ले हस्तगत झाले. त्याच्या राजनीतीचे फक्त अनुकरण करण्यातही अलमगीर पादशहास अपयश आले व ते गोंधळून गेले. यावरून त्यांची सत्ता व शक्ती यांचे सहज अनुमान होईल. त्यांनाही

जिझिया कर बसविण्याचे सामर्थ्य होते; परंतु त्यांनी आपल्या अंत:करणांत हेकेखोरपणाला कधीही थारा दिला नाही. कारण त्यांची अशी भावना असे की, उच्च व नीच अशी सर्व प्रकारची माणसे परमेश्वराने उत्पन्न केली असून ती विविध पंथ व भिन्न प्रकृती यांची निसर्गसिद्ध जिवंत उदाहरणेच आहेत. या तीन पादशहांचा दयाळूपणा व त्यांची परोपकार बुद्धी यांनी त्यांचे स्मारक कालपटावर लिहून ठेवल्यामुळे या तीन पुण्यात्म्यांची प्रार्थना व स्तुति लहान-थोर अश्या सर्व हृदयांत स्फुरण पावून वास करीत आहे. भरभराट हे सद्हेतूचे फळ आहे. त्यांच्या कारकिर्दित परमेश्वराच्या सृष्टीला शांतता व सुरक्षितता यांच्या पाळण्यांतच जणू झोके घेत असल्याचे सौख्य प्राप्त झाल्याने, त्या पादशहाची इच्छित कार्ये परिपूर्ण झाली व त्यांची संपत्ती आणि त्यांचे ऐश्वर्य यांचा सतत उत्कर्षच होत गेला. परंतु आपल्या कारकिर्दित आपले पुष्कळ किल्ले आणि आपला प्रदेश आपल्या हातांतून गमावला असून बाकी राहिलेला ही लवकरच गमावेल; कारण त्यांची नासधूस व धूळधाण करण्यासाठी मी शक्य तितके प्रयत्न नेटाने करणारच आहे. आपल्या शेतकऱ्यांची पायमल्ली झाली असून आपला मुलुख उद्ध्वस्त झालेला आहे. ज्या प्रांतांतून लक्ष रुपयांचा वसूल व्हावयाचा तेथे हजारच वसूल होऊ लागले आहेत व जेथे हजार वसूल व्हावयाचे ते तेथे दहा उत्पन्न होत आहेत. आणि हे कमी झालेले प्रमाणसुद्धा मोठ्या मिनतवारीने अप्रत्यक्ष वसूल होत आहेत. दारिद्र्याची मजल पादशहाच्या व राजेरजवाड्यांच्या घरापर्यंत जेथे पोचली आहे, तेथे अमीरउमरावांची व रयतेची काय स्थिति असेल बरे? सैन्याकडे पहावे तो सर्व शिपाई लोक कुरकुर करीत व्यापारी रडत आहेत, मुसलमान नाखूष, हिंदु निराश्रित व कोट्यावधि लोक इतके कंगाल झाले आहेत की, एक वेळ रात्रीचे जेवणही मिळणे त्यास मुश्कील झाले आहे. सर्व लोक दु:खाने निराशेने व त्वेषाने आपली डोकी रात्रंदिवस पिटीत आहेत. प्रजेच्या संकटमग्न परिस्थितीत तिजवर जिझिया कर लादण्यास आपले राजकीय शील प्रवृत्त तरी कसे झाले? ही आपली दुष्कीर्ति पृथ्वीच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत पसरेल व हिंदुस्थानच्या पादशहास गरीब बिचाऱ्या हिंदु साधूंचा मत्सर वाटत असल्यामुळे तो... ब्राह्मण, जैन, साधू , योगी, संन्यासी, बैरागी, भिक्षेकरी, गोसावी इत्यादिकांवर कर लादित आहे, दुष्काळ पीडितांवर तो आपले शौर्य गाजवीत आहे व आपल्या तैमूरच्या सुप्रसिद्ध नावाकडेस दुर्लक्ष करून एकांतवासी व निरुपद्रवी साधुसंतांवर आपल्या शक्तीचा तो प्रयोग करणार आहे, अशी त्याची दुष्कीर्ति सर्वतोमुखी होऊन राहील. महाराज, ईश्वरप्रणीत धर्मपुस्तकावर (कुराणावर) जर आपला काही भरवसा असेल, तर त्यावरून महाराजांस समजेल की, ईश्वर हा एकंदर सर्व मानवजातीचा देव आहे. केवळ मुसलमानांचाच तो देव नाही. त्याच्या दृष्टीने मुसलमान व मुसलमानेतर लोक सारखेच आहे. रंगभेद त्यांच्याच आज्ञेने झाला आहे. सर्वांस तोच देतो. आपल्या मशिदीतून आपण नामघोष करून स्तवन करिता आणि ज्या आमच्या देवालयांत मूर्तीपुढे घंटा वाजविल्या जातात, तेथेही त्याच प्रभूचे पूजन होते.

दुसऱ्या लोकांच्या धर्मास किंवा चालीरीतीस नावे ठेवणे म्हणजे त्या सर्व शक्तिमान् प्रभूच्या कृतीस धाब्यावर बसविण्यासारखे आहे. एकाद्या चिताऱ्याचे चित्र जर आपण बिघडविले तर आपणांवर त्याचा साहजिकपणे किती बरे राग होतो! म्हणूनच कवीने म्हटले आहे की, 'ईश्वराने जी नाना तऱ्हेची कामे निर्माण केली आहेत, त्याचे नाव ठेविण्याचे धारिष्ट्य करू नका!'

20. इच्छा

सारांश, हिंदु लोकांवर जो पादशहानी कर लादला आहे तो न्यायास अनुसरून नाही. एकदी सुंदर तरुणी सुवर्णालंकार अंगावर घालून एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतांत ज्या राजाच्या कारकीर्दित निर्भयपणे व सुरक्षितपणे प्रवास करू शकते, त्याच राजाला असेल जर कदाचित् बसविता येतील. परंतु हल्लीच्या दिवसात मोठमोठी शहरे जेथे दिवसाढवळ्या लुटली जात आहेत, तेथे रानावनांच्याबद्दल तर बोलावयास नको. शिवाय हा अगदी नवीनच प्रकार असून हिंदुस्थानच्या कायद्याचे त्याने उल्लंघन होत आहे व यामुळे देशास दारिद्र्य प्राप्त होणार आहे. स्वधर्माच्या कळकळीमुळे जर आपण हा कर हिंदूवर लादण्याचा निश्चयच केला असेल, तर न्याय्य दृष्टीने हिंदूमध्ये श्रेष्ठ व प्रमुख म्हणून त्याची गणना आहे, त्या राजसिंहावर प्रथम या कराची अंमल बजावणी व्हावी. नंतर पादशहानी या हितचिंतकाकडे वळावयाचे होते. कारण मजपासून कराचा वसूल करण्यास पादशहास मुळीच अडचण पडणार नाही. गरीब मुंग्यामाशास त्रास देणे आपल्यासारख्या शूर व उदार अंत:करणाने अयोग्य आहे. आपला मान व मरातब कशा रीतीने राखावा या संबंधाने प्रधानमंडळाने हुजुरास योग्य सल्ला देण्यास हयगय केल्यामुळे म्हणजे जणू काय प्रदीप्त विस्तव गवताच्या काड्यांनी झाकण्याचा मूर्खपणाचा प्रयत्न केल्याबद्दल मला आश्चर्य वाटते.

हुजूरचा प्रतापसूर्य मोठेपणाच्या क्षितिजावर अखंड तळपत राहो!''

(... येथे जिझिया कराबाबतचे पत्र संपले)

21. दिलेरची विजापुरावर स्वारी: मैत्री

दिलेरखानाने विजापुरावर स्वारी करण्याचा निश्चय करून तारीख 18 ऑगस्ट 1679 रोजी धुळखेडाजवळ भीमा ओलांडली व मसाऊदशी युद्ध सुरू केले. मसाऊदची स्थिती आता मोठी केविलवाणी झाली होती. त्याने हिंदुरावाबरोबर एक पत्र देऊन त्यास शिवाजीराजांकडे पाठवले. त्या पत्रांत पुढीलप्रमाणे मजकूर होता; ''आदिलशाहीची सध्या काय दुर्दशा आहे ती तुम्हांस ठाऊकच आहे. आमच्याजवळ सैन्य नाही, उभारण्यास द्रव्य नाही, किल्ल्यावर दारूगोळा अगर बेगमी वगैरे नाही आणि किल्ल्यांचे संरक्षण करण्यास

आमचा कोणी कैवारी नाही अशी दीन स्थिती या राज्याची झालेली आहे. आणि राज्याचा शत्रू बलिष्ठ असून आमच्याशी युद्ध करण्याचा त्याचा निश्चय झालेला आहे. तुम्ही या राज्याचे पिढीजात सेवक असून तुमची उन्नति याच राज्यामुळे झालेली आहे. अर्थात् या राज्याबद्दल दुसऱ्या कोणाहीपेक्षा तुम्हांसच अधिक आपलेपणा वाटणार आहे. आता आमच्या एकट्याच्याने या राज्याचे संरक्षण होणे मुळीच शक्य नाही. तरी निमकहलाल होऊन आमच्या मदतीस धाऊन यावे अशी प्रार्थना आहे. तरी तुमची जी इच्छा असेल ती तत्काळ कळवावी म्हणजे त्याप्रमाणे एकदम इकडून व्यवस्था करण्याची तजवीज होईल.''

22. मदत

कुतुबशहा यावेळी मोगलांच्या विरुद्ध जाऊन आदिलशहास उघडपणे सहाय्य करण्यास सिद्ध नव्हता. तथापि तो गुप्तपणे शिवाजीराजांस द्रव्यसहाय्य देण्यात राजी-खुषी होता. शिवाजीराजांनी विजापुरकरास मदत करण्याचा निश्चय करून एकदम दहाहजार स्वार मसाउदाच्या सहाय्यास पाठवून दिले. त्याचप्रमाणे दोनहजार बैलांवर धान्यही रवाना केले व विजापुरास दुष्काळ भासू नये म्हणून आपल्या व्यापाऱ्यांनी तिकडे लागेल तितके धान्य पुरवावे अशी व्यवस्था केली. आणि विसाजी नीळकंठाला मसाऊदकडे ही खुशखबर सांगण्यास रवाना करून दिले, व असा निरोप पाठवला की, ''तुम्ही किल्ल्याचे संरक्षण उत्तम प्रकारे करा, मी दिलेरखानाची खबर घेतो.'' विसाजी नीळकंठाने आणखी असेही कळविले की, 'शिवाजीराजांनी आपल्या सैन्याचे दोन भाग करून एक पाचहजाराची तुकडी ऐनापुर येथे पाठवली असून दुसरी पाचहजारांची तुकडी भूपालगड येथे ठेवली आहे. जरूर लागेल तेव्हा तिला ही बोलावून घ्यावे असा एकंदर बेत आहे.

23. सुजनसिंग

मोगलांचा सरदार सुजनसिंग याने सन 1679 च्या सप्टेंबरच्या सुमारास मंगळवेढे घेऊन विजापुराजवळ मुक्काम केला. मोगलांच्या सैन्यास जाऊन मिळालेले संभाजीराजे या वेळी फौजेतील घोड्यास घासदाणा मिळवण्यासाठी विजापुरच्या जवळपास एका तुकडीसह फिरत होते. मसाउदाने साबाजी घाटग्यास काही सैन्यासह इदीस पाठवले. त्याची व संभाजीराजांची रस्त्यात चकमक झडून प्रत्येक बाजूची पंधरा-पंधरा माणसे कामास आली व स्वतः घाटगेही जखमी झाला. तथापि त्याने 50 घोडे, 50 बैल आणि 4 उंट पकडून आणले. याच सुमारास शिवाजीराजांचा सेनापती आनंदराव हा अडीच हजार स्वारांनिशी विजापुरास जाऊन पोहोचला. मसाउदाने त्यांचा योग्य सत्कार करून विजापुरच्या उपनगरांत नसरापुर येथे त्यांना मुक्कामास स्थळ दिले. शिवाजीराजांचे व्याही बजाजी निंबाळकर या वेळी मोगलांच्या चाकरीत होते. त्याने अकलूजच्या किल्ल्यास वेढा दिला

होता. परंतु विजापुरकरांचा सरदार बहदूरखान याने सांगोल्याहून निघून बजाजीवर चालून जाऊन त्यास अकलूजहून हाकलून लावले.

24. सहाय्य

तारीख 15 सप्टेंबर रोजी दिलेरखान धूळखेडहून निघून तारीख 7 ऑक्टोबर रोजी विजापुराजवळ 6 मैलांवर येऊन त्याने मुक्काम केला. आणि मसाउदाच्या वकिलाशी बोलणे चालवले. तारीख 30 ऑक्टोबर रोजी दहाहजार स्वारांसह शिवाजीराजे पन्हाळा व विजापुर यांच्यामध्ये सेल्गूर येथे येऊन पोचले. दुसरे दिवशी नवरसपुरा मागे टाकुन ते पुढे निघाले. शिवाजीराजांच्या मनांतून प्रत्यक्ष आदिलशहास भेटावयाचे होते. व फक्त पाचशे लोकांनिशी किल्ल्यावर येऊन शहास भेटावे अशी परवानगी मसाउदाने दिलीही. परंतु अशा रीतीने आपला जीव धोक्यांत घालणे योग्य नव्हे असे मोरोपंत पेशव्याने परोपरीने सांगून भेटीचा बेत रहित करविला.

25. धामधूम

पुढे तारीख 4 नोव्हेंबर 1679 रोजी शिवाजीराजांनी आपल्या सैन्याचे दोन भाग करून आठ-नऊहजार सैन्यासह ते स्वतः मुस्ला व अलमाला या रस्त्याने निघून गेले व बाकीच्या दहाहजार स्वारांसह आनंदरावास त्याने मान नदीच्या किनाऱ्याने सांगोल्यावरून मोगलांचा मुलूख लुटण्यास पाठवून दिले. अशा रीतीने मोगली मुलुखास उपद्रव पोचताच तो दिलेरखान त्याच्या संरक्षणास धावून येईल असे शिवाजीराजांना वाटत होते. परंतु दिलेरखानाचे सगळे चित्त या वेळी विजापुराकडे वेधले होते. मराठ्यांची लुटालूट कायमचीच आहे असे समजून त्याने आपला रोख विजापुरावरच धरला होता.

26. दिलेरखानाचा उच्छाद व संभाजींचे पुनरागमन: दिलेरचा बेत

इकडे विजापुरच्या वेढ्यांत दिलेरचा पूर्ण हिरमोड झाला. त्यानंतर मसाउदाशी त्याने तहाची वाटाघाट केली परंतु तीतही काही निष्पन्न झाले नाही. म्हणून 14 नोव्हेंबर रोजी तो विजापुरचा नाद सोडून मिरज पन्हाळ्याकडे स्वराज्याचा मुलुख लुटण्यास निघून गेला. असे करण्यात मोगली मुलखांत लुटालूट करीत फिरत असलेल्या शिवाजीराजांना शह द्यावा असा दिलेरचा स्पष्ट हेतू होता. याच सुमारास मिरजेचा नायक मोगलांस मिळाला होता आणि मराठी फौजेच्या जोरावर 'महाराष्ट्रांतील किल्ले आपण सहज हस्तगत करू' अशा बाता संभाजीराजे मारीत होते. त्यामुळे स्वराज्याचा मुलुख लुटण्यास दिलेरखानास अधिकच स्फुरण चढले होते.

27. नाश

येथून निघून जाण्यापूर्वी आदिलशाही प्रदेशाचा अगदी विध्वंस करून टाकायचा हे दिलेरखानाचे मुख्य काम होते. म्हणून तो बहमनहली, मकनापूर, जलगेरी या रस्त्याने, संपन्न अशा तिकोटा गावी जाऊन बसला. तेथे पुष्कळ श्रीमंत 'हिंदु'मुसलमान वस्तीस येऊन राहिले होते. दिलेरखानाचा सरदार इखलासखान हा अचानकपणे तिकोटा लुटू लागला, हे पाहताच तेथील 'हिंदु'मुसलमानांच्या स्त्रियांनी कडेवरील मुलांसह भराभर विहिरीत उड्या टाकून जीव दिले. मोगलांनी तिकोटा लुटून अगदी उद्ध्वस्त ... नष्ट करून टाकला. आणि तीन हजार 'हिंदु'मुसलमानांना कैद करून त्यांस गुलाम म्हणून विकण्यास घेऊन गेले. तारीख 18 नोव्हेंबर रोजी मोगलांनी तिकोटा सोडला. व होनवड आणि तेलसंग या रस्त्यांनी ते अथणीला गेले. जाताना त्यांनी मार्गांतील प्रांत लुटून शेकडो लोकांस कैद करून नेले. अथणी येथेच दिलेरखान व संभाजीराजे यांचे बिनसले असे इंग्रजी पत्रावरून कळते. अथणी गावी सर्व वसती हिंदूचीच होती. दिलेरने हा सगळा गाव लुटून, जाळून-पोळून टाकला व येथील सगळ्या लोकांना गुलाम म्हणून विकण्याचे ठरवले. संभाजीराजांना हे अर्थात्च आवडले नाही, व त्यांनी दिलेरला हरकत केली. परंतु दिलेरने तिकडे लक्ष दिले नाही, त्यामुळे संभाजीराजांस वैषम्य वाटून त्यांस दिलेरचा विट आला. तारीख 21 नोव्हेंबर 1679 रोजी दिलेर अथणीहून ऐनापुरास जाण्यास निघाला. परंतु मार्गांतच, संभाजीराजे आपणांस सोडून विजापुरास निघून गेले असे त्याला कळले.

28. पुनरागमन

सन 1678 च्या डिसेंबरांत संभाजीराजे मोगलाकडेस आले. तेव्हापासून शिवाजीराजांनी त्याच्याकडे अनेक माणसे पाठवून 'त्यांनी परत यावे' अशासाठी सारखे प्रयत्न चालू ठेवले होते. त्याला अनेक वचने व प्रलोभनेही दाखवण्यात आली होती. त्यांचा मेहुणा महादाजी निंबाळकर या वेळी मोगलांच्याच सैन्यांत चाकरीस होते. त्यानेही संभाजीराजांस त्याच्या या कृत्याबद्दल दोष दिला होता. संभाजीराजांनी महादाजीचे हे वर्तन दिलेरखानाच्या कानावर घातल्यामुळे दिलेरने महादाजीस काही दिवस कैदेतही ठेवले, परंतु याच सुमारास संभाजीराजे निसटून गेले. "औरंगजेब पातशहाने विचार केला की, संभाजीस हुजूर आणून कैदेत ठेवावा. ऐसा विचार करून दिलेरखानास लिहून हुकूम पाठविला की, 'संभाजी राजियास घेऊन हुजूर येणे.' तो अगोदर दिलेरखानाचा वकील पातशहाजवळ होता, त्याने हे वर्तमान खानास लिहून पाठवले. ते वर्तमान खानास कळतांच संभाजीराजियांस सूचना करून पळवले."* तारीख 20 नोव्हेंबर रोजी रात्री पत्नी येसूबाई व दहा स्वार बरोबर घेऊन संभाजीराजे अथणीहून गुप्तपणे निसटले व दुसरे दिवशी संबंध दिवसभर घोडी पिटाळून विजापुरास येऊन दाखल झाले. मसाउदाने संभाजीराजांचा उत्तम प्रकारे सत्कार केला. संभाजीराजे पळाल्याची बातमी दिलेरखानास दुसरे दिवशी म्हणजे तारीख 21 नोव्हेंबर रोजी तो अथणीहून ऐनापुरास जात असता वाटेत कळली. लागलीच ते परत फिरले व

विजापुराकडे गेले. आणि त्याने आपला हस्तक खाजा अब्दुल रजक यास तारीख 28 डिसेंबर रोजी मसाऊदकडे पाठवून पुष्कळशी लाच देऊन संभाजीराजांस स्वाधीन करून घेण्याचा प्रयत्न केला. संभाजीराजांस कपटाचा वास येताच ते रात्रीच विजापुराहूनही निसटले. त्याला घेण्यासाठी शिवाजीराजांनी काही स्वार अगोदरच पाठवले होते. त्यांस ते भेटले व त्यांच्यासह तारीख 4 डिसेंबरच्या सुमारास सुखरूपपणे पन्हाळ्यास येऊन दाखल झाले.

29. शिवाजीराजांची आयुष्यातली शेवटची स्वारी : जालना

तारीख 4 नोव्हेंबर सन 1679 रोजी शिवाजीराजे सेल्गूरहून पुढे चालून गेले इतकी हकीकत मागे आली असून त्यापुढील वृत्तांत कथन करावयाचा आहे. या वेळी शिवाजीराजांजवळ अठरा हजार उत्तम लढाऊ स्वारांचे सैन्य होते. त्याचे दोन भाग करून दुसरा, आनंदरावाच्या हाताखाली दिला. याप्रमाणे शिवाजीराजे व आनंदराव असे उभयता दोनही बाजूनी मोगलांच्या मुलुखांत शिरून सपाटून लुटालूट करू लागले. त्यांनी पुष्कळ गावे लुटून जाळून टाकली व अगणित संपत्ती लुटीत मिळवली. नोव्हेंबरच्या मध्याच्या सुमारास यांनी औरंगाबादेच्या पूर्वेस 40 मैलांवर असलेल्या श्रीमंत व व्यापारी असे जालना शहर ताब्यांत घेऊन मनसोक्तपणे लुटले.

30. फकीर

जालना येथे सय्यद जान महंमद नावाचा एक फकीर राहात असे. जालना गावाबाहेर याचा विस्तीर्ण मठ व बाग असे. ‘शिवाजीराजे आपल्या स्वारीत साधुसंतांना कधीही त्रास देत नसत’ अशी त्यांची प्रसिद्धी झाली असल्याने जालना येथील पुष्कळ श्रीमंत कुटुंबे आपल्या मालमत्तेसह त्या फकिराच्या बागेत येऊन राहिली होती. प्रत्यक्ष जालना शहराच्या लुटीत विशेष काही प्राप्त झाले नाही असे पाहून मराठी फौज फकिराच्या मठाकडे गेली व तेथे तिने लुटालूट आरंभिली. फकिराने पुष्कळ विनवून पाहिले परंतु त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. तेव्हा त्याने संतापून शिवाजीराजांस शाप दिला व यामुळेच पुढे सहा महिन्याचे आंतच शिवाजीराजे मरण पावले अशी समजूत प्रचलित आहे.

31. पलायन

जालनाच्या लुटीमध्ये सोनेरुपे, जडजवाहीर, कापडचोपड, हत्ती, घोडे आणि उंट यांची अगणित प्राप्ति शिवाजीराजांस झाली. कारण हे लुटीचे काम सतत चार दिवस चालले होते. एवढी प्रचंड लूट घेऊन शिवाजीराजे परत जात असता त्यांच्या पिछाडीवर रणमस्तखान चालून गेला. पाच हजार स्वारांसह सिदोजी निंबाळकराने त्याला तीन दिवस अडवून धरले. परंतु शेवटी सिदोजी मारला गेला. आणि औरंगाबादेहून पुष्कळ सैन्य

रणमस्तखानाच्या मदतीसाठी केसरीसिंग आणि सरदारखान यांच्या हाताखाली पाठविण्यांत आले. ‘आपण खानाच्या मदतीस येत आहोत. तरी तुम्ही तत्काळ पळून जावे.’ असा निरोप केसरीसिंगाने गुप्तपणाने शिवाजीराजांस पाठविला असे म्हणतात. ही अधिक मदत येत असल्याचे पाहून बहिर्जी नायकाचे मदतीने तीन अहोरात्र प्रवास करून मराठी सैन्य एकदाचे मोगलांच्या तडाख्यांतून निसटले. तथापि पुष्कळशी लूट त्यांना गमवावी लागली. त्यांचे चार हजार स्वार मारले गेले व सेनापती हंबीररावही जखमी झाला. सारांश, जालन्याच्या स्वारीत म्हणण्यासारखे यश शिवाजीराजांस प्राप्त झाले नाही. जालनाहून निघाल्यावर मराठी सैन्य पट्ट्यास तारीख 22 नोव्हेंबर रोजी आले. तेथे काही दिवस विश्रांती घेतल्यावर डिसेंबरच्या प्रारंभी शिवाजीराजे रायगडास आले व सगळा डिसेंबर महिना त्यांनी तेथेच विश्रांतीत काढला असे दिसते.

32. कौटुंबिक क्लेश: मानसीक व्याधी

मोगलांचा आश्रय सोडून संभाजीराजे परत आले ही बातमी डिसेंबरच्या आरंभीच शिवाजीराजांस कळताच याची मोठी काळजी दूर झाली आणि डिसेंबरच्या अखेरीस ते संभाजीराजांस भेटण्यास व उपदेशपर चार शब्द सांगण्यास पन्हाळ्यास आले. नवीन स्थापन केलेले मराठी साम्राज्य आपल्या पश्चात् किती धोक्यात येणार आहे हे संभाजीराजांच्या बंडामुळे चांगलेच प्रत्ययास आले. शिवाजीराजांस भविष्यकालात निराशेचा अंध:कार दिसू लागला, संभाजीराजांच्या वर्तनाने ते अगदी विषण्ण होऊन गेले. संभाजीराजांसारखा अविचारी, दृष्ट, स्वैर आणि दुराचारी राजा महाराष्ट्राच्या राज्यावर आपल्या पश्चात् बसणार ही कल्पनाच शिवाजीराजांस उद्वेगकारक वाटू लागली. बरे, संभाजीराजांना राज्यावर न बसविले तर अवघ्या दहा वर्षांच्या राजारामाला गादीवर बसविणे भाग आहे. व असे जर झाले तर प्रतिनिधीमंडळ नेमून सर्व राज्य त्याच्या स्वाधीन करावे लागणार आणि राजाराम हा नावालाच फक्त राजा होणार! बरे, प्रतिनिधिमंडळ नेमले तरी त्यात पेशवे मोरोपंत आणि अनाजी दत्तो हे दोघे येणारच. या दोघांमध्ये तर आडवा विस्तवही जात नसल्याने पुढील शंभर वर्षांनी पेशवाईमध्ये बारभाईंनी माजविलेली यादवी शिवाजीराजांचा मृत्यु होताच उद्भवली असती. सारांश, आपल्या पश्चात् या राज्याची काय अवस्था होणार याची भीषण चिंता शिवाजीराजांस या वेळी सतत जाचू लागली. ‘‘या सर्व राज्याचे दोन विभाग करतो. एक चंदीचे राज्य. याची हद्द तुंगभद्रा तहद कावेरी. दुसरे तुंगभद्रा अलिकडे गोदावरी नदीपर्यंत एक राज्य आहे. ऐशी दोन राज्ये आहेत.’’ त्यातील कर्नाटकचे राज्य संभाजीराजांस व महाराष्ट्राचे राज्य राजारामास द्यावे असाही विचार चालू होता.... ‘परंतु तो तसाच राहिला.’

33. उपदेश

शिवाजीराजांनी संभाजीराजांना पुष्कळ उपदेशही करून पाहिला. ‘‘लेकरा मला सोडू नको. औरंगजेबाचा आपला दावा. तुजला त्याच्या मनातून दगा करावयाचा होता. परंतु श्रीने कृपा करून सोडून आणला. थोर कार्य झाले. आता तू ज्येष्ठ पुत्र थोर झालास. आणि निरंतर राज्य कर्तव्य हे तुझ्या चित्ती आहे असे आपणास कळले तर मजला हे अगत्य आहे.’’ असे सांगून पिता-पुत्र बसून कुलराज्य आपले देखिले. कर्नाटक किती आहे व खजिना काय आहे व कारखाने व मुत्सद्दी सरकारकुन लोक कोण-कोण? लष्कर, पागा, शिलेदार किती? सरदार किती काय-काय? गड कोठे? किती? हशम काय? समुद्रांतील जंजिरे, पाणियांतील जहाजे किती? इसमांचा आकार काय?*’’ वगैरे सर्व माहिती संभाजीराजांस देऊन त्याच्या उच्च भावना जागृत करण्याचा शक्य तो प्रयत्न शिवाजीराजांनी केला. परंतु हा सर्व प्रयत्न ‘पालथ्या घागरीवर पाणी’ ओतल्याप्रमाणे झाला हे ‘शितावरून भाताची परीक्षा’ करण्यांत अग्रेसर असलेल्या शिवाजीराजांस तेव्हाच कळल्यावाचून राहिले नसेल. तात्पर्य, संभाजीराजांमुळे शिवाजीराजांचे शेवटचे दिवस मोठ्या दुःखांत गेले असे दिसते. सन 1679 च्या डिसेंबरनंतर शिवाजीराजांची प्रकृती दिवसेंदिवस खालावत चालली आणि ‘आपण आता फार दिवस वाचत नाही’ असे त्यास निश्चितपणे वाटले. अर्थात् राज्यांत नंतर कारस्थाने सुरू झाली.

34. ... मृत्यु

तारीख 23 मार्च 1680 रोजी शिवाजीराजांस ताप येऊन रक्ताचा अतिसार झाला. हे दुखणे बारा दिवसपर्यंत राहिले. ‘‘राजा पुण्यश्लोक, कालज्ञान जाणे. विचार पाहता आयुष्याची मर्यादा झाली असे कळून जवळील कारकून व हुजरे लोक होते त्यास जवळ बोलाविले... सर्वांचे कंठ दाटून नेत्रांतून उदक स्रवू लागले. परम दुःख झाले. त्या उपरी राजे बोलिले की, ‘तुम्ही चुकूर होऊ नका. हा तो मृत्युलोकच आहे. यामागे किती उत्पन्न झाले तितके गेले. आता तुम्ही निर्मळ सुखरूप बुद्धीने असणे. आता अवघे बाहेर बसा. आपण श्रीचे स्मरण करितो.’ म्हणून अवघियास बाहेर बसवले. आणि राजियांनी श्री भागीरथीचे उदक आणून स्नान केले. भस्म धारण करून रुद्राक्ष धारण केले. आणि योगाभ्यास करून आत्मा ब्रह्मांडास नेऊन दशद्वारे फोडून प्राणप्रयाण केले. शालिवाहन शके 1602 रौद्रनाम संवत्सर चैत्र शु॥ 15 रविवारी (तारीख 04 एप्रिल सन 1680 रोजी) दोन प्रहरी काळ रायगडी जहाला.’’

35. लोकवार्ता

मृत्युसमयी शिवाजीराजांचे वयास त्रेपन्नावे वर्ष चालू होते. जालना येथील सय्यद जान महंमद या फकिराच्या शापाने हा अकाली मृत्यु आला असे मुसलमान लोक मानतात. राजारामाची आई सोयराबाई हिने शिवाजीराजांस विषप्रयोग केला असे मराठी बखरीत

लिहिले आहे. सभासद याबद्दल काहीच लिहित नाहीत. व राजारामाच्या आज्ञेने व आश्रयाने तयार झालेल्या बखरीत त्याच्याच मातोश्रीविरुद्ध काही उल्लेख असणे संभवनीयहि नाही. संभाजीराजांनी पुढे सोयराबाईवर शिवाजीराजांस विषप्रयोग केल्याचा आरोप ठेवून तिला ठार मारल्याने बखरीत असा प्रवाद असणे साहजिक आहे. परंतु संभाजीराजांनी केलेला आरोपही खुनशीपणाचा होता असे स्पष्ट दिसते. राजारामास गादीवर बसविण्याची खटपट ती करीत होती म्हणून संभाजीराजांनी तिच्यावर काहीतरी कड्याळ आणून तिला ठार मारले.

36. आरोपाची निष्फळता

आता हे खरे आहे की, शिवाजीराजे आपणांस विषबाधा होऊ नये म्हणून इतर राजांप्रमाणेच अत्यंत सावध असंत. कर्नाटक स्वारीमध्ये विषाच्या उताऱ्यावरील औषधे व मालदिवचे नारळ ते वारंवार मागवीत असंत हे मागे आलेच आहे. परंतु यावरूनही 'त्यास विषप्रयोग झालाच असेल' असे मानता येत नाही. कारण सर्वांविषयी सावधपण ठेवण्यात शिवाजीराजे अत्यंत प्रख्यात होते. त्यामुळे 'कोणाही कडून विषबाधा होऊ नये' अशी सावधगिरी ते ठेवीतच असले पाहिजेत.

37. बायकामुले आणि अष्टनायिका

शिवाजीच्या बायकामुलांची माहिती येथेच सांगून हे प्रकरण आटोपू. शिवाजीराजांस एकंदर आठ बायका होत्या, त्यांची नावे व इतर माहिती पुढे दिली आहे.

1. सईबाई, निंबाळकरांची मुलगी. हिचे पोटी तारीख 14 मे सन 1657 रोजी संभाजीराजे जन्मास आले, व पुढे तारीख 5 सप्टेंबर 1659 रोजी ती निवर्तली.

2. सोयराबाई, शिर्क्यांची मुलगी. हिला तारीख 24 फेब्रुवारी 1670 रोजी राजाराम यांचा जन्म झाला. संभाजीराजांनी या बाईस 1680 मध्ये भिंतीत चिणून ठार मारले.

3. पुतळाबाई, मोहित्यांची मुलगी. सती गेली.

4. सकवारबाई, गायकवाडांची मुलगी. सन 1656 च्या जानेवारीत तिचे शिवाजीराजांबरोबर लग्न झाले. ही पुढे येसूबाई व शाहू यांच्याबरोबर मोगलांच्या कैदेत पुष्कळ वर्षेपर्यंत होती.

5. काशीबाई तारीख 01 मार्च 1674 रोजी ही बाई निवर्तल्याचे नारायण शेणवी याचे पत्रांत आहे.

6-7. राज्याभिषेकाचे सुमारास तारीख 30 मे सन 1674 रोजी वैदिक मंत्राने दोन स्त्रियांशी शिवाजीराजांनी विवाह केला.

8. तारीख 8 जून 1674 रोजी विवाह केला ती.

38. संतती

शिवाजीस एकंदर पाच मुले झाली, त्यांची माहिती पुढीलप्रमाणे 1. संभाजी 2. राजाराम. हे दोनच मुलगे आणि 3. सखुबाई मुलगी. ही बजाजी निंबाळकराचा मुलगा महादाजी यास दिली होती. 4. अंबिकाबाई, हरजी महाडिकांना दिली होती. 5. राजकुमारी बाई गणोजी शिर्क्यांना दिली होती. अशा तीन मुली मिळून एकंदर पाच मुले होती.

प्रकरण 14 वे

पाश्चात्यांशी संबंध

1. इंग्रजांशी धूळभेट (स. 1660): रेव्हिंग्टन्

अफजलखानाच्या वधानंतर मराठ्यांनी दाभोळ सर केल्यावर खानाचा तेथील सुभेदार आपली व खानाची मालमत्ता तीन जहाजांत भरून राजापुरास पळून गेला. हे पाहून मराठ्यांनी त्याचा पाठलाग करून सन 1660 च्या जानेवारीच्या आरंभीच राजापूरही काबिज केले, आणि त्यामुळे मराठे व इंग्रज यांच्यात पहिला खटका उडाला. तथापि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापाराला अगर तिच्या नोकरचाकरांना यामुळे शिवाजीराजांनी कधीही अडथळा उत्पन्न केला नाही. मराठे व इंग्रज यांच्यात पुढे जे वैमनस्य उत्पन्न झाले ते फॅक्टरीचा, मुख्य जो हेन्री रेव्हिंग्टन् याच्या लोभामुळे व कुटिल नीतिमुळे होय. त्याचा प्रकार असा. हेन्रीचा एक हिंदी अडत्या होता. त्याने रुस्तमेजमान यास काही कर्ज देऊन त्याच्यापासून कर्जरोखा मात्र लबाडीने कंपनीच्या नावचा लिहून घेतला. मराठे राजापुरावर चालून आले हे पाहताच रुस्तमचा राजापुरचा सुभेदार जहाजात बसून पळून जाऊ लागला. तेव्हा इंग्रजांच्या अडत्याने रेव्हिंग्टन याला सांगून आपले पैसे वसूल करण्यासाठी त्या सुभेदारास अटकवावे अशी मसलत केली. रेव्हिंग्टन याने लगेच डायमंड नावाचे जहाज पाठवून सुभेदाराचे जहाज अडवले व लबाडीने लिहून घेतले कर्जरोख्याच्या जोरावर रक्कम वसूल करण्यासाठी तगादा लावला. सुभेदाराने काही माल देऊन थोड्या रकमेची फेड केली. इतक्यांत शिवाजीराजांचे घोडेस्वार जहाजे ताब्यांत घेण्यासाठी तेथे येऊन पोहोचले, व त्यांनी ज्यात सुभेदार बसला होता ते जहाजही स्वाधीन करून देण्यास इंग्रजांस सांगितले. परंतु इंग्रजांनी ते ऐकले नाही. मराठ्यांपेक्षा इंग्रज बलिष्ठ आहेत ही गोष्ट त्या सुभेदारास ठाऊक असल्याने आपली दोन जहाजेही त्याने इंग्रजांस ताब्यांत घेण्यास सांगितले. हेन्री रेव्हिंग्टन याने एक जहाज ताब्यांत घेऊन त्यास ‘‘राजापूरचा व्यापारी’’ हे नवीन नाव देऊन त्यावर इंग्रज कप्तानाची नेमणूकही केली.

2. दोरोजी

मराठा सेनापती दोरोजी याने ते जहाज आपल्या ताब्यांत मिळवण्यासाठी इंग्रजांशी बोलणे लावले. परंतु रुस्तमेजमान याजकडेस आपले जे येणे बाकी निघत आहे ते वसूल

करण्यासाठी गावचे उत्पन्न आपणास लावून दिल्याशिवाय आपण जहाज सोडणार नाही असे इंग्रजांनी स्पष्ट सांगितले. इंग्रजांनी एक जहाज आपल्या ताब्यांत घेतले होते. दुसरे जहाज मोठे होते, त्यातून तीरावरील मराठ्यांवर तोफांचा मारा करून ते जहाज खाडीत मराठ्यांच्या माऱ्याच्या बाहेर नांगर टाकून राहिले. याप्रमाणे मराठ्यांचा आशाभंग झाल्याकारणाने त्यांनी शेवटी इंग्रजांचा अडत्या वालजी यास जैतापुरास पकडून कैद केले व अफजलखानाचे जहाज ताब्यांत येईपर्यंत त्यास सोडावयाचे नाही असे ठरवले.

3. गायफर्ड

आपला हस्तक वालजी यास पाडल्याचे कळताच इंग्रजांनी मराठ्यांकडे आपला वकील फिलिफ गायफर्ड यांस वालजीच्या सुटकेसाठी पाठवले. परंतु मराठ्यांनी गायफर्ड यासही कैद केले आणि वालजी व गायफर्ड यांना रातोरात खारेपाटणच्या किल्ल्यावर नेऊन ठेवले. इंग्रजांनी अफजलखानाची जहाजे पकडून त्यातील माल मराठ्यांना सोपवीपर्यंत त्यांची मुक्तता करण्यात येणार नाही असेही त्यास बजावले. हा एकंदर प्रकार ता. 18 जानेवारी 1660 चे सुमारास झाला.

4. पत्र

तारीख 13 फेब्रुवारी रोजी रेव्हिंग्टन याने शिवाजीराजांस पत्राने असे कळविले की, ‘‘दंडाराजपुरीवर हल्ला करण्यासाठी आम्ही तुम्हास मदत करू. परंतु तुम्ही आमची दोन माणसे विनाकारण कैद करून ठेवली आहेत. त्यांची मुक्तता करावी.’’ परंतु यापूर्वीच वालजी याने शिवाजीराजे व रुस्तमेजमान यांस आपल्या सुटकेबद्दल विनंती अर्ज पाठवले होते. त्यावरून त्याच्या सुटकेचा हुकुम आलाही होता. आणि त्यावरून वालजीची तत्काळ सुटका करण्यांत आली. परंतु एका लबाड ब्राह्मणाने लाच मिळविण्याच्या आशेने गायफर्ड यास खारेपाटण किल्ल्यावर अडकवून ठेवले. रेव्हिंग्टन याने शिवाजीराजे व रुस्तम यांच्या कडे याबद्दल तक्रारहि केली. परंतु तिचे उत्तर येण्यापूर्वीच मराठे हे गायफर्ड यास ‘खेळणा किल्ल्यावर’ घेऊन जात असल्याची बातमी रेव्हिंग्टन यास लागली. त्याने तत्काळ तीस शिपायांची एक टोळी पाठवून राजापुरापासून दहा मैलांवर गायफर्ड याची सुटका केली.

5. राजापुरचे इंग्रजी वखारवाले शिवाजीराजांचे कैदी (स. 1661-63)

सन 1661 च्या मार्चमध्ये मराठ्यांनी इंग्रजांवर दुसरा हल्ला केला परंतु आपल्या नोकरांनी आणि तटस्थ राहण्याबद्दल कंपनीचा स्पष्ट हुकूम असतानाही या प्रसंगीसुद्धा इंग्रजांनीच प्रथम आगळिक केल्याने तेच दोषी ठरतात. ते कसे हे पहा: सन 1660 मध्ये विजापुरकरांच्या तर्फेने सिद्दी जोहर याने पन्हाळ्याला वेढा घातला असतांना राजापूरच्या इंग्रजांनी जोहर यास गरनाळे पुरविले इतकेच नव्हे परंतु काही इंग्रजांनी जोहरकडे जाऊन

विजापुरी सैन्यांत स्वतःचा झेंडा रोवून प्रसिद्धपणे पन्हाळ्यावर तोफांचा भडिमार करण्यास मदतही केली. पुढे शिवाजीराजांनी तारीख 3 मार्च 1661 रोजी राजापुरावर स्वारी केली तेव्हा तेथील इंग्रजांची वखार लुटून इतर लोकांबरोबर हेन्री रेव्हिंग्टन्, रिचर्ड आणि रँडॉल्फ टेलर व फिलिफ गायफर्ड या चौघा इंग्रजांनाही कैद करुन नेले.

6. कैदी

हे इंग्रज-कैदी, राजापूर येथे असताना शिवाजीराजांच्या ब्राह्मण अंमलदाराने त्यांना असे कळवले की, ‘‘दंडाराजपुरी घेण्यासाठी इंग्रजांनी मदत केल्यास त्यांस शिवाजीराजांकडून एक चांगले मिठागर मोबदल्यात मिळेल.’’ परंतु आपणास मोकळे सोडल्याशिवाय आपण या बाबतीत यत्किंचित्हि वाटाघाट करण्यास सिद्ध नसल्याचे इंग्रज कैद्यांनी सांगितले. नंतर शिवाजीराजांनी प्रत्येक असामीचा दंड ठरवून हिंदु, इराणी, अरब, मुसलमान व हे इंग्रज या सर्व कैद्यांना वासोटा किल्ल्यावर नेऊन ठेवले व दंड वसुलीसाठी त्यांचा पुष्कळ छळ करण्यात आला.

7. मुत्सद्दी डावपेच

इंग्रज कैद्यांनी अगदी निश्चयाने दंड देण्याचे शेवटपर्यंत कबूल केले नाही. मात्र कैदेतून मुक्त झाल्यावर दंडाराजपुरी घेण्यास आपण (शिवाजीराजांस) मदत करू अशा वाटाघाटी चालवल्या. या वाटाघाटीही मोठ्या धूर्तपणाच्या असून कराराची शब्दरचना अशी खुबीची असे की, प्रसंगविशेषी त्यातून निसटून जाण्यास भरपूर सवड असे. परंतु त्यावेळचे मराठा मुत्सद्दीही काही बोळ्याने दूध पीत नसल्याने इंग्रजांचे हे शब्दाचे गौडबंगाल त्यांनी मुळीच चालू दिले नाही. हे पाहून मग ते मराठ्यांस धाक दाखवू लागले. ‘आपणास जर कैदेतून मुक्त न केले तर सुरतेचे इंग्रज औरंगजेबाच्या इच्छेप्रमाणे मोगल सेना समुद्रमार्गे दक्षिणेत आणून उतरवतील’ अशी भीती ते घालू लागले. परंतु त्याचाही उपयोग झाल्याचे दिसत नाही. या कैद्यांनी एकदा सोनगडावरून पळून जाण्याचाहि प्रयत्न केला होता, परंतु तो उघडकीस आल्याने त्यांना विशेष कडकपणाने वागविण्यांत येऊ लागले.

8. रावजी पंडित

या सुमारास शिवाजीराजांनी रावजी पंडितास सोनगडावर पाठवले व त्याने तेथील सर्व कैद्यांना आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यांची योग्य ती व्यवस्था करावी असे ठरवले. याच कैद्यांत वरील चार इंग्रज कैदी होते. त्यास चांगल्या प्रकारे वागविण्यांत आले परंतु त्यांच्या कैदेची मुदत मात्र त्यांना असह्य होईपर्यंत वाढविण्यांत आली. शिवाजीराजांनी राजापूर लुटल्यावेळी ‘आपण सर्वस्वी नागवले गेलो असल्याने दंड देण्यास आपण अगदी असमर्थ आहोत’ असे त्यांनी कळवले. सन 1661 च्या जूनमध्ये शिवाजीराजे कल्याण परत

घेण्याच्या मोहिमेवर असल्याने सिद्दीविरुद्ध इंग्रजांची मदत घेण्याचा प्रश्न थोडा मागे पडला त्यामुळे इंग्रज कैदी रायगडावर एक वर्षपर्यंत खितपत पडले होते. शेवटी वैतागून त्यांनी सुरतेच्या अध्यक्षास व कौन्सिलास संतापून, शिव्यागाळी करून, अपमानकारक भाषेत लिहिले की, ''आमच्या सुटकेसाठी तुम्ही काही एक करीत नाही. तुम्ही स्वस्थ झोपा घेत आहात.'' यावर सुरतेच्या कौन्सिलकडून तारीख 10 मार्च 1662 रोजी पुढील आशयाचे स्पष्ट व योग्य असे सडेतोड उत्तर लिहून गेले. ''तुम्ही मराठ्यांच्या कैदखान्यांत स्वतःच्या कर्माने गेला आहात, त्यांत कंपनीचा काही एक संबंध नाही. शिवाजीराजांविरुद्ध सिद्दी जोहराला पन्हाळ्याच्या वेढ्याच्या याप्रसंगी उघडपणे मदत केल्याचे प्रायश्चित्त तुम्ही भोगीत आहात. कंपनीच्या मालाचे रक्षण करीत असताना काही तुम्हांस कैद झाली नाही.''

9. प्रयत्न

याप्रमाणे सुमारे दीड वर्षपर्यंत ते कैदेत कुजत पडले होते. या मुदतीत त्यांच्या सुटकेसाठी सुरतकरांनी पुष्कळ प्रयत्न केले. शिवाजीराजांकडे अर्ज पाठवले, आदिलशहालाही विनवून पाहिले. परंतु कशाचाही उपयोग झाला नाही, तेव्हा सन 1662 च्या मध्याच्या सुमारास त्यांनी आपल्या खलाश्यांस हुकूम देऊन, शिवाजीराजे अगर आदिलशहा यापैकी सापडतील त्यांची जहाजे लुटण्यास पाठवले. विशेषतः विजापुरची बडेसाहेबीण ज्या जहाजांतून मक्केहून येत होती ते जहाज लुटावे असा त्यांचा कटाक्ष होता. असे केल्याने विजापुरकर हे शिवाजीराजांस हरप्रकारे सांगून इंग्रज कैद्यांची मुक्तता करवतील असा सुरतकरांचा अंदाज होता, परंतु तो फसला. सन 1662 च्या नोव्हेंबरच्या सुमारास दक्षिणेत शास्ताखान शिवाजीराजांस रगडीत होता हे पाहून सुरतकर इग्रजांनी सुरतेच्या मोगल सुभेदाराकडेस संधान लावून त्याच्या मार्फतीने शास्ताखानावर शिफारस मिळवण्याचा प्रयत्न केला.

10. मुक्तता

वादळात सापडून जी जहाजे शिवाजीराजांच्या बंदरास लागली होती त्यातील माल मोठा किमती होता. तो सर्व एकत्र करून दोन जहाजांतून जैतापुरच्या बंदरातून मक्केला पाठविण्याची व्यवस्था शिवाजीराजांचे अंमलदार करीत होते. ही बातमी सुरतकर इंग्रजांस कळताच त्यांनी ती जहाजे पकडण्यासाठी तारीख 3 फेब्रुवारी 1663 रोजी कॅप्टन कॉन्व्हर्टिट याची योजना केली. परंतु इतक्या निकराला ही गोष्ट जाण्यापूर्वीच तारीख 5 फेब्रुवारी रोजी राजापुरचा सुभेदार रावजीपंडित याने रायगडावरून इंग्रज कैद्यांस बोलावून आणून कैदेतून मुक्त केले, इतकेच नव्हे, परंतु यापुढे शिवाजीराजांचे कृपाछत्र इंग्रजांवर कायमचे राहील असेही आश्वासन दिले. चार इंग्रजांना कैद केल्याबद्दल व वखारी लुटल्याबद्दल शिवाजीराजांचा सूड उगवावा अशी सुरतेच्या इंग्रजांची फार इच्छा होती. परंतु

वेळ, सैन्य व द्रव्य यापैकी एकही त्यास त्या वेळी अनुकूल नसल्याने शिव्याशाप देत व हातपाय चोळीत ते स्वस्थ बसले.

11. वकिली

शिवाजीराजांचा सूड उगविणे आपल्या आवाक्याबाहेर आहे असे पाहून इंग्रज स्वस्थ बसले असे वर म्हटले. याचा अर्थ वखारीचे नुकसान भरपाई मिळविण्याचा प्रयत्न त्यांनी सोडला असा मुळीच नव्हे. नुकसान भरपाई मिळवण्याची मात्र त्यांनी यानंतर शिकस्त केलेली दिसते. तसेच इंग्रजांचे मागणे विचारांत घेण्याचा प्रश्न शिवाजीराजांनी वारंवार पुढे ढकलल्याने हे प्रकरण पुष्कळ वर्षेपर्यंत भिजत पडले होते. शेवटी-शेवटी तर इंग्रज अगदी कंटाळून गेले. पुढे नुकसानभरपाई देण्याचे शिवाजीराजांनी कबूल केल्यावरही प्रत्यक्ष रक्कम हाती पडण्याचे, वेळोवेळी लांबणीवरच पडत गेले, आणि शेवटी पूर्णपणे भरपाई झालीही नाही. यासंबंधीचा पत्रव्यवहार इंडिया ऑफिसमध्ये लंडन येथे आहे. तो पाहिला म्हणजे नुकसान भरपाई मिळण्याची इंग्रजांची आशा व निराशा, त्यांच्या निरनिराळ्या पण परस्परविरुद्ध युक्त्या, त्यांनी शिवाजीराजांकडे पाठवलेल्या वकिलांची मालिका आणि शिवाजीराजांच्या मृत्यूनंतर त्यांची झालेली तीव्र निराशा इत्यादी अनेक बाबतीत ती आपल्या नजरेस येतात. इंग्रज व्यापाऱ्यांनी शिवाजीराजांशी दीर्घकालपर्यंत केलेल्या पत्रव्यवहारांत त्यांचे शिवाजीराजांविषयी परस्परविरोधी अभिप्राय वारंवार दृग्गोचर होत. तथापि इंग्रज व्यापाऱ्यांचा या बाबतीतील दीर्घोद्योग, त्यांचे श्रमसहिष्णुता व त्यांचा अभिनिवेश हे मात्र या पत्रव्यवहारातून प्रगट झाल्याशिवाय राहत नाहीत. सारांश, मनुष्यस्वभावाची परीक्षा ही परीक्षकाच्या मनोविकारांनी विलसित असते हेच खरे.

12. राजापुरच्या वखारीची नुकसानभरपाई

मुंबईकर इंग्रजांनी सुरतकर इंग्रजांना तारीख 25 नोव्हेंबर सन 1668 रोजी एक पत्र लिहिले आहे त्यावरून इंग्रज व्यापाऱ्यांचे धोरण स्पष्ट होते. ते पत्र पुढीलप्रमाणे आहे -

‘‘तुमच्या हुकुमाप्रमाणे शिवाजीराजांच्या माणसांशी आम्ही ते भेटतील तिथे नम्रतेने वागू, परंतु कोणत्याही प्रकारचे कोलकरार मात्र त्यांच्याशी करणार नाही. प्रसंगी त्यास कंपनीच्या नुकसानीबद्दल स्पष्टपणे कळवून ती नुकसानी त्यांचेकडून भरून मिळेपर्यंत कुठल्याही कराराची भाषा सुरू होणे शक्य नाही असेही सांगू. या सर्व गोष्टीं नि:संशयपणे त्यांच्या (? शिवाजीराजांच्या) कानावर जातील यात शंका नाही. परंतु त्याला वठणीवर आणल्याशिवाय तो आपण होऊन मुकाट्याने कंपनीचे म्हणणे कबूल करील असे आम्हास वाटत नाही.’’

तारीख 17 मार्च 1669 त्याच्या पत्रांत मुंबईचे कौन्सिल लिहिते, “शिवाजीराजांच्या लोकांशी आमचा पत्रव्यवहार आहे आणि शिवाजीराजांच्या मुलुखातूनच आम्हास धान्य वगैरेचा बराच पुरवठा होतो. सगळ्यांत जळाऊ लाकडांचा पुरवठा फारच महत्त्वाचा होय. शिवाजीराजांनी एकदा सुमारे तीनशे रुपयांच्या आयात मालाची आमचेकडे त्याच्या लोकांमार्फत मागणी केली. व मागणी जुजबी असल्याने आम्ही ती पुरविली.”

तारीख 5 मार्च 1670 च्या पत्रांत सुरतेचे कौन्सिल लिहिते, “शिवाजीराजे व मोगल यांच्यात नुकतीच लढाई सुरू झाली आहे त्यामुळे कंपनीच्या ज्या मागण्या शिवाजीराजांकडे आहेत त्यांना अडथळा आलेला दिसतो. परंतु शिवाजीराजांना प्रसन्न करून आपल्या मागण्या त्याच्याकडे सुरू ठेवण्यांत आळस होता कामा नये.”

13. राग

जंजिऱ्याच्या सिद्दीशी शिवाजीराजांची लढाई चालू असता इंग्रजांनी त्यास युद्धोपयोगी सामान-विशेषतः शिसे-न दिल्याने शिवाजीराजे इंग्रजांवर फार रागावले व सन 1670 च्या ऑक्टोबरमध्ये त्याने मुंबईकर इंग्रजांना जळाऊ लाकडे मिळण्याचे बंद केले. असे तारीख 14 ऑक्टोबर 1670 च्या मुंबईच्या पत्रावरून दिसते. इंग्रजांची दोस्ती शिवाजीराजे क:पदार्थ समजतात असे मुंबईकर इंग्रजांनी तारीख 12 ऑगस्ट 1671 च्या पत्राने सुरतेस कळवले आहे.

14. वकील

सन 1671 च्या सप्टेंबरमध्ये शिवाजीराजांनी आपला वकील मुंबईस इंग्रजांकडे पाठवला. असे करण्यात त्याचा मुख्य हेतु असा होता की, जंजिऱ्याच्या सिद्दीशी लढण्यासाठी इंग्रजांनी गरनाळे, दारूगोळा आणि कपची इत्यादी वस्तु शिवाजीराजांस द्याव्यात. हे सामान शिवाजीराजांस दिल्यास राजापूरच्या वखारीची नुकसान भरपाई आपणास तत्काळ मिळेल असे मुंबईच्या इंग्रजास वाटले. त्यावरून सुरतेच्या इंग्रजांनी मुंबईस लिहून पाठविले की, “स्वराज्याच्या बंदरांत आम्हास व्यापारास परवानगी मिळाली तर आमच्यापासून इतरास जो लाभ होतो तो शिवाजीराजांसही होईल. दंडाराजपुरी जर शिवाजीराजांच्या ताब्यांत गेली तर मग मुंबईचे बंदर मुळीच सुरक्षित राहणार नाही हे लक्षात ठेवून युद्धोपयोगी सामान त्यास देण्याची टाळाटाळ करावी. आपण ते सामान देत नाही असे मात्र त्यास वाटता उपयोगी नाही. कारण त्यायोगे आपल्यास नुकसान पोचेल, आणि सामान देण्याचे दिरंगाईवर टाकल्यास सामानाच्या आशेने शिवाजीराजे आपल्या मागण्या लवकर कबूल करतील.

15. तह

परस्पर विरुद्ध हेतूंनी प्रेरित होऊनच ज्या वाटाघाटी चालतात त्यांचा शेवट उभय पक्षांना समाधानकारक असा कधीच होत नसतो, या नियमानुसार शिवाजीराजे व इंग्रज यांच्यामधील तहाचे बोलणे सन 1671 च्या डिसेंबरपर्यंत रेंगाळतच होते. या सुमारास शिवाजीराजे मुलुखगिरीवर निघाले हे पाहताच इंग्रजांचा धीर खचला व त्यांनी लेफ्टनंट उस्टिक यास वकील म्हणून शिवाजीराजांकडे पाठवले. या वकिलाने कंपनीच्या दर्जास शोभेल अशा इतमामाने जावे असे ठरून त्याच्याबरोबर दुभाष्या म्हणून रामशेणवी यास पाठवण्याचे नक्की झाले.

16. निराशा

परंतु नोव्हेंबरमध्येच सुरतकर इंग्रजांना शिवाजीराजांशी तह ठरण्याची अगदीच निराशा वाटू लागली. तारीख 30 नोव्हेंबर 1671 रोजी त्यांनी मुंबईस लिहून पाठवले की, "आम्हापासून काय मिळवावे व आम्हास काय द्यावे यासंबंधी शिवाजीराजांचे हेतू रामशेणव्याने आम्हास एकांतात मोकळेपणी सांगितले. त्यावरून या दोनहि बाबतीत अगदी अनिश्चित स्वार्थी, भंगुर आणि परस्पर विरुद्ध आहेत. म्हणून त्यांना अनुसरून शिवाजीराजांशी संबंध ठेवणे कंपनीला फार धोक्याचे आहे, व हा तह होऊन कामाचा निकाल लागेल असे आम्हास मुळीच वाटत नाही. तरी पूर्वीचाच आमचा विचार निश्चित करून आम्ही असे ठरवितो की, कंपनीचे व युरोपियन राष्ट्राचे नुकसान शिवाजीराजांच्या लुटीमुळे झालेले आहे आणि ते भरून मिळेपर्यंत शिवाजीराजांचे कोणतेही म्हणणे कंपनीने मान्य करू नये."

17. रवानगी

लेफ्टनंट उस्टिक याने शिवाजीराजांजवळ कंपनीचे नुकसान भरून मागावे व स्वराज्याच्या बंदरांत व शहरातही कंपनीचा व्यापार फक्त 2 टक्के जकात घेऊन निर्वेधकपणे व निर्धोकपणे चालावा या अशासंबंधी शिवाजीराजांकडून कौल घ्यावा असे कंपनीने ठरवून त्याची रवानगी करण्याची सिद्धता केली, व त्याप्रमाणे तो तारीख 15 जानेवारी 1672 रोजी निघणारही होता, परंतु इतक्यांत "आपण पुणे, आणि बागलाणच्या बाजूस मोगली फौजेशी लढण्यांत गुंतलो असल्याने तूर्त इंग्रजी वकिलाने इकडेस येऊ नये" असे शिवाजीराजांने स्पष्ट कळविल्यामुळे उस्टिक यास मुंबईसच खोळंबून राहावे लागले.

18. विक्री

याच सुमारास शिवाजीराजांच्या वकिलाने सुमारे सहा हजार रुपये किंमतीचे कापड कंपनीस विकण्यासाठी मुंबईस आणले. हे कापड शिवाजीराजांस सन 1670 च्या ऑक्टोबरांत सुरतेच्या लुटीत मिळाले होते. परंतु असा माल विकत घेणे हे कंपनीस कमीपणाचे आहे असे कळवून तो माल घेण्याचे कंपनीने प्रथम नाकारले. परंतु यावेळी

शिवाजीराजांस पैशाची जरूरी असल्याने पुष्कळ वाटाघाटी करून नंतर या कापडाच्या गहाणावर दोन महिन्याच्या मुदतीने कंपनीने शिवाजीराजांस पंधराशे रुपये दिले. हा एकंदर व्यवहार सन 1671 च्या डिसेंबरात झाला.

19. लेफ्टनंट उस्टिकची वकिली, सन 1672

सरते शेवटी तारीख 10 मार्च सन 1672 रोजी लेफ्टनंट उस्टिक याची रवानगी करण्यात आली. या वकिलीहून तारीख 13 मे रोजी उस्टिक परत आला, व तोही निराश होऊन परत आला. शिवाजीराजांच्या दरबारांत त्याची काय संभावना झाली याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. ''शिवाजीराजांच्या भेटीसाठी तासन्तास खोळंबून कंटाळून गेल्यावर एकदा व तीही फक्त अर्धा तासच भेट झाली त्याच्या ब्राह्मण कामगारांच्या भेटीगाठीसाठीसुद्धा त्यांना असेच तिष्ठत राहावे लागले होते. परंतु या उभयतांच्याही भेटीचा फारसा उपयोग झाला नाही. आमची नुकसान भरपाई म्हणून शिवाजीराजांनी पाच हजार होन देण्याचे कबूल केले. आणि राजापूर येथे वखार उघडली तर सर्व प्रकारच्या सवलती आम्हांस देण्यांत येतील असे राजे म्हणतात.''

20. वाटाघाट

हे नुकसान भरपाईची वाटाघाट होण्याचे मुख्य कारण तारीख 21 डिसेंबर सन 1672 च्या कंपनीच्या पत्रांत पुढीलप्रमाणे नमूद केले आहे. ''एक लक्ष रुपये नुकसानभरपाई शिवाजीराजांनी आम्हांस द्यावी असे आमचे मागणे असून फक्त वीसहजार रुपयेच शिवाजीराजे आम्हास देण्यास कबूल आहेत. त्यांचे असे म्हणणे आहे की, 'कंपनीचा जो माल आमच्याकडेस आला व नोंदला गेला त्याची किंमत यापेक्षा अधिक उत्पन्नच झाली नाही. म्हणून आपण अधिक काहीएक देणार नाही.' आमच्या नुकसान भरपाईच्या या वाटाघाटी चालू असतानाच कोळी राजाच्या विरुद्ध शिवाजीराजे काही कारस्थान रचित होते व त्यासाठी त्याने आमच्याशी वाटाघाट करीत असलेला (शिवाजीराजांचा) ब्राह्मण कारभारी यास परत बोलावून घेतले, त्यामुळे उस्टिकहि हात हलवीत परत आला.'' ही नुकसान भरपाईची मागणी इंग्रजांनी या वेळी मुद्दामच नेटास लावली नाही असे दिसते. कारण एका पत्रांत ते म्हणतात, ''सध्या इकडे-आड... तिकडे विहीर अशी स्थिति आमची झालेली आहे. कारण तूर्त औरंगजेब बादशहा शिवाजीराजांवर खवळून पुरता गेलेला आहे. आणि आमचा शिवाजीराजांशी पत्रव्यवहार चालू आहे हे जर त्याला कळले तर तो आम्हांस इकडेस दक्षिणेत त्रास देईल इतकेच नव्हे तर तिकडेस बंगालमध्ये सुद्धा सतावून सोडील. दुसरे, आम्हास शिवाजीराजांसही नाराज करता येत नाही. कारण त्याच्याच राज्यांतून आम्हास अन्नसामग्री, इमारती व जळाऊ लाकडे इत्यादी मिळत असून त्याच्या मुलुखांत आमचा व्यपारही चांगला चालतो. म्हणून तूर्त दोघांसही खूष ठेवण्यास नुकसान भरपाईचे

बोलणे मागेच टाकणे अवश्य आहे... राजापुरच्या इतर इंग्रजांची मालमत्ता किती व कंपनीचे किती हे जाहीरच आहे. आणि इतर इंग्रजांची मालमत्ता भरून देण्यास शिवाजीराजे मुळीच कबूल नाहीत. त्यांचा प्रश्न जर सोडून दिला असता तर कंपनीच्या नुकसान भरपाईची वाटाघाट कधीच निकालात आली असती.''

21. थॉमस निकोलसची शिष्टाई 1673

सन 1673 च्या मे पासून डिसेंबरपर्यंतच्या आठ महिन्यांत शिवाजीराजांकडून दोन वकील मुंबईस आले. सन 1673 च्या फेब्रुवारीमध्ये पिलाजी नावाचा तिसरा वकील मुंबईस आला. परंतु त्यासही तसेच परत जावे लागले. पुढे मे महिन्यात कंपनीने थॉमस निकोलस यास वकील म्हणून पाठविण्याचे ठरवले. त्याने एका दलालास बरोबर घेऊन जावे व राजापुरची नुकसान भरपाई आणि हुबळीस नुकतीच शिवाजीराजांनी जी लूट केली तीमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई शिवाजीजवळ मागावी असे ठरवले.

22. आदर

तारीख 19 मे रोजी सदतीस मनुष्यांसह निकोलस मुंबईहून रायरीस जाण्यासाठी निघाला. त्याला रायगडावर येण्याची परवानगी तारीख 23 रोजी मिळाली. या वेळी शिवाजीराजे तेथे नसल्याने तारीख 24 रोजी फक्त संभाजीराजांची व त्यांची भेट झाली. तारीख 2 जून 1673 रोजी शिवाजी रायगडावर परत आले व दुसरे दिवशी त्यांनी त्यास निकोलस यास भेटीस बोलावले. शिवाजीराजांनी निकोलस यास हाती धरून आपल्या डाव्या बाजूस लोडाशी बसवले व मग कार्याची पृच्छा केली. याप्रमाणे शिवाजीराजांनी इंग्रज वकिलास चांगल्या आदर सत्काराने वागविले परंतु वकिलाचा इष्ट हेतु काही तडीस गेला नाही, व तारीख 6 जून रोजी त्यास हात हालवीत परत यावे लागले. 'एक दोन दिवसांनी आपण आपल्या भीमाजी पंडित नावाच्या वकिलाबरोबर प्रेसिडेंटाकडे उत्तर पाठवू' असा निरोप फक्त शिवाजीराजांनी निकोलसाबरोबर पाठवला. निकोलस तारीख 17 जून रोजी मुंबईस येऊन दाखल झाला.

23. निकाल

तारीख 21 रोजी भीमाजी मुंबईस येऊन दाखल झाला. पुष्कळ वाटाघाटीनंतर नारायण शेणव्याने या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल करावा असे ठरून हे उभयता परत गेले. व पुन: दोघेहीजण सप्टेंबर महिन्यांत शिवाजीराजांचे पत्र घेऊन परत मुंबईस आले. हे पत्र शिवाजीराजांनी मुंबईचा गव्हर्नर जिराल्ड आँजियर यास लिहिले असून पत्रात पुढीलप्रमाणे प्रमाणे मजकूर होता.

‘‘भीमाजी पंडित व नारायण शेणवी यांच्याबरोबर तुम्ही पाठविलेले पत्र पावले. राजापूरच्या वखारीसंबंधी या उभयतांनी तुमचे म्हणणे मला कळवले. त्यावर मीही उत्तर लिहून यांचे बरोबर पाठवीत आहे. तुमच्या बुद्धिमत्तेबद्दल मला आदर वाटत असल्याने आपल्या उभयतांच्या मैत्रीत अंतर येऊ नये अशी माझी इच्छा आहे. या सोबत भेटीच्या काही वस्तु पाठवीत आहेत त्यांचा स्वीकार व्हावा.

24. विचार

या पत्राचा विचार करण्यासाठी व शिवाजीराजांनी दर्शवलेल्या अडचणीचा निरास करण्यासाठी मुंबईच्या कौन्सिलने तारीख 1 ऑक्टोबर रोजी जमून विचार करावा असे ठरले. ‘सात हजार होन नुकसान भरपाई शिवाजीराजांकडून मिळेल असे वकिलाने तारीख 3 ऑक्टोबर रोजी कौन्सिलास कळवले. परंतु ते मान्य झाले नाही. पुढे ही रक्कम 10025 होनापर्यंत वाढवली. मात्र ही रक्कम रोख यावयाची नसून जकातीत वसूल दिली जाईल असे सांगितले.

25. पत

आठपासून दहाहजार होनापर्यंत नुकसान भरपाई शिवाजीराजांनी दिली तरी ती रक्कम एकंदर नुकसानीच्या एक चतुर्थांशाइतकीसुद्धा नाही असे सुरत व मुंबई येथील कौन्सिलांचे मत पडले. तथापि जी मिळेल ती रक्कम घ्यावी. तिच्यापैकी आठहजार होन रोख घ्यावेत. व बाकीच्या रकमेबद्दल राजापुरच्या बंदरांत पाच वर्षेपर्यंत किंवा कमीत कमी तीन वर्षेपर्यंत तरी इंग्रजी मालास जकातीची माफी मिळावी असे कौन्सिलचे मत पडले.

26. उडवाउडवी

परंतु शिवाजीराजांनी कशासच दाद दिली नाही. त्यांची उडवाउडवीची उत्तरे चालूच होती. आणि शेवटी-शेवटी तर इंग्रजी व्यापारी त्या उत्तरांना कंटाळून गेले. तारीख 24 मेच्या पत्राच्या शेवटी कौन्सिल लिहिते, ‘‘आता शिवाजीराजांशी विग्रह करणे प्राप्त आहे. परंतु तूर्त डच लोकांशी आपले युद्ध चालू असताना ही नवीन कटकट आताच उपस्थित न करणे बरे.’’ यानंतर तारीख 19 जुलई सन 1673 च्या पत्रात परत सुरत कौन्सिल वैतागून लिहिते. ‘‘या मूर्तिपूजकाकडून (=शिवाजीकडून) नुकसान भरपाई मिळेल असे मुळीच दिसत नाही. तिकडे राजापुरच्या वखारीच्या नुकसान भरपाईची चर्चा चालू असता तो चोर (=शिवाजी) तिकडेस हुबळीची आमची वखार लुटण्यास हुकुम देतो याला काय म्हणावे! आम्हाला तर असे वाटते की, कंपनी आणि इंग्रज राष्ट्र यांचा हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी आपण शिवाजीराजांची जी जहाजे बंदरांत असतील ती बेलाशक पकडावीत.’’ परंतु यानंतर पुन: इंग्रजांना आशा उत्पन्न झाली असे तारीख 1 ऑक्टोबरच्या पत्रावरून दिसते. ते म्हणतात,

“शिवाजीराजे व आम्ही आता पुन: मित्र झालो असून आमच्यातील गैरसमज दूर झालेला आहे. आणि राजापूरची भानगड आता कंपनीस लाभदायक अशा रीतीने मिटेल व आपल्या राष्ट्राची इज्जत सांभाळिली जाईल असा भरवसा वाटतो.” तारीख 23 ऑक्टोबरच्या पत्रात तर कौन्सिल मोठ्या उमेदीने लिहिते, “राजापूरची नुकसान भरपाई बहुतेक मिळाल्यासारखीच आहे. हुबळीच्या लुटीचा प्रश्न तूर्त बाजूस ठेवून दुसऱ्या अनुकूल वेळी काढू. शिवाजीराजांच्या मनात इंग्रज राष्ट्राबद्दल आदर आहे. म्हणून त्याने आता सुरतेवर जरी स्वारी केली तरी आपल्या वखारीलाच काय पण आपले निशाण ज्या घरावर फडकत असेल त्या घरालासुद्धा शिवाजीराजांपासून उपसर्ग पोहोचणार नाही.” या प्रमाणे बहुतेक तह जुळत आला होता व ऑक्टोबरच्या तिसऱ्या आठवड्यात दोघाही वकिलांमार्फत करारमदार नक्की झाले होते तरी हा तह शेवटी फिसकटलाच. कारण यावर शिवाजीराजांची सही झाली नाही आणि नंतर दोन महिन्यांनी ते मुलुखगिरीवर गेले व तिकडे फार दिवस राहिले, त्यामुळे हे तहाचे घोंगडे तसेच भिजत पडले.

27. हेन्री ऑक्संडेन यांची मध्यस्थी 1674

जूनमध्ये शिवाजीराजांना राज्याभिषेक होणार ही संधी साधून इंग्रजांनी हेन्री ऑक्संडेन याची रवानगी केली. आणि हेन्री येत आहे असे नारायण शेणव्यामार्फत राजास राजगडावर सांगून पाठवले. ऑक्संडेन शिवाजीराजांकडे तारीख 13 मेपासून तारीख 16 जूनपर्यंत राहिला. या मुदतीतील त्याचा पत्रव्यवहार उपलब्ध असून त्यात पुष्कळशा गोष्टी अत्यंत सूक्ष्मपणे वर्णन केल्या आहेत. राज्याभिषेकाचेही सविस्तर वर्णन त्यातच आढळते एकंदर वाटाघाट व शेवटी तह कसा झाला हेही सविस्तरपणे त्यात वर्णिलेले आहे. इंग्रजांची अगर मुंबईकरांची जहाजे स्वराज्याच्या बंदरांत येऊन फुटली होती ती आपण परत देणार ना नाही असे प्रथम शिवाजीराजांचे म्हणणे होते. शिवाजीराजांचा प्रधान निराजी पंडित इंग्रजांशी यासंबंधी रदबदली करीत होता. त्याच्या प्रयत्नाने शेवटी तारीख 11 जून रोजी हेही कलम मान्य केले आणि तारीख 12 जून रोजी तह होऊन त्याखाली अष्टप्रधानांच्या सह्या झाल्या व तो तहाचा कागद निराजी पंडिताच्या घरी ऑक्संडेन याच्या हवाली करण्यांत आला. पुढे नोव्हेंबरमध्ये शिवाजीराजांनी पन्नास-साठ भारी तोफांची मागणी इंग्रजांकडे केली. परंतु “अशा रीतीने उघडपणे युद्धसामग्री दिल्यास औरंगजेब बादशहा चवताळून जाईल” असे कळवून इंग्रजांनी ही मागणी मोठ्या नम्रतेने नाकारली, असे तारीख 13 नोव्हेंबरच्या पत्रावरून दिसते.

28. राजापुरच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांची भेट 1675

वर सांगितलेल्या तहांत ठरल्याप्रमाणेच सन 1675 मध्ये राजापूर येथे इंग्रजांनी पुन: वखार घातली. परंतु ही वखार घालतानाही त्यांना थोडीशी अडचण झालीच. तारीख 6 फेब्रुवारी

1675 च्या राजापुरच्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे -

''आम्ही राजापुरास जाऊन तेथील सुभेदार अनाजी पंडित यास तशी वर्दी पाठवली. मि. वार्ड याने आमची पूर्वीचीच इमारत मागीतली परंतु अनाजीने ती देण्याचे साफ नाकारले. त्याला आमची मुळीच परवा नाही असे दिसते. आम्ही राजापुरास न राहिलो तर शिवाजीराजांचे एक हजार होन वाचतील असे तो म्हणतो. अनाजी पंडित हा शिवाजीराजांच्या मेहरबानीतील असून कोकणचा सुभेदार असल्याने त्याच्याशी बिघडवून आमचे चालणार नाही. कारण कोकणात कोठेही त्याची सत्ता असणार.''

29. वृत्तान्त

सन 1675 च्या मार्चमध्ये राजापुरच्या इंग्रजांना शिवाजीराजांनी भेट दिली. या भेटीचा समग्र वृत्तांत जपून ठेवला असून तो मोठा हृदयंगम आहे. त्यातील सारांश असा -

''तारीख 22 मार्च रोजी दोन प्रहरींच शिवाजीराजांची स्वारी आली. त्याच्याबरोबर घोडेस्वार व पायदळ पुष्कळ असून 150 पालख्याहि होत्या. स्वारी जवळ आली असे ऐकताच आम्ही भेटण्यास गेलो. आम्हाला पाहून राजाने पालखी थांबवण्यास सांगितले व आम्हांस अगदी जवळ बोलावून आम्ही भेटण्यास गेल्याबद्दल मोठा आनंद प्रदर्शित केला. दोन प्रहरी उन्ह फार पडले असल्याने 'सायंकाळी तुम्हांस परत भेटीस बोलावू' असे आम्हांस सांगून जाण्याची परवानगी दिली.''

''आम्हांला पाहताच शिवाजीराजांनी आपली पालखी थांबविली व आम्हांस अगदी जवळ बोलावले. मी अगदी जवळ गेल्यावर माझ्या झग्याच्या दशा हातांत घेऊन राजाने थोडा वेळ त्याचे निरिक्षण केले व मग मला कित्येक प्रश्न विचारले. नंतर राजापूर कसे काय आवडते असा प्रश्न टाकून राजे स्वतःच म्हणाले की, ''तुम्हाला राजापूर फारसे आवडत नाही असे ऐकतो. परंतु मागील गोष्टी आता मनांत आणण्याचे कारण नाही. तुम्ही येथे स्वस्थ रहा.' आमची योग्य व्यवस्था लावण्याची तजवीज करण्याचे शिवाजीराजांनी कबूल केले आहे. आमची कोणतीही योग्य मागणी नाकारली जाणार नाही असेही राजांनी आम्हास अभिवचन दिले आहे.

''दुसऱ्या दिवशी म्हणजे तारीख 25 मार्च रोजी सकाळी पुन: राजांकडून बोलावणे आले. तेथे गेल्यावर आमची वर्दी लागून आम्हांस राजांजवळ नेले. मला राजांच्या उजवीकडे इतक्या जवळ बसविण्यांत आले की, मी स्वतः राजांना स्पर्शही करू शकत होतो. राजांशी आम्ही सुमारे दोन तास गोष्टी बोलत बसलो होतो, त्यांत विशेषतः राजांच्या अनेक व नानाविध प्रश्नांना आम्ही उत्तरेच देत होतो. सरते शेवटी आम्ही आमचा अर्ज राजांस गुजरला. राजास तो अडखळत-अडखळत वाचून दाखविण्यात आल्यावर मोठ्या गंभीर

नजरेने आमच्याकडेस पाहून राजे म्हणाले, "या अर्जातील सर्व मागण्या पूर्वीच तुम्हांस दिल्या आहेत. तथापि त्या सर्वांबद्दल एक फर्मान तुम्हांस देतो." परंतु यानंतर लवकरच फोंड्याचा वेढा सुरू झाल्याने हे फर्मान मागे पडले.

30. राजापूरच्या भरपाईचा इतिहास: कथा

खानदेश जिल्ह्यांतील धरणगावी कंपनीची वखार होती. ती मराठ्यांनी लुटल्यामुळे तिची नुकसान भरपाई मिळविण्यासाठी मुंबईहून सॅम्युएल ऑस्टेन यास सन 1675 च्या सप्टेंबरमध्ये रायगडावर पाठविण्यांत आले. धरणगावची वखार मराठ्यांनी लुटली नसून इतर पेंढाऱ्यांनी लुटली व त्यांचा आणि आपला काहीएक संबंध नाही, असे शिवाजीराजांनी सांगून भरपाई करण्याचे स्पष्ट नाकारले. पुष्कळ वाटाघाटींनंतर शिवाजीराजांनी इंग्रजांस कौल देऊन त्यांच्या वखारीला मराठ्यांकडून अत:पर उपद्रव होणार नाही असे वचन दिले.

31. गिरिधरदास

परंतु राजापूरची नुकसान भरपाई मात्र पुष्कळ दिवसपर्यंत मिळाली नाही. तारीख 19 जुलै 1676 रोजी सुरतेहून मुंबईस लिहून गेले की, 'नारायण शेणवी हा दीर्घसूत्री असल्याने दुसरा कोणी तरी शांत व हुशार असा इंग्रजी इसम गिरीधरदासाबरोबर शिवाजीराजांकडे पाठवून नुकसान भरपाईची मागणी करावी.

32. नारायण शेणवी

नारायण शेणवी या वेळी शिवाजीच्या दरबारांत होता. त्याने तारीख 11 ऑक्टोबर रोजी 'कंपनीची नुकसान भरपाई करून देण्यासाठी वराता व इतर धान्य देण्यास शिवाजीराजे कबूल आहेत.' असे कळवले. आणि इतर काहीच मिळत नसल्यास हे घेऊन आपण समाधान मानावे असे कौन्सिलने ठरवले. यानंतर सहाच दिवसांनी सुरतेच्या कौन्सिलने राजापुरास पुढीलप्रमाणे कळवले. "जोपर्यंत तो लुटारू (शिवाजी) जिवंत आहे तोपर्यंत आणि शत्रु-मित्र व देव-मानव यांचीही त्याला क्षिती वाटत नाही तोपर्यंत त्याच्या राज्यांत व्यापाऱ्याला सुरक्षितता मिळणे शक्यच नाही." ही एकप्रकारची शिवाजीराजांच्या अंमलदारास धमकीच होती. पुढे सन 1682 मध्ये राजापूरची वखार काढून टाकण्यात आली.

33. निराशा

या नुकसान भरपाईच्या बाबतीत पुढे-पुढे इंग्रज अगदी कंटाळून गेले व तारीख 26 जानेवारी सन 1677 रोजी सुरतेहून मुंबईस पुढील आशयाचे लिहून गेले. "अद्यापिहि जर शिवाजीराजांकडून नुकसान भरपाई मिळत नसेल तर तुम्ही बेलाशक दाभोळ, चौल, कल्याण अथवा इतर कोणत्याही शिवाजीराजांच्या बंदरांतून त्याची जहाजे पकडून आणा.

त्यावरील माणसांना सोडून द्या परंतु त्यावरील माल सुरक्षितपणे ताब्यांत घेण्याची काळजी घ्या. आणि असे केले म्हणजेच शिवाजीराजे वठणीवर येतील.'' परंतु इंग्रजांनी असे केल्याचे दिसत नाही. मुंबईच्या लोकांना स्वराज्यांतून इमारती लाकडे, जळाऊ लाकडे, धान्य व दुभती जनावरे यांचा पुरवठा होत असे व इंग्रजांनी जर एखादी आगळीक केली असती तर शिवाजीराजांनी या वस्तू मुंबईस जाण्याचे तत्काळ बंद केले असते; इतकेच नव्हे परंतु कोकण व कानडा यातील बंदरे त्याच्या ताब्यांत असल्याने येथे इंग्रजांचा सगळा व्यापार त्याने सफाईने बुडवला असता; इंग्रजांकडून स्वराज्यांत मीठे तसे व कित्येक इंग्रजी मालही पुरवला जात होता. राजारामाच्या लग्नांत तारीख 15 मार्च 1680 रोजी शिवाजीराजांनी इंग्रजांकडून दोन हजार मेणबत्त्या घेतल्याचा उल्लेख आढळतो.

34. सुपारी

सन 1678 च्या जानेवारीत सुरतेच्या पत्रांत पुढील उल्लेख आहे. ''राजापूरच्या नुकसान भरपाईबद्दल वखारीला शिवाजीराजांच्या प्रधानांनी ठरवलेल्या भावाने सुपारी देण्याचे ठरवले. परंतु असे करूनही नुकसान भरपाई झाली नाही ती नाहीच. शिवाजीराजांच्या प्रधानांच्या भुलथापा व शिवाजीराजांची टाळाटाळी यांनी सुरतेचे कौन्सिल पुढे फार रागावून गेले असे एप्रिल, मे व जूनच्या पत्रांवरून दिसते. कारवार, हुबळी व राजापुर येथील वखारी काढून टाकाव्यात असेही कौन्सिलने ठरवले. तारीख 18 मार्च सन 1680 च्या पत्रांत मुंबईहून सुरतेस असे लिहून गेले की, ''जी दोन जहाजे नाहीशी झाली त्यांच्या नुकसान भरपाईबद्दल शंभर खंडी सुपारी आपणास शिवाजीराजांकडून मिळावयाची आहे हे ऐकून आम्हांला आनंद वाटतो. हा सौदा एकंदरीत तुमच्या इच्छेप्रमाणेच झालेला आहे.'' परंतु इतक्यांत तारीख 04 एप्रिल रोजी शिवाजीराजांच्या मरणाची बातमी येऊन धडकली.

35. सारांश

सारांश, इंग्रजांस नुकसान भरपाई अशी शिवाजीराजांच्या हयातीत पूर्णपणे मिळाली नाही. व राजापूरची वखार संभाजीराजांच्या कारकीर्दित (सन 1682 च्या डिसेंबरात अथवा सन 1683 च्या जानेवारीत) बंद करण्यांत आली.

36. संभाजीराजे

सन 1684 मध्ये मुंबईस रिचर्ड केग्विन हा गव्हर्नर होता. हा मोठा 'लाट्या गंगाजी' होता. याने संभाजीराजांशी तह ठरवला. त्यावरून संभाजीराजांनी राजापूरच्या सुभेदारास पुढीलप्रमाणे पत्र लिहिले आहे. ''कॅप्टन हेन्री गॅरी आणि थॉमस विल्किन्स हे दुभाष्या राम शेणव्यासह मजकडे इंग्रजांकडून वकील म्हणून आले असून त्यांनी विनंतीपूर्वक मला कळवले की, 'आमचे वडील शिवाजीराजे यांनी राजापूरची वखार लुटली तिच्या

भरपाईसाठी दहाहजार बादशाही होन इंग्रजांस देण्याचे ठरवले होते व त्यापैकी 3367 त्यांजकडे पावते केले व बाकी 6633 राहिले आहेत. ते आपणास (इंग्रजांस) मिळावेत.' ही बाकीची रक्कम त्यांस देण्याचे मी कबूल केले आहे. ही रक्कम रोख द्यावयाची नसून हिच्या मोबदल्यांत राजापूरची वखार त्यांस बांधून द्यावयाची आहे व बाकीच्या रकमेचे नारळ, सुपारी वगैरे जिन्नस सवडीप्रमाणे पावते करावयाचे आहेत.

37. शिवाजीराजे आणि पोर्तुगीज

शिवाजीराजांचा पोर्तुगीजांशी अगदीच ओझरता संबंध आला असल्याने स्वराज्याच्या इतिहासांत नमूद करून ठेवण्यासारखे विशेष प्रसंग घडल्याचे आढळत नाहीत. वसाहत संभाळण्यापुरतीही पोर्तुगीजांची लोकसंख्या नव्हती. सन 1580 पासून सन 1640 पर्यंत साठ वर्षांच्या दीर्घ काळात स्पेन लोकांशी झगडण्यांत त्यांचा उत्साह क्षीण झाला होता. सन 1650 पासून सन 1663 पर्यंत हॉलंड देशाशी त्यांचे आरमारी युद्ध झाले त्यांत पोर्तुगीजांचा बहुतेक नाश झाला होता आणि आशिया खंडात त्यांचा झपाट्याने होत असलेला अधःपात या कारणसमुच्चयामुळे शिवकाली पोर्तुगीज म्हणजे जेम-तेम धरून असलेली, भित्रेपणाने दुसऱ्या सत्तेशी मैत्री जोडून युद्ध टाळणारी, कारस्थाने भांडणांतून निसटून जाणारी व सहनशील अशी एक मावळती सत्ता होती, एवढेच तिचे वर्णन करता येण्यासारखे आहे. फोंडा, बिचोलिम, पर्नेम आणि सिंकेलिम हे तेव्हा पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत नसल्याने तेव्हांचा गोवा प्रांत आजच्यापेक्षा फारच लहान होता. परंतु चौलपासून दमणपर्यंतचा किनारा त्यांच्याच ताब्यांत होता त्यामुळे कोकणात त्यांचे बरेच वर्चस्व होते. परंतु यापैकी सन 1668 मध्ये मुंबई बंदर त्यांनी इंग्रजांना आंदण दिले. शिवाजीराजांनी कोकणांत मोगल व विजापुरकर यांच्यावर विजय मिळविल्यानंतर त्याने पोर्तुगीज प्रांतही लुटला व त्यांच्या किरकोळ झटापटीही झाल्या परंतु संभाजीराजांच्या कारकीर्दिपर्यंत मराठे व पोर्तुगीज यांचे प्रत्यक्ष युद्ध जुंपले नव्हते. शिवाजीराजे व पोर्तुगीज यांच्यांत तेढ उत्पन्न होण्यास पुढील चार कारणे झाली.

1. हिंदी महासागरावर आपली सत्ता असल्याने सर्व जहाजांनी आपणास कर देऊन दस्तक घ्यावे असे पोर्तुगीजांचे म्हणणे होते. पोर्तुगीजांनी शिवाजीराजांविरुद्ध जरी जंजिऱ्याच्या सिद्दीस मदत दिली होती तरी त्यांचे मराठ्यांशी आरमारी युद्ध असे झाले नव्हते.

2. रत्नागिरीच्या दक्षिणेकडील देसायांस शिवाजीराजांनी तेथून हाकलून लावल्यावर ते देसाई गोव्यास जाऊन राहिले व तेथून ते शिवाजीराजांच्या मुलुखावर स्वाऱ्या करू लागले. त्यामुळे पोर्तुगीजांचा त्यांना आश्रय आहे असे उघड झाले.

3. शिवाजीराजांच्या लोकांनी गोव्याशी तांदळाचा वगैरे व्यापार सुरू केल्याने पोर्तुगीजांच्या व्यापाराला धक्का बसला.

4. दमणकडील प्रांत कोळी राजांच्या ताब्यांत होता त्यावर शिवाजीराजांनी चौथ बसवली.

यांप्रमाणे उभयपक्षी जरी कारणे उपस्थित झाली होती तरी मोगलांशी व विजापुरकरांशी शिवाजीराजांचे युद्ध चालू असताना व त्या दोघांनी पोर्तुगीजांस आग्रह केला असताही त्यांनी शिवाजीराजांशी युद्ध करण्याचे मनांत आणले नाही.

38. वाढती सत्ता

शिवाजीराजांनी कल्याण व पनवेल येथे काही जहाजे बांधली व त्यांच्यायोगे सन 1659 मध्ये प्रथमच समुद्रांत व्यापार सुरू केला, तेव्हा पोर्तुगीज व्हाइसरायने आपल्या वसईच्या अंमलदाराकडून त्या जहाजांस अडथळा आणवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु शिवाजीराजांची वाढती सत्ता पाहून पोर्तुगीजांनी मोठ्या शहाणपणाने त्याच्याशी मैत्री संपादन केली. मराठे व पोर्तुगीज यांच्या आरमारांच्या किरकोळ चकमकी झाल्याचे वर्णन मागे अकराव्या भागांत पृष्ठ 281 वर आलेच आहे.

39. लखम सावंत

गोव्याच्या उत्तरेकडे लखम सावंत तसेच इतर देसाई यांची लहान-लहान राज्ये होती. सन 1664 नंतर शिवाजीराजांनी गोव्याच्या बाजूस स्वारी केली तेव्हा या सावंतांनी त्याला जोराचा अडथळा केला. परंतु शिवाजीराजांनी त्यांचा संपूर्ण पराजय करून त्यांना तेथून हाकलून दिले. तेव्हा ही देसाई मंडळी गोव्यांतील बारदेश प्रांतात जाऊन राहिली, व आपला गेलेला प्रांत परत मिळवण्यासाठी तेथून स्वराज्यावर हल्ला चढवू लागली. पोर्तुगीज व्हाइसरॉयने देसायांना याबद्दल अनेक वेळा ताकिदी देऊन शांतता-संरक्षणार्थ बजावले, परंतु त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. शेवटी तारीख 19 नोव्हेंबर 1667 रोजी शिवाजीराजांच्या सैन्याने बार्देशावर स्वारी करून पोर्तुगीज रयतेपैकी पुष्कळांना कैद करून नेले व गाई वगैरे जनावरेही बरीच पळवून नेली. आपला सलोखा असताना मराठ्यांनी या प्रमाणे वर्तन केल्याबद्दल व्हाइसरायाने शिवाजीराजांकडे तक्रार केली. त्याने तारीख 24 नोव्हेंबर रोजी रामोजी शेणवी कोठारी यास शिवाजीराजांकडे वकिलीस पाठवले. शिवाजीराजांनीही त्यास सत्काराने वागवले. नंतर शिवाजीराजांनी आपला वकील सखोपंत यास गोव्यास पाठवले व उभयतांत तह घडवून आणला. या तहावर तारीख 5 डिसेंबर रोजी व्हाइसरायाची सही झाली व तारीख 11 डिसेंबर रोजी शिवाजीराजांनी शिक्कामोर्तब केले. फादर गोसालो मार्टिन यास व्हाइसरायाने शिवाजीराजांच्या दरबारी पाठवून कैदी सोडवून आणण्याची व्यवस्था केली. शिवाजीराजांच्या अधिकाऱ्यांनी घाटावर व इतरत्रही पोर्तुगीजांच्या व्यापारास त्रास देऊ नये असेही या तहाने ठरविण्यांत आले. परंतु वारंवार स्वराज्यांतील मुलुखावर हल्ले करण्याचे काम देसायांनी चालूच ठेवले होते. त्यामुळे शेवटी 1668 च्या जूनमध्ये त्यांना पोर्तुगीज सरकारने आपल्या प्रांतांतून बाहेर हाकलून दिले.

40. तह

हा तह तारीख 10 फेब्रुवारी 1670 रोजी पुन: ताजा करण्यांत येऊन परस्परांच्या भांडणामुळे एकमेकांची अडकवलेली जहाजे सोडून देण्याचे ठरले; व याशिवाय पुढील कलमे तहात नमूद आहेत -

1. मराठ्यांच्या व्यापारी जहाजांस मोगलांच्या जहाजाप्रमाणेच कर घेऊन दस्तके देण्याचे ठरवून आजपर्यंतची मराठ्यांची तक्रार पोर्तुगीज व्हाइसरायाने निकालांत आणली. किनाऱ्यावरील लहान-लहान माचव्यांना अशा दस्तकांची आवश्यकता नव्हती.

2. सन 1669 मध्ये शिवाजीराजांनी जंजिऱ्यावर तोफा डागल्या त्या वेळी पोर्तुगीज व्हाइसरायाने सिद्दीस मदत केली होती परंतु आता तोच दोघांचा समेट घडवून आणण्यासाठी मध्यस्थी करू लागला. शिवाजीराजांचा वकील विठ्ठलपंडित हा या वेळी मुद्दाम गोव्यांत येऊन पोर्तुगीजांची मदत शिवाजीराजांस मिळू देण्याची खटपट करीत होता.

3. घाटावरील पोर्तुगीजांच्या व्यापारास त्रास न देण्याबद्दल शिवाजीराजांनी आपल्या अंमलदारास पुन: ताकिदी दिल्या.

4. पोर्तुगीजांच्या बाजूस सरहद्दीवर किल्ला अगर दगडी इमारत न बांधण्याचे शिवाजीराजांनी कबूल केले. मात्र ही सरहद्द जेव्हा एखाद्या नदीच्या योगे विभागलेली असेल तेव्हा किल्ला बांधण्यास हरकत नाही असे ठरले.

41. चौथाई

रामनगरचा कोळी राजा पुष्कळ वर्षांपासून दमणच्या लोकांपासून बळजबरीने खंडणी वसूल करीत असे. या खंडणीस ‘चौथ’ असे म्हणत असत. ही खंडणी सर्व ठिकाणाहून दहा टक्यापासून पंचवीस टक्केपर्यंत वसूल होत असे. व रामनगरच्या राजास यामुळेच ‘चौथाई राजा’ असे अभिधान असे. शिवाजीराजांनी रामनगर खालसा केल्यावर ही चौथाई पोर्तुगीजांकडेस हक्काने मागितली. उत्पन्नाची आपण माहिती मागवीत आहोत, जमाबंदीची तपासणी चालू आहे, उत्पन्नाचा तपशील नक्की होत आहे इत्यादी प्रकारच्या जबाबांनी पोर्तुगीज व्हाईसरॉय शिवाजीराजांच्या मागणीला लांबणीवर टाकत होता. याप्रमाणे ही चौथाईची मागणी दोन वर्षेपर्यंत टाळली जात होती. या टाळाटाळीचा सोक्षमोक्ष लावण्यासाठी शिवाजीराजांचा वकील पीतांबर शेणवी सन 1677 च्या डिसेंबरमध्ये गोव्यास गेला होता. पण तो 1678 च्या ऑगस्टमध्ये मृत्यु पावला. त्याच्या जागी त्याचा नातू जिवाजी आला, व पुढे जिवाजीच्या बदली गणेश शेणवी याची नेमणूक झाली, परंतु चौथाईचा काहीच निकाल लागेना हे पाहून शिवाजीराजांनी कंटाळून गोव्यावर

स्वारी करण्याचा धाक घातला. परंतु इतक्यांत त्याचा मृत्यु झाल्याने पोर्तुगीजांचा जीव काही काळ तरी खाली पडला.

◆ ◆ ◆

प्रकरण 15 वे

राज्यव्यवस्था

1. राज्यविस्तारः चतु:सीमा

मृत्युसमयी शिवाजीराजांचा राज्यविस्तार पुढे लिहिल्याप्रमाणे होता.

1. उत्तरेस रामनगर (हे सुरत जिल्ह्यांत असून यास हल्ली धरमपुर असे म्हणतात).

2. दक्षिणेस कारवार अथवा गंगावती नदी.

3. पूर्वेस बागलाण, आणि

4. दक्षिणेस नाशिक, पुणे, सातारा, कोल्हापूर. याप्रमाणे साधारणतः स्वराज्याची चतु:सीमा सांगता येईल. शिवाजीराजांनी अगदी शेवटी-शेवटी मिळवलेला प्रांत म्हणजे पश्चिम कर्नाटक हा होय. बेळगावापासून तुंगभद्रेपावेतोच्या प्रदेशाचा यांत समावेश होतो.

2. विभाग

हे स्वराज्य तीन प्रांतांत विभागले असून त्याची व्यवस्था पुढीलप्रमाणे होती. ‘‘मोरोपंत पेशव्यांचा हवाला कल्याण भिवंडीपासून देखील कोलवण सालेरीपर्यंत वरघाट व कोकण, त्याचे स्वाधीन देश केला. लोहगड व जुन्नर देखील बारा मावळे हाराळ्याचे घाटापासून पेशव्याचा हवाला केला. अनाजी दत्तोचे स्वाधीन चऊलपासून दाभोळ, राजापूर, कुडाळ, बांदे, फोंड, कोपळपर्यंत कोकण अनाजीपंत सुरनीस याचे स्वाधीन केले. वरघाट वाईपासून कोपल तुंगभद्रापावेतो देश नेमून दत्ताजीपंत वाकनीस याचे स्वाधीन केला. दत्ताजीपंतास पन्हाळा ठेवले. असा देश तीन सरकारकुनांच्या हवाली केला.’’

3. जिंजी

तुंगभद्रेच्या पलीकडच्या तीरी कोपळापासून वेलोर जिंजीपर्यंतचा प्रांत शिवाजीराजांनी मरणापूर्वी दोनच वर्ष सर केला होता. परंतु तेथे त्यास स्थिरस्थावर करता आले नाही. तेथे ठेवलेल्या सैन्याने तेथील किल्ले आणि त्या खालचा प्रदेश मात्र आपल्या ताब्यांत ठेवला होता व बाकीचा प्रांत, मराठ्यांची सत्ता शिवाजीराजांच्या मरणानंतर मानिनासाच झाला.

4. कानडा

या शिवाय कानडीमुलुखाच्या आधिपत्याबद्दल अद्यापि तंटा चालूच होता. येथील नबाब विजापूरचा सरदार असल्याने शिवाजीराजांनी त्याच्यावर काही स्वाऱ्या करून त्यास जेरीस आणले होते, परंतु तेथील मुख्य शहर जे बंकापुर ते शिवाजीराजांच्या ताब्यांत आले नव्हते. बेदनूरहि नुसती खंडणीच देत होते. हे प्रदेश कायमचे ताब्यांत घेण्यापूर्वीच शिवाजीराजे मरण पावले.

5. चौथाई

वर सांगितल्या शिवायचा प्रदेश म्हणजे स्वराज्याच्या शेजारी असलेला प्रदेश होय. या प्रदेशावर शिवाजीराजांची निर्विवाद सत्ता जरी स्थापन झाली नाही, तरी स्वराज्याच्या घोडेस्वारांना लुटालुटीला हा प्रदेश नेहमीच सोईस्कर असे. परंतु लुट टाळण्यासाठी येथील प्रजा शिवाजीराजांस वार्षिक खंडणी देत असे. या खंडणीस 'चौथ' असेही म्हणत असत. 'चौथ' म्हणजे जमीन महसुलाच्या उत्पन्नाचा एक चतुर्थांश हिस्सा. पूर्वी कागदावर उत्पन्नाचे आकडे जरी फुगवून लिहिलेले असत तरी प्रत्यक्ष उत्पन्न काही तितके येत नसे. तथापि कागदावरील उत्पन्नाचाच एक चतुर्थांश शिवाजीराजे घेत असत, त्यामुळे त्याला वाजवीपेक्षा नेहमी अधिकच प्राप्ती होई. इतके असूनही चौथाई देणाऱ्या प्रांताचे रक्षण वगैरे करण्याची कोणतीच जबाबदारी मराठ्यांवर नसे.

6. किल्ले

त्या वेळी स्वराज्याच्या मुलुखांत एकंदर 240 किल्ले होते. त्यापैकी 11 किल्ले स्वतः शिवाजीराजांनी बांधले होते, आणि 79 किल्ले कर्नाटक प्रांतात होते.

7. स्वराज्याचे उत्पन्न व संपत्ती

शिवाजीराजांच्या मरणसमयी स्वराज्याचे उत्पन्न एक कोट होनाचे होते असे सभासद म्हणतो. याशिवाय चौथाईचे सर्व उत्पन्न वसूल झाल्यास ऐंशी लक्ष होन मिळत असत. यावरून एकंदर उत्पन्न सात कोट रुपयांचे असावे असे दिसते. परंतु हा आकडा फक्त कागदी मेळाचा दिसतो. प्रत्यक्ष उत्पन्न यापेक्षा फारच थोडे किंबहुना कमीत कमी या आकड्याच्या एक दशांशापर्यंत जात असावे.

8. संपत्ती

शिवाजीराजांनी आपल्या पश्चात् ठेवलेल्या संपत्तीची यादी सभासदाने शिवाजीमहाराज-बखरीत दिलेली आहे. तीवरून ती संपत्ती अगणित असावी असे दिसते. शिवाजीराजांनी

लुटलेली संपत्ती निरनिराळ्या नाण्यांत असल्याने तिची नक्की किंमत आजच्या नाण्यांत सांगणे प्राय: अशक्य आहे.

9. सैन्यबळ

शिवाजीराजांजवळ आरंभी सैन्य सुमारे तीन हजार होते. त्याचा तपशील, "ते समयी पागा बाराशे व शिलेदार दोन हजार जाहले. अशी तीन हजार स्वारांची बेरीज झाली." याप्रमाणे होता. पुढे सनक 1656 मध्ये जावळी सर केल्यावर ही संख्या अर्थात्च वाढली. ती "सात हजार पागा, तीन हजार शिलेदार अशी दहा हजार फौज झाली. मावळे लोकांची संचणी दहा हजार पावेतो झाली." याच वेळी विजापुराहून नोकरी सोडून आलेले सातशे पठाणही शिवाजीराजांनी आपल्या फौजेत दाखल केले. पुढे सन 1659 मध्ये अफजलखानाचा वध केला, "तेव्हा लष्करपागा सातहजार व शिलेदार आठहजार, एकूण पंधराहजार, हशम लोक बारा हजार ऐसी तोलदार फौज जमा जहाली." ही फौज दिवसेदिवस वाढत जाऊन शेवटी शिवाजीराजांच्या मृत्युसमयी हिची संख्या व तपशील पुढीलप्रमाणे होता.

1. पागा पंचेचाळीस हजार व तीवर 29 सरदार.

2. सिलेदार साठहजार व त्यांचे सरदार 31.

3. एक लक्ष मावळे पायदळ व त्यांचे 36 सरदार.

शिवाजीराजांच्या पागेत बत्तीस हजार घोडे होते व त्याशिवाय बारगिरांना पाच हजार घोडे दिले होते ते निराळेच. शिवाजीराजांचे कायमचे घोडदळ तीस पासून चाळीस हजारांपर्यंत होते. आणि त्याच्या पायदळाची संख्या जवळ-जवळ एक लक्ष होती असे यावरून सिद्ध होते. मात्र हे पायदळ कायमचे नसून वाटेल तेव्हा शेतकरीवर्गातून उभे करिता येत असे. काही पायदळ मात्र कायमचे असून त्याची नेमणूक निरनिराळ्या किल्ल्यावरून केलेली असे. या पायदळास त्या त्या किल्ल्याच्या आसपास जमिनी दिलेल्या असत. त्याच्या शिलेदारांची संख्या मात्र केव्हाही मुक्रर नसे. जरूरीप्रमाणे व लुटीच्या आशेने ती वेळोवेळी कमी जास्त होत असे. शिवाजीराजांच्या पराक्रमाच्या आरंभी तर त्यास आसपासचे लहान-लहान जमीनदारसुद्धा सामील होऊन धुमाकूळ माजवीत असत. सन 1664 च्या सुरतेच्या लुटीच्या वेळी व सन 1677 च्या मद्रासवरील स्वारीत अशा रीतीने वाढलेल्या सैन्याची संख्या पुष्कळच मोठी दिसते.

10. इतर

शिवाजीराजांच्या पिलखान्यांत 1260 लहान मोठे हत्ती होते असे सभासद म्हणतो. 'तारीखे शिवाजी' या ग्रंथांत ही संख्या 125 दिली असून चिटणीस 300 चा आकडा सांगतो. यांत सभासदाचा आकडा असंभवनीय दिसतो. उष्ट्रखान्यांत तीनहजार उंट होते असे 'तारीखे

शिवाजी'कार म्हणतो तर पंधराशे उंटांची संख्या चिटणीस सांगतो. शिवाजीराजांजवळ युद्धासाठी जय्यत अशा दोनशे तोफा असून त्याशिवाय प्रत्येक किल्ल्यावर तोफा होत्या त्या निराळ्याच. आणि याशिवाय प्रत्येक तोफेचे हत्ती, गोलंदाज, पायदळ फौज इत्यादी सरंजाम मुक्रर असे असे चिटणीस सांगतो. परंतु चिटणिसाचा आधार संशयित आहे.

11. अष्टप्रधान: नवीन जागा

शिवाजीराजे बारा वर्षांचे होताच त्यास पुण्याच्या जहागिरीवर पाठविले तेव्हा दादोजी कोंडदेवांच्या मदतीस पेशवे, मज्मुदार, डबीर व सबनीस असे चार अधिकारी दिले होते. दादोजींच्या मृत्यूनंतर शिवाजीराजे स्वतंत्र होताच त्याने सरनौबत व डबीराची एक अधिक जागा याप्रमाणे दोन अंमलदार सन 1647 मध्ये वाढविले. 1656 मध्ये जावळी सर केल्यावर सुरनीस व वाकनीस या दोन जागा नवीन काढल्या आणि घोडदळ व पायदळ यांचे सरनोबत पृथक्-पृथक् केले. पुढे आगऱ्याहून परत आल्यावर सन 1667 मध्ये मुख्य न्यायाधीशाची नवीन जागा उत्पन्न करून न्यायनिवाड्याची कामे तिकडे सोपविली. आणि सन 1674 मध्ये अष्टप्रधान ही संस्था अस्तित्वांत आली ती शिवाजीमहाराजांच्या अंतकालापर्यंत होती.

12. कामे

शिवाजीराजांनी अष्टप्रधान ही संस्था जरी स्थापन केली तरी तिला आजच्या 'कॅबिनेट'चे स्वरूप नव्हते. या अष्टप्रधानांचे चालक किंबहुना सर्वाधिकारी स्वतः शिवाजीराजेच होते. हे अष्टप्रधान म्हणजे शिवाजीराजांचे एक प्रकारचे चिटणीसच होते. त्यांना स्वतंत्र असे काहीच अधिकार नव्हते. शिवाजीराजांचे हुकुम अक्षरशः पाळणे, ते इतरांकडून तसेच पाळले जात आहेत हे पाहणे व प्रसंगविशेषी शिवाजीराजांस सल्ला मसलत देणे ही अष्टप्रधानांची कामे होती. यांच्या सल्ल्याप्रमाणे शिवाजीराजे वागत असे; असे मात्र म्हणता येत नाही. कारण काहीही असो, पण धार्मिक बाबत व हिशेबी बाबत यात स्वतः शिवाजीराजांनी कधीही हात घातला नाही. पेशवा हा अष्टप्रधानांत मुख्य होय. तथापि बाकीचे सात प्रधान पेशव्याच्या हाताखाली होते असे मात्र नव्हे.

अष्टप्रधानांची कामे पुढीलप्रमाणे होती -

1. पेशवा अथवा मुख्य प्रधान. सर्व राज्यकारभारावर देखरेख ठेविणे. राजाच्या गैरहजेरीत त्याचा प्रतिनिधी या नात्याने कामे करणे, शांतता राखणे, अंमलदारांत परस्पर स्नेह वृद्धिंगत करणे व राजपत्रावर शिक्का करणे.

2. मज्मुदार अथवा अमात्य. - राज्यांतील सर्व जमाखर्चाची चौकशी करणे व राजास कळवणे.

3. वाकेनवीस अथवा मंत्री. - राजाची रोजनिशी लिहिणे, भोजनाची तजवीज पाहणे, आमंत्रणे करणे. राजाला अन्नांतून विषप्रयोग न होईल अशाबद्दल खबरदारी ठेवणे.

4. सुरुनवीस अथवा सचिव. - राजपत्रे योग्य प्रकारे लिहिली आहेत हे पाहणे, अधिक उणे अक्षर शोधणे. सर्व राजपत्रांवर सुरु सुद (म्हणजे येथून आरंभ) अशी अक्षरे लिहिणे. महाल व परगण्याचे हिशोब तपासणे.

5. डबीर अथवा सुमंत. - राज परराज्याशी व्यवहार करणे. परदरबारास जाणारे व तिकडून येणारे खलिते ज्या जासुदाबरोबर जात येत त्यांची व्यवस्था ठेवणे. स्वराज्याची आबरू परराज्यांत रक्षण करणे व वाढवणे. बातम्या ठेवणे.

6. सरनौबत अथवा सेनापती.

7. सद्र आणि मुहतसिब अथवा पंडितराव व दानाध्यक्ष. - दोन कामाची ही एक जागा होती. दक्षिणा वगैरे देऊन विद्वान् ब्राह्मणांचा आदर सत्कार करणे, शास्त्रार्थ सांगणे, जाती-जातीतील तंटे तोडणे, सरकारांतून होणारे विधि व दानधर्म हे वेळच्यावेळी पार पाडणे, प्रायश्चित्ते वगैरे करविणे.

8. काझी-उल्-कझत अथवा न्यायाधीश. - दिवाणी व फौजदारी दावे चालवून न्याय देणे.

13. सह्या

सेनापतीशिवाय बाकीचे सहाही प्रधान ब्राह्मण असून पंडितराव आणि न्यायाधीश यांच्याशिवाय बाकीच्या सर्व प्रधानांस प्रसंगानुसार फौजदार घेऊन मुलुखगिरीवरही जावे लागत असे. तह, राजपत्रे, सनदापत्रे यांवर राजा व पेशवा यांचे शिक्के होत असून सेनापती, पंडितराव व न्यायाधीश यांच्याशिवाय बाकीच्या प्रधानांच्या सह्या होत असत, असे चिटणीस म्हणतो. परंतु राज्याभिषेकाच्या सुमारास इंग्रजांशी जो तह झाला त्यावर सर्व अष्ट प्रधानांच्याच सह्या आहेत असे ऑक्संडेन सांगतो.

14. कायस्थ

राज्यकारभारासंबंधी लिखाणे कायस्थ करीत असत. बाळाजी आवजी चिटणीस व निळो येसाजी मुनशी हे दोन कायस्थ लेखक प्रसिद्ध आहेत. यातील मराठी लिखाण बाळाजी करीत असे व फारसी लिखाण निळोजी लिहीत असे. सैन्याची हजिरी व पगारपत्रके सबनीस लिहीत असत. मोगलांच्या फौजेतील बक्षी व हे सबनीस सारख्याच हुद्याचे होत. मात्र बक्षींचा दर्जा सबनीसाहून बराच वरच्या प्रकारचा होता.

15. सैन्य: माहिती

आता शिवाजीराजांच्या सैन्याची काही माहिती द्यावयाची आहे. ''जे-जे गड घेतले त्या-त्या गडावर राजियाने कारभारी बंदोबस्ती ऐसी पद्धत घातली की, गडावरी हवालदार एक, व सबनीस एक व सरनोबत एक, असे तिघेजण एका प्रतीचे. जो कारभार करणे तो तिघांनी एका प्रतीचा करावा. गडावरी गल्ल्याचे सामानाचे अंबर करावे. त्यास कारखानीस म्हणून कारभारी केला. त्याचे विद्यमाने सर्व कारखाने यास जमाखर्च लिहावा. गड तोलदार आहे तेथे, ज्या गडाचा घेरा थोर, त्या जागा सात पाच तट-सरनोबत ठेवावे. त्यास तट वांटून द्यावे. हुशारी खबरदारीस त्यांनी सावध असावे. गडावरील लोक हवालदार व सरनोबत मराठे जातिवंत ठेवावे. सबनीस ब्राह्मण व कारखानीस प्रभू ठेवावे. असे एकास एक प्रतिमेळ ठेवावे. एका हवालदाराचे हाती किल्ला नाही. हरएक फितवाफांदा यास किल्ला कोणाच्याने देववेना.''

16. अधिकार

आपल्या हाताखालच्या लोकांच्या बदल्या करणे, सरकारी पत्र लिहिणे व त्यावर स्वतःची मुद्रा करणे हे अधिकार हवालदारास दिले होते. सरकारांतून लिहावयाची पत्र हवालदाराच्याच नावाने लिहिण्यांत येत असत. रात्री किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून त्यांस कुलुपे लावून किल्ल्या आपल्या उशाखाली घेऊन निजावे व सकाळी सूर्योदयी दरवाजे उघडावेत, ही कामेही हवालदाराने करावयाची असत. किल्ल्यांमध्ये व किल्ल्याच्या बाहेरही हवालदारानेच वारंवार पाहणी करावयाची असे. पहारेकरी आपला पहारा बरोबर भरतात किंवा नाही हेही त्यानेच पहावयाचे असे. या संबंधी तपशीलवार हुकुम लिहून ठेविलेले होते. किल्ल्यावर दारूगोळा, दाणागल्ला, इमारती सामान व इतर उपयोगी वस्तू कशा रीतीने ठेवाव्यात, त्यांची निगा कशी राखावी व त्यावर देखरेख कशी ठेवावी यासंबंधीचे स्पष्ट व चोख नियम शिवाजीराजांनी स्वतः करून ते प्रत्येक किल्ल्यावर पाठवले होते आणि त्या नियमांची अंमलबजावणी कडकपणाने करून घेण्यांत येत असे.

17. जामीन

गडावर रक्षणासाठी जे लोक ठेवावयाचे ते, ''बंदुकी व इटेकरी व तिरंदाज व आड हत्यारी असे लोक मर्दाने चौकशीने आपण राजियांनी नजरगुजर (करून) एक-एक माणूस पाहून... त्यास जामीन आपले हुजरातीस लोक असतील त्यांपैकी घेऊन मग ठेवावे.''

18. पागा

''पागेचे बळ तोलदार केले. पागांच्या तोलदारीखाली शिलेदार ठेवले. पागेमध्ये दर घोड्यासी बारगीर एक असे पंचवीस बारगिरांस मराठा धारकरी हवालदार एक केला. पाच हवाल्यांचा एक जुमला, म्हणून नाव ठेवले. दहा जुमले म्हणजे एक हजारी. अशा पाचा

हजारिया मिळोन एक पाचहजारी. अशा पाचहजारिया सरनोबताच्या हुकुमांत. पंचविस घोड्यांस एक पखालजी व एक नालबंद.''

19. शिलेदार

शिलेदार म्हणजे स्वतःचा घोडा बाळगणारा स्वार. अशा स्वारांचे पथक स्वतंत्रच असे. तथापि सरनौबताच्या हाताखालीच त्यांनी काम करावयाचे असे. शिलेदारांचा दर्जा पागेदाराच्या खालचा होय.

20. पायदळ

''गडावरील लोक ठेवावे त्यास दहा लोकांस एक नाईक करावा. नऊ पाईक दहावा नाईक, येणेप्रमाणे जातीचे लोक ठेवावे.'' पाच नायकांवर एक हवालदार, दोन किंवा तीन हवालदारांवर एक जुमलेदार, दहा जुमलेदारांवर एकहजारी अशी व्यवस्था असे. पायदळांत पंचहजारी दिसत नाही. फक्त सप्तहजारीच होते, आणि त्यावर सरनौबत हा मुख्य होय.

21. देहरक्षक

''पुढे राजियांनी आपले पालखीबरोबर चखोट माणूस पाहून निवडक दोनहजार असामी ठेवले. तितके माणसांस साज करून दिले. डोईस मंदिल, अंगास सखलादी फतू, दोहो हाती दोन सोन्याची कडी, कोणास रुपयाची कडी, तरवारांस अबनाळ तैनाळ सोने रुपयाचे, बंदुखीस कट रुप्याचे व विटियांसि कट तैसेच, कानास जोडी कुडक्यांची येणेप्रमाणे अवघे लोकांस सजविले. या लोकांनी चालते वेळेस पालखीबरोबरी चौतर्फा चालत असावे.*'' याप्रमाणे शिवाजीराजांचे देहरक्षक होते.

22. पगार

''पागेच्या जुमलेदारास (वार्षिक) पाचशे होन तैनात व पालखी, त्याच्या मज्मुदारास शें-सवाशे होनांची तैनात असे. एकहजारी यास हजार होनांची तैनात, एक मज्मुदार व एक मराठा कारभारी व एक जमेनीस प्रभु कायस्थ, त्यास पाचशे होन. याप्रमाणे असामीस तैनात व पालखी द्यावी. आला जमाखर्च चौघांचे विद्यमाने करावा. पंचहजारियास दोन हजार तैनात, तसेच मज्मुदार, कारभारी, जमेनिस करावे.'' याशिवाय कारकून, हरकारे, जासूद, गुप्त हेर सर्वांच्या ताब्यांत निरनिराळे असत. पायदळाच्या जुमलेदारास शंभर होनांची तैनात असे. त्याला चाळीस होन तैनातीचा एक सबनीस असे. एक हजारीस पाचशे होनांची तैनात व त्याच्या सबनिसास शंभर किंवा सवाशे होनांची तैनात असे.

23. कैद

मराठी सैन्याने शत्रूच्या राज्यांतून आपली बेगमी मिळवावी ही शिवाजीराजांची नीति प्रसिद्धच आहे. ‘‘लष्कर पावसाळिया दिवशी छावणीस आपले देशात यावे. त्यास दाणा, रतीब, औषधे घोडियांस व लोकांस घरे गवताने शाकारून ठेवली असावी. दसरा होताच छावणीहून लष्कर कूच करून जावे. जातेसमयी कुल् लष्करचे लहान थोर लोकांचे बिशादीचे जाबते करावे, आणि मुलुखगिरीस जावे. आठ महिने बाहेर लष्करांनी पर मुलुखांत पोट भरावे. खंडण्या घ्याव्या. लष्करांत बायको व बटकी व कलावंतीण नसावी. जो बाळगील त्याची गर्दन मारावी. पर मुलुखांत पोर बायको न धरावी. मर्दाना सापडला तरी धरावा. गाय न धरावी. बैल ओझ्यास मात्र धरावा. ब्राह्मणांस उपद्रव न द्यावा. खंडणी केल्या जागा ओळखियासी ब्राह्मण न घ्यावा. कोणी बदअमल न करावा.’’

24. तपासणी

‘‘आठ महिने परमुलुखांत स्वारी करावी. वैशाखमासी परतोन छावणीस येताच आपले मुलखाचे सरदेश कुललष्करचा झाडा घ्यावा. पूर्वील बिशादीचे जाबते रुजू घालावे. ज्याजती होईल तितकी किंमत करून त्याच्या हक्कांत धरावी. थोर किंमतीची वस्तूभाव असलिया दिवाणांत द्यावी. कोणी चोरून ठेवील आणि दखल सरदारास जहालियाने शासन करावे.’’

25. छावणी

‘‘लष्कर छावणीस आलियावर हिशेब करून सोनेरुपे, जड जवाहीर व कापड वस्तभाव कुल् सरदारांनी बरोबर घेऊन राजाचे दर्शनास जावे. तेथे अवघे हिशेब समजावून माल हुजूर द्यावा. आणि लष्कराच्या लोकांचे हिशेब देणे व फाजील समजावीस जो ऐवज जो मागणे तो हुजूर मागावा. मग छावणीस यावे. काम कष्ट मशागत केलिया लोकांस सरंजाम करून द्यावा. बेकैद वर्तवणूक कोणी केली असेल किंवा नामर्दी केली असेल त्यांची चौकशी करून, बहुता मते शोध करून त्यास दूर करून शासन करावे. चारो मास छावणी करावी.’’

26. मुलखी : जमीन मोजणी

‘‘मुलखाची जमीन मोजणी करून चावर करून आकार केला. पाच हात व पाच मुठींची काठी. हात चौदा तसूंचा असावा. हात व मुठी मिळून बैशी तसूची लांबी काठीची. वीस काठ्या औरसचौरस त्यांचा बिघा एक. बिघे एकशे वीस त्यांचा एक चावर. अशी जमीन मोजून आकारून गावची गावास मोजून चौकशी केली. बिघे यास पिकाचा आकार करून पाच तक्षिमा पिकाच्या करून तीन तक्षिमा रयतेस द्याव्या. दोन तक्षिमा दिवाणांत घ्याव्या.’’

27. नवीन रयत

''नवी रयत येईल त्यास गुरे-ढोरे द्यावी. बीजास दाणा पैका द्यावा. भक्षावयासि दाणे पैका द्यावा तो ऐवज दोहो चोहो वर्षांनी आयुर्दाव पाहून उगवून घ्यावा. ये जातीचे रयतेचे पालग्रहण करावे. गावचा गाव रयतेची रयत कारकुनाने कमावीस पाहून रयतेपासून वसूल पिकाचे पिकावर घ्यावा.''

28. प्रत्यक्ष सत्ता

शेतकरी आणि सरकार यांच्यांत तिसऱ्याची मध्यस्थी शिवाजीराजांस नको होती, म्हणून शिवाजीराजांनी आपल्या राज्याची अशी व्यवस्था केली की, ''मुलखांत जमीनदार, देशमुख व देसाई यांचे जप्तीखाली कैदेत रयत नाही. यांणी साहेबी करून नागवीन म्हटलियाने त्यांचे हाती नाही.

29. तीच व्यवस्था

शिवाजीराजांनी आपल्या मूळच्या राज्यांतच ही व्यवस्था केली असे नसून जे-जे प्रांत जिंकून स्वराज्यास जोडले, त्यातही अशीच पद्धत सुरू केली. ''इदलशाही, निजामशाही, मोगलाई देश कबज केला. त्या देशांत मुलकाचे पाटील कुळकर्णी यांचे हाती व देशमुखांचे हाती कुल् रयत. याणी कमाविसी करावी, आणि मोघम टक्का द्यावा. हजार दोन हजार जे गावी मिरासदारांनी घ्यावे ते गावी दोनशे-तीनशे दिवाणांत खंडमक्ता द्यावा. त्यामुळे मिरासदार पैकेकरी होऊन गावास हुडे, वाडे, कोट बांधून प्यादे बंदुखी ठेवून बळावले. दिवाणांस भेटणे नाही. दिवाणाने गुंजाईस अधिक सांगितल्याने भांडावयास उभे राहतात. हे जातीने पुंड होऊन देश बळावले. त्यास राजियाने देश काबीज करून हुडे (=बुरुज), वाडे, कोट पाडिले, नामांकित कोट जहाला तेथे ठाणे ठेवले. आणि मिरासदाराचे हाती नाहीसे ठेवले. असे करून मिरासदार इनाम इजारतीने मनास माने सारिखे आपण घेत होते ते सर्व अमानत करून जमीनदारास गल्ला व नख्त गाव पाहून देशमुखास देशकुळकर्णी यास व पाटील कुळकर्णी यांसी हक्क बांधून दिले. जमीनदारांनी वाडा बुरजांचा बांधूं नये, घर बांधून राहावे, ऐसा मुलकाचा बंद केला.''

30. सरदार

सरदारांना सुद्धा आपल्या कुळाकडोन परभारे वसूल करण्याची सत्ता नसे. ''सरनौबतास व मजमूदारास व कारकुनांस व हुजुरांतील लोकांस तनखे वराता देत होते. शेत करीत होते त्याचा आकार रयतेप्रमाणे त्यांच्या हक्कांत धरीत होते. वरकड वाटणी हुजूर व मुलुकावरी वराता. येणेप्रमाणे सालझाडा वरचेवर करीत होते. लष्करांत व हशमास व गडास एकंदर मोकाशे महाल गाव दरोबस्त देणे नाही. जे देणे ते वरातेने द्यावे, अगर पोत्याहून रोख ऐवज द्यावा. मुलखांत साहेबी कारकुनाखेरीज कोणाची नाही. लष्करास व हशमास व गडास देणे

ते कारकुनांनी द्यावे. मोकाशी जहालियाने रयत अफरा होईल आणि बळावेल. कमाविशीची कैद चालणार नाही. रयत बळावली म्हणजे जागा जागा बडे होतील, ज्यास मोकाशी द्यावे तो व जमीदार एक जहालियाने बेकैद होतील. म्हणून मोकाशे कोणास देणेच नाहीत.''

31. सुभेदार

''दोन महाल मिळोन लाख, सव्वालाख, पाऊण लाख होन पाहून एक सुभेदार एक कारकुन करावा. यास दर असामीस चारशे होन तैनात करावी. मज्मुदार सुभ्याचा करावा त्यास शंभर सव्वाशे होन करावे. सुभेदारास पालखी चारशे होनांत करार करावी. मज्मुदारास अब्दागिरी द्यावी. तैनात सरकारची द्यावी.''

''मुलुखांत देश पाहून लाख रुपायास सुभा ठेविला. धामधुमीचा मुलूख सरदेचा पाहून मुलुखगिरीच्या कारकूनासमागमे लष्कर, स्वार, हशम जे जागा जितकी तोलदारी पाहिजे तितकी करून द्यावी. सगळे सुभेदार ब्राह्मण असून ते पेशव्यांचे आज्ञेत ठेविले.''

32. देवस्थान धर्मादाय

धार्मिक बाबतीत शिवाजीराजांची राजनीति फारच उदार असे. ''मुलुखांत देवदेवस्थाने जागजागा होती त्यास दिवाबत्ती, नैवेद्य अभिषेक, स्थान पाहून यथायोग्य चालविले. मुसलमानांचे पीर, मशिदी त्यांचे दिवाबत्ती, नैवेद्य स्थल पाहून चालविले. वैदिक ब्राह्मण यांसी योगक्षेम ब्राह्मण विद्यावंत, वेदशास्त्रसंपन्न, ज्योतिषी, अनुष्ठानी, तपस्वी गावोगावी सत्पुरुष पाहून, त्यांचे कुटुंब पाहून अन्नवस्त्र ज्यास लागेल त्याप्रमाणे, धान्य, द्रव्य, त्यास गावचे गावी माहाली नेमून देऊन, साल दरसाल त्यास कारकुनांनी पाववावे.'' बाणकोटपासून चार मैलांवर केळोशी येथील मुसलमान सत्पुरुष बाबा याकूत याचेसाठी झोपडी वगैरे बांधून देऊन त्याच्या योगक्षेमाचीही व्यवस्था शिवाजीराजांनी केली होती हे प्रसिद्धच आहे.

33. वेदशास्त्राध्ययन

''वेदशास्त्र अगदी उच्छिन्न झाले होते, त्यास एक ग्रंथ अधीत जाला त्यास दोन मणभर धान्य याप्रमाणे परीक्षा करून द्यावे तसेच पंडित जसा जो विद्वान् त्यास योग्यता पाहून, स्वदेशींचे त्यास भात व द्रव्य, विदेशी यांसि द्रव्य याची वर्षासने, श्रावणमासी सर्वांस पंडितराव यांणी परीक्षा करून देत जावी. अधिक विद्या होईल त्यास अधिक मोईन वाढवावी. मोठे-मोठे पंडित, वैदिक, प्रतिष्ठित येतील त्यांच्या सभा करून, सत्कार करून त्यांस शंभर पन्नास अधिकहि रुपये योग्यतेनुरूप द्यावे, ऐसे करून दिले. याजमुळे दिवसेंदिवस अधिक विद्या-वृद्धीस पावती झाली होत्रे घेणार, त्यास तितके द्रव्य देऊन घेवावे. त्यांची मोईन अधिक करावी. तसेच यज्ञ करणार, त्यांस द्रव्य लागेल तसे मोईन

बांधून देऊन यज्ञ करवावे. या प्रमाणे देवब्राह्मणांची स्थापना करून नित्यदाने व नैमित्य प्राप्त झाले असता जेसे करावे (त्याप्रमाणे केले.) तसेच जागा जागा अन्नछत्रे व नित्य ब्राह्मण भोजन, इच्छाभोजन ब्राह्मणांस यांचा निबंध बांधून दिला. ब्राह्मण आपले राज्यांतील दुसरे राज्यांत याचना करावयास न जावे ऐसे केले.''

34. समर्थ रामदासस्वामी

शिवाजीमहाराजांच्या वेळी महाराष्ट्रांत रामदास स्वामी उर्फ समर्थ हे प्रख्यात साधुपुरुष होते. यांचा जन्म सन 1608 मध्ये झाला असून मृत्यु शिवाजी नंतर एका वर्षाने म्हणजे सन 1681 मध्ये झाला. हे नैष्ठिक ब्रह्मचारी असून यांनीच महाराष्ट्रांत रामभक्ती प्रचलित केली. यांचे कडकडीत ब्रह्मचर्य, यांचा दीर्घोद्योग, यांचे सूक्ष्मावलोकन, यांची व्यवहारकुशलता, व यांची अवाढव्य ग्रंथरचना यायोगे कोणाचेही चित्त यांच्याकडे आकर्षिले जात असे. शिवाजीराजांचे हे मोक्षगुरु होते. शिवाजीराजांनी यांच्याच सल्ल्याने स्वराज्यस्थापना केली असे अलिकडे गेली पंचवीस वर्षे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न होत आहे. परंतु यासंबंधी जो पुरावा पुढे करण्यांत येत आहे तो पुरेसा नाही, इतकेच नव्हे पण जो अर्धवट आहे तोहि संशयग्रस्तच आहे. सारांश राजकीय बाबतीत रामदासांचा यत्किंचित्‌ही संबंध दिसत नाही. या सत्पुरुषाचे नित्य दर्शन, सहवास व सेवा घडावी या हेतूने सातारा घेतल्यानंतर म्हणजे सन 1673 च्या सुमारास शिवाजीराजांनी समर्थांची परळीस उर्फ सज्जनगडास राहावे, अशी व्यवस्था करून दिली. समर्थांच्या ठिकाणी शिवाजीराजांची भक्ती पुढे फार जडली व आपल्या सगळ्या राज्याची भिक्षा त्याने समर्थांच्या झोळीत टाकली. समर्थांनीही तितक्याच नि:स्पृहपणाने त्याच राज्याची व्यवस्था पाहण्यास आपल्यातर्फे शिवाजीराजांसच कुलमुखत्यार नेमले व आपली खूण म्हणून स्वराज्याचे निशाण भगव्या रंगाचे करवले अशी मनोरम दंतकथा प्रचलित आहे.

35. दोन मते

रामदासस्वामी व शिवाजीमहाराज यांच्या संबंधाविषयी महाराष्ट्रांत दोन मते प्रचलित आहेत. एक मत असे आहे की, शिवाजीराजांनी आपले सगळे राजकारण रामदासांच्या सल्ल्याने व उपदेशाने केले. आणि दुसरे मत अर्थात्च याच्या अगदी विरुद्ध आहे. ते असे की रामदासांचा व शिवाजीराजांचा राजकारणात यत्किंचित्‌ही संबंध नव्हता. या उभय मतांचे जे वाङ्मय प्रसिद्ध झाले आहे ते व समर्थांचा दासबोध व इतर वाङ्मय यांचे सूक्ष्म अवलोकन केले म्हणजे असे दिसते की, ब्रह्मचर्य, वैराग्य, प्रयत्नशीलता, सूक्ष्म निरीक्षण, श्रीरामभक्ती संप्रदाय पसरण्याची उत्कंठा, रामभक्तीपर वाङ्मय निर्मिती व जनतेच्या दु:स्थितीविषयी अत्यंत तळमळ या सर्व गोष्टी त्यांत दृग्गोचर होत असल्याने रामदासांस राष्ट्रीय साधुत्वाचे स्थान प्राप्त होणे आवश्यक आहे. कामक्रोधादि षड्रिपूंना जिंकणे व ऐहिक सुखदु:खाविषयी

उदासीन असणे ही हिंदुसाधूंची मुख्य लक्षणे असल्याने समर्थ रामदासस्वामी आणि प्रत्यक्ष कोणत्याही राजकारणांत भाग घेणे शक्य नव्हते व तसा तो त्यांनी घेतल्याचे सिद्धही होत नाही. इतकेच नव्हे पण त्यांच्या शिष्यसांप्रदायातही राजकारणाची परंपरा दिसत नाही. यावरून रामदासस्वामी हे राजकारणी साधुपुरुष नव्हते असेच सिद्ध होते.

36. राजकारण

समर्थ रामदासांच्या दासबोध ग्रंथांत 'राजकारण' हा शब्द फक्त दहा-वीस वेळा आला आहे, परंतु तो 'चातुर्य' या अर्थी आला आहे असे रा. फाटक यांचे प्रतिपादन आहे व एक दोन अपवाद सोडले तर रा. फाटक यांचा अर्थ बरोबर आहे असेच वाटते. तथापि शिवाजीराजांचा स्वराज्यस्थापनेचा यशस्वी असा प्रयत्न समर्थ रामदासांच्या सर्वनिरीक्षक दृष्टीस पडताच त्यांनी आपले काव्य तत्कालीन राजकीय स्थितीवरही करण्यास सुरुवात केली होती असे दिसते.

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्याचे ॥1॥
कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पिरास भजती ।
कित्येक तुरुक होती । आपुले इच्छेने ॥2॥
राज्य नेले म्लेंच्छक्षेत्री । गुरुत्व गेले कुपात्रीं ।
आपण अरत्रीं ना परत्रीं । काहीच नाही ॥3॥

या वर्णनावरून त्यांना लोकस्थिति उत्तम प्रकारे अवगत होती व तिच्याबद्दल त्यांचे अंत:करण तळमळत होते असे स्पष्ट दिसते.

जयास जिवाचे वाटे भये । तेणें क्षात्रकर्म करू नये ।
काही ती करून उपाये । पोट भरावे ॥1॥
मारिता मारिता मरावे । तेणे गतीस पावावे ।
फिरोन येतां भोगावे । महद्भाग्य ॥2॥
जैसा भांड्याचा गलोला । निर्भय भारामध्ये शिरला ।
तैसा क्षत्री रिचविला । परसैन्यामध्ये ॥3॥
मर्दें तकवा सोडूं नये । म्हणिजे प्राप्त होतो जय ।

कार्यप्रसंग समय । वोळखावा ॥4॥

देवमात्र उच्छेदिला । जित्यापरीस मृत्यु भला ।

आपुला स्वधर्म बुडविला । ऐसे समजावे ॥5॥

मराठा तितुका मेळवावा । आपला महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ।

ये विषयी न करिता तकवा । पूर्वज हांसती ॥6॥

देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारूनि घालावे परते ।

देवदास पावती फत्ते । यदर्थी संशय नाही ॥7॥

देव मस्तकी धरावा । अवघा हलकल्लोळ करावा ।

मुलुख बुडवा का बुडवावा । धर्मस्थापनेसाठी ॥8॥

या ओव्यांत धर्मसंरक्षणासाठी क्षत्रियाने काय करावे हे सोज्वळपणे सांगितले आहे. शिवाजीराजांचे पराक्रम पाहून समर्थ रामदासांस अशा प्रकारचा उपदेश करण्याची स्फूर्ती झाली असली पाहिजे असे निश्चितपणे वाटते.

काटीने काटी झाडावी । झाडावी परी कळो नेदावी ।

कळकटेपणाची पदवी । असो न द्यावी ॥1॥

जो दुसऱ्यावरी विश्वासिला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ।

जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥2॥

मूख्य सूत्र हाती घ्यावे । करणे ते लोकांकरवी करवावे ।

कित्तेक खल्लक उगवावे । राजकारणामध्ये ॥3॥

बोलके पहिलवान कळकटे । तयासीच घ्यावे झटे ।

दुर्जन राजकारण दाटे । ऐसे न करावे ॥4॥

समुदाव पाहिजे मोठा । तरी तणावा असाव्या बळकटा ।

मठ करूनि ताठा । धरू नये ॥5॥

गनीमाच्या देखूनी फौजा । रणशूरांच्या फुर्फुरती भुजा ।

ऐसा पाहिजे की राजा । कैपक्ष परमार्थी ॥6॥

हे धूर्तपणाची कामे । राजकारण करावे नेमे ।
ढिलेपणाच्या संभ्रमे । जाऊ नये ॥7॥
हुंब्यास हुंबा लाऊन द्यावा । टोणप्यास टोणपा आणावा ।
लौंदास पुढे उभा करावा । दुसरा लौंद ॥8॥
धटासि आणावा धट । उद्धटासी पाहिजे उद्धट ।
खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥9॥
जैशास तैसा जेव्हा भेटे । तेव्हा मज्यालसी थाटे ।
इतुके होते परी धनी कोठे । दृष्टीस न पडे ॥10॥

या ओव्यांवरून समर्थ रामदासांस त्यावेळचे शिवाजीराजांचे पराक्रम किती मान्य होते हे स्पष्ट लक्षांत येते. या प्रकारे रामदासांचा कार्यक्रम बरीच वर्षे चालत असून शिवाजीराजांचे त्यांच्याकडेस लक्ष न गेल्याने त्यांनी शिवाजीराजांस पुढील पत्र पाठविले.

निश्चयाचा महामेरू । बहुतजनांसी आधारू ।
अखंडस्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ॥1॥
परोपकाराचिया राशी । उदंड घडती जयासी ।
तयाचे गुणमहत्वासी । तुळणा कैची ॥2॥
यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा ॥3॥
आचारशील विचारशील । दानशील धर्मशील ।
सर्वज्ञपणे सुशील । सकळांठायी ॥4॥
धीर उदार गंभीर । शूर क्रियेसी तत्पर ।
सावधपणे नृपवर । तुच्छ केले ॥5॥
तीर्थक्षेत्रे मोडिली । ब्राह्मणस्थाने भ्रष्ट झाली ।
सकळ पृथ्वी आंदोळिली । धर्म गेला ॥6॥
देवधर्मगोब्राह्मण । यांचे करावया संरक्षण ।

हृदयस्थ झाला नारायण । प्रेरणा केली ॥7॥

उदंड पंडित पुराणिक । कवीश्वर याज्ञिक वैदिक ।

धूर्त तार्किक सभानायक । तुमचे ठायी ॥8॥

या भूमंडळाचे ठायी । धर्म रक्षी ऐसा नाही ।

महाराष्ट्रधर्म राहिला काही । तुम्हां कारणे ॥9॥

आणिकहि धर्मकृत्ये चालती । आश्रित होऊनि कित्येक राहती।

धन्य धन्य तुमची कीर्ति । विश्वी विस्तारिली ॥10॥

कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकांस धाक सूटले ।

कित्येकांस आश्रय जाले । शिवकल्याण राजा ॥11॥

तुमचे देशी वास्तव्य केले । परंतु वर्तमान नाही घेतले ।

ऋणानुबंधे विस्मरण जाले । काय नेणू ॥12॥

सर्वज्ञ मंडळी धर्ममूर्ती । सांगणे काय तुम्हांप्रती ।

धर्मस्थापनेची कीर्ति । सांभाळिली पाहिजे ॥13॥

उदंड राजकारण तटले । तेणे चित्त विभागले ।

प्रसंग नसता लिहिले । क्षमा केली पाहिजे ॥14॥

याप्रमाणे पत्र गेल्यानंतर शिवाजीराजे व रामदास यांची भेट होऊन शिवाजीराजांनी समर्थ रामदासांस गुरू केले. हा समय सन 1673 च्या सुमाराचा होता असे आता सिद्ध झाले आहे. स्वराज्य स्थापन होऊन शिवाजीराजांस राज्याभिषेक झाल्यावर रामदासास अत्यंत आनंद झाला असे पुढील ओव्यांवरून दिसते.

जन्मदु:खे जरादु:खे । नित्य दु:खे पुन: पुन्हा ।

संसार त्यागणे जाणे । आनंद वनभूवनी ॥1॥

स्वप्नी जे देखिले रात्री । ते ते तैसेचि होतसे ।

हिंडता हिंडता गेलो । आनंद वनभूवनी ॥2॥

ते साक्ष देखिली दृष्टी । किती कल्लोळ ऊठिले ।

विघ्नघ्ना प्रार्थिले गेलो । आनंद वनभूवनी ॥3॥

स्वधर्मा आड जे विघ्नें । ते ते सर्वत्र ऊठिली ।
लाटिली कुटिली देवे । दापिली कापिली बहु ॥4॥
विघ्नांच्या उठिल्या फौजा । भीम त्यावरि लोटला ।
घर्डिली चिर्डिली रागे । रडविली बडविली बळे ॥5॥
खौळले लोक देवाचे । मुख्य देवचि ऊठिला ।
कळेना काय रे होते । आनंद वनभूवनी ॥6॥
त्रैलोक्य चालिल्या फौजा । सौख्य बंद-विमोचने ।
मोहीम मांडिली मोठी । आनंद वनभूवनी ॥7॥
कल्पांत मांडिला मोठा । म्लेंच्छ दैत्य बुडावया ।
कैपक्ष घेतला देवी । आनंद वनभूवनी ॥8॥
बुडाले सर्वहि पापी । हिंदुस्थान बळावले ।
अभक्तांचा क्षयो जाला । आनंद वनभूवनी ॥9॥
भीमची धाडिला देवे । वैभवे धांव घेतली ।
लांगूळ चालिले पुढे । आनंद वनभूवनी ॥10॥
बुडाला औरंग्या पापी । म्लेंच्छसंहार जाहला ।
मोडिली मांडिली क्षेत्रे । आनंद वनभूवनी ॥11॥
गळाले पळाले मेले । जाले देशधडी पुढे ।
निर्मळ जाहली पृथ्वी । आनंद वनभूवनी ॥12॥
उदंड जाहले पाणी । स्नानसंध्या करावया ।
जपतप अनुष्ठाने । आनंद वनभूवनी ॥13॥
रामवरदायिनी माता । गर्द घेऊनि उठिली ।
मर्दिले पूर्विचे पापी । आनंद वनभूवनी ॥14॥

स्वराज्यस्थापनेबद्दल रामदासांना किती आनंद झाला होता व कसे समाधान वाटत होते हे वरील उक्तींत उत्तम प्रकारे दृग्गोचर होते.

37. संभाजीराजांस उपदेश

शिवाजीराजांच्या मृत्यूनंतर संभाजीराजांच्या कृतीचा रामदासांसहि वीट येऊन त्यांनी पुढील उपदेशपर पत्र संभाजीराजांस लिहिले आहे.

अखंड सावधान असावे । दुश्चित्त कदापि नसावे ।
तजविजा करीत बसावे । एकांत स्थळी ॥1॥
काही उग्र स्थिती सांडावी । काही सौम्यता धरावी ।
चिंता लागावी परावी । अंतर्यामी ॥2॥
मागील अपराध क्षमावे । कारभारी हाती धरावे ।
सुखी करून सोडावे । कामाकडे ॥3॥
श्रेष्ठी जे जे मेळविले । त्यासाठी भांडत बैसले ।
मग जाणावे फावले । गलिमांसी ॥4॥
ऐसे सहसा करू नये । दोघे भांडतां तिसऱ्यास जाये ।
धीर धरोनी महत्कार्य । समजोन करावे ॥5॥
राज्यामध्ये सकळ लोक । सलगी देऊनि करावे सेवक ।
लोकांचे मनामध्ये धाक । उपजोच नये ॥6॥
बहुत लोक मिळवावे । एकविचारे भरावे ।
कष्ट करोन घसरावे । म्लेंच्छावरी ॥7॥
आहे तितुके जतन करावे । पुढे आणिक मेळवावे ।
महाराष्ट्र राज्य करावे । जिकडे तिकडे ॥8॥
शिवराजास आठवावे । जीवित तृणवत् मानावे ।
इहपरलोकी रहावे । कीर्तिरूपे ॥9॥
शिवराजाचे आठवावे रूप । शिवराजाचा आठवावा प्रताप ।
शिवराजाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळी ॥10॥
शिवराजाचे कैसे बोलणे । शिवाराजाचे कैसे चालणे ।

शिवराजाचे सलगी देणे । कैसे असे ॥11॥

यावरून शिवाजीराजांबद्दल रामदासांस किती अपरंपार आपलेपणा वाटत होता हे दिसते. संभाजीराजांच्या अनन्वित कृत्याबद्दल त्यांस दोष न देता फक्त शिवाजीराजांचा उत्कृष्ट कित्ता गिरवण्याचा रामदासांनी त्यांना उपदेश केला आहे हे रामदासांच्या व्यवहारकुशलतेचे निदर्शक आहे. असो असा हा अद्वितीय शिवकालीन राष्ट्रीय साधुपुरुष होऊन गेला व शिवाजीराजांच्या पराक्रमाची छाया त्यांच्या काव्यावर पडली असे स्पष्ट दिसते.

38. शिवाजीराजांच्या कारकिर्दिचा परिणाम: नियम

मागे सांगितल्याप्रमाणे एकंदर राज्यव्यवस्थेचे नियम शिवाजीराजांनी घालून दिले होते. लुटीत मिळालेले सर्व जिन्नस सरकारांत सोपवावेत असा नियम असे. तथापि तो सर्वत्र सारखाच पाळला जात असेल असे दिसत नाही. धरणगाव येथील इंग्रजांची वखार शिवाजीराजांच्या शिपायांनी लुटली परंतु तेथे सापडलेली लूट सरकारांत जमा झाल्याचे आढळत नाही, यावरून शिवाजीराजांनी घालून दिलेले नियम काही ठिकाणी काही अंमलदार तंतोतंत पाळत नसत असे दिसते. सर्वत्र आणि सर्व वेळी शिवाजीराजे स्वतः हजर असणे शक्यच नाही. अर्थात्च ते जेथे नसत तेथे अशी अव्यवस्था होणे साहजिक होय. लुटीत प्रत्यक्ष फौजेशिवाय बाजारबुणगेही भाग घेत असतील व त्यातूनच पुढे पेंढारी उत्पन्न झाले व नेहमीच लूट करणे एवढाच त्यांचा व्यवसाय होऊन राहिला.

39. लूट

शेजारच्या राज्यांत स्वराज्याचे शिपाई नेहमीच लुटालूट करीत असत. व शिवाजीराजांनी सन 1672 मध्ये सुरतेच्या फौजदारास आपल्या लुटीचे असे समर्थन सांगितले की, “माझ्या स्वराज्याचे व प्रजेचे संरक्षण करण्यासाठी तुमच्या औरंगजेब बादशहाने मला एवढे सैन्य ठेवण्यास भाग पाडले आहे. कारण हे सैन्य नसले तर मोगली फौज माझा प्रदेश लुटून प्रजेला नागवील. अर्थात् या सैन्याचे पोषण तुमच्या मोगली मुलुखांतूनच झाले पाहिजे आणि त्याचसाठी मी लुटालूट करतो.” हे शिवाजीराजांचे समर्थन त्याच्या उदयाच्या प्रारंभी व पुढे फारतर मोगली मुलुखापुरते बरोबर आहे. परंतु विजापुरी प्रांत, गोवळकोंडेकरांचा प्रांत, कानडा, तंजावर इत्यादी प्रांत शिवाजीराजांनी लुटले, त्या लुटीचे समर्थन वरील उत्तराने होऊ शकत नाही. आणि नंतर पेशव्यांच्या मुलुखगिरीचे तर समर्थन यांनी मुळीच होत नाही.

40. परिणाम

शिवाजीराजांनी स्वराज्यस्थापनेसाठी उपयोगांत आणलेले मार्ग नैतिकदृष्ट्या कसेही असले तरी त्यांनी मिळवलेले विजय पाहून कोणाचेही नेत्र दिपूनच जातात. एक लहानशा

जहागीरदाराचा चिमुकला मुलगा तो काय, पण मोगली साम्राज्याला तोच दुर्निवार असा ठरला. आणि याच एका पराक्रमामुळे शिवाजीराजांचे हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थानाबाहेरील समकालीन अगदी चकित होऊन गेले होते. औरंगजेब तर किंकर्तव्यमूढच होऊन गेला होता. हे पुढील एकाच नोंदीवरून स्पष्ट दिसते. सन 1670 मध्ये एके दिवशी राज्यांतील निरनिराळ्या ठिकाणच्या बातम्या आलेल्या बादशहा वाचीत असता, दक्षिणेतील एका बातमी पत्रात शिवाजीराजांनी मोगली मुलुख लुटल्याची हकीकत त्याच्या वाचण्यांत आली. तत्काळ बादशहा शून्यव्यवसाय होऊन स्वस्थ बसून राहिला. बादशहाची अशी शोचनीय स्थिती झाली होती. आपल्या सर्व पराक्रमी सरदारांनी शिवाजीराजांपुढे हात टेकले हे पाहून औरंगजेब नेहमी शिवाजीराजांच्या पारिपत्यासाठी दक्षिणेत 'आता कोणास पाठवावे' असे दरबारांत विचारीत असे. औरंगजेब धर्मवेडा असे व काझी अबदुल वहाब याचे याच कारणाने बादशहावर मोठे वजन असे. अर्थातच इतरांना ते असह्य होते. औरंगजेबाचा उपयुक्त प्रश्न ऐकून महाबतखान एकदा मुद्दामच टोचून म्हणाला, "शिवाजीराजांच्या पारिपत्यासाठी सरदार कशाला पाहिजे? त्याला नामशेष करण्यास काजीचा फतवा पुरे आहे!" इराणचा तरुण बादशहा दुसरा शहा अब्बास याने तर औरंगजेबास मुद्दामच अधिक्षेपपूर्वक लिहून पाठवले होते की, "तू स्वतःला आलमगीर (=जगताचा बादशहा) म्हणवितोस परंतु लहानशा जमीनदाराच्या मुलालाही तुला जिंकता येत नाही. मी लवकरच हिंदुस्थानांत येऊन बादशहाची कर्तव्य कसे करावीत हे तुला शिकविणार आहे."

41. थोरवी

शिवाजीराजांनी श्रुति-स्मृतीचे संरक्षण करून धर्ममर्यादा कायम ठेवली आणि हिंदूंचे धर्मचिन्ह जो 'तिलक' त्याचेही रक्षण केले अशा अर्थाचे भूषणकवीने जे वर्णन केले आहे ते सत्य आहे. शिवाजीराजांचा व नंतर संभाजीराजांचाही दरबार म्हणजे औरंगजेबाच्या शत्रूंचे निवासस्थानच होऊन राहिले होते. शिवाजीराजे व औरंगजेब हे दोघेही थोर पुरुष होते परंतु दोघांच्या वर्तनांत जमीन अस्मानाचे अंतर होते.

◆ ◆ ◆

प्रकरण - 16 वे

योग्यता

1. राजनीति जुनीच होती काय?

शिवाजीराजांची राजनीतिसुद्धा त्याच्या राज्यव्यवस्थेप्रमाणेच जुनीच होती. पुरातन काळापासून हिंदूंची राजनीति अशी ठरून गेली आहे की, दसरा होताच सीमोल्लंघन करून शेजारच्या राजाचा मुलूख बळकवावा व आपले राज्य वाढवावे. आणि क्षत्रियांच्यासाठी अशाच तऱ्हेचे नियम मन्वादी स्मृतिकारांनी घालून दिलेले आहेत. मोगल पादशहानी आणि दक्षिणेतील मुसलमान राज्यकर्त्यांनीही हाच क्रम चालू ठेवलेला आढळतो. परंतु मुसलमानांच्या मते शेजारचे राज्य बळकावून घेणे हा प्रकार त्यांच्या धर्माला समंत असाच होय. कारण ते म्हणतात, कुराणांतील आज्ञेप्रमाणे मुसलमान राजा आपल्या शेजारच्या मुसलमानेतर राजाशी शांततेने वागणे शक्यच नाही. अशा राजाला कुराणांत दारुलहर्ब म्हणजे भांडण करण्यास योग्य अशी व्यक्ती किंवा स्थान असेच म्हटले आहे. अशांची कत्तल करणे व त्यांचा प्रदेश लुटणे हे मुसलमान पादशहाचे कर्तव्य होय. मात्र तो शेजारचा राजा मुसलमान होऊन दारुल इस्लाम या संज्ञेस पात्र होईपर्यंतच त्याच्याशी युद्ध प्रसंग व्हावयाचा, व नंतर ते एकमेकांचे संरक्षणकर्ते समजले जातात.

2. धोरण

परराज्यसंबंधी शिवाजीराजांचे धोरण व मुसलमानी धर्माप्रमाणे मुसलमान राजाचे धोरण यातील साम्य आश्चर्यजनक आहे. या धोरणाला मुलुखगिरी हा एकच शब्द दोघांच्याही इतिहासांत वापरलेला आहे. फरक एवढाच, मुसलमान राजाने दुसऱ्या मुसलमान राजाचा प्रदेश लुटू नये व त्याचा रक्तपात करू नये, असे मुसलमानी शास्त्र आहे. परंतु त्या शास्त्राप्रमाणे सर्वच मुसलमानी राजे वागतात असे नव्हे. परंतु तसे शास्त्र आहे हे खरे आहे. शिवाजीराजांच्या मुलुखगिरीत असा काहीच निर्बंध नव्हता. मुसलमान व हिंदू अशा दोन्ही व्यापाऱ्यांपासून सारख्याच निर्दयतेने संपत्ती काढण्यात येत असे. दुसरे, मुसलमानी धर्मांत सांगितल्याप्रमाणे ‘मुसलमान राजा शेजारच्या मुसलमानेतर राजाचा प्रदेश जिंकून तो आपल्या राज्यास जोडण्याची व तेथील प्रजेस मुसलमान करण्याची महत्वाकांक्षा ठेवतो. अर्थात् याप्रमाणे राज्य खालसा केल्यावर त्या प्रजेस मुसलमान राजाकडून कधीही उपद्रव

पोहोचत नाही.' परंतु शिवाजीराजांचा उद्देश याप्रमाणे राज्य खालसा करण्याचा मुळीच नव्हता. शेजारच्या राज्यांत नेहमी लुटालूट करावी किंवा सभासदाच्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे "आठ महिने बाहेर लष्करांनी परमुलुखांत पोट भरावे. खंडण्या घ्याव्या." एवढाच असे. सारांश, शिवाजीराजांची राजनीति तंतोतंत मुसलमानांच्या राजनीतिप्रमाणेच असे. फरक मात्र एवढाच होता की, शिवाजीराजांच्या राज्यांत सर्व जातीच्या प्रजेला समान दर्जाने वागविण्यांत येत असे. सर्वांना सारखा न्याय दिला जात असे. सर्वांचे संरक्षण एकच प्रकाराने करण्यांत येत असे, अशी स्वराज्याची राजनीति उदार असे हे मागे सांगितलेच आहे.

3. शिवाजीराजांना चिरस्थायी राज्य का स्थापता आले नाही?

शिवाजीराजांना चिरकालिन राज्य का स्थापन करता आले नाही? मराठ्यांना आपले इच्छित हेतू का साध्य करता आले नाहीत? आपल्या सगळ्या राष्ट्राची 'एकी' करून भक्कम राजकीय संस्था त्यांना का अस्तित्वात आणिता आली नाही? हे प्रश्न विचार करण्यासारखे आहेत.

4. अल्पायुत्व

याला सर्वांत मुख्य कारण म्हणजे शिवाजीराजांचे अल्पायुत्व हेच होय. शिवाजीराजांचा मोगलांशी कायमचा बिघाड सन 1670 मध्ये झाला. व यापुढे ते अवघ्या दहा वर्षांनी मरण पावले. अर्थात् चिरस्थायी राज्य स्थापनेला हा अवधी फारच अल्प होता यात संशय नाही. परंतु एवढे एकच कारण चिरस्थाई राज्य स्थापण्याला होते असे मात्र म्हणता येत नाही. जी राज्यविघातक नीति पेशवाईंत अठराव्या शतकात महाराष्ट्रात होती तीच भावना सतराव्या शतकातही महाराष्ट्रांत असल्याने शिवाजीराजे अधिक कालपर्यंत जगले असते तरीही त्यांना चिरकालीन राज्यस्थापना करता आली असती किंवा नसती याचा संशयच आहे. शिवाजीराजांनी दक्षिणेत जे राज्य स्थापन केले व शिवाजीराजांच्या आणि पहिल्या बाजीरावांच्या पराक्रमांनी जे राष्ट्रीय विजय व भरभराट त्या राज्याला प्राप्त झाली त्या योगे हिंदूंच्या धार्मिक दृष्टीने तत्काल प्रतिक्रियाही सुरू झाली, हे स्वराज्यावरील पहिले संकट होय. राजकीय दृष्टीने त्याकाळी मराठे अगदी खालावले होते त्यामुळे त्यांच्या साध्या राहणीला विरुद्ध असे धार्मिक आचारविचार पुढे येऊन जातिभेदाला वाचा फुटली. आणि त्यामुळे शिवाजीराजांच्या राजकीय विजयाला यायोगे मोठाच धक्का बसला.

5. उच्च-नीचत्व

स्वतंत्र मराठी राज्य स्थापन झाल्याने मराठ्यांना सुरक्षितता, सत्ता आणि संपत्ती आपोआपच प्राप्त झाली. परंतु त्यामुळे अठराव्या शतकांतील मराठ्यांना, मुसलमानांनी

पूर्वी हिंदूंचा छळ केला होता त्याचा अगदी विसर पडला आणि ते आपआपसातच उच्चनीच भाव उत्पन्न करू लागले. सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील ब्राह्मण पश्चिमेकडील ब्राह्मणांना कमी प्रतीचे लेखू लागले व घाटावरचे लोक देशावरील आपल्याच बांधवांना तुच्छ समजू लागले. भट हे पेशवे झाल्यावरही त्यांच्या निपणजाचा खापरपणजा दुसऱ्या एका देशस्थ ब्राह्मणाच्या निपणज्यापेक्षा प्राचीनकाळी सामाजिक दृष्टीने गरीब स्थितीत होता एवढ्याचमुळे तो देशस्थ ब्राह्मण पेशव्यांना हलक्या प्रतीचे समजत असे. चित्पावन ब्राह्मणांनी तर देशस्थांविरुद्ध सामाजिक युद्धच पुकारले होते. ब्राह्मण आणि कायस्थ यांच्यांत आडवा विस्तव जात नव्हता. या ब्राह्मण-कायस्थांच्या झगड्याचे बीज शिवकालापर्यंत मागे गेलेले दिसते. आपसांतील भांडणामुळेच जातीची संख्या वाढून तीच राष्ट्रीयत्वाला घातक ठरते. धर्मश्रद्धेवर शिवाजीराजांनी स्वराज्याची स्थापना केल्यामुळेच त्याच्या नाशाचे बीजही स्थापनेबरोबरच रुजले गेले.

डॉ. रवींद्रनाथ टागोर म्हणतात, ‘‘क्षणिक उत्साहाने जेव्हा सर्व देश कार्योन्मुख होतो तेव्हा सर्व समाजाची ‘एकी’ झाली आहे असे आपणास वाटते. परंतु त्या समाजरूपी शरीरांतील फटी आणि भोके आपले कार्य गुप्तपणे करीतच असल्याने कोणतीही उदात्त नीति त्यात वृद्धिंगत होऊ शकत नाही.

पृथक् पृथक् धार्मिक आचार आणि लखोटबंद जातिव्यवस्था हे ज्या हिंदू समाजाचे जीवनवर्चस्व आहे त्या हिंदूसमाजांतील उपर्युक्त फटी कायम ठेवून शिवाजीराजांनी मोगलांच्या पीडेपासून त्याचा बचाव करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगली. ‘जातिसंस्थेने विभागलेल्या हिंदु समाजाने सर्व हिंदुस्थानावर विजय मिळवावा’ अशी शिवाजीराजांची इच्छा होती. त्यांनी वाळूंच्या कणांचा दोर वळून अशक्यास शक्य करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तेव्हांच्या स्थिर जातिभेदाने जर्जर झालेल्या समाजाने हिंदुस्थानासारख्या विशाल द्वीपकल्पावर स्वराज्य स्थापन करणे हे कोणत्याही मनुष्याच्या शक्तीबाहेरचे काम आहे इतकेच नव्हे पण ते निसर्गनियमाच्याहि विरुद्ध आहे. ...’’

6. शूद्र

शिवाजीराजे आणि त्यांचा सासरा गायकवाड हे दोघेही मराठे होते. अर्थात् तिरस्कृत जातींपैकी होते. एकोणीसाव्या शतकाच्या शेवटापर्यंत म्हणजे दक्षिणेत राष्ट्रीय भावना उदयाला येईपर्यंत महाराष्ट्रीय ब्राह्मणाला ‘मराठा’ म्हटले असता आपला मोठा अपमान झाला असे वाटत असे. तो चटकन रागाने म्हणत असे, ‘छे, छे, मी दक्षिणी ब्राह्मण आहे.’ ज्या ब्राह्मणांच्या संरक्षणासाठी व उत्कर्षासाठी शिवाजीराजांनी आपला जीवही वाहिला होता. त्याच ब्राह्मणांनी त्यांना अशा प्रकारे वागवलेले पाहून त्यांना अत्यंत अपमान वाटला. मराठ्यांप्रमाणेच कायस्थही ब्राह्मणांच्या गर्वाला बळी पडले होते. आणि बाळाजी आवजी

चिटणिस हे कायस्थांचा पुढारी होते. 'ब्राह्मण आपणाला शूद्र समजतात', हे पाहून शिवाजीराजांनी बाळाजी आवजीला हाती धरले. बुद्धिमत्ता आणि विद्वत्ता यात कायस्थ हे ब्राह्मणांना केव्हाही हार न गेल्यामुळे ब्राह्मण त्यांचा द्वेष करीत. शिक्षण आणि सरकारी चाकरी यात कायस्थच ब्राह्मणांचे प्रतिस्पर्धी असत. त्यामुळे कायस्थांस वैदिक कर्माचा अधिकार नाही, तेही शूद्रच आहेत असे म्हणून ब्राह्मणांनी त्यांना कमी प्रतीचे लेखण्यास सुरुवात केली. पुढे बाळाजीने आपल्या मुलाची मुंज वैदिक विधिने केल्यामुळे तर ब्राह्मणांनी आकाशपाताळ एक करून सोडले. याप्रमाणे बाळाजी आवजी व शिवाजीराजे समदु:खी असल्याने बाळाजींना आपल्या धन्याबद्दल सहानुभूती वाटणे अगदी साहजिक होय. त्यांनी शिवाजीराजांचा सामाजिक दर्जा वाढविण्यासाठी गागाभट्टांना अनुकूल करून घेऊन शिवाजीराजांना शुद्ध क्षत्रियत्व प्राप्त करून दिले. या एकंदर प्रकरणात गागाभट्टांना बरीच दक्षिणा मिळाली त्यामुळे गागाभट्टांनी बाळाजीचे उपकार स्मरून कायस्थ धर्मदीप व कायस्थ धर्मप्रदीप असे दोन ग्रंथ लिहिले व एकात कायस्थांचे श्रेष्ठत्व स्थापन केले. परंतु इतर ब्राह्मणांचे काही ते समाधान करू शकले नाहीत.

7. योजना

जातिसुधारणांची एखादी विचारपूर्वक योजना, शिक्षणप्रसार अथवा जाति-जातीत सख्य घडवून आणण्याचे प्रयत्न शिवशाहीत किंवा पेशवाईतही केल्याचे दिसत नाही. मराठी राज्यांत जनतेची तेव्हा दिसत असलेली 'एकी' नैसर्गिक नसून कृत्रिम, आकस्मिक व म्हणूनच क्षणभंगूर होती. ही एकी राजकर्त्याच्या असाधारण व्यक्तिविशेषावर अवलंबून होती; आणि राजकर्त्यांमध्ये 'असाधारण-पुरूष' उत्पन्न होण्याचे बंद होताच ही एकीहि नष्ट झाली.

8. राष्ट्रीयत्व

एकाच व्यक्तीच्या समंजसपणावर चाललेले राज्य स्वाभाविकपणेच अस्थिर असणार. आणि एकंदर राज्यकारभारावर या अस्थिरतेचा फारच विनाशक परिणाम झाला. मूळचे राज्ययंत्र सुव्यवस्थित असो व त्यातील कायदेकानू कितीही विचारपूर्वक घडलेले असोत परंतु पुढे त्यांत नालायकी, वारंवार फेरबदल्या आणि लाच हा त्रिदोष उत्पन्न झाल्याने त्याचा नाश ठरल्यासारखाच असतो. कारण अशा राज्यांत कोणालाही आपल्या कृतीचे चीज होईल असे वाटत नाही आणि आपल्या जागेची शाश्वतीही वाटत नाही. पौरस्त्य अगर पाश्चात्य देशांतील एकमुखी राज्यसत्तेच्या नाशाचे बीज याप्रमाणे आहे. फक्त 'जेथे स्वतः राजाच कर्तृत्ववान् असतो अथवा जेथे प्रजा सुशिक्षित, सुसंस्कृत आणि राष्ट्रीय भावनायुक्त असते तेथेच वरील विनाशक बीज मूळ धरीत नाही.'

9. शिवकाळात राष्ट्रीय भावनेस अडथळे

आजच्याहुन शिवकालीन युग व देशही भिन्न होता. व अशा युगाशी शिवाजीराजांना कशाप्रकारे झगडावे लागले असेल याची कल्पना येण्यासाठी काही माहिती सांगणे आवश्यक आहे. निसर्गाच्या क्षोभाने जरी प्रसंगविशेषी नुकसान होते किंवा राज्यक्रांतीने याहूनही अधिक भयंकर हानी होते, तरी नेहमी बदलणाऱ्या ह्या जगांत जमीन ही एकच वस्तु स्थिर संपत्तीत गणली जाते. राज्यक्रांती होऊन नवीन राजा आला तरी तो जुन्याच शेतकऱ्यांकडे जमीन राहू देतो व सरकारी सारा वसूल करणारे जुनेच अंमलदार आपआपल्या कामावर नेमतो. कारण, त्याला माहित असते की, धामधुमीच्या काळात दुसरा कोणी नवीन इसम ही कामे करू शकणार नाही. शिवाय राज्यकर्ता स्वतः दूर राहत असल्यामुळे त्याने स्वतः शेतसारा प्रत्यक्ष वसूल करणे मुळीच शक्य नसते. यामुळे शेतसारा वसूल करणारे गावोगावचे अंमलदार पिढीजात एकच असून त्यांचा त्या कामावर व उत्पन्नावर एक प्रकारचा हक्कच प्रस्थापित झालेला होता. त्याकाळी व्यापार व उद्योगधंदा मुळीच नसल्याने वंशपरंपरागत चालत आलेल्या जमिनीबद्दल विलक्षण आपलेपणा वाटत असे. यासंबंधीचे एक उदाहरण माझ्या पाहण्यांत आले आहे ते सांगतो. एक ब्राह्मण पाच-सहा पिढ्यांपासून रत्नागिरी सोडून अहमदाबादेस राहत असलेला मला भेटला. रत्नागिरीस त्याच्या मालकीचा एक तसूभरही जमिनीचा तुकडा नव्हता. व व्यापार उद्योगासंबंधीसुद्धा तिकडे त्याचा कसलाही संबंध नव्हता. तथापि त्या जमिनीची दोनशे वर्षांची जुनी खतपत्रे मात्र त्याने आपल्याजवळ सांभाळून ठेवली होती.

10. भांडणे

त्या काळी जमीनीसंबंधीचे हक्क नक्की ठरलेले नव्हते. किंबहुना एकाच जमिनीबद्दल अनेक भानगडीचे व गुंतागुंतीचे हक्कदार असत. विशेषतः दक्षिणेमध्ये अशी उदाहरणे पुष्कळ असत: सावंतवाडीचे एक उदाहरण पहा. सोळाव्या शतकांत विजापुरकरांच्या तर्फे या प्रांतांतील शेतसारा वसूल करण्यासाठी कुडाळ येथील प्रभूजातीचा एक देसाई असे. आणि त्याच्या हाताखाली एक रजपूत दळवी अगर सेनापती या हुद्याने, फौजेसह असे. या रजपूत सेनापतीने तेथील सावंतांच्या सहाय्याने देसायाविरुद्ध बंड पुकारले. हे सावंत मराठा जातीचे होते. पहिल्याप्रथम देसायाने विजापुरकरांच्या मदतीने हे रजपुतांचे बंड मोडले. परंतु तिसऱ्या पिढीला सावंतांचा एक वंशज कर्तुत्ववान् निघून त्याने आदिलशहापासून बांद्याची देसाईगिरी मिळवली व नंतर बहुतेक प्रभुदेसायांचा उच्छेद करून कुडाळप्रांत आपल्या राज्यास जोडून दिला. परंतु प्रभुदेसायांपैकी काहीनी आपला हक्क पुन: प्रस्थापित केला. यानंतर शिवाजीराजांनी सावंतांना हाकलून देण्याचा प्रयत्न केला. यापुढे दोन सख्ख्या भावांत तंटे होऊन अधिकाधिक गुंतागुंती झाली आणि ही भांडणे त्यांच्या वंशजांनीही पुढे चालवली.

11. विरुद्ध

कोणती जमीन कोणाची व कोणत्या हक्काने ते कोणाकडे चालली आहे हे स्पष्टपणे कळत नसल्याने किंवा ते ठरविण्यास साधन नसल्याने जमिनीच्या हक्काच्या बाबतीत अनेक घोटाळ्याचे प्रश्न उपस्थित झाले होते, अशा वेळी शिवाजीराजांच्या सत्तेचा उदय झाला. त्यांच्या पुढे जमिनीसंबंधी झालेल्या तक्रारीचा निकाल त्यांना काही तरी देणे भाग होते, व त्याप्रमाणे त्यांनी दिलाही. त्यामुळे ज्यांचे हक्क नष्ट झाले किंवा ज्यांची वतने बुडाली ते शिवाजीराजांच्या शत्रूस जाऊन मिळाले व शिवाजीराजांविरुद्ध कारस्थाने रचू लागले. त्यावेळी राष्ट्रीयभावना नव्हती व कितीही प्रामाणिकपणे केलेले कायदे सर्वमान्य झालेले नव्हते, त्यामुळे वरीलप्रमाणे स्थिति होणे अपरिहार्य होते.

12. वतन

त्या काळात आपले वतन हेच सर्वस्व व त्याचीच शाश्वती अधिक भासे. त्यामुळे काल्पनिक व अमूर्त स्वदेशभक्तीपेक्षा प्रत्यक्ष व मुर्तवतन साहजिकपणेच विशेष प्रिय असे. आयुष्यभर केलेल्या श्रमाचे फळ व भूतलावरील सर्वांत मोठे बक्षिस जर काही असेल तर ते वतनच होय असे वाटे. वतनामुळे मानसन्मान प्राप्त होई, अधिकार हाती येई व आयुष्यांतील सुखे आपलीशी होत अशी भावना असे. व म्हणूनच त्याच्या लालसेपुढे मातृभूमी ही फक्त भावनाप्रधान वस्तू वाटे.

13. बहिष्कार

एका राष्ट्रीयत्वाच्या आड येणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे हिंदुस्थानांतील असंख्य पोटजाती. या पोटजातींमुळे विचार, आचार किंवा नफा तोटा यासंबंधी सम-भावना उत्पन्न होणे अशक्य-किंबहुना अतर्क्यही झाले आहे. हिंदू व मुसलमान हे एका देशांत व एकाच अंमलाखाली राहतात तरी ते भिन्न आहेत ही गोष्ट बाजूला ठेवली तरी हिंदूमध्येच कल्पनातीत पंथभेद असल्याने हिंदुसमाजाच्या चिंधड्या उडालेल्या आहेत. याचा परिणाम असा झाला आहे की, हिंदु-मुसलमानांत किंवा ब्राह्मणशूद्रांत तीव्र भावना आहे; इतकेच नव्हे परंतु एकाच जातीत परस्परांविषयी तुच्छता उत्पन्न झालेली दिसते. एका जातीतील काही कुटुंबे स्वतःस कुलीन समजतात व इतरांस अवमानपूर्वक तुच्छ लेखतात. ब्राह्मणांना रग्गड दक्षिणा देऊन आपले कुटुंब किंवा आपली पोटजात श्रेष्ठ आहे हे दाखविण्याची व आपल्याच इतर पोटजातीचा छळ करून त्यांना आहे त्याच स्थितीत ठेवण्याची किंवा त्याहूनही खाली ढकलण्याची आजसुद्धा हिंदूंची महत्त्वाकांक्षा असते. छळाचे मुख्य हत्यार म्हणजे बहिष्कार हे होय. या योगे कोणत्याही कुटुंबाला गावातून कोणाचीही मदत मिळण्याचे बंद होत असे. बहिष्कृत घरास क्रियाकर्मासाठी ब्राह्मण मिळावयाचा नाही इतकेच नव्हे पण धोबी, न्हावी, गडी, मोलकरीण, दळपीण इत्यादी कामकरीही त्याच्या थाऱ्यास उभे राहावयाचे नाहीत. सारांश, हा ग्रामण्याचा छळ प्रत्यक्ष मृत्यूपेक्षाही अधिक भयंकर असे.

14. भावना

अशा रीतीचे बहिष्कृत कुटुंब बहिष्काराला कंटाळून सूड उगविण्यासाठी आपल्या देशाच्या अगर धर्माच्या शत्रूला मिळणे मनुष्यस्वभावाविरुद्ध नाही. परंतु जेथे खरी राष्ट्रीयभावना उदय पावलेली आहे तेथे उच्च अगर नीच जाती असल्या तरी त्यांच्या मनात वरील विकार उत्पन्न होणे शक्यच नसते. शरीरसंबंधाने सुसंहत झालेल्या रजपुतासारख्या जातीशिवाय इतर जातीमध्ये देशाभिमानाची ज्योत पेटेल अशी हिंदुस्थानात आशाच नको. जातिकल्याणापेक्षा किंवा देशहितापेक्षा सर्वस्वी स्वतःच्या सुखाचीच अभिलाषा हिंदूराजांमध्ये असल्याने मूर्त व्यक्तीपेक्षा अमूर्त देशहिताची भावना हिंदुस्थानांत रुजणे शक्य नाही.

15. खजिना

एका सूक्ष्मनिरीक्षक इंग्रजाने सन 1803 मध्ये पुढीलप्रमाणे आपला अनुभव लिहून ठेवला आहे. ‘‘मराठी साम्राज्यांतील प्रत्येक संस्थानिक व जहागिरदार यांच्याजवळ पुष्कळ खाजगी खजिना आहे, व तो खजिना ते आपल्या ताब्यांतील एकाद्या उंच व चढण्यास अवघड अशा डोंगरावर बांधलेल्या किल्ल्यांतील एका मजबूत भिंतीत गुप्तपणे साठवून ठेवलेला असून तो नेहेमी वाढवण्याकडेच त्यांची प्रवृत्ती असते. कोणत्याही प्रसंगी ते या खजिन्याला हात लावीत नाहीत. आपल्या देशाच्या संरक्षणासाठी सुद्धा ते या पैशांतून सैन्य उभे करून लढण्यास सिद्ध नसतात; कारण देशाचे स्वातंत्र्य गमावण्यापेक्षा हा खजिना गमाविण्यास त्यांना अत्यंत दुःख वाटते.’’

16. दोष

अशा मनुष्यसमाजात; त्यांच्याच सहाय्याने शिवाजीराजांनी स्वातंत्र्यप्रासाद उभारण्याचा प्रयत्न केला व उभारलेला अर्धवट प्रासाद पूर्ण करण्याचे काम या समाजावर सोपवून त्यांना इहलोक सोडून जावे लागले. त्यावेळी स्वतःच्या कुळाविषयी प्रत्येक पुढाऱ्यास वृथा अभिमान वाटे; परंपरागत श्रेष्ठतेच्या संरक्षणाची भावना कळसास पोहोचली होती, महत्त्वाकांक्षा तर विनाशक होती, सांघिक राजनिष्ठा व राजसत्तेस मान देणे ही सामान्य जनतेत असणारी पात्रता पुढाऱ्यास मुळीच नव्हती, राजकीय ध्येय काहीच नव्हते व व्यवहारशून्यता मात्र मूर्तिमंत वसत होती. या एकंदर दोष समुच्चयाने पुढारी लोक आंधळे झाले होते. आणि समाज पहावा तर तो मानवदेहधारी मेंढ्यांचाच असून वर सांगितलेल्या प्रकारच्या धनगरांनीच वळविण्याच्या योग्यतेचा होता. भावनाप्रधान बुद्धीने रोज पुष्कळसे श्रम करावेत एवढेच या मेंढ्यांना समजत असे.

17. अशक्य

अशा स्थितीमध्ये कोणी महान व्यक्तीसुद्धा राष्ट्र निर्माण करून आपल्यामागे चिरस्थायी राज्य राहील अशी घटना करू शकणार नाही. शिवाजीराजांनी दीर्घकालपर्यंत शांततेने राज्य केले असते (व त्यांच्यामागूनही लायक राजेच गादीवर आले असते) तर त्याने आपल्या उत्कृष्ट बुद्धिमत्तेने राष्ट्रीयत्वाचा व चिरस्थायी राज्याचा पाया घातला असता. परंतु राज्याभिषेकानंतर अवघ्या सहाच वर्षांनी त्या थोर पुरुषाचा अंत झाला आणि त्याच्या मुलाच्या अंताबरोबरच त्यांनी स्थापन केलेले राज्यही नष्ट झाले.

18. आर्थिक उन्नतीकडे मराठ्यांचे दुर्लक्ष

मराठी राज्यकर्त्यांनी राज्याच्या आर्थिक उन्नतीकडेस अगदीच दुर्लक्ष केले. शेतकऱ्यांपासून अन्यायाने द्रव्य उकळण्याच्या पद्धतीस कित्येकांनी आळा घालण्याचा प्रयत्न केला व त्यामुळे शेतकीचा तेवढा उत्कर्षहि झाला. परंतु स्थानिक अंमलदारांनी व्यापाराला वारंवार अडथळे आणिल्यामुळे कायदेशीर जकात भरूनही दळणवळण धोक्याचे असे. म्हणून व्यापारी लोकांना अगदी शाश्वती वाटत नसे. ज्या चिमुकल्या प्रांतात उद्यम नाही, व्यापार नाही, जमीन नापिक, आणि जेथील शेती थोड्याशा व अनिश्चित पावसावर अवलंबून आहे असा प्रांत शिवाजीराजांच्या आणि साम्राज्य स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या पेशव्यांच्या अवाढव्य फौजेस कसा पोसू शकेल!

19. शेतसारा

राज्ययंत्र सुरळीत चालविण्यासाठी व अवश्य असे सर्व खर्च भागविण्यासाठी राज्याच्या बाहेरूनच द्रव्याचा राज्यांत आणणे अवश्य होते. व तसा ओघ आणण्यास मार्ग म्हणजे एकामागून एक केलेल्या लुटीचाच होता. मुंबई सरकारच्या कडक सारावसुलीच्या कायद्यासंबंधी बोलत असता एकदा नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले मला थट्टेने म्हणाले, ‘‘हे पहा, मराठी राज्यांत या कायद्यासंबंधी कधी प्रश्नच उपस्थित होत नसे. कारण दुष्काळ पडून पिके बुडाली की, दुसऱ्या मुलखांत लुटालूट करून आपली दोन चार वर्षांची बेगमी मराठी राज्यात सहज होत असे. परंतु आता त्याच शिपायांना आपल्याच देशांत उपाशी मरण्याची पाळी आली आहे!!’’

20. वैर

मराठी राज्याची नीति याप्रमाणे असल्यामुळे सर्वांशीच त्याचे वैर उत्पन्न झाले. त्यामुळे मराठी राज्यांत अनर्थकारक संहारदेवतेचे तांडव नेहमी सुरू असणे अपरिहार्य होते. त्याला पोट भरण्याला नेहमी स्वाऱ्याच करणे आवश्यक असे. आणि सतत स्वाऱ्या म्हणजे स्वाऱ्या करणारे व ज्यावर स्वाऱ्या होत ते अशी दोनही राष्ट्रे धुळीस मिळवणे होय. स्वाऱ्यांमुळे उभय राष्ट्रांतील उद्यम आणि संपत्ती यांचा नाशच होतो. द्रव्यप्राप्तीचा अखंड झरा म्हणजे

शांतताच होती. त्यामुळे लुटीने द्रव्य मिळवणे म्हणजे सुवर्णाची अंडी देणाऱ्या हंसीसच ठार मारणे होय. याला उदाहरणच पाहिजे असल्यास सुरतेचे देता येईल. शिवाजीराजांना पहिल्या लुटीत सुरतेस जेवढे द्रव्य प्राप्त झाले त्या मानाने दुसऱ्या लुटीत फारच थोडी प्राप्ती झाली. आणि मराठ्यांच्या सतत भीतीमुळे सुरतेचा व्यापार शेवटी ठार बुडाला; आणि तेथील द्रव्याचा झरा आटून गेला. सारांश आर्थिक दृष्टीने विचार करता मराठ्यांनी काहीही स्थिर योजना केलेली नव्हती व राज्याची भरभराट होण्याचेही साधन त्यांचेजवळ नव्हते असेच दिसते.

शेवटले महत्त्वाचे कारण म्हणजे मराठी राज्यकर्ते कागदी डावपेच ह्यावर सर्वस्वी विश्वासून बसले हे होय. पुरुषार्थदर्शक निष्कपटीपणा आणि वचनाचा सच्चेपणा या दोन गुणांनीच कोणताही समाज एकत्र राहू शकतो हे साधे तत्त्व ते विसरले. कपटी वर्तन आणि मिथ्याभाषण राज्यसंस्थापनेच्या वेळी अवश्य असतील, परंतु हेच प्रकार मराठ्यांची राज्यसत्ता स्थिर झाल्यावरही चालू होते ही फार अनिष्ट गोष्ट होय. मराठ्यांच्या कारभाऱ्यावर अथवा सेनापतीवर कोणाचाही विश्वास नसे. याला उदाहरणच पाहिजे असल्यास, राजापूरच्या इंग्रजी व्यापाऱ्यांना शिवाजीराजांनी कसे चाळविले हे दाखविता येईल. तह ठरल्यावरसुद्धा मराठी राज्य त्याप्रमाणे वागेलच असा कोणासही विश्वास नसे.

21. बुद्धिबळ

शिवाजीराजे व काहीसा पहिला बाजीराव यांनी युद्ध व राजकारण सारख्याच प्रमाणात आश्चर्यकारक रीतीने चालवले. परंतु त्यानंतरचे राज्यकर्ते कर्तृत्वहीन निघाले. राज्य हा एक शांतपणे खेळण्याचा बुद्धिबळाचा डावच आहे असे समजून ते कपटी राजकारणावरच सर्वस्वी अवलंबून राहिले. फौजेच्या तयारीकडेस अगदीच दुर्लक्ष झाले. योग्य प्रसंगी अवश्य युद्ध करण्याचे त्यांनी टाळले व सर्वांत वाईट म्हणजे त्यांच्या फौजेच्या लहान-लहान टोळ्या वाटेल तेव्हा लुटालुटी करण्यात मग्न झाल्या. किंबहुना हाच त्यांचा नित्य व्यवसाय बनला, व कपटी राजकारण हे सर्वश्रेष्ठ राजकारणी बुद्धिमत्तेचे लक्षण ठरले. याप्रमाणे मराठी राजे आपल्या पोकळ दोस्तीचे आणि छद्मी राजकारस्थानाचे निर्मर्याद जाळे विणीत असता त्याच्या कष्टसाध्य परंतु नादान राजकारणपटुत्वरूपी फुप्फुसांत वेलस्लीने आपली पोलादी नखे खुपसली आणि थोड्याशा परंतु जलद व युक्तिबाज चिमट्यांनी मराठ्यांच्या रक्षणाचा पडदा फाडून त्यांचे असहाय बळ व्यक्त केले. लवकरच निजाम नि:शस्त्र झाला, टिपूला चिरडून टाकले आणि पेशव्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. त्याच वेळी शिंदे होळकर सगळे हिंदुस्थान पादाक्रांत करण्याच्या स्वप्नांत चूर असता जागे होऊन पाहतात तो त्यांच्या स्वतःच्या संस्थानातच ते परतंत्र झाल्याचे त्यांच्या प्रत्ययास आले. कर्तृत्ववान्, शूर आणि राजकारणकुशल जो असतो तो शत्रूच्या नुसत्या कणिकनीतिवर शेवटी विजय मिळवतो. विश्वासघाताने शेवटपर्यंत कधीही विजय मिळत नाही.

22. शिवाजीराजांचे वर्तन नीति

शिवाजीराजांचे खाजगी वर्तन अत्यंत शुद्ध होते. त्या काली अनेक विवाहित स्त्री असूनही उपस्त्रिया ठेवण्याची चाल धर्मगुरू असलेल्या ब्राह्मण वर्णांतही होती त्या अर्थी क्षत्रियासंबंधी बोलावयासच नको. असे जरी होते तरी शिवाजीराजांस उपस्त्री नव्हती. फक्त त्यांचे अनेक विवाह झाले होते. हे मागे दिलेच आहे. तथापि ते दक्ष पति, आज्ञाधारक पुत्र व प्रेमळ पिता म्हणून प्रसिद्ध होते. निसर्गतःच त्यांची प्रवृत्ती धार्मिक असून शिक्षणही तसेच मिळाल्याने लहानपणापासूनच ते श्रद्धावान्, मिताहारी, निर्व्यसनी, साधुसंतांविषयी पूज्यबुद्धि बाळगणारे, भजनपूजनाचे भोक्ते व पोथ्यापुराणे भक्तियुक्त अंतःकरणाने श्रवण करणारे असे होते. तथापि ते कधीही धर्मवेडे झाले नाहीत. उलट अखंड धार्मिकप्रवृत्तीने त्यांचे विचार उदात्त आणि वर्तन नीतिमान असेच राहिले. इतरांच्या मताविषयी सहिष्णुता व कोणत्याही जातीच्या वा पंथाच्या सत्पुरुषांविषयी पूज्यबुद्धी यायोगे शिवाजीराजांचा स्वधर्माविषयी व अकृत्रिम भाव प्रकट होतो. काफीखान हा शिवाजीराजांच्या चरित्राचा प्रतिकूल टीकाकार, पण त्यानेसुद्धा स्त्रियांविषयी शिवाजीराजांची आदरबुद्धी व त्यांच्या सैन्यांतील कडक नीतिमत्ता यांची मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे. कारण त्या काळांत हे दोनही प्रकार अश्रुतपूर्वच होते.

23. नेता

नेत्यामध्ये असलेला जन्मजात आकर्षकपणा शिवाजीराजांमध्येही होता. ज्यांच्याशी शिवाजीराजांचा परिचय झाला ते शिवाजीराजांचे पूजक बनले आणि देशांतील उत्कृष्ट बुद्धिमत्तेची माणसे त्यांनी मिळवून आपल्या पदरी ठेवली. त्यांच्या अंमलदारांनी त्यांची सेवा एकनिष्ठेने केली. दुसऱ्यास दिपविणारे त्यांचे विजय आणि त्यांचा हास्यमुखी चेहरा यायोगे ते आपल्या सैनिकांचा देवच बनले होते. सेनापती, सुभेदार, कारभारी, चिटणिस इत्यादिकांच्या त्यांनी ज्या नेमणुका केल्या त्या अत्यंत योग्य होत्या. यावरून मनुष्यस्वभावाची परीक्षा तर त्यांना अत्युत्कृष्ट होती हे सहज सिद्ध होते. त्याच्या पूर्वीच्या मानाने त्याची राज्यव्यवस्था फारच सुधारलेली होती हे प्रसिद्धच आहे.

24. सेना

मराठी सेना हा कार्यक्षमतेचा नमुनाच शिवाजीने तयार केला होता. अपेक्षित वस्तूची तरतूद अवश्य त्या जागी अगोदरच करून त्या योग्य बंदोबस्तांत ठेवलेल्या असत. ज्या प्रदेशावर स्वारी करावयाची तेथील खडान्खडा माहिती त्यांचे गुप्त हेर त्यांस वेळीच व बिनचूकपणे पुरवीत असत. त्यांच्या सैन्याच्या तुकड्या ठरीव ठिकाणी व ठरीव वेळी ठरलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे एकत्र होत, अगर विभागल्या जात असत. मराठी सैन्य शत्रूचा पाठलाग अथवा त्याला अडथळा परिणामकारक रीतीने करून मिळविलेली लूट जलदीने व

सुरक्षितपणे ठरलेल्या ठिकाणी नेऊन पोचवीत असे. शत्रूची अंतर्व्यवस्था त्या काळातील शस्त्रे व देशस्थिती यांचा योग्य विचार करून त्याने जी युद्धपद्धती निर्माण केली तीवरून युद्धशास्त्रासंबंधी उपजत ज्ञान त्याच्यामध्ये वसत असले पाहिजे हेच सिद्ध होते. विद्युद्वेगाने जाणारे त्यांचे घोडदळ व सौदामिनीप्रमाणे चपळ पायदळ औरंगजेबाच्या काळात सुद्धा अनिवार्य ठरले होते. शिवाजीराजांचे नंतर शंभर वर्षांच्या अवधीत दक्षिणेतील बहुतेक शहरांना कोट करण्यांत येऊन त्यावर शहरांच्या संरक्षणासाठी तोफा ठेवण्यात आल्या, व प्रत्यक्ष युद्धक्षेत्रावर लांब पल्ल्याच्या व जलद हलविता येणाऱ्या तोफा इंग्रजांनी वापरण्याचे सुरू केले. अशा वेळी शिवाजीराजांच्या युद्धकलेचे अंध अनुकरण करून दौलतराव शिंद्यांनी इंग्रजांशी युद्ध सुरू केले व त्यांत त्याचा पूर्ण पराजय झाला.

25. शिवाजीराजांच्या बुद्धीचे पृथक्करण

विस्तीर्ण राज्य किंवा भरपूर खजिना यावरून शिवाजीराजांच्या बुद्धिमत्तेची कल्पना करणे बरोबर नसून कसल्या परिस्थितीत त्याने छत्रपतीत्व प्राप्त करून घेतले हे पाहणे अधिक महत्त्वाचे व ज्ञानदायक आहे. त्याच्यापुढे कोणाचाही कित्ता नव्हता. तोच स्वतः त्याकाळी स्वतःच्या कल्पनेने अगदी नवीन वळणाचा मार्ग उत्पन्न करणारा होता. जेव्हा शिवाजीराजांनी स्वातंत्र्य पुकारले तेव्हा मोगली सत्ता शिगेस लागली होती; आणि मोगली सत्तेविरूद्ध ज्यांनी ज्यांनी बंड केले त्यास चिरडून टाकण्यांत आले होते. शिवाजीराजांसारख्या एखाद्या लहानशा जहागीरदाराच्या मुलाने मोगली सत्तेस धुडकावून लावणे म्हणजे शुद्ध वेडेपणा असून आत्मनाश करण्यासारखे होते. तथापि शिवाजीराजांनी तोच मार्ग पत्करून त्यात विजय संपादन केला.

26. धूर्तता

शिवाजीराजांच्या राजकारणी बुद्धीचे पृथक्करण केले म्हणजे त्याला यश कसे प्राप्त झाले हे सहज कळते. देशकालवर्तमान जाणणे व शक्याशक्यतेची बरोबर जाणीव असणे ही राजकारणाची मुख्य तत्वे आहेत. आपल्या साधनांच्या जोरावर आपणास किती सहज करता येईल यासंबंधी उपजत बुद्धी शिवाजीराजांस होती. तसेच कोणत्याही राजकारणाची तार... तुटेपर्यंत खेचावयाची नाही. हे ते पूर्णपणे जाणून होते. ही दूरदृष्टी संभाजीराजांत नसल्याने शिवाजीराजांच्या सर्व कृतीवर त्यांनी पाणी फिरविले. मनुष्याची उत्कृष्ट परीक्षा करणे व कोणत्या प्रसंगी कसला उपयोग करणे याचे शिवाजीराजांना जणू बाळकडूच मिळाले होते. शिवाजीराजांच्या गैरहजेरीत त्याच्या लोकांनी ठिकठिकाणी जे यश मिळविले त्यावरूनही हेच सिद्ध होते. दूरदूरच्या अनेक ठिकाणी त्याच्या स्वाऱ्या होत, व प्रत्येक ठिकाणी स्वतः शिवाजीराजेच हजर असणे अशक्य होते. तथापि त्याच्या सरदारांनी त्याच्या आज्ञेबरहुकूम स्वाऱ्या करून ठरलेला कार्यक्रम सिद्धीस नेला ही आशियाखंडाच्या

इतिहासात अभूतपूर्व गोष्ट होय. कारण तेथे सर्वच गोष्टी धन्याच्या प्रत्यक्ष हजिरीवर अवलंबून असतात. पण यालाही शिवाजीराजे अपवाद ठरले. स्वभावतः स्वतंत्र व कार्यक्षम अशा महाराष्ट्रीयांना शिवाजीराजांच्या नोकरीत जे शिक्षण मिळाले त्यायोगे मूळचे अव्यवस्थित असलेले महाराष्ट्रवीर राष्ट्रीय संरक्षणासाठी आवश्यक असलेल्या राजाच्या अगर राजधानीच्या अभावी, बलाढ्य औरंगजेबाच्या सर्वसंहारक शक्तींशी अठरा वर्षे झगडून अखेर यशस्वी झाले!

27. शांतता

शिवाजीच्या कारकिर्दिने महाराष्ट्रांत शांतता नांदू लागली. स्त्रियांच्या अब्रूचे संरक्षण झाले, विविध जातींना आश्रयस्थान प्राप्त झाले, हिंदू मुसलमान अगर कोणत्याही जातीतील साधुपुरुषांना राज्यांतून सारख्याच पूज्य भावनेने नेमणुका सुरू झाल्या आणि जातीचा अगर धर्माचा निर्बंध बाजूस सारून फक्त बुद्धिमत्तेवर व लायकीवर सर्वांना सरकारी नोकऱ्यांची द्वारे मोकळी करण्यांत आली, हे हिंदूंच्या प्रमाणे अंमलदारही त्याच्या राज्यांत अनेक होते यावरून सिद्ध होते. मुनशी, हैदर सिद्दी संबळ, सिद्दी मिस्त्री, दौलतखान, सिद्दी हलाल, नूरखान हे शिवाजीराजांचे मुसलमान अंमलदार प्रसिद्धच आहेत. हिंदुस्थानासारख्या जातीविशिष्ट देशांमध्ये ही राज्यव्यवस्था नमुनेदार होती यात शंका नाही.

28. देणग्या

शांतता व उत्तम अंतर्व्यवस्था ह्या शिवाजीराजांच्या मुख्य देणग्या होत. या दोहोंस स्थिरता आणून राष्ट्रीय ऐक्याचे वर्धन करणे एवढेच कार्य बाकी होते. परंतु एवढेसुद्धा त्याच्या मागून येणार्या राज्यकर्त्यांच्या हातून झाले नाही; फक्त त्याचे उदाहरण व नाव त्यांना स्फुरणदायक वाटे परंतु त्यातही व्यर्थ अभिमानाची झाक असे.

29. शिवाजीराजांचे राजकीय ध्येय व अडचणी: थोरवी

शिवाजीराजांनी एक युद्धमान राज्य स्थापन केले काय? अल्लाउद्दिन खिलजीची किंवा तैमूरलंगाची ते सुधारलेली आवृत्ती होते काय? मला वाटते ‘अशा तऱ्हेचा विचार मनांत आणणेसुद्धा पाप होय.’ आपल्या राजकीय कल्पना कृतीत उतरविण्याएवढा अवकाश त्यांना मिळालाच नाही हे आपण विसरून चालावयाचे नाही. त्यांचे आयुष्य अल्प होते व तेही शत्रूशी झगडण्यातच वेचले गेले. सारांश, सिद्धता करण्यातच त्यांचा काळ गेला. त्याची फळे चाखण्यास ते राहिलेच नाहीत. दैनिक संकटे व त्यांच्या निवारणार्थ करावी लागणारी तयारी यातच त्याचे सगळे आयुष्य खर्च झाले.

30. जीवन

गंगेचे विस्तीर्ण खोरे आणि दक्षिणमहाराष्ट्रांतून पूर्वेकडे पसरलेला देश यातील संस्थानांची नैसर्गिक मर्यादा अशा काहीच नाहीत. शेजारच्या बलाबलावर त्यांच्या मर्यादा नेहमी बदलत असंत. एका पिढीहून अधिक कालपर्यंत त्यांच्या सत्तेत समतोलपणा कधीच राहू शकत नसे. शेजाऱ्याने आपल्यावर स्वारी करू नये किंवा आपणास गिळंकृत करू नये म्हणून स्वसंरक्षणासाठी किंवा कुरापत काढण्याच्या हेतूने प्रत्येकजण शेजाऱ्याला चेपीत असे. ज्या शेजाऱ्यांत रात्रंदिवस कलह सुरू असतात त्यांना स्वतःच्या अस्तित्वासाठी सशस्त्र फौज, ‘शुनकाची जागरूकता’ आणि प्रथमप्रहाराची तयारी नेहमी ठेवावी लागते. म्हणून ही यादवी नाहीशी करण्यास पूर्वसमुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंत एकच साम्राज्य स्थापन करणे एवढाच उत्कृष्ट उपाय होता. तह झाल्यावरसुद्धा मोगल त्याप्रमाणे वागतीलच असे शिवाजीराजांस कधीच निश्चितपणे वाटले नाही. मोगलांचे राज्य दक्षिणेत वाढवावे हा अकबरापासूनचा प्रयत्न सर्वश्रुत होता. दक्षिणेतील सर्व राज्ये खालसा करून मोगल साम्राज्यास जोडून द्यावीत हा मोगलांचा हेतू शिवाजीराजे, आदिलशहा व कुतुबशहा अशा तिघांनाही विदित होता. हा मोगलांचा हेतु तडीस जाण्यास फक्त काही कालावधी लागणार होता एवढेच; आणि म्हणून दक्षिणेतील प्रत्येक सत्तेला स्वतःच्या अस्तित्वासाठी मोगलांशी सतत युद्ध ठेवणे अपरिहार्य होते. यासाठी मोगली मुलूख लुटण्याची एकही संधी शिवाजीराजांनी वाया जाऊ दिली नाही.

31. सत्य

विजापूरकरांशी शिवाजीराजांचे संबंध काही निराळ्या प्रकारचे होते. विजापूरकराविरुद्ध बंडाळी करून त्यांचा मुलुख त्याने बळकावला. किंबहुना आदिलशाहीविरुद्ध बंडाळी करण्यावरच त्यांचे अस्तित्व होते. परंतु ही बंडाळी काही एक मर्यादित कालपर्यंतच होती. ईसवी सन 1662 च्या सुमारास आदिलशहाशी त्यांचा तह झाल्यावर त्यांनी विजापुरी प्रांतास मुळीच त्रास दिला नाही. फक्त कोल्हापुर, उत्तर कानडा आणि दक्षिण कोकण हस्तगत होईपर्यंतच त्याला काही विजापुरी सरंजामदाराशी झगडावे लागले. धारवाड, बेळगाव इत्यादी कर्नाटकी मुलखात शिवाजीराजांच्या अंतापर्यंत असे भांडण चालू होते. प्रत्यक्ष विजापुरकरांशी झगडा करण्याची त्यांची इच्छा नसताही स्वराज्य वाढविण्यास जो प्रांत आड येई तेवढ्याशीच त्यांना निरुपायाने झगडावे लागे. परंतु हाही प्रकार सन 1672 मध्ये दुसऱ्या अलि आदिलशहाच्या मरणाबरोबर बदलला. कारण त्याच्यानंतर लहानगा शिकंदर आदिलशहा गादीवर बसला, सरदारांनी आपसातच यादवी माजवली आणि विजापुरी राज्याची लय मूर्तिमंत दिसू लागली. तथापि सन 1679 मध्ये विजापुरावर मोगलांनी स्वारी केली तेव्हा शिवाजीराजांनी विजापुरकरांसच पुष्कळ मदत केली.

32. राष्ट्रभावनेवर शिवचरित्राचा परिणाम आणि महनीयता

शिवाजीराजांची महनीयता, त्यांच्या स्वतंत्र विचारप्रवर्तनात किंवा विशाल राजकारणी दृष्टीत नसून, नीतिमत्तेत व कर्तृत्वशालीत्वात आहे. दुसऱ्याची अचूक परीक्षा करणे, कार्यक्षम रचना करणे आणि प्राप्त परिस्थितीत कशा व किती परिश्रमांनी फलप्राप्ती होईल हे निश्चित जाणणे ही शिवाजीराजांच्या यशाची मुख्य कारणे होत. या सद्गुणांत त्याच्या वैयक्तिक नीतिमत्तेची व उच्च ध्येयाची भर पडली होती. यामुळेच त्या काळच्या कर्त्या पुरुषांचे चित्त शिवाजीराजांकडे आकर्षिले गेले. परमतसहिष्णुता व समान न्यायदानाची पद्धती यायोगे त्यांची सर्व प्रजा सुखी होती. त्यांनी आपल्या राज्यांत प्रयत्नपूर्वक शिस्तीचे संवर्धन केले व नैतिक बंधने सर्व प्रजेस पाळावयास लावली, त्यामुळे इतर कोणाच्याही प्रजेपेक्षा त्याची प्रजा अधिक सुखात होती यात संशय नाही.

33. राष्ट्रभावना

शिवाजीराजांच्या प्रतापी विजयाने त्यांच्या समकालिनांमध्ये भावनेचा उदय झाला व त्यांच्या नावाने मराठ्यांमध्ये नवचैतन्य आले. त्यांच्या मृत्यूनंतर अवघ्या नऊ वर्षांनी त्यांचे राज्य गेले. तथापि त्यांचे अवतारकार्य अमरच राहिले. मराठ्यांमध्ये त्यांनी स्वतंत्र आत्मविश्वास उत्पन्न केला व त्यांच्यांत ऐक्य स्थापन केले. सर्वोत्कृष्ट परिणाम म्हणजे त्यांनीच मराठ्यांमध्ये राष्ट्रभावना जागृत केली हा होय.

34. स्वतंत्र

दक्षिणेतील तीन मुसलमानी सत्ता आतून पोखरल्या होत्या व आपसात भांडत होत्या त्यामुळे शिवाजीराजांच्या उदयाला दुय्यम प्रतीने त्या काहीशा कारणीभूत झाल्या असल्या तरी मुख्य कारण त्याहून अगदी निराळे व फार श्रेष्ठ असे होते. शिवाजीराजांनंतर त्यांच्यासारखा पुरुष अद्यापि निर्माण न झाल्याने मी तर त्यांना 'हिंदूंतील विधायक बुद्धिमत्तेचा व राष्ट्रोद्धारक असा शेवटचाच महात्मा' असेच समजतो. त्यांची राज्यपद्धती त्यांनी स्वतःच निर्माण केलेली अशी होती. रणजितसिंगांप्रमाणे त्यांनी परकियांचे अनुकरण केले नव्हते व मदतही घेतली नव्हती. त्यांचे सेनापतीही फ्रेंच वगैरे परकीय नसून मराठेच होते व त्यांनीच त्याची मावळी सेना तयार केली होती. त्यांनी ज्याची उभारणी केली ते दीर्घकालपर्यंत टिकले. शंभर वर्षानंतर म्हणजे पेशव्यांच्या भरभराटीतसुद्धा शिवकालीन संस्थांकडे प्रशंसापूर्वक व बिजिगिषा बुद्धीनेच पहात असंत.

35. उपजत बुद्धी

शिवाजीराजे अशिक्षित होते त्यामुळे अध्ययनाने असे त्यांनी कोणतेही ज्ञान प्राप्त करून घेतले नव्हते. कोणताही राजदरबार, सुधारलेले शहर, अथवा व्यवस्थित वसतिस्थान हे शिवाजीराजांनी पाहण्यापूर्वीच आपले राज्य व राज्यव्यवस्था स्थापन केली होती. अनुभवी

प्रधान अथवा सेनापती यांपैकी कोणाचीही मदत त्यांना कधीही मिळाली नव्हती. जमीनधारा वसूल करण्यापलीकडे दादोजी कोंडदेवानेही शिवाजीराजांस अधिक काही शिकविणे शक्य नव्हते. कारण दादोजीतच याहून अधिक कर्तृत्व नव्हते. परंतु शिवाजीराजांच्या उपजत बुद्धिमत्तेने कोणाच्याही मदतीशिवाय सुसंगत स्वराज्य, अजिंक्य सैन्य, तेजस्वी आणि हितकर राज्यव्यवस्था स्थापन केली.

36. अद्वितीयत्व

शिवाजीराजांच्या उदयापूर्वी मराठे हे अनेक दक्षिणी संस्थानांतून पसरले होते. व या वेळी दक्षिणेत मोगल, विजापुरकर, पोर्तुगीज व जंजिरेकर सिद्दी अशा चार बलिष्ट सत्ता नांदत होत्या; तथापि त्या सर्वांच्या छातीवर पाय देऊन शिवाजीराजांनी मराठ्यांचे एकीकरण केले व त्यांच्या जोरावर बलाढ्य राष्ट्र निर्माण केले. अर्वाचीन काळात असला पराक्रम एकाही हिंदूने दाखविलेला नाही.

37. नोकरी

शिवाजीराजे पुढे सरसावण्यापूर्वी मराठे फक्त नोकरीच्या पेशाने कोणाच्यातरी पदरी असत. ते राज्याची चाकरी करीत परंतु त्यांच्या अंतर्व्यवस्थेत त्यांना हात घालता येत नसे. रणांगणावर ते आपल्या आहुती देत परंतु सेनापतित्व किंवा प्रधानपद त्यांना प्राप्त होत नसे. सारांश पुढारीपणाचा मान त्यांना कधीच मिळत नसे. हुकुमाचे ताबेदार असेच त्यांना वागविण्यांत येत असे.

38. लायकी

शिवाजीराजांनीच प्रथम विजापूरकर आणि मोगल यांना युद्धाचे आव्हान दिले व त्यावरून, स्वतंत्र पुढाकार घेऊन ‘आपण युद्ध करू शकतो’ याची जाणीव आपल्या बांधवांस करून दिली. नंतर त्यांनी राज्याची स्थापना करून ‘आपणास राज्यांतर्गत सर्व खात्यांचीही व्यवस्था स्वतंत्रपणे पाहता येते’ हे दाखवून दिले. त्यांनी स्वतःच्याच उदाहरणाने सिद्ध करून दिले की, राष्ट्र निर्माण करणे, राज्य स्थापणे, शत्रूंचा पराजय करणे व स्वतःचे रक्षण करणे, या गोष्टीसुद्धा हिंदू जाती करण्यास समर्थ आहे इतकेच नव्हे तर हिंदूंच्या कारकिर्दित वाङ्मय आणि कला आणि उद्यम आणि व्यापार यांचेही संरक्षण व भरभराट होऊ शकते, लढाऊ गलबते व व्यापारी जहाजेही हिंदूंना बांधता येतात आणि पाश्चात्यांशी त्यांच्याच बरोबरीने जलयुद्धही करण्यांत ते कुशल आहेत व ‘कालानुसार आपली उन्नती करून घेता येते’ हे शिवाजीराजांनी अर्वाचीन हिंदूंना उत्तम प्रकारे सिद्ध करून दिले आहे.

30. उदाहरण

शिवाजीराजांच्या उदाहरणांवरून सिद्ध झाले आहे की, ‘हिंदूंमध्ये नुसते जमादार किंवा कारकुनच उत्पन्न होतात असे नसून छत्रपतींसारखा राजाही उत्पन्न होत असतो.’ जहांगीर बादशहाने प्रयाग येथील अक्षय्य वट कापून त्याच्या बुंध्यावर तापलेली कढई ठोकून बसवली व अक्षय म्हणवणाऱ्या वटवृक्षाचा आपण क्षय केला असे अभिमानपूर्वक बोलून दाखवले. ‘पण काय! एका वर्षाच्या आतच त्या बुंध्यातून पुन: वटवृक्ष फोफावला व त्याने त्या अजस्त्र कढईस उलथून बाजूस फेकून दिले!!’

40. सिद्धी

‘गुलामगिरीच्या शृंखला, राज्यकारभारांतून हकालपट्टी, आणि कायदेशीर दडपशाही यांच्या वजनाखाली शेकडो वर्षे हिंदुत्वरूपी वृक्षाला जरी दडपून टाकले तरी तो वृक्ष न मरता पुन: उद्भवून त्याला नवीन पाने व फांद्या फुटतात व थेट तो आकाशापर्यंत जाऊन तो भिडतो’ हे शिवाजीराजांनी आपल्या उदयाने सिद्ध करून दिले.

◆ ◆ ◆

सनावली

खाली दिलेल्या सनावलीतील इंग्रजी तारखा जुन्या पद्धतीच्या आहेत. ती पद्धत इंग्लंडमध्ये सन 1752 पर्यंत चालू होती. फ्रेंच पोर्तुगीज आणि डच यांच्या दप्तरांत जुन्या काळी सुद्धा नवीन पद्धतीच्या तारखा आहेत. नवीन आणि जुन्या पद्धतीमध्ये दहा दिवसाचे अंतर आहे म्हणून नवीन पद्धतीच्या तारखांतून दहा दिवस वजा करून त्या याखाली दिल्या आहेत. यामुळे क्वचित् एकादे दिवसाची चूक होण्याचा संभव आहे. परंतु ही चूक मूळ पत्रांतील नसून कालगणनेत आहे. मित्तीवरून तारखा ठरविण्याचे काम स्वामी कन्नु पीले यांच्या जंत्रीवरून केले आहे. नक्षत्रचिन्हांकित तारखा संशयित समजाव्यात.

1626.

14 मे. - मलिकंबरचा मृत्यु. मुलगा फातखान निजामशाहीत वजीर होतो.

1627.

10 एप्रिल. - शिवजन्म.

12 सप्टेंबर. - इब्राहिम आदिलशहाचा मृत्यु. महमद आदिलशाहा गादीवर बसतो.

29 ऑक्टोबर. - जहांगिराचा मृत्यू.

1628.

4 फेब्रुवारी. - शहाजहानचा राज्याभिषेक.

* फेब्रुवारी. - शहाजीराजांची मोगली खानदेशावर स्वारी व हकालपट्टी.

1630.

* डिसेंबर. - शहाजीराजे मोगलांची चाकरी पत्करतात आणि सन 1632 च्या जूनमध्ये ती सोडून जातात.

1633.

17 जून. - मोगल, हसन निजामशहासुद्धा दौलताबाद घेतात.

ऑगस्ट. - शहाजीराजे बालनिजामशहाला गादीवर बसवितात.

1635.

जानेवारी-फेब्रुवारी. - खानेदुरान शहाजीराजांचा पाठलाग करतो.

* ऑक्टोबर. - विजापुरास खवासखानाचा खून.

1636.

जुलै, ऑक्टोबर. - खानेजमान विजापूरकरांच्या मदतीने शहाजीराजांचा माहुली येथे पराजय करतो आणि शहाजीराजे बालनिजामशहाला सोडून विजापुरकरांची चाकरी पत्करतात.

1637.

जिजाबाईंसह शिवाजीराजे यांस शिवनेरीहून पुण्यास आणले.

1639.

बेंगलोर येथे शिवाजीराजे बापास भेटतात. परंतु लगेच त्यांस पुण्यास पाठविण्यात येते.

1646.

महंमद आदिलशहाचा भयंकर आजार. पुढे दहा वर्षेपर्यंत तो आजारीच राहून सन 1656 मध्ये मृत्यु पावतो.

? शिवाजीराजे तोरणा घेतात.

1647.

मे अगर जून. - दादोजी कोंडदेवांचा मृत्यु.

? शिवाजीराजे कोंडाणा घेतात.

1648.

15 जुलै. मुरादबक्षास दक्षिणचा सुभेदार नेमण्यांत येते.

25 जुलै. - आदिलशहा शहाजींस जिंजीजवळ कैद करतो.

1649.

सप्टेंबर. - मुराद ऐवजी शाहिस्तेखानास दक्षिणचा सुभेदार नेमण्यांत येते. मुराद डिसेंबरमध्ये दिल्लीस पोहोचतो.

* डिसेंबर. - शहाजीराजांची सुटका (जेधे ता.16 मे).

1656.

15 जानेवारी. - शिवाजीराजे जावळी घेतात.

6 एप्रिल. - शिवाजीराजे रायगडावर येऊन तो घेतात.

28 ऑगस्ट. - बाजी चंद्रराव मोरे शिवाजीराजांच्या कैदेतून निसटतात.

24 सप्टेंबर. - मोहित्यांना कैद करून शिवाजीराजे सुपे घेतात.

4 नोव्हेंबर. - महंमद आदिलशहाचा मृत्यु. दुसरा अली आदिलशहा गादीवर बसतो.

1657.

28 फेब्रुवारी. - औरंगजेब बेदरास येतो. ता. 2 मार्च रोजी वेढा घालतो, आणि 29 मार्च - रोजी सर करतो.

27 एप्रिल. - औरंगजेब कल्याणीस जाण्यास निघतो. ता. 1 ऑगस्ट रोजी कल्याणीचा किल्ला सर होतो.

* 27, 29 एप्रिल. - शिवाजीराजे अहमदनगर लुटण्यास जातात. परंतु व्यर्थ.

30 एप्रिल. - शिवाजीराजे जुन्नर लुटतात.

14 मे. - संभाजीराजांचा जन्म.

4 जून. - अहमदनगरजवळ नासिरीखान शिवाजीराजांचा पराजय करतो.

24 ऑक्टोबर. - शिवाजीराजे कल्याण भिवंडी घेतात.

11 नोव्हेंबर. - विजापूरचा वजीर खानमहमद याचा खून.

1658.

8 जानेवारी. - शिवाजीराजे माहुली घेतात.

14 जानेवारी. - शिवाजीराजे रायगडास जातात.

25 जानेवारी. - राज्य मिळविण्यासाठी औरंगजेब औरंगाबादेहून दिल्लीकडे जावयास निघतो. ता. 20 मार्च रोजी तो बऱ्हाणपुर सोडतो.

21 जुलै. - औरंगजेबाचे पहिले राज्यारोहण.

30 ऑगस्ट. - शिवाजीराजे सोनाजी पंडितास दिल्लीस पाठवितात.

1659.

10 मार्च. - शिवाजीराजे रायगडाहून शिवापट्टणास जातात.

* एप्रिल. - मावळच्या देशमुखांनी अफजलखानास सामील व्हावे अशी फर्माने आदिलशहा काढतो.

11 जुलै. - शिवाजीराजे जावळीस जातात.

5 सप्टेंबर. - शिवाजीराजांची पत्नी सईबाई हिचा मृत्यू.

10 नोव्हेंबर. - अफजलखानाचा वध व त्याच्या सैन्याचा पराजय.

28 नोव्हेंबर. - शिवाजीराजे पन्हाळा घेतात व तारीख 2 डिसेंबर रोजी त्यांत प्रवेश करतात.

? शिवाजीराजे दंडा गाव घेतात.

28 डिसेंबर. - शिवाजीराजे कोल्हापुराजवळ रुस्तम व फजल यांचा पराजय करितात.

1660.

* 5 जानेवारी. - शिवाजीराजांची दाभोळवर स्वारी.

10 जानेवारी. - शिवाजीराजांची राजापुरावर पहिली स्वारी.

14 जानेवारी. - शिवाजीराजांची गदगच्या बाजूस विजापुरी प्रांतावर स्वारी.

25 फेब्रुवारी. - शाइस्ताखानाचे अहमदनगराहून कूच.

2 मार्च. - शिवाजीराजे पन्हाळ्यावर जातात. जोहरचा पन्हाळ्याला वेढा.

9 मे. - शाइस्ताखानाचा पुण्यांत प्रवेश.

6 जून. - शाइस्ताखान वासोटा घेतो.

21 जून. - शाइस्ताखान चाकणास येऊन वेढा घालतो आणि 15 ऑगस्ट - रोजी चाकण घेतो.

13 जुलै. - शिवाजीराजे पन्हाळ्याहून निसटतात. बाजी प्रभूंचा आत्मयज्ञ.

* 26 ऑगस्ट. - शाइस्ताखान चाकणाहून पुण्यास येतो.

22 सप्टेंबर. - जोहर पन्हाळा घेतो.

20 नोव्हेंबर. - विजापुरी किल्लेदार घालिब परेंडा किल्ला मोगलांस विकतो.

1661.

3 फेब्रुवारी. - उंबरखिंडीत शिवाजीराजे कारतलबखानाचा पराजय करतात.

फेब्रुवारी. - शिवाजीराजे निजामपुर लुटतात आणि दाभोळ-प्रभावली हस्तगत करतात.

* 3 मार्च. - शिवाजीराजे राजापुर घेऊन इंग्रजांना कैद करतात. त्यांची सुटका पुढे 1663 च्या ता. 5 फेब्रुवारीच्या सुमारास होते.

29 एप्रिल. - शिवाजीराजे शृंगारपुरास जातात.

* मे. - मोगल शिवाजीराजांपासून कल्याण घेतात.

* 3 जून. - शिवाजीराजांचा महाडास दोन दिवस मुक्काम.

शिवाजीराजे वर्धनगडास उन्हाळा काढतात.

21 ऑगस्ट. - देइरी किल्ल्यास बुलाखीचा वेढा होता तो कावजी कोंढाळकर उठवितो.

1662.

जानेवारी मार्च? - शिवाजीराजे मिऱ्या डोंगरांत नामदारखानाचा पराजय करतात. आणि पेणवर स्वारी.

1663.

मार्च - नेताजीचा दूरवर पाठलाग मोगल करतात.

30 मार्च. - शिवाजीराजांचा रायगडावर (बहुधा राजगडावर) मुक्काम.

5 एप्रिल. - शाइस्ताखानावर हल्ला.

* मे. - शिवाजीराजे कुडाळच्या रस्त्याने (ता. 18 च्या सुमारास) वेंगुर्ल्यास जातात व लागलीच परत येतात.

नोव्हेंबर. - जसवंतसिंगाचा कोंडाण्यास वेढा.

1664.

6 ते 10 जानेवारी. - शिवाजीराजे (पहिल्याने) सुरत लुटतात.

* 15 जानेवारी. - शास्ताखान औरंगाबाद सोडतो. शहाजादा मुअज्जम दक्षिणचा सुभा होतो.

23 जानेवारी. - शहाजीराजांचा मृत्यु.

5 फेब्रुवारी. - शिवाजीराजे रायगडावर परत येतात.

* फेब्रुवारी. - बेदनूरचा राजा भद्राप्पा याचा खून.

28 मे. - जसवंतसिंग कोंडाण्याचा वेढा उठवितो. तारीख 30 रोजी शिवाजीराजे कोंडाण्यास जातात.

जुलै. - शिवाजीराजांची अहमदनगरावर स्वारी.

ऑक्टोबर. - शिवाजीराजे मुधोळच्या घोरपड्यांची कत्तल करितात.

* 25 ऑक्टोबर. - खवासखान शिवाजीराजांचा पराजय करितो, परंतु शिवाजीराजे लवकरच सावरतात.

नोव्हेंबर. - शिवाजीराजे वाडीच्या सावंतास जिंकतात.

* 5 डिसेंबर. - शिवाजीराजे वेंगुर्ला लुटतात.

* 10 डिसेंबर. - मराठे हुबळी (पहिल्याने) लुटतात.

1665.

8 फेब्रुवारी. - शिवाजीराजे मालवणहून जहाजांतून निघतात, बसरूर लुटतात, परत जाताना गोकर्णाची यात्रा. तारीख 22 फेब्रुवारी रोजी कारवार व पुढे भीमगडाकडे रवाना होतात.

3 मार्च. - जयसिंग पुण्यास पोहोचतो.

14 मार्च. - भिमगडास शिवाजीराजे जातात.

30 मार्च. - दिलेरखान पुरंदराच्या जवळ येऊन वेढा घालतो.

14 एप्रिल. - रुद्रमाळ पडतो.

11 जून. - पुरंदराजवळ शिवाजीराजे व जयसिंग यांची भेट. 12 जून - रोजी शिवाजीराजे दिलेरखानस भेटतात.

12-13 जून. - पुरंदरचा तह.

14 जून. - शिवाजीराजे जयसिंगाकडून निघून राजगडास जातात.

18 जून. - संभाजीराजे जयसिंगाजवळ पोहोचतात. जून-जुलै. विजापुरचा (पहिला) प्रधान बहलोल याचा मृत्यु.

27 सप्टेंबर. - शिवाजीराजे पुरंदरावर जयसिंगाकडे पादशाही फर्मान घेण्यासाठी येतात. तारीख 30 सप्टेंबर रोजी फर्मान घेतात.

ऑक्टोबर, नोव्हेंबर - कुडाळ वेंगुर्ला याशिवाय सगळे दक्षिणकोकण शिवाजीराजे विजापूरकरांकडून जिंकून घेतात.

20 नोव्हेंबर. - जयसिंग व शिवाजीराजे विजापुरावर स्वारी करण्यासाठी निघतात.

25 डिसेंबर. - विजापुरकरांची पहिली लढाई. तारीख 28 डिसेंबर रोजी दुसरी लढाई.

1666.

5 जानेवारी. - विजापुराहून जयसिंगाची पीछेहाट.

11 जानेवारी. - जयसिंग शिवाजीराजांस पन्हाळ्यावर पाठवितो.

16 जानेवारी. - शिवाजीराजांचा पन्हाळ्यावर हल्ला व पराभव.

फेब्रुवारी-मार्च. - शिवाजीराजांची फोंड्यावर पहिली स्वारी व पराजय.

5 मार्च - शिवाजीराजांचे आगऱ्यास प्रयाण.

20 मार्च. - नेताजी पालकर विजापुरकराकडोन जयसिंगाकडे येतो.

9 मे. - शिवाजीराजे आगऱ्यास पोहोचतात.

12 मे. - शिवाजीराजांची औरंगजेबाशी दरबारात भेट.

19 ऑगस्ट. - शिवाजीराजे आगऱ्याहून निसटतात.

20 ,, - रघुनाथ कोर्डे यास आगऱ्यास कैद.

20 नोव्हेंबर. - शिवाजीराजे राजगडावर परत येतात. 8 शिवापूर यादीप्रमाणे तारीख 11 डिसेंबरास.

डिसेंबर. - पीरमीया आणि ताजखान यांचा देवरूख येथे वध.

1667.

23 मार्च. - जयसिंगास दक्षिणेतून परत बोलावणे व मुअज्जमची दक्षिणेत नेमणूक.

एप्रिल. - शिवाजीराजांचे औरंगजेबास शरणपत्र.

3 एप्रिल. - त्रंबक व रघुनाथ आगऱ्याहून निसटतात.

* 1-8 मे. - बहलोल व व्यंकोजी यांचा रांगण्यास वेढा. शिवाजीराजे वेढा उठवितात.

2 जुलै. - बऱ्हाणपुर येथे जयसिंगाचा मृत्यु.

ऑगस्ट. - शिवाजीराजांचा आदिलशहाशी तह.

27 ऑक्टोबर. - संभाजीराजे औरंगाबादेस पोहोचतात. तारीख 28 रोजी जसवंतसिंगास भेटतात. तारीख 4 नोव्हेंबर रोजी मुअज्जम यास भेटतात; व तारीख 5 नोव्हेंबर रोजी औरंगाबादेहून परत फिरतात.

1668.

9 मार्च. - औरंगजेबाने शिवाजीराजास 'राजा' ही पदवी दिल्याचे मुअज्जम शिवाजीराजांस कळवितो.

5 ऑगस्ट. - प्रतापराव फौजेसह औरंगाबादेस बादशाही चाकरीस जातो.

ऑक्टोबर. - गोव्यावर हल्ला करण्याचा शिवाजीराजांचा कट फुटतो.

* 20 ऑक्टोबर. - शिवाजीराजे चौलजवळ अष्टीस जातात.

नोव्हेंबर. - शिवाजीराजे रत्नागिरी तालुक्यांतील आपले किल्ले तपासतात. डिसेंबरच्या प्रारंभी राजगडावर परत येतात.

1669.

* 1 मार्च. - राजगडास विश्रांतीस्तव शिवाजीराजांचा मुक्काम.

एप्रिल. - शिवाजीराजांच्या काही किल्ल्यास सिद्दीचा वेढा.

9 एप्रिल. - मोगली राज्यातील सर्व मंदिरे पाडून टाकण्याबद्दल औरंगजेबाचा हुकूम - ऑगस्टमध्ये काशी विश्वेश्वराचे मंदिर पाडले. पुढे 1670 चे जानेवारीत मथुरेचे केशवरायाचे देऊळ पाडले.

मे-ऑक्टोबर. - जंजिऱ्याच्या सिद्दीवर शिवाजीराजांचे निकराचे हल्ले.

ऑक्टोबर. - लोदीखान कल्याणचे रक्षण करतो.

* 1 नोव्हेंबर. - शिवाजीराजे पोर्तुगीजांची जहाजे पकडतात. पोर्तुगीजही उलट तसेच करतात.

1670.

1 जानेवारी. - शिवाजीराजे व मोगल यांचा बिघाड. प्रतापराव औरंगाबादेहून परत येतात.

4 फेब्रुवारी. - 'गड आला पण सिंह गेला.'

24 फेब्रुवारी. - छत्रपती राजाराममहाराजांचा जन्म.

8 मार्च. - रोजी शिवाजीराजे पुरंदर, 15 रोजी कल्याण, 13 मे लोहगड, 16 जून माहुली, 22 जून कर्नाळा, 24 जून रोहिडा हे किल्ले परत घेतात.

ऑगस्ट. - शिवाजीराजांची मोगली प्रदेशावर स्वारी, शिवनेरीचा वेढा व पराजय. जंजिऱ्यावर निकराचा मारा.

3-5 ऑक्टोबर. - शिवाजीराजे (दुसऱ्यांदा) सुरत लुटतात.

17 ऑक्टोबर. - दिंडोरीची लढाई.

* 25 ऑक्टोबर. - मोरोपंत त्रिंबकचा किल्ला घेतो.

* 24 नोव्हेंबर. - मुंबईच्या उत्तरेस शिवाजीराजे चालून जातात. ता. 26 रोजी परत फिरतो.

डिसेंबर. - शिवाजीराजे अहिवंत वगैरे किल्ले घेतात. खानदेश-वऱ्हाडावर स्वारी, कारंजा लुटतात.

1671.

5 जानेवारी. - शिवाजीराजे साल्हेर घेतात.

10 फेब्रुवारी. - सिद्दी कासिम दंडा परत घेतो.

फेब्रुवारीच्या प्रारंभी महाबत आणि दिलेर यांचा अहिवंतास वेढा.

मे. - महाबत अहिवंत वगैरे किल्ले घेतो.

जून - ? बहादूर आणि दिलेर यांचा साल्हेरला वेढा, ऑक्टोबर महिन्यात वेढा उठतो.

सप्टेंबर. - शिवाजीराजांचा वकील मुंबईस जातो.

ऑक्टोबर. - रायगडावर शिवाजीराजे.

डिसेंबर. - दिलेर पुणे लुटतो व पुण्याची कत्तल करतो.

1672.

* 10 जानेवारी. - महाडास शिवाजीराजे दिलेरशी लढण्यास फौज जमवतात.

1672.

* 1-7 फेब्रुवारी. - इखलासखान मोहकमसिंग इत्यादी मोगली सेनापतीचा पराजय करून मोरोपंत साल्हेरचा वेढा उठवितो , व नंतर मुल्हेर घेतो.

* 15 फेब्रुवारी. - रायगडास शिवाजीराजे.

* 15 मार्च 8 मे. - ले. उस्तिक शिवाजीराजांकडे शिष्टाईस येतो. परंतु त्यास अपयश येते.

21 एप्रिल - अब्दुल कुतुबशाहाचा मृत्यु. अबूलहसन गादीवर बसतो.

जून - मोअज्जम दक्षिणेतून निघून जातो, बहादुरखान 1677 च्या ऑगस्टपर्यंत दक्षिणचा सुभेदार मोरोपंत जव्हार घेतो.

5 जून - मोरोपंत जव्हार घेतो. * ता. 19 रोजी - रामनगर घेतो.

जुलै.- नाशिक प्रांतावर मोरोपंतांच्या स्वाऱ्या.

24 नोव्हेंबर. - दुसऱ्या अली आदिलशहाचा मृत्यु. शिकंदर आदिलशहा गादीवर बसतो. खवासखान तीन वर्षपर्यंत प्रधान होतो.

नोव्हेंबर-डिसेंबर. - वऱ्हाड तेलंगणावर स्वारी. मोगलांचा अडथळा.

29 डिसेंबर. - शिवाजीराजे व आदिलशहा यांच्या संबंधात बिघाड. आदिलशाही प्रांतावर शिवाजीराजांच्या स्वाऱ्या.

1673.

6 मार्च. - अनाजी पन्हाळा सर करितो

9 मार्च. - शिवाजीराजे रायगडावर निघून * ता. 16 ला पन्हाळ्यास पोहोचतात.

1 एप्रिल. - शिवाजीराजे परळी घेतात.

15 एप्रिल. - उमराणीची लढाई.

मे. - प्रतापराव दुसऱ्यांदा हुबळी लुटतात. बहलोल कानड्यांतून मराठ्यांना हाकलून देतात, कोल्हापुरास ठेवतात व जून ते ऑक्टोबरपर्यंत मराठ्यांस चेपतात.

2 जून. - शिवाजीराजे यात्रेहून रायगडास परत येतात.

27 जुलै. - शिवाजीराजे सातारा घेतात.

10 ऑक्टोबर. - (दशाहारा) शिवाजीराजे कानड्याच्या स्वारीवर निघतात. तारीख 13 ला साताऱ्यास पोहोचतात व त्याच दिवशी पांडवगड घेतात. बंकापुर लुटतात. (शिवापूर यादीत तारीख 7 ला पांडवगड घेतात असे आहे.)

15 ऑक्टोबर ते 12 डिसेंबर. - शिवाजीराजांची कानड्यांत स्वारी.

नोव्हेंबर. - विठोजी शिंद्यास सर्जाखान लढाईंत ठार मारतो.

4-8 डिसेंबर. - कदऱ्यास शिवाजीराजे. आदिलशाही सैन्याचा शिवाजीराजांच्या फौजेवर दोनदा विजय.

16 डिसेंबर. - शिवाजीराजे कानड्यांतून परत येतात.

1674.

* 20 जानेवारी - कोकणात उतरत असता दिलेरला परत फिरविला.

24 फेब्रुवारी. - नेसरीच्या लढाईत प्रतापरावांचा मृत्यु

* 1 मार्च. - शिवाजीराजांच्या एका पत्नीचा मृत्यु.

23 मार्च. - संपगावची पेठ आनंदराव लुटतो. खिजरखानाशी युद्ध.

मुचकुंदीच्या खाडीत सिद्दीच्या आरमाराचा दौलतखान पराजय करितो.

3 एप्रिल. - रायगडावर नारायण शेणवी शिवाजीराजांस भेटतो.

8 एप्रिल. - शिवाजीराजे चिपळूण येथे आपल्या फौजेची पाहणी करतात व कारवारजवळ येतात. (ता. 22) व केळंजा घेतात (ता. 24)

7 एप्रिल. - खैबर घाटांतील बंडाळी मोडण्यासाठी औरंगजेब हसन अब्दल येथे जाण्यास दिल्लीहून निघतात. तारीख 27 मार्च 1676 रोजी परत येतो.

12 मे. - चिपळुणास परशुरामाचे दर्शन घेऊन शिवाजीराजे रायगडावर परत येतात.

16 मे. - शिवाजीराजे प्रतापगडावर देवीच्या दर्शनास जातात व तारीख 21 रोजी परत येतात.

28 मे. - शिवाजीराजांचे उपनयन. तारीख 30 रोजी वैदिक विधिने विवाह.

6 जून. - राज्याभिषेक, शकास सुरुवात.

8 जून. - शिवाजीराजांचा विवाह.

18 जून. - जिजाबाईंचा मृत्यु.

* 15 जुलै. - बहादुरखानाचा पडेगाव येथील तळ शिवाजीराजे लुटतात.

* 26 ऑगस्ट. - अनाजी कुडाळास येतो. महंमदखान त्यास परत फिरवितो.

24 सप्टेंबर. - शिवाजीराजांचे दुसरे राज्यारोहण.

नोव्हेंबर-15 डिसेंबर. - शिवाजीराजांची बागलाण व खानदेश यावर स्वारी.

1675.

जानेवारी अखेर - दत्ताजीची कोल्हापुरावर स्वारी.

4 फेब्रुवारी. - संभाजीराजांची मुंज.

* 15 फेब्रुवारी - मोगल कल्याण लुटतात.

6 मार्च - शिवाजीराजे मुलुखगिरीवर निघतात. कोल्हापूर घेतात. ता. 22 रोजी राजापुरास पोहोचतात. तेथे चार दिवस राहातात. इंग्रज व्यापारी त्यांस भेटतात. नंतर ते कुडाळाकडे रवाना होतात.

8 एप्रिल. - शिवाजीराजांचा फोंड्याला वेढा. बहुधा ता. 6 मे - रोजी फोंडा पडतो. ता. 26 एप्रिल - रोजी मराठे कारवार जाळतात.

मे. - शिवाजीराजे शिवेश्वर, अंकोला, कारवारकिल्ला घेतात.

मार्च ते मे. - ते तहाची हूल दाखवून बहादुरखानास शिवाजीराजे चकवितात.

12 जून. - शिवाजीराजे राजापुरावरून रायगडास येतात.

जून ते ऑगस्ट. - मराठ्यांची सुंदावर स्वारी.

जुलै ते डिसेंबर. - जंजिऱ्यावर भयंकर मारा. पण व्यर्थ.

7 सप्टेंबर. - शिवाजीराजांचा राजापुरास मुक्काम. ऑस्टिनची वकिली.

नोव्हेंबर. - बहादुरखानाची उत्तर कोकणावर स्वारी.

11 नोव्हेंबर. - खवासखानास कैद करून बहलोल विजापुरचा दोन वर्षे. वजीर होतो.

1676.

18 जानेवारी. - बहलोलखान खवासवानाचा खून करतो. विजापुरांत यादवी.

जानेवारी-मार्च. - शिवाजीराजांचा आजार. ते आजारांतून उठल्याचे तारीख 7 एप्रिलचे पत्र सुरतेचे आहे.

मे. - मोरोपंत रामनगर बळकावतो व या महिन्याच्या शेवटी रायगडास परत येतो.

31 मे. - बहलोलवर हल्ला करण्यासाठी बहादुरखान हलसंगीजवळ भीमा उतरतो.

1 जून. - बहलोल हलसंगी येथे बहादुराचा पराजय करतो. इसलामखान मारला जातो. (मासिरी आलमगिरीमध्ये तारीख 13 दिली आहे.)

19 जून. - नेताजी पालकरांचे शुद्धीकरण.

जून-डिसेंबर - जंजिऱ्यावर पुन: मारा.

ऑक्टोबर. - (प्रारंभी) नारायण शेणवी रायगडास जातो.

1 नोव्हेंबर. - संभाजी शृंगारपुरास जातो.

डिसेंबर. - सिद्दी संबल जैतापुर जाळतो.

1677.

जानेवारी. - येलबुर्ग्याजवळ हुसेनखान मियाणाचा पराजय हंबीरराव करितो.

फेब्रुवारी. - शिवाजीराजे हैदराबादेस जाऊन एक मास राहतात.

* 24 मार्च-1 एप्रिल - शिवाजीराजे श्रीशैलास जातात.

4 मे. - तिरुपतीच्या पुजाऱ्यास दानपत्र.

* 5 मे - शिवाजीराजे पेड्डापोलम येथे पोचतात. त्यांचे घोडदळ तारीख 9 मे रोजी - कांजीवरम् मधून जिंजीस जाते.

* 13 मे - शिवाजीराजे जिंजी (लांच देऊन) घेतात. ते ता. 15 च्या सुमारास जिंजीस येतात.

* 23 मे. - शिवाजीराजे वेलोरास येऊन वेढा घालतात.

26 जून. - शिवाजीराजे तिरुवाडीस येतात. शेरखानलोदीचा पराजय. तारीख 27 ला - लोदी बोनागिरीपट्टणाला पळून जातो. शिवाजीराजे तेथे वेढा घालतात. (मा. आ. तारीख 14 मे देते.)

5 जुलै. - शेरखान आपला प्रांत शिवाजीराजांजवळ 'तहा'ने देतो.

7 जुलै. - बहादूरखान गुलबर्गा घेतो. तारीख 2 ऑगस्ट रोजी नलदुर्ग घेतो (मा. आ. तारीख 14 मे देते.)

* 12 जुलै. - शिवाजीराजे कोलेरूनच्या कांठी तिरुपलवाडीस येतात.

* 23 जुलै. - व्यंकोजी शिवाजीराजांजवळून पळून जातात.

27 जुलै. - शिवाजीराजे तिरुपलवाडीहून परततात. तारीख 31 जुलै रोजी तुंदुगुर्ती. तारीख 1-3 ऑगस्ट रोजी वृद्धाचलम्. तारीख 22 सप्टेंबर रोजी वानिकमवाडी. तारीख 3 ऑक्टोबर रोजी मद्रास इत्यादि ठिकाणी भेट देतात.

ऑगस्ट. - बहादुरखानास परत बोलावले. दिलेरखानाच्या ताब्यांत दक्षिण.

सप्टेंबर. - दिलेरची गोवळकोंड्यावर स्वारी. मालखेड येथे पराजय, व नलदुर्गास परत येणे.

* सप्टेंबर. - मराठे व दमणचे पोर्तुगीज यांच्यांत चकमक. ऑक्टोबर. - शिवाजीराजे अरणी घेतात.

* 5 नोव्हेंबर. - म्हैसुरांत शिवाजीराजे.

16 नोव्हेंबर. - व्यंकोजी अहिरीजवळ शांताजीवर चालून जातो.

? नोव्हेंबर. - दत्ताजी तिसऱ्यांदा हुबळी लुटतो.

? नोव्हेंबर. - मसाऊद विजापुरातर्फे दिलेरशी अपमानास्पद तह करतो.

? डिसेंबर. - शिवाजीराजांचा वकील पितांबर शेणवी गोव्यास पोचतो.

23 डिसेंबर. - बहलोलखानाचा मृत्यु.

1678.

जानेवारी. - मोरोपंत नाशिक त्रंबक लुटतो.

16 जानेवारी. - लक्ष्मीश्वरास शिवाजीराजे.

* 26 जानेवारी. - 23 फेब्रुवारी शिवाजीराजांचा बेलवाडीस वेढा.

21 फेब्रुवारी. - सिद्दी मसाऊद विजापूरचा वजीर होतो.

2 एप्रिल. - हिंदुंवर जिझियाकर पुन: औरंगजेब बसवतो.

* 4 एप्रिल. - शिवाजीराजे पन्हाळ्यास जातात.

* 25 एप्रिल. - मराठी मुंगी-पैठण लुटतात.

मे ? - शिवाजीराजे शिवनेरी घेण्याचा प्रयत्न पुन्हा करितात पण व्यर्थ.

मे. - शिवाजीराजे रायगडास येतात.

21 जुलै. - शिवाजीराजे वेलोर घेतात.

* 1 सप्टेंबर. - पीतांबर शेणव्याचा कुडाळ येथे मृत्यु.

18 सप्टेंबर. - मुअज्जम (शहा आलम) पुन: दक्षिणचा सुभेदार होतो.

? ऑक्टोबर. - दौलतखानाचा जंजिऱ्यावर मारा.

? डिसेंबर. - गोव्याहून रघुनाथ शेणवी कोठारी यास शिवाजीराजांकडे वकिलीस पाठविले.

13 डिसेंबर. - संभाजीराजे दिलेरखानाकडे जातात.

1679.

25 फेब्रुवारी. - शहा आलम औरंगाबादेस पोहोचतो.

3 मार्च. - मोरोपंत कोपळचा किल्ला सर करतो.

2 एप्रिल. - दिलेरखान भूपाळगड घेतो.

9 एप्रिल. - आनंदराव बाळापूर जिंकतो.

18 ऑगस्ट. - दिलेरखान विजापुरावर स्वारी करण्यासाठी भीमा ओलांडतो, व 16 सप्टेंबरपर्यंत - मुक्काम करतो.

सप्टेंबर. - मोगल मंगळवेढा घेतात.

* 10 सप्टेंबर. - शिवाजीराजे खांदेरी बेट घेऊन तेथे तटबंदी करतात.

19 सप्टेंबर. - शिवाजीराजे व इंग्रज यांची पहिली आरमारी लढाई. दुसरी लढाई 18 ऑक्टोबर रोजी झाली.

7 ऑक्टोबर. - दिलेर विजापुरच्या किल्ल्याजवळ येतो व 14 नोव्हेंबरला परत फिरतो.

30 ऑक्टोबर. - आदिलशहाच्या मदतीसाठी शिवाजीराजे सेल्गुर येथे येतात.

4 नोव्हेंबर. - मोगली मुलखावर स्वाऱ्या करण्यासाठी शिवाजीराजे सेल्गुरहून निघतात.

15 ते 18 नोव्हेंबर. - शिवाजीराजांची जालन्यावर स्वारी. रणमस्तखानाशी तीन दिवस लढाई.

* 21 नोव्हेंबर. - शिवाजीराजे पट्ट्यास पोहोचतात, एक पंधरवडा मुक्काम करतात.

20 नोव्हेंबर. - दिलेर अथणी लुटतो. संभाजीराजे ता. 21 रोजी त्याच्याजवळून निसटतात.

30 नोव्हेंबर. - संभाजीराजे विजापुराहून सटकतात. आणि ता. * 4 डिसेंबरचे सुमारास पन्हाळ्यास पोहोचतात.

* 24-30 नोव्हेंबर. - मराठ्यांची खानदेशावर स्वारी, धरणगाव लुटतात.

* 4 ते 25 डिसेंबर. - रायगडावर शिवाजीराजे.

1680.

1 जानेवारी. - पन्हाळ्यावर शिवाजीराजे.

13 जानेवारी. - पन्हाळ्यावर शिवाजीराजे संभाजीराजांस भेटतात.

26 जानेवारी. - दौलतखान उंदेरीवर जातो, परंतु पराजय.

फेब्रुवारी? शिवाजीराजे पन्हाळ्याहून रायगडास येतात.

7 मार्च. - छत्रपती राजारामांची मुंज.

15 मार्च. - छत्रपती राजारामांचे लग्न.

22 मार्च. - शिवाजीराजे आजारी पडतात.

4 एप्रिल. - शिवाजीराजांचा मृत्यू.

ग्रंथ समाप्ती